

Насриддин НАЗАРОВ

**МУҲАММАД
ИБРОҲИМБЕК ЛАҚАЙ**

(Тўлдирилган иккинчи наشري)

Тошкент-2006

Масъул муҳаррир: Тарих фанлари доктори Қаҳрамон
Ражабов (Ўзбекистон).

Такризчилар:

Фалсафа фанлари доктори, профессор Кўчқор Хоназаров
(Ўзбекистон).

Тарих фанлари номзоди, доцент Камолиддин Абдуллаев
(Тожикистон).

Тарих фанлари номзоди, доцент Владимир Бойко
(Россия).

Доктор Иноятуллоҳ Шаҳроний (Америка).

Доктор Нуруллоҳ Толиқоний (Афғонистон).

Бу асарда Ватан озодлиги, эътиқод ҳимояси йўлида халқимизнинг довюрак фарзанди, зиддиятли замоннинг янада зиддиятли тақдирли қахрамони Мухаммад Иброҳимбекнинг ҳаёти, ҳарбий-сиёсий фаолияти тарихий ҳужжатлар ва манбалар асосида ёритилган бўлиб, давр мураккабликлари шароитида халқнинг аянчли тақдири қаламга олинади. Асарда Иброҳимбекнинг ҳарбий жабҳада қўлга киритган муваффақиятлари, зафарли юришлари билан бир қаторда мағлубиятлари, Афғонистон тупроғидаги ҳарбий фаолияти, ҳарбий ҳаракат жараёнида муҳожирларнинг ўрни ҳамда ҳаракат инқирози мавжуд манбаларни таққослаб тадқиқ этилгани билан эътиборга лойиқдир. Шунингдек, ҳаракат инқирози, Мухаммад Иброҳимбек тақдирининг изтиробли якуни, қўрбошилар фаолияти ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Ушбу асар зиддиятли замонда халқ ҳаракатининг Иброҳимбек раҳбарлигидаги даврнинг муайян қисмини очиш билан бир қаторда, фанимизда кам ўрганилган лақайшунослик бобида ҳам илмий қимматга эга бўлиб, кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Сўзбоши

XX-асрнинг 20-30 йилларида эрку-имон ҳимояси йўлида
шаҳид кетган юртдошларимнинг порлоқ руҳига
бағишлайман.

Муаллиф

Юрт озодлиги - муқаддас туйғу. Ана шу туйғуни
эъозлаш, асраб-авайлаш, зарурат туғилганда ватан ҳимояси
йўлида камарбаста бўлиш этник менталитетимизнинг асосий
қирраларидан бирини ташкил этади.

Маълумки, инсоният ўтмиши эркинлик, мустақил яшаш,
юрт ва эътиқод ҳимояси йўлида шиддатли курашлар
тарихидан иборатдир. Тарих эса ўтмишдаги сиёсий
жараёнлардир. Бугунги сиёсат келажак учун тарихга
айланганидек, бугун биз тарих деб атаган муайян давр ҳамда
ундаги воқиа-ҳодисалар ўз навбатида муҳим ижтимоий-
сиёсий мавқе ва мазмун касб этгани шубҳасиздир. Тарих –
ўтмишни ўрганиб, хулоса чиқаришга ундайди. Абдурауф
Фитратнинг таъкидлашича: Тарих миллатларнинг
ўтмишини, тараққиётини ҳамда таназзулининг сабабларини
ўрганадиган фандир.

Бугун биз ўша яқин ўтмишдаги сиёсий жараёнларга
тарих кўзгуси орқали назар соладиган бўлсак,
юртдошларимиз ўз елкасида нақадар масъулиятли юкни
кўтариб, авлодлар келажagini таъминлашга ҳаракат
қилганликлари, ҳатто ушбу мақсад йўлида жонларини ҳам
гаровга қўйганликларининг гувоҳи бўламиз. Немис
файласуфи Гегель: Ҳақиқий жасорат юрт озодлиги йўлида
қурбон бўлишга тайёр эканликда намоён бўлади, деган эди.

Ҳеч кимга сир эмаски, XIX – асрнинг охирида чор

Россияси томонидан Ўрта Осиёни эгаллаши чор ҳукуматининг босқинчилик сиёсатининг меваси эди. XX-асрнинг 20 йилларида большевиклар ҳам Ўрта Осиё ҳудудига чор Россияси томонидан олиб борилган босқинчилик сиёсатини давом эттирди.

Гарчи, иккинчи жаҳон урушидан сўнг социалистик тузум халқларимиз ҳаётида бир мунча прогрессив аҳамият касб этиб, минтақада бунёдкорлик ва маърифий ишларга эътибор қаратган бўлсада, эътироф этиш лозимки, ўлкада инқилоб ўтган асрнинг 20-30 йилларида большевикларнинг босқинчилик сиёсати натижасида амалга оширилиб, ерлик халқни “босмачи”, “қулоқ” тамғалари остида сиёсий сиқув ва ўз ватанларидан бадарға қилиш натижасида мустаҳкамланди.

Халқимизда “Уруш-ботирни синайди, жаҳл-донони синайди, йўқчилик дўстни синайди”, - деган нақл бор. Мард майдонда синалади, деганларидек, юртимизнинг довюрак ўғлонлари муҳораба майдонига чиқиб, ҳарбий сахнада ўзлигини намоён қила бошлади. Ўша шиддатли давр Мухаммад Иброҳимбекни ҳам кўрбоши сифатида шакллантириб, йирик ҳарбий фигура сифатида сиёсий майдонга олиб чиқди. Албатта, давр, шарт-шароит юрагида чўғи бор кишиларни даврага тортади. Иброҳимбекдаги ғайрат-шижоат, юрт озодлиги ва эрку-имон учун интиқом ҳисси буюк қаҳрамонликларга ундаб, ҳарбий-тактик маҳоратининг устунлиги боис, ҳатто большевиклар тузуми мафкурачилари томонидан “Лақайдан чиққан Бонапарт”, “Шарқ Наполеони” сифатида эътироф этилиб,¹ ушбу нисбат бугунги кунда ҳам тарихчи олимлар даврасида ҳам ўз

¹ См. Васильевич В. Бонапарт из Локая.//За партия (журнал). 1927. №3. 121 с.

тасдиғини топмоқда.² Унинг атрофида ўн минглаб йигитлар тўпланиб, юртга бостириб кирган большевикларга қарши ҳарбий муҳораба майдонига чиқишди. Иброҳимбек сиймосида ушбу кураш Шарқий Бухорода³ миллий озодлик ҳаракатига, ҳаракат йўлбошчиси Иброҳимбек барча мусулмон қуролли кучларининг бош кўмондонига айланиб, яқин атрофдаги ҳамда манфаатдор давлатларнинг диққат эътиборини ўзига жалб этди. Амир Олимхон томонидан Иброҳимбекнинг “Мулла, бек, бий, девонбеги, лашкарбоши, тўпчибоши, ғози”⁴-дея улуғланиши унинг мамлакат ичкарасида ва ташқарисида ҳам тан олинган лашкарбоши сифатида эътироф этилишидан нишонадир. «У ҳақиқатан ҳам ўз ватани ва халқи қаҳрамонидир. Ҳанузгача халқ Иброҳимбекни жонфидо ватанпарвар, халқпарвар, жасур, ёвқур кўмондон ва ору-номусли чин мусулмон сифатида эътироф этади ва кадрлайди».⁵ Мутафаккир Т.Карлейл ҳақли таъкидлаганидек: «Жаҳон тарихининг ҳар бир босқичида унинг халоскори бўлган ва кишилар қалбига чўғ ташлаб уни ёндирган Буюк инсонга дуч келамиз. Дунё тарихи буюк шахсларнинг таржимаи ҳолидир».⁶ Ҳақиқатан ҳам дунё тарихи Буюк шахслар фаолиятини ўзида мужассам этган

² Худди шунингдек тожикистонлик ёш тарихшунос олим Нурали Давлатовнинг мақолаларига ҳам қаранг: Вopасин Амири Бухоро./Чавонони Тожикистон. 1998. 23 октябрь. Анварпошо жосуси Ленин буд!//Самар. 1997. 25-июль.

³ Бугунги Тожикистон Республикаси (Тоғли Бадахшон автоном вилояти ва Сўғд вилоятидан ташқари) ва Ўзбекистон Республикасининг Сурхондарё вилояти.

⁴ Мулла-диний илмининг мукамаллигига, яъни мадрасани хатм этганлигига ишора, бек-вилоят ҳокими лавозимига тенг, бий-Туркия армиясида жаноб сўзига синоним сифатида олий мартабали офицерларга нисбатан қўлланилган, девонбеги-вазир мартабасига тенг, лашкарбоши - ҳарбий кучларнинг бошилиғи – бош кўмондони, тўпчибоши-артиллерия бошлиғи, ғози-дин, яъни эътикод ва имон ҳимоячиси.

⁵ Сайид Таваккалхон. Муҳаммад Иброҳимбек (тарихий қисса).–Душанбе, 2009. – Б. 48.

⁶ Психология и психоанализ власти. Т. 2. – Самара: Изд-й дом «Бахрон», 1999. – С. 42.

кўзгудир. Йигиманчи асрнинг йиширма-ўттизинчи йиллардаги ўлкамиз ва шимолий Афғонистон тарихини Иброҳимбек феноменисиз тасаввур этиш жуда қийин.

Ушбу асарда Иброҳимбек сиймосига ҳамда ўша давр ҳарбий-сиёсий жараёнларига субъектив ёндошишни ўз олдига мақсад қилиб қўймасдан, балки Шарқий Бухорода Иброҳимбек кўмондонлигида олиб борилган халқ ҳаракатининг, яъни курашларнинг қисқача мазмунини хронологик тарзда баён этиб, муаммо моҳиятига эътибор қаратиш, аёвсиз тақдирнинг ғирром ўйинлари эл бошида қонли қиличини ўйнатиб, зуғум ўтказиб келганини жонли мисоллар воситасида яна бир бор эслатишдан иборатдир. Ушбу мақсадларни амалга ошириш йўлида асарда Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви, Россия Федерацияси Марказий Давлат архиви, Тожикистон Республикаси Марказий Давлат архиви, Тожикистон Республикаси Марказий музейининг илмий фонди материаллари, XX-асрнинг 20-30 йиллардаги матбуот материаллари, қатор илмий, публицистик материаллардан, шунингдек, Иброҳимбекнинг ҳарбий фаолияти ҳақида лақай элати вакилларида йиғилган оғзаки ва ёзма материаллардан фаол фойдаланилиб, маълумотлар таққосланиб, муаллиф томонидан объектив реалликка нисбатан мос деб ҳисобланган воқеа ва жараёнлар қисқа, холис тарзда ёритилишга ҳаракат қилинди.

Ушбу асарнинг яратилишида ўзларининг қимматли маслаҳатларини аямаган элатдошларимга, шунингдек, устозлар ва дўстларимга, хусусан тарихчи олимлар Қаҳрамон Ражабовга, Камолиддин Абдуллаевга, ёзувчи Набижон Боқийга, афғонистонлик олимлар Устод Ҳамидуллоҳ ва Абдуллоҳ Тошқинларга беғараз

Насриддин Назаров. Мухаммад Иброҳимбек Лақай

маслаҳатлари учун ўзимнинг самимий миннатдорчилигимни
билдираман.

I-БОБ: Шарқий Бухорода большевикларга қарши дастлабки ҳаракатнинг бошланиши, ушбу ҳаракатда Мухаммад Иброҳимбекнинг ўрни

1. Ҳаракат моҳияти: тарихий-фалсафий аспект

Большевикларнинг босқинчилигига қарши Ўрта Осиёда кенг қулоч ёйган халқ ҳаракати болшевиклар томонидан «босмачилик» ҳаракати деб, ушбу ҳаракат иштирокчилари «босмачилар» деб атала бошланди. Аслида «босмачи» сўзи «босмоқ» феълидан олинган бўлиб, муайян ҳудудни босмоқ, таламоқ маъносини билдиради. Бу исбот ҳам, илмий талқин ҳам талаб қилмайдиган аксиома. Худди мана шу сабаб туфайли ўтган асрнинг йигирманчи йилларидан бошлаб чиқарилаётган деярли барча илмий мақолаларда атаманинг юқоридаги талқини устувор моҳият касб этиб келмоқда. Бу сўз юрт мудофаачилари ва эрку имон ҳимоячиларини халққа ёмон кўрсатиб, бадном қилиш учун большевиклар томонидан ишлатилиб, кейинчалик ҳарбий ва илмий-сиёсий муомалага киритилган атамадир. Аслида босмачи муайян ҳудудга ўзга юртдан бостириб келганларга нисбатан ишлатилса тўғри бўлади. Масаланинг иккинчи томонига ҳам эътибор қаратиш лозимки, ўша қонли можаролар авжига чиққан йиллардаги сиёсий ҳокимиятнинг тамоман фалажлиги шароитида баъзи криминал элементлар ҳам қуролланиб, айрим ҳудудларда талончилик қилишган. Бундай кимсалар юрт ва имон-эътиқод ҳимояси учун бирлашган дасталар орасида ҳам йўқ эмас эди (яқин ўтмишни эсга олайлик, ҳамма даврда ҳам шундай бўлган). Мана шундай кимсаларга нисбат берилиб, аҳоли орасида уларга нисбатан салбий кайфият уйғотиш мақсадида

большевиклар юрт ҳимояси учун отланган бутун бошли гуруҳларни ҳам босқинчи тўдалар, яъни босмачилар деб атай бошлаганлар.⁷ Аслида, ҳар икки томонда ҳам бундай кимсалар бўлиб, аҳолини талаш ҳоллари қизилларнинг ҳам орасида бор эди. Эсимда, «Лақай овози» ассоциациясида ишлаб юрган кезларим, бизга нисбатан ёши анча улуғ бўлган бир элатдошимиз сўзлаб берган эди: «Ўша «босмачилик» йиллари қизиллар қишлоққа кириб уйма-уй юриб, курул ахтариш мақсадида аёлларнинг ҳам бутун тугунларини титкилар, кўзига кўринган аёллар тақинчоқларини ҳам олиб кетар, бундай пайтда момом онасидан қолган тилла тақинчоғини «катте чавдеш» (чойгум)га солиб, устидан сув қуйиб, бақирлатиб чой қайнатиб ўтирар экан. Худди шу йўл билан ўша тилла тақинчоқ бир неча «талав»лардан омон қолган экан». Демак, талончилик ҳамма замонда ҳам, ҳар қандай кучлар орасида ҳам бўлган. Буни инкор этиш ҳодисаларга бир томонлама муносабатда бўлиш демакдир. Лекин, тадбирли кўрбошилар ўз гуруҳида мана шундай салбий ҳолатларнинг олдини олишга ҳаракат қилганлар. «Иброҳимбек ўз кўшини сафида қаттиқ тартиб-интизом ўрната олди. Тинч аҳолини талашда қатнашган ёки бегуноҳ мусулмонларни ўлдирган аскарлар мабодо учраб қолса, улар шафқатсиз жазоланган. Иброҳимбек томонидан қўл остидаги кўрбошилари Абдулазиз ва Абдурахмонбойга ёзган мактублари кўп жихатдан аҳамиятлидир. Иброҳимбек ўз мактубида Абдурахмонбойга қуйидаги сўзларни ёзган эди: «...аскарларни махсус рухсатномасиз милтиқлари билан жўнатаяпсиз – бу жуда ёмон». Демак, кўрбошилар ўз

⁷ См. Раджабов К.К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924гг.). Автореферат дисс... докт.истор.наук. –Ташкент, 2005. –С.9.

йигитларини қишлоқларга милтиқлари билан юборишса, уларга махсус рухсатнома беришган».⁸ Худи шу мазмунда Иброҳимбекнинг Хонақа ҳудудидаги кўрбоши Мулла Ниёз Мухаммад иноқ-бий номига ёзган хати ҳам характерлидир: «Сизнинг қўл остингиздаги аскарлардан баъзилари шариат қонунларига хилоф равишда деҳқонларнинг мол-мулкани талаш ва ўғирлаш билан ҳам шуғулланаётган экан, шундай кимсаларни аниқлаб жазолашингизни талаб қиламан».⁹ Абдулазиз кўрбоши номига ёзилган яна бир мактубда: «Менга етказилган маълумотларга кўра, сизнинг бир йигитингиз, шариат асосларига хилоф равишда гуноҳсиз бир мўминни ўлдирган экан, ушбу воқеа юзасидан қаттиқ текширув ўтказиб, маълумот тасдиқланса, ўша аскарга нисбатан қатъий чора-ҳатто отувга ҳукм қилишликни талаб этаман».¹⁰

Муаммонинг яна бир томони, босқинчи атамаси, ўзга юртдан босиб келган гуруҳга нисбатан ишлатилса ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Демак, большевикларнинг ўзлари босмачилик сиёсати туфайли Ўрта Осиё ҳудудларини босиб олиб, ўзларининг ҳарбий-сиёсий қилмишларини хаспўшлаш учун айрим ўғри гуруҳлар сиймосида ушбу салбий атамани юрт ҳимоячиларига нисбатан ҳам қўллай бошладилар. Шарқий Бухородан истиқлолчи кучларнинг йўлбошчилари 1922 йилда Бойсун гарнизонидаги большевиклар ҳукумати вакилларига куйидаги талабни кўяди ва бу хат Совет ҳукуматининг Бойсундаги вакили Олимжон Акчуриннинг қўлига келиб тушади: «Бойсун шаҳридаги большевиклар вакилига. Ҳақиқий мустақил Бухоро тупроғидаги аҳолининг вакиллари бўлган бизлар Сизларга шуни маълум қиламизки,

⁸ Ражабов Қ. Истиқлол шаҳидлари.//Шарқ юлдузи. 2002. Тўртинчи фасл. 110-бет.

⁹ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука. 1973. Стр. 681.

¹⁰ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука. 1973. Стр. 674.

сизлар ватанимиздан чиқиб кетмагунигизча жангни давом эттираверамиз деб ҳаммамиз бир қарорга келдик. Ҳозирги вақтда беҳуда қон тўкилмасин деб ва одамгарчилик қилиб сизларга мамлакатимиздан чиқиб кетишни таклиф қилаётимиз. Шундай қилсангиз Сизнинг дўстларингиз бўлиб қоламиз ва ўзимиз ёрдам бериб сизларни очликдан сақлаб қоламиз, акс ҳолда, Сизлар ватанингизда очликдан ўлаётган оилаларингиз каби маҳв этиласиз. Ҳозир биз гуноҳкор бўлмайдик деб одам қонини тўкишни истамаётимиз. Лекин халқимизнинг истагига хилоф равишда ватанимизда бостириб кирган сизлар билан жанг қилишни муқаддас бурчимиз деб биламиз. Бизлар хурсандлик билан бу йўлда қонимизни тўкиб, шаҳид бўлишдан қайтмаймиз.

Мухрлар: Мулла Мухаммад Иброҳим.

Додхоҳ Абдулла Ҳожи.

Ҳожи Султон Садр, Фазлиддин Ғози».¹¹

Демак, ҳаракат иштирокчилари ҳеч қачон ўзларини «босмачи» деб аташмаган, балки халқ вакили деб ҳисоблашган. Атрофда большевиклар ва уларнинг мафкурачилари юрт ҳимоячиларини ушбу атама билан бадном қилишни давом эттираверганлар. Худди шунингдек, Москвада нашр этилган Катта Совет Энциклопедиясининг биринчи нашри 5-томида: «Босмачилик ҳаракати шиддатли сиёсий, аксилсовет характер касб этди ва бутун Осиёнинг мавжуд уч республикаси-Бухоро, Туркистон, Хоразм аҳолисининг оммавий ҳаракатига айланди. Ҳаракатнинг доҳийлари... Кўр Шермат, Иброҳимбек каби алоҳида бошлиқлари бўлиб қолмасдан, балки унга маҳаллий зиёлилар, мулла ва бойлар ҳам раҳбарлик қила

¹¹ Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. I том, Тошкент, 1976. 247-248 бетлар.

бошладилар»,¹² дейилади.

Оммавий ҳаракат қачон бошланади?! Биринчидан, йирик сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ёки маънавий таҳдид вужудга келган тақдирда ҳамда ташқи босқин хавфи вужудга келса ва бу босқин реал моҳият касб этса. Иккинчидан, ҳеч қандай сиёсий-лингвистик лексиконда оммавий ҳаракат «босмачилик» деб аталмайди. Бу атама большевистик режим вакиллари томонидан ўйлаб топилиб, ўз рақибларига нисбатан ҳарбий ва мафкуравий жанг учун қўллаган мудҳиш атамаларидир. Худди шу атама орқали уларни бадном қилишга ҳаракат қилинди ва қайсидир жиҳатдан ўз ниятларига етишдилар ҳам. Кейинги етмиш йиллик большевиклар режими шароитида ушбу атама юрт мудофаачилари ва эътиқод ҳимоячиларига нисбатан фаол ишлатилиб, ҳарбий-сиёсий ва илмий лексиконда барқарор моҳият касб этиб, бугунги кунгача баъзи манфаатдор худудий бирликларда чоп этилган илмий нашрларда эски, большевикча қарашларга содиқ ҳолда, юрт ҳимоячиларини босмачилар, ҳаракатни эса босмачилик сифатида бир томонлама баҳо бериб: «Босмачи-миллатчилик кайфиятидаги қуролли ҳаракат қатнашчиси, босмачилик эса миллатчилик кайфиятидаги қуролли ҳаракат» сифатида таърифланмоқда. Ваҳоланки, ушбу ҳаракат ҳеч қачон миллатчиликни ўз олдига мақсад қилиб қўймасдан, юрт мудофааси ва эътиқод ҳимояси йўлида барча миллат вакилларининг бошини бирлаштириб, босқинчиларга қарши курашга даъват этганлар. Иброҳимбек кўшинининг ўзида ўндан зиёд миллат вакиллари (ҳатто яҳудийлар ҳам) нафақат оддий аскар, балки кўрбоши сифатида ҳам фаолият

¹² Ходжаев Ф. Басмачество // Большая Советская Энциклопедия. Т.5. –М.: 1927. –С. 36.

кўрсатишганлар.

Атама генезисига эътибор қаратишда яна бир жиҳатни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозимки, ҳаракат иштирокчиларининг ҳарбий амалиёт жараёнида йигитларни жасоратга чорлаб, ғайратлантирувчи ҳайқириғи «ур-бас», «бас-бас», «басо-бас» терминлари эди. Лақайларнинг ҳайқириғи «ур-бас» эканлиги, кўнғиротларники «бас-бас», бошқа қуролли гуруҳларники ҳам «басо-бас» эканлиги, мана шу ҳайқириқларга қараб қизиллар қайси гуруҳ билан урушаётганликларини аниқлашганлар.¹³ Ҳаракат иштирокчиларининг большевиклар томонидан «босмачи» деб аталишида мана шу жиҳатлар ҳам роль ўйнаган бўлиши мумкин. Америка ва Ғарб олимлари ҳам ўша давр моҳиятини акс эттиришда «босмачилик» атамасидан у ёки бу мазмунда фойдаландилар.

XX асрнинг 90 йиллари бошида Ўзбекистон ва Тожикистон матбуотида босмачилик ҳаракатига бағишланган бир қатор мақолалар чоп этилиб, ҳаракатнинг мазмун-моҳиятига эътибор берилди бошланди. Хусусан, «Ҳаёт ва иқтисод» журналида босилган А.Ақромовнинг мақоласида босмачилик сўзи большевик мафкурачилари томонидан ҳаракат моҳиятини бузиб кўрсатиш учун қўлланиб келинганлиги ҳақида тўхталади ва ҳаракат моҳиятига эътибор қаратиш фикрини илгари суради.¹⁴ «Звезда Востока» журналида Боймирза Ҳайитнинг босмачилик ҳаракати ҳақидаги асари ушбу ҳаракат пролетариат диктатурасига қарши миллий озодлик ҳаракати эканлиги қайд этилиб, пролетариат диктатураси чор Россиясининг Туркистон республикалари билан олиб борган

¹³ Қаранг: Джурабаев Г. Хуррамбек. Роман. Ташкент. 1960.

¹⁴ Қаранг: Ақромов А. Босмачилик ҳаракати ва унинг моҳияти. //Ҳаёт ва иқтисод. 1991. № 7.

мустамлакачилик сиёсатининг давомли кўриниши эканлиги, босмачилик ҳаракати эса мана шу мустамлакачилик ҳаракатига қарши миллий давлатчилик тизимини ўрнатиш учун олиб борилаётган ҳаракат эканлиги таъкидланади.¹⁵ 90 йилларнинг ўрталарига келиб, Ўзбекистон тарихчи олимлари даврасида ушбу атама ҳаракат моҳиятига зид эканлиги муҳокама қилиниб, ҳаракат «истиклолчилик ҳаракати», иштирокчилар эса «истиклолчилар» деб аталиши лозим, деган тўхтамга келинади.¹⁶ Ҳамда ушбу муаммога алоқадор олимлар овозлари матбуотда ҳам акс-садо бера бошлайди.¹⁷ Айрим олимлар босмачилик атамасининг ўзи ҳаракат моҳиятини акс эттиришини, ҳаракат иштирокчилари большевикларга қарши босмачилик усулидан кенг фойдаланганлигини айтиб, ушбу атаманинг қолишини таклиф этади.¹⁸ Айрим олимлар эса ҳар икки вариантдан ҳам воз кечиб учинчи атама билан, яъни қаршилиқ ҳаракати деб аташ таклифи билан чиқадилар.¹⁹ Баъзилар эса ҳаракатга нисбатан истиклолчилик атамаси қўлланилиши лозимлигини ёқлаб, ҳаракат моҳияти жиҳатидан «қаршилиқ» ҳаракатининг муҳим ва кескин кўринишларидан бири эканлигини таъкидлаб, бу ҳаракат уюшган, шиддатли ва узоқ давом этган халқ ҳаракати, миллий озодлик ҳаракати эди, дейди.²⁰ Лекин, XX аср бошларида сиёсий-илмий элита орасида ушбу

¹⁵ Қаранг: Баймирза Хаит. Басмаческое движение. //Звезда Востока. 1992. № 1.

¹⁶ Қаранг: Истиклолизмнинг тарихий илдишлари. Давра суҳбати. //Шарқ юлдузи. 1995. № 11-12. Б. 3-29.

¹⁷ Қаранг: Ражабов Қ. Истиклолчи деган маъқул. //Фан ва турмуш. 1995. № 3. Б. 28-29.

¹⁸ Қаранг: Холбоев С. Аслининг ўзи тўғри //Фан ва турмуш. 1995. № 3. Б. 29.

¹⁹ Қаранг: Умаров Р. «Қаршилиқ ҳаракати» - ҳаммасини камрайди. //Фан ва турмуш. 1996. № 2

²⁰ Қаранг: Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. Тошкент. 2000. Б. 156 – 158.

ҳаракатнингда бутунлай ижтимоий ҳаётда ижобий моҳият касб этганлигига шубҳа билан қараш ҳоллари ҳам намоён бўла бошлаб, олимлар ва тадқиқотчилар ҳаракатга жуда эҳтиёткорлик билан муносабат билдира бошлайдилар.²¹ Баъзи илмий нашрларда ушбу ҳаракатни кўзғолончилик ҳаракати²² сифатида ҳам талқин этилаётгани ҳаракатга турли хил қарашлар мавжудлигидан далолатдир. Илм-баҳслар, турфа қарашларнинг ҳосиласидан иборат, илмий ҳақиқат эса ана шу баҳслар ва қарашларнинг аксарият олимлар томонидан эътироф этилган жиҳатидир. Биз ҳам баҳоли кудрат воқеаларга объектив ёндошишга интилиб, ҳар бир тарихий шахс ва жараёнга баҳо беришда ўша мураккаб тарихий давр моҳияти ҳамда шарт-шароитдан келиб чиқишга ҳаракат қилдик. Шунингдек, худди шундай муносабат ҳамда талқин воқеа ва жараёнларнинг реаллик даражасини ошириб, бир томонлама муносабатдан холи бўлишини таъминлайди, деган умиддамиз.

Босмачилик тарихнависи (историографияси)га эътибор қаратадиган бўлсак, муаммога холис ёндошув Совет олимларига нисбатан чет эллик олимлар тадқиқотларида ўз ўрнини топганлигининг гувоҳи бўламиз. Совет олимлари тадқиқотларида босмачилик ҳаракати колониал Британия ҳукуматининг большевиклар тизимига қарши мақсадли фаолиятининг ҳосиласи сифатида қаралиб, бутун ҳаракат фаолияти ўша ҳукмрон ғоя андозалари билан ўлчанади. Ҳар бир шахс фаолияти ёки воқеа ва ҳодисаларга баҳо беришда ўша тарихий давр, шарт-шароит ҳамда ўша ҳукмрон ғоянинг

²¹ Қаранг: Алимова Д. Наука требует объективности. // Народная слова. 2003. 6-март. Алимова Д., Рашидов У. Тарих-холислик тарафдори // Тафаккур, 2006. №1. 60-63 бетлар.

²² См. История таджикского народа. Том V. Новейшая история (1917-1941 гг.) Душанбе, 2004. С. 265-284.

халқ кундалик ҳаёти ва турмуш тарзидаги ифодаси параллел равишда таққосланиб баҳо берилса масалага объектив ёндошилган бўлади. Шу жиҳатдан ҳам собиқ тизим шароитида мафқуранинг мустаҳкам қобикларига ўраб ташланган фан ўзга мазмундаги асарни ҳазм қила олмас эди.

Чет эл олимлари муаммо моҳиятига нисбатан реалроқ ёндошиб, уларнинг тадқиқотларида «босмачилик» ҳаракатида Британиянинг иштироки инкор этилиб, ҳаракат мазмун-моҳияти жиҳатидан халқ ҳаракати эканлиги ғояси илгари сурилади.²³

«Босмачилик» ҳаракатининг моҳияти ва тарихи Покистоннинг Пешовар шаҳрида жойлашган «Ўрта Осиёни ўрганиш маркази» томонидан ҳам ўрганилиб, Фазлал Раҳимхоннинг «Ўрта Осиёда босмачилик ҳаракати» тадқиқоти Покистонда яшовчи афғонистонлик Абдуҷаббор Собит томонидан дарий тилига ўгирилиб чоп этилиб, маҳаллий халқнинг большевиклар босқинига қарши оммавий, қаҳрамонлик ҳаракати сифатида эътироф этилади.²⁴

Демак, ҳаракатнинг номланиши қандай бўлса мақсадга мувофиқ бўлади: босмачиликми ёки истиқлолчиликми?! Албатта ушбу ҳаракатнинг дастлабки даврида юрт мудофаачилари ва эрку-имон ҳимоячиларига нисбатан ушбу атаманинг қўлланилиши нотўғри бўлган. Бундай атаманинг ўзини ҳам ҳаракат иштирокчилари тан олмаганлар. Чекист А. Валишевнинг таъкидлашича: «Чекистларга тез-тез

²³ Clenda Fraser. Basmachi-I. //Central Asian Survey. Vol. VI , 1987, N 1. P. 1-73.. Clenda Fraser. Basmachi-II. //Central Asian Survey. Vol. VI , 1987, N 2. P. 7-42... Marie Broxup. The Basmachi. //Central Asian Survey. 1983.Vol.2. N 1. P. 57-82. Lemerrier – Quelauejay C., Bennigsen A., Soviet experience of muslim querilla war fare and the war in Afghanistan. //The USSR and the Muslim World L.: 1981. P. 206-214.

²⁴ Дар муқобили коммунизми русий. Нависанда Фазлал Раҳимхон, мутаржим Абдуҷаббор Собит. (дарий)

босмачилар ва уларнинг ҳамкорларини сўроққа тутишга тўғри келар эди. –Нима учун босмачига ёрдам бераяпсан, деган саволга улар: «мен босмачига эмас, қийин ҳолатда бўлган ўз элатимнинг вакилига ёрдам бераяпман», деб жавоб қайтарганлар. Агар умуман босмачилар ҳақида сўз кетганда, улар босмачи деб Оллоҳнинг инояти билан фаолият олиб борувчи ҳокимиятни тан олмасдан, ўғрилиқ ва қароқчилик билан шуғулланувчиларга нисбатан тушунардилар». ²⁵ Демак, ҳаракат иштирокчилари ҳеч-қачон ўзларини «босмачи» деб атамаганлар. Шунингдек, ўтган асрнинг 20-30 йилларда Совет хавфсизлик ва разведка хизматлари (ОГПУ)да ишлаб, кейинчалик чет элга қочиб кетган Г.Огабеков, ўша ерда чоп эттирган асарида ўзи хизмат қилган большевиклар кирдикорини фош этиб: «... Будёнов дивизияси Шарқий Бухоро томон ҳаракати давомида йўлдаги ҳеч бир тошни назоратсиз қолдирмасдан, аҳолининг бир қисмини қиличдан ўтказар, қолган қисми эса қочиб, босмачиларга қўшилар эди» ²⁶, деб ёзади. Шу билан бир қаторда қизил армия томонидан тинч аҳоли орасида талончилик ва тартибсизликларнинг ҳаддан ошганлиги боис, аҳоли қизил аскарларга нафрат билан қараганликларини айтади. ²⁷

Ўтган етмиш-саксон йил мобайнида «босмачилик» термини Совет ва чет эл илмий, сиёсий, адабий ва ҳарбий лексиконида фаол қўлланилиб, турғунлик моҳият касб этганлиги боис, шу билан биргаликда Ўзбекистонда ушбу мавзуда яратилаётган асарларнинг ҳам қўшни республикалар ҳамда чет эл илмий давраларида ҳам яхши ҳазм бўлиши учун «босмачилик» атамаси қўштирноқ ичида

²⁵ Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе, «Ирфон», 1988. Стр. 212

²⁶ Агабеков Г. Секретный террор. Москва. Терра-Книжный клуб. 1998. Стр. 48.

²⁷ Агабеков Г. Секретный террор. Москва. Терра-Книжный клуб. 1998. Стр. 59.

қўлланилиб кетилса мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Чунки, тарих саҳифаларидан жой олган ушбу терминдан воз кечиш шартми, гап атамада эмас, моҳиятда, мақсадда. Қолаверса, қўштирноқ ичига олинган ҳар бир сўз, атама акс мазмунни англантилиши барчага аён.

Масаланинг яна бир жиҳатига эътибор қаратадиган бўлсак, илмий давраларда «босмачилик» ҳаракати моҳияти тўғрисида турлича қарашлар мавжуд бўлиб, баъзи олимлар миллий мустақиллик учун олиб борилган оммавий халқ ҳаракати, яъни миллий озодлик ҳаракати²⁸ сифатида талқин қилсалар, айрим олимлар топталган исломий кадриятларни тиклаш йўлида олиб борилган диний-озодлик ҳаракати²⁹ сифатида, баъзи олимлар большевик босқинчиларга қарши аксилинқилобий, яъни қаршилиқ ҳаракати³⁰ сифатида талқин этадилар. Шунини ҳам унутмаслигимиз лозимки, ҳаракатнинг асосида ислом, яъни диний омил ётар эди. Ҳаракат иштирокчилари «ўлса шаҳид, енгса ғозий» бўлиш шиори остида муҳораба майдонига киришиб, ушбу шиор кўпинча ғазавот муваффақиятини таъминлар эди. Ана шу жиҳатларга эътибор қаратадиган бўлсак, ҳаракат иштирокчиларини юрт мудофааси билан бир қаторда диний асос мустаҳкам жипслаштириб турар эди. Демак, ҳаракат ислом кадриятлари ва қийматлари, яъни эътиқод ҳимояси йўлида олиб борилган диний-озодлик ҳаракати эди.

Мана шу ҳаракатдаги Марказий сиймолардан бири Иброҳимбек ҳақида турфа илмий мақола ва нашрларда,

²⁸ Қаранг: Истиклолимизнинг тарихий илдишлари. Давра суҳбати. //Шарқ юлдузи. 1995. № 11-12. Б. 3-29. Баймирза Хаит. Басмаческое движение. //Звезда Востока. 1992. № 1. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. Тошкент. 2000. Бет 156-158.

²⁹ Абдугани Мамадазимов. Политическая история таджикского народа. Душанбе, 2000. Стр. 265.

³⁰ Қаранг: Умаров Р. «Қаршилиқ ҳаракати» - ҳаммасини қамрайди. //Фан ва турмуш. 1996. № Дониёлов Ш. Мухторият қисмати. //Шарқ юлдузи. 1991. № 12.

олим ва адиблар орасида турлича қарашлар мавжуддир. Иброҳимбек ҳақида нисбатан реал маълумотларни Саид Олимхоннинг дастлаб 1929 йилда туркистонлик муҳожирлар ташаббуси билан Парижда француз тилида ва Константинополда турк тилида чиққан асарида ўз ифодасини топган.³¹ Иброҳимбек ҳақида янада реалроқ маълумот собиқ СССР ДХК архивидан олинган Иброҳимбекнинг 1931-1932 йиллардаги сўров протоколлари нусхаси Париждаги ака-ука Мезоннефлар Шарқ ва Америка кутубхонаси фондида ҳам сақланмоқда.³²

Айниқса, собиқ Совет тузуми шароитида нашр этилган асарларнинг барчасида Иброҳимбек қораланиб, воқеалар ривожини собиқ ҳукмрон мафкура манфаатларига мосланиб тасвирланади ва талқин этилади. Фақатгина тўксонинчи йиллардан сўнг воқеалар тасвири ва тарихий сиймоларга муносабат нисбатан объектив моҳият касб этиб, кўрбошилар, жумладан Иброҳимбек ҳақида ҳам ҳолис, объектив ёндошув асосида қатор илмий материаллар эълон қилиниб, жараёнлар ривожининг реал манзараси даврий нашр ва адабиётларда ўз ифодасини топмоқда. Россиялик олим Шевченко Д.В.: Ўрта Осиё қуролли кураш тарихида Иброҳимбек бошқа маслақдошларидан фарқли равишда

³¹ Кейинги йилларда ушбу асар ўзбек, тожик ва рус тилларига ҳам таржима қилинди.

³² Восточная и Американская библиотека братьев Мезоннеф. Тираж ограничен 1000 экземпляров и не пущен в обращение. Перевод с французского. Состоит из 2х глав. Глава I. История бедствий, испытанных народами Бухары; Глава II. Меморандум его высочества Эмира Бухарского Саида Алим Хана по вопросу об общем положении Бухарского эмирата, адресованный совету и общему собранию лиги наций(сентябрь 1927 г.). Шунингдек, Иброҳимбек қўлга тушиб тергов қилинган, бу тарихий ҳужжатнинг бир қисми муаллиф томонидан 1998 йилнинг май ойида Венгрия республикасининг пойтахти Будапешт шаҳрига илмий семинарда қатнашиш учун ташриф буюрганда қўлга киритилган.

мусулмон анъанавий қадриятларига қатъий амал қилган етакчи сифатида бирор маротиба ҳам советлар томонига ўтиб жанг қилмади ҳамда тинч аҳолига нисбатан талон-тарош ишларни амалга оширмади. Шу боис мусулмон ҳуқуқи ҳамда қонли террор, совет ҳокимияти ҳамда кўпгина «босмачи» командирлар меъёрлари нуқтаи назаридан Иброҳимбек шахсияти мусулмонларни бирлаштирувчи идеал омил эди, дейди.³³ Бугунги кунда ҳаракат моҳияти ва унда Иброҳимбек ўрни каби масалалар доирасида ўзбекистонлик олим Қаҳрамон Ражабов томонидан янгича талқинлар илгари сурилмоқда.³⁴ Тадқиқотчи Д.Мўминов: «Иброҳимбек бошчилигида олиб борилган жанглар Бухородаги миллий озодлик ҳаракати тарихининг ёрқин саҳифаларини ташкил қилади. ...Бу курашда Иброҳимбек мансуб бўлган лақай элатининг хизмати катта бўлган», - дейди.³⁵ Ёзувчи Набижон Боқий ҳам тўқсонинчи йилларнинг бошларида Ўзбекистон ва Тожикистон республикалари хавфсизлик хизматлари, давлат ва партия архивларида тадқиқот ишлари олиб бориб, даврий нашрларда Иброҳимбек ҳақида қатор илмий ва бадиий мақолалар эълон қилиб, ҳаракатнинг дастлабки йилларига баҳо берар экан: «Иброҳимбек... Ҳисор водийсида халқнинг бирдан-бир

³³ Шевченко Д.В. Ибрагим-бек – лидер «басмаческого движения» Восточной Бухары (по материалам рассекреченных документов Федеральных Российских архивов) //«XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Бухоро, 2010. – Б. 148.

³⁴ Қаранг: Қаҳрамон Ражабов. Иброҳимбек кўрбоши. //Ўзбекистон мустақиллигининг фани ва технологиясини ривожлантириш кафолатлари. (5-6 декабрь 1996 йилги конференция материаллари). Т:-1997. 169-170 бб. Унинг ўзи. Иброҳимбек нега Анвар Пошони хушламади. //Ёзувчи газетаси. 1997 йил. 7-май. Унинг ўзи. Иброҳимбек. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4-жилд. Т:-2002. 64-65 бетлар. Унинг ўзи. Бухорога кизил армия босқини ва унга қарши кураш. –Т.: Маънавият, 2002 ва б.

³⁵ Мўминов Д. Шарқий Бухорода кизил армияга қарши кураш тарихидан айрим лавҳалар //«XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Бухоро, 2010. – Б. 110-113.

ишонган тоғи бўлиб қолади. Халқ назарида у адолат тимсолига айланади. Миллий уламо, эшонлар-лақайларнинг пирлари, хусусан, Донохон домла Иброҳимбекни «ғозий» деб эълон қилдилар ва «ғазовот»га фатво берадилар: мачитларда Иброҳимбекнинг номи ҳам амир Олимхон номи билан бир қаторда хутбага қўшилиб тилга олинади. Иброҳимбекка (ҳали «қоровулбеги» даражасида турган пайтларидаёқ, демак 1921 йилнинг ёз ва куз фаслида) уламо ҳам, аҳли муслим ҳам ягона нажоткор сифатида умид боғлайди», - дейди.³⁶ Шунингдек, 1931 йилда Афғонистонда туғилиб, айна пайтда Туркияда истиқомат қилаётган Сайид Олимхоннинг ўғли – Сайид Мансур Олимийнинг 1996 йили Туркияда араб имлосида форс тилида нашр этилган «Бухоро – гахвораи Туркистон» (ушбу асар ўзбек тилига ўгирилиб 2004 йили Бухорода нашр этилган) асарида Иброҳимбекнинг фаолиятига юксак баҳо бериб, «Генерал Иброҳимбекнинг... номи тарихда эҳтиром ила тилга олинади»³⁷, дейди. Қозоғистонда қозоқ тилида нашр этилган «Туркистон халқаро энциклопедияси»да ҳамда «Қозоғистон миллий энциклопедияси»да ҳаракат моҳиятига баҳо берилиб, Туркистон халқларининг Совет режимига қарши озодлик кураши сифатида эътироф этилиб, Хива хонлиги ҳудудида Жунаидхон, Бухоро амирлиги ҳудудида Иброҳимбек етакчилик қилган халқ ҳаракатлари кучайганлиги таъкидланади.³⁸

³⁶ Қаранг: Набижон Боқий. Чингиз афандига мактублар. //Шарқ юлдузи журнали. 2004. Биринчи фасл. Б. 23-79. Инқилоб ва Мухаммад Иброҳимбек. //Лақай овози. 1991. №2. Шунингдек, Тожикистон Ўзбеклар жамиятининг нашри «Ҳақ сўз» ҳафтаномасининг бир неча сонларида.

³⁷ Сайид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Бухоро – 2004. Б. 116-117.

³⁸ Қаранг: Туркистан халықаралық энциклопедия. Алматы. Қазақ энциклопедиясы, 2000. Б. 181-182. Қазақстан ултық энциклопедия. Алматы. Қазақ энциклопедиясы, 1999. Б. 167.

Иброҳимбекнинг ҳақиқий сиймосини халққа таништиришда элатдошимиз Эшмуҳаммад Донахоновнинг ҳам хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. Асардаги халқчиллик жиҳатлари ва бадиий қиймати «Қуюн» қиссасининг республикадан ташқарида ҳам шуҳрат қозонишини таъминлади.³⁹ Шунингдек, таниқли шоир Асқар Маҳкам ҳам Иброҳимбек ва лақайлар сиймосини кенг жамоатчилик орасида тарғиб қилиши ҳаракат моҳияти ҳамда элатнинг этнохусусий жиҳатларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.⁴⁰

Иброҳимбек сиймосидаги ижобий хусусиятларни оммалаштиришда ҳамда элатимиз тақдири ҳақидаги тарихий-этнографик маълумотларни ёритишда Омонулла Олимовнинг хизматларини таъкидлаш муҳим. У киши ўзининг «Қора унвон» тарихий биографик очеркида ҳаракат иштирокчиларидан олган маълумотларга таяниб: «Иброҳимбекнинг бўй-басти ўртамиёнадан баланд, кенг елкали, кўзи тим қора, нигоҳлари ўтқир, камсуқум, хотираси кучли ва жасур йигит бўлган. Одатдагидан йўғонроқ овозда, бироз димоғи билан гапирган...Иброҳимбек ўта кўркмас киши эди. Ҳар бир ҳужум ёки мудофаа олдидан таъкидлаб айтардики, биз ўз уйимизни-Ватанимизни, динимизни ҳимоя қилаётимиз. Биз большевиклар юртига бостириб борган эмасмиз, улар босқинчилик қилиб келишган. Қўркманглар. Хушёр, эпчил бўлинглар. Пирларимиз мададкор бўлсин, омин!». ⁴¹ Ушбу жиҳатлар ҳам Шарқий Бухорода большевикларга қарши ҳаракат моҳияти ҳамда унинг

³⁹ Эшмуҳаммад Донахоновнинг «Қуюн» қиссаси «Лақай овози» ҳафтаномасининг қатор сонларида босилиб, тўлиқ ҳолда 1992 йилда «Ўзбегим» тўпламида босилиб чиқди.

⁴⁰ Қаранг: Асқар Маҳкам. Оқ китоб. - Душанбе, 2004.

⁴¹ Олимов Омонулла. Қора унвон //Замондош (Ҳафтанома). - Душанбе, 2006. №43.

сарвари мақсадини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Саййид Таваккалхоннинг «Муҳаммад Иброҳимбек» номли тарихий қисса хулосасида: «У ҳақиқатан ҳам ўз ватани ва халқи қаҳрамонидир. Ханузгача халқ Иброҳимбекни жонфидо ватанпарвар, халқпарвар, жасур, ёвқур қўмондон ва ору номусли чин мусулмон сифатида эътироф этади ва қадрлайди», - дейди.⁴² Ушбу жиҳатлар халқ орасида Иброҳимбек сиймосининг буюк ва бардавомлигидан далолатдир.

Иброҳимбек сиймосига ижобий ёндошув Афғонистонлик ўзбек ва тожик олимларнинг асарларида кенг ўрин топиб, Иброҳимбек маҳаллий ўзбек, тожик, қозоқ ва туркманларни пуштунлар режимиға қарши бирлаштира олиб, қисқа вақт мобайнида қатор ҳарбий муваффақиятларни қўлга киритиб, Афғонистон шимолидаги баъзи минтақаларни вақтинча бўлсада эгаллаб, ўз бошқарув усулини жорий қила олган қаҳрамон сифатида тасвирланади.⁴³ Жумладан, афғонистонлик машҳур адиб Халилуллои Халилий Афғонистонда Ҳабибуллаҳон⁴⁴ ҳукмронлиги даврида ёш йигит бўлишиға қарамасдан ҳукумат аъзолари таркибида Афғонистон шимолида бир неча марта Иброҳимбек билан учрашганини айтиб бундай дейди: «Иброҳимбек большевикларнинг сарсаҳт душмани, озодликка интилувчи кучларнинг раҳнамози сифатида Афғонистондан паноҳ топиб, унга 2000 отлик суворий ҳамроҳлик қилар эди. Мен унингдек шаҳоматли ва жасоратли мардни кам кўрганман.

⁴² Саййид Таваккалхон. Муҳаммад Иброҳимбек (тарихий қисса). – Душанбе, 2009. – Б. 48.

⁴³ Қаранг: Муҳаммад Файзиддин. Иброҳимбеки Лақай. Исломобод. 1993., Асадулло Валволижий. Иброҳимбек ва унинг аянчли тақдири. //Андиша жаридаси, Балх, 1994, 5-сон. (дарий тилида). Иноятуллох Шаҳроний. Чехраи аслии мужоҳиди қаҳрамон Иброҳимбеки Лақай... //Паймон журнали. Нью Йорк. АҚШ. 1999.

⁴⁴ Ҳабибуллаҳон – Бачаи Сақо.

Унинг чехраси ва суҳбатида ғурур ва сиёсат бор эди. Чехрасида шукуҳ ва ҳайбат бўлиб, ўзгаларни тезда жалб қиларди. У асосан қора, ялтироқ этик, кулранг желак кийиб, салласини дид билан ўраб юрарди. Қиличи чап томонида бўлиб, муборак Қуръон жилди доимо ўнг ёнида осифлик юрар эди. Отда юрганда қамчисининг учи билан фармон берар эди». ⁴⁵ Афғонистонлик Башир Бағлоний Иброҳимбек жасоратли ва камгап шахс эди, дейди. ⁴⁶ Шунингдек, Америкада истиқомат қилувчи асли Афғонистонлик бўлган доктор Иноятуллоҳ Шаҳроний ўзининг қатор тадқиқотларида Иброҳимбек сиймосини оммалаштиришга интилиб: «Ўтган етмиш йилдан буён Мовароуннаҳрнинг қахрамон мужоҳиди, шаҳид, ғозий, мулло Мухаммад Иброҳимбек Лақайнинг номи Афғонистонлик ватандошлари орасида машҳурдир», - дейди. ⁴⁷

Ғарб олимлари ҳам большевикларнинг Ўрта Осиё худудини босиб олишда ерли халқ томонидан қаттиқ қаршиликка учраганликларини таъкидлаб, халқ қаршилик ҳаракатидаги Марказий сиймолардан бири Иброҳимбек эканлигини ҳақли эътироф этиб, ҳаракат йўлбошчисининг сиёсий-ҳарбий сиймосини яратишга интилишганлар. ⁴⁸ Жумладан, немис олими Рейнхард Эйзенер Иброҳимбек

⁴⁵ Устод Халилӣ. Мажаллаи Мезон. Шумораи 39. Саҳ. 6 (дарӣ тилида)

⁴⁶ Қаранг: Абдуллаев К. От Синьцзяна до Хорасана: Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 185.

⁴⁷ Иноятуллоҳ Шаҳроний. Чехраи аслии мужоҳиди қахрамон Иброҳимбеки Лақай // «Паймон» журнали. (Нью Йорк). 1999. (дарӣ тилида). Иноятуллоҳ Шаҳроний. Иброҳимбек ким эди // «Белги» ҳафталиги (Кобул Миллий институти нашри). № 25, 26, 27. 1385 ҳижрий (2006 милодӣ) йили, июль ойи.

⁴⁸ Қаранг: Немис олими Рейнхард Эйзенер. Иброҳимбек ким бўлган?! (инглиз тилида). ESKAS(Ўрта Осиёни тадқиқ қилиш Европа җамияти)нинг Австриянинг пойтахти Вена шаҳрида бўлиб ўтган VII-конференцияси (2000 й. 27-30 сентябрь)да қилган доклады. Фразер Гленда. Босмачилар. Ўрта Осиё шарҳи. (Ўрта Осиёни ўрганиш җамиятининг журнали. Инглиз тилида) Англия, Оксфорд, 1987, №1,2.

ҳақида Совет тарихнавислиги (историографияси)ни ўрганиб, Совет илмий адабиётларидаги Иброҳимбекни «ўғрибоши», «босмачи», «авантюрист» каби нисбатлар таҳлилдан келиб чиқиб «Иброҳимбек ким бўлган?!», деган муаммони ўртага ташлаб, архив маълумотлари асосида жараёнлар ривожини таҳлил этиб: «Иброҳимбек – Трансоксания (Мовароуннаҳр)да кўплаб ватанпарварлар каби ўз ерини босқинчилардан озод этиш учун кураш байроғини кўтарган қаҳрамонларнинг сардори эди»,-деган хулосага келади.⁴⁹ Шунингдек, Тожикистонлик олим Камолуддин Абдуллаев: Ўнлаб йиллар давомида қизил кўшин ва ўша давр ҳокимиятини таҳликага солиб келган Иброҳимбек сиймоси Тожикистон ва Ўзбекистон жамиятидаги баъзилар учун ўғри ва босқинчи сифатида гавдаланса, баъзилар унинг исмини фахр ва ғурур билан тилга олишиб, қизил армияга қарши узоқ йиллар курашган миллий қаҳрамон сифатида эъзозлашади. Ҳақиқатан ҳам Иброҳимбекнинг ўзи ким?, - деган саволни ўртага қуйиб, жавоб излашга ҳаракат қилади.⁵⁰ Юқоридаги талқин, таҳлил, баҳс ва баҳолардан келиб чиқиб, Иброҳимбекнинг шахсияти ва ўша давр ҳарбий-сиёсий жабҳадаги ўрни ҳар бир кишини қизиқтириши табиий.

2. Муҳаммад Иброҳимбек ҳарбий фаолиятининг бошланиши ҳамда ҳаракатда сиёсий фигура сифатидаги ўрни

⁴⁹ Рейнхард Эйзенер. Иброҳимбек ким бўлган?! (инглиз тилида). ESKAS(Ўрта Осиёни тадқиқ қилиш Европа жамияти)нинг Австриянинг пойтахти Вена шаҳрида бўлиб ўтган VII-конференцияси(2000 й. 27-30 сентябрь)да қилган доклади.

⁵⁰ Қаранг: Камолуддин Абдуллаев: «Наполеон из Локая»./Газета «Asia-Plus». Душанбе, 5,13,20-ноября 2003 г.

Мухаммад Иброҳимбек, 1889 йилда, ҳозирги Душанбе шаҳридан ўн икки километр узоқликда жойлашган Кўктошда туғилган бўлиб, ўзбек миллатининг лақай элатидан, лақайларнинг тўрт уруғидан бири бўлган - эсанхўжа уруғидандир.

Иброҳимбекнинг отаси Чақабой Бобо ўғли қишлоқ оқсоқоли ҳамда Кўктош лақайларининг уруғ бошлиғи эди. Шу билан биргаликда Чақабой оқсоқолга Бухоро амири томонидан – 1870 йилда мирохур ва 1894 йилда тўқсабо унвони берилган эди.⁵¹ Чақабой тўқсабо⁵² умрининг охиригача Кўктошда яшаб, 1910 - 1911 йиллар атрофида вафот этган. Чақабой тўқсабо бадавлат киши бўлиб, ҳовлисида доимий равишда икки-уч хизматкор меҳнат қилган. А. Валишевнинг таъкидлашича: «Чақабой тўқсабонинг 140 гектар суғориладиган ери, 700 оти, 2000 қўйи, 40 туяси, тегирмон, обжувоз ва бошқа кўчма ҳамда кўчмас мулклари бўлган».⁵³ У ўз даврининг анъаналарига содиқ равишда ҳамда ислом суннатларига амал қилган ҳолда тўрт хотин олган. Тўрт хотиндан олти ўғил, олти қиз кўрган. Фарзандларининг барчаси турли ёшларда вафот этиб, тақдир ва замоннинг қалтис ўйинларига гаров сифатида фақатгина кенжа ўғил Иброҳим омон қолган.

Иброҳим отаси Чақабой тўқсабонинг тириклиги пайтида мусулмонча мактабда ўқиб савод чиқарган. Сўнгра шўрча(Ёвон)лик Домулла Мухаммадининг мадрасасида ва Ҳисор мадрасаларида таълим олади. У ёшлигидан лақайларда мунтазам учраб турадиган - улоқ, яъни

⁵¹ Тожикистон Ком.партияси архиви. Ф.31, оп. 1, дело 248, 4-5- варақлар.

⁵² Бухоро амирлигида ҳарбий ва фуқаролик унвон ва даражаларини бериш тартиби: коровулбеги, мирохур, тўқсабо, эшик оғабوشي, бий, парвоначи, додхоҳ, кичик иноқ, қатга иноқ, девонбеги, кушбеги, оталиқ, тўпчибоши.

⁵³ Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе: «Ирфон», 1988. Стр. 32

кўпкариларда қатнашиб, дадиллиги ва ғайратлилиги билан ўз тенгқурлари ичида ажралиб турган.

Отасининг вафотидан сўнг, замона зайли билан ҳамда ўша пайтдаги оғир ижтимоий ҳаёт сабаб, Иброҳимнинг ҳам турмуши қийинлаша бошлаган. Гарчи, бу даврда у отаси Чақабой оқсоқолнинг дўсти марқа уруғидан бўлган Янгибозорлик Имонқулбойнинг Туймаҳол исмли қизига уйланган бўлсада, фарзанд кўрмаган.⁵⁴ 1919 йилда Ҳисор беги томонидан қоровулбеги унвони билан тақдирланиб, Кўктош лақайларидан закот йиғилишига мутасадди шахс сифатида вазифага тайинланган. Кейинчалик у Абдуқаюм Парвоначининг Бибихатича исмли қизига уйланган. 1930 йилда Афғонистонда Мустафоқул ҳожининг Майхуван исмли синглисига уйланади. Майхуван момо ўтган асрнинг етмишинчи йиллари охирида Афғонистоннинг Ҳилман вилояти Лашкаргоҳида етмиш ёшлардан ошиб вафот этади.⁵⁵

Абдуқаюм Парвоначининг кенжа қизи Зумрад момо Қаюмова⁵⁶нинг гувоҳлик беришича Иброҳимбекнинг Бибихатичадан Фуломҳайдар исмли ўғли бўлиб, тахминан 1932 йилларда тўрт ёшида касалликдан вафот этган. Кўп ўтмасдан Фуломҳайдарнинг онаси ҳам Данғара туманида ўз

⁵⁴ 1925 йили Янгибозор (бугунги Ваҳдат ноҳияси)да истиқлолчи кучларнинг мавқеи сусайиб, большевикларнинг мавқеи орта бошлагач, Иброҳимбекка руҳий таъсир қилиш мақсадида унинг Туймаҳол исмли хотинини Норбой исмли жамоа раиси иккинчи хотин қилиб олади. Бу Иброҳимбекка содиқ қўрбоши сифатида Азим марқанинг ғазабини келтириб, жамоа раисининг бошини олиб кетади.

⁵⁵ Омонулла Олимовнинг таъкидлашича Иброҳимбекнинг биринчи хотини ғаров(Ёвон)лик Кичимбийнинг қизи Турдигул, иккинчи хотини қораёғоч(Ёвон)лик Абдузойирбийнинг қизи бўлган. Қаранг: Олимов Омонулла. Қора унвон //Замондош (Ҳафтанома). Душанбе, 2006. №43.

⁵⁶ Зумрад момо Қаюмова, 80 ёшда бўлиб, аини пайтда Тожикистоннинг Кўрғонтепа минтақаси Вахш ноҳия(туман)ининг С.Турдиев номли деҳқон хўжалиги (собиқ Киров совхоз)ида яшайди.

опаларининг қўлида вафот этади.

Бухоро амири Саид Олимхон⁵⁷ большевиклар ва жаҳидларнинг сўл қаноти вакиллари тазйиқи остида Бухорони 1920 йилнинг 1-сентябрида тарк этиб, Шарқий Бухорога йўл олиб, ўзининг муваққат қароргоҳини Ҳисор беклигидаги Душанбени белгилаб, олти ой мобайнида Шарқий Бухорода давлат ишларини бошқаришга интилади. Амирнинг давлат тахтини осонлик билан ташлаб кетишининг асосий сабаби Муҳаммад Али Балжувоний таъкидлаганларидек: «...Бухоронинг низомий аскарӣй қуввати бошқа давлатларга қараганда заиф ва енгилроқдир. Чунончи, бу давлатнинг аскарӣяси фақат икки юз минг нафарга етган... Давлатимизда аскару қурол бору, аммо бу аскарда сиёсат ва жасорат йўқ... Давлатимиздаги беҳисоб хазина ва бойлик вазирлару амалдорлар зийнати учун сарфу харж қилинган... Бухоро давлати сиёсат шуқуҳидан бебаҳрадир».⁵⁸ Демак:

Биринчидан, мамлакатга ҳарбий-сиёсий эътиборнинг суствлиги, ғарбдан эҳтимол тутилган реал хавфнинг қўлами ва имкониятларига баҳо бера олмаслик;

Иккинчидан, Европа илми ва тараққиётини мамлакатга кириб келишига ҳар томонлама қаршилиқ қилиш натижасида ушбу ривожланишга хайрихоҳ кучларнинг, яъни жаҳидларнинг муҳолифат сафига ўтиши ва яна шунга ўхшаш бир қанча объектив ҳамда субъектив сабаблар йиғиндиси тахт инқирозини тезлаштирди.

⁵⁷ Амир Олимхон-Бухоронинг охириги ҳукмдори. 1944 йилнинг 29 апрелида Кобулда 64 ёшида вафот этади ҳамда унинг жасади Кобулдаги «Шуҳадои солихин» қабристонига қўйилган. Саид Олимхон вафоти олдида ўз қабр тошига: «Амири беватан зору-ҳақир аст, Гадо гар дар Ватан мирад-амир аст» мисраларини ёзишларини васият қилади, лекин, баъзи истиҳолалар сабаб ушбу мисралар собиқ амирнинг қабр тошига битилмайди.

⁵⁸ Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий. Тошкент. 2001. Бет 30-31.

Амир Олимхон Шарқий Бухорода эканлигида ҳам инглизлардан ёрдам олишга интилишига қарамай, Британиядан истаган ёрдамини ололмади, Шарқий Бухорода большевикларнинг фаолияти активлашгач ҳамда ушбу ҳудудларда ҳам ҳарбий амалиётлар кучайгач, яъни Туркистон фронти таркибидан «1087 пиёда аскар, 1528 отлик аскар, 1830 от, 22 пулемёт, жумладан 13 таси Максимка, 9 таси Льюс, тоғли шароитга мослашган отлик отряд, шу билан биргаликда махсус қисм»⁵⁹дан иборат Ҳисор экспедицион отряди ташкил этилиб Бойсунни эгаллайди.⁶⁰ Я.М.Мелькумов⁶¹ кўмондонлигида кавалерия бригадаси ҳам Шарқий Бухорога ташланиб, қисқа вақт ичида (1921 йилнинг февраль ойида) Денов, Юрчи, Сари-Осиё, Регар, Қаратоғ, Ҳисор, Душанбе⁶² ва Қўрғонтепани ишғол этади. Натижада Саид Олимхон Кўлобга ўтишга мажбур бўлади. У 1921 йилнинг февраль ойининг иккинчи ярмида Душанбедан Янгибозор - Норак-Хўжа Чархий (Себистон) - Кўли Сўфиён – Кангурт – Жорубқўл - Чиркировук аҳоли пунктлари орқали Кўлобга ўтишда Жорубқўлда лақайлардан бўлган Суюнхалбойнинг меҳмонхонасида икки кун давомида меҳмон бўлади.⁶³

⁵⁹ ЦГА СА, ф. 110, оп. 3. Д. 508, л. 2.

⁶⁰ Баъзи манбаларда қизил аскарларнинг ушбу амалиёт жараёнидаги миқдорини тўрт минг деб кўрсатилади. Қаранг: Мелькумов Я. А. Туркестанцы (Военные мемуары), М.: Воениздат, 1960. Стр 44.

⁶¹ Мелькумов – Ёқуб тўра, 1885 йилда Кавказда туғилиб, Россия армиясида хизмат қилади. Сўнг Октябрь инқилобида қатнашиб, пулеметли дивизияга кўмондон сифатида фукаровий урушда катнашади. Сўнг 1-, кейинчалик 8-Туркистон ҳарбий бригадаси кумондони сифатида Бухорода ва Афғонистон шимолида, жумладан Иброҳимбек кучларига қарши курашади. 1962 йил вафот этган.

⁶² Амир Олимхоннинг охириги резиденцияси – Душанбе 1921 йилнинг 20-февралида қизиллар томонидан эгалланади.

⁶³ Саид Олимхоннинг Жорубқўлда бўлиши тарихчи олим Хушвакт Абдуназаровнинг «Вахшонзамин» китобида бир кун бўлган де йилиб, бу сана 1921 йилнинг 1 ёки 2 марти деб белгиланади. Қаранг: Абдуназаров Х.

Теварак атрофда собиқ амирга эътиқоди юксак бўлган халқнинг бир қисми тортиқлар ҳада этишади ва улар ўз навбатида Саид Олимхон томонидан унвон ва даражалар билан сийланадилар. Саид Олимхон Кўлобга жойлашиб, вазият таранглаша бошлагач, икки ҳафтадан сўнг ўзининг икки юздан ортиқ амалдорлари билан, уч юзга яқин навкарлар ҳамроҳлигида 1921 йилнинг 4-мартида Амударёнинг Чубек⁶⁴ атрофидаги Дарқад ўтиш участкасидан Афғонистон ҳудудига ўтиб кетади.⁶⁵ Олимхоннинг ҳудудларини большевикларга қўш-қўллаб топшириши туфайли 1921 йилнинг 15-мартида қизиллар Кўлобни ҳам эгаллайдилар.⁶⁶

Саид Олимхон Афғонистонга ўтгач, амалдорлардан бир қисмини Хонобод ва Мозори Шарифда қолдириб, энг яқинлари билан Кобулга, 1921 йилнинг май ойида, Афғонистон амири Омонуллахон илтифотига биноан Кобул атрофидаги Қалъаи Фоту қароргоҳига жойлашиб, Бухорода аҳоли томонидан олиб борилаётган ҳарбий амалиётларни бевосита бўлмасида, билвосита бошқаришга интилади. Саид Олимхон Бухоро ҳудудида фаолият олиб бораётган кўрбошилари билан алоқани ҳамда маълумотларни асосан тоғаси Тағайбек воситасида амалга оширади.

Вахшонзамин. Душанбе, 2003. Саҳ. 78.

⁶⁴ Амударёнинг ўша қисми Панж дарёси ҳам де йилиб, Чубек ўтиш участкаси Тожикистоннинг ҳозирги Хатлон вилояти Москва райони ҳудудидадир.

⁶⁵ Саид Олимхоннинг Афғонистонга ўтиши балжувонлик (қўлоблик) лақайлар томонидан қуйидагича назмий талкин этилади. «Амир айнама ақули,

Ақ атининг қақули.

Сувдан бирев вўтаятир

Амир айнама шекилли» (Ушбу тўртлик Қизилмазор жулгесининг Тавашар кишлоғида истиқомат қилувчи Намозкул Ҳазраткуловдан ёзиб олинди).

⁶⁶ Шуни ҳам эсда сақлаш лозимки, Усмон Хўжа бошлиқ Бухоро республикаси вакиллари (жадидларнинг сўл қаноти) ҳам Амир Олимхон кучларига қарши уни Панж (Аму) дарёсидан ўтқизгунга қадар курашади.

РСФСР билан Афғонистон ўртасида 1919 йилда ўзаро дўстлик ҳақидаги шартнома имзоланган бўлиб, Бухорода Афғонистон билан боғлиқ воқеаларнинг кейинги ривожидан Совет Россияси Афғонистон ҳукуматига ўша шартномани тез-тез эслатиб турар, большевикларнинг душманларига ҳар қандай шароитда ҳам ёрдам бермасликка даъват этиб, биргаллашиб умумий душман – Британия империализмига қарши курашишга чақирар эди. Шу сабабли Афғонистон ҳам ушбу масалага жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлади. Диний менталитетнинг умумийлиги, иккинчи томондан Британиянинг ушбу муаммога хайрихоҳлиги Омонуллахон ҳукуматини бухороликларни бақадри имкон қўллаб-қувватлашга ундасада, ўз чегарасига яқинлашиб қолган Россия большевизми янада қаттиқроқ ўйлантириб, «сиз ҳам куймаслиги керак, кабоб ҳам» қабилида жуда эҳтиёткорлик билан муносабат этишни тақозо этар эди.

Амир Олимхон Афғонистонга кетмоқчи бўлиб, Душанбе атрофидан ўтаётганида Иброҳим⁶⁷ Кўктошда яшар эди. Ушбу ҳудудларда ҳам қизил армия кўшинлари ва инқилобий ғоя тарафдорлари бўлган жадидларнинг сўл қаноти вакиллари яқинлашгани сари вазият мураккаблаша бошлайди, жумладан Иброҳимнинг ватани - Кўктош ҳам нотинч бўлиб, аҳоли нисбатан тинчроқ - тоғли қишлоқларга кета бошлайдилар. Иброҳим ҳам аҳолининг муайян қисми билан Балжувон беклиги ҳудудидаги лақайлар яшайдиган қишлоқлардан бирига кетади. У ерда бирор ойлар давомида тинчроқ яшагач, машъум босқинчилик урушининг

⁶⁷ Совет даврида чоп этилган илмий ва бадий адабиётларда Иброҳимбек, Иброҳим – галли тарзида ишлатилиб, «галли» сўзи билан Иброҳимбек сиймосига салбий мазмун бермоқчи бўладилар. Лекин, лақай шеvasида «галли» тушунчаси нейтрал феномен бўлиб, аксарият этноҳудудий бирликларда ботир, дангал шахсларга нисбатан ҳам ишлатилади.

кўланкаси у ерларга ҳам соя ташлай бошлайди. Амир Олимхон ҳокимияти юртни ташлаб кетгач, аҳоли орасида бошбошдоқлик, бетартиблик ва ваҳималар кенг қанот ёя бошлаб, ҳокимиятсизлик туфайли сиёсий коллапс⁶⁸ кенг қулоч ёяди.⁶⁹

Бу орада Бухоро амирининг ишончли кишиси Эшон Султондан⁷⁰ ва Балжувон беги Давлатмандбийдан Балжувон беклиги ҳудудидаги лақайларга большевик кўшинларига ва жаидларга қарши курашиш учун бирлашишга чақирувчи чопарлар, хат ва чақириқлар кела бошлайди.⁷¹ Чопарлар Эшон Султон Дарвозда ўз одамлари билан истеҳком олганини, Англия, Афғонистон ва бошқа давлатлар большевик кўшинларига қарши Саид Олимхонга ёрдам беражакларини, лақайлар ҳам ушбу жиҳодда актив фаолият кўрсатмоқлари лозимлиги айтилар, юборилган хат ва чақириқларда ҳам айнан шу мазмун такрорланар эди. Бундай чақириқ, илтимос ва мурожаатларга кўшилган ҳолда, лақайлар дастлаб Абдуқаюм Парвоначи, Баротбек ва Тоғай Сари⁷² бошчилигида бир қанча қуролли гуруҳлар туза бошлайдилар. Ўттиз бир ёшли, куч-қувватга тўлган, жасур Иброҳим ҳам ўз қайнотаси бўлган Абдуқаюм парвоначи

⁶⁸ Коллапс – ҳокимиятсизлик, бетартиблик, инқироз.

⁶⁹ Ушбу йиллар аҳоли орасида шундай тўртлик пайдо бўлган эди:

Амир журтти тайлади,

Душман келиб жайлади.

Елди бекапен қилип

Сувимизди лайлади.

Дала ёзуви. 1991 йил, Кўктош.

⁷⁰ Бу пайтда Қоратегин беги Фузайл махсумнинг мингга яқин, Дарвоз беги 45 ёшлар атрофида бўлган Эшон Султоннинг ҳам 700-800 отлик сарбозлари бўлган.

⁷¹ Бу даврда халқ орасида шундай тўртлик пайдо бўлган: Чабар келди алистан,

Хабер кепти вёристан.

Алчан төре баш көтер.

Уйху қимбат балиштан.

⁷² Тоғай Сари лақайнинг тўртуул уруғининг қўса деган шохчасидан бўлган.

бошчилигидаги ҳарбий гуруҳга дастлаб «жигит» - яъни аскар бўлиб киради. Шу тариқа Иброҳимнинг ҳарбий фаолияти бошланади.⁷³ Асосан лақайлардан иборат, юқорида тилга олинган уч ҳарбий гуруҳ икки ойлар давомида Балжувон беклиги ҳудудидаги Данғара, Кангурт ва Оксув атрофларида большевик ҳамда жадидларнинг сўл қаноти вакилларига қарши фаолият олиб бориб, Кўлоб музофотида қатор муваффақиятларни қўлга киритадилар. Бу даврда Иброҳим сиёсий саҳнада ҳарбий фигура сифатида ҳали намоён бўлмаган эди.

Кўлоб большевиклар томонидан эгаллангач (1921 йил, март ойи), Давлатмандбий ва Эшон Султонлар бошчилигида Кўлобни большевиклардан тозалаш амалиёти бошланади. Бу ҳарбий амалиёт 1921 йилнинг 20 мартада амалга оширилиб, Давлатмандбий ва Эшон Султон умумий кўмондонлигида Мўлла Назар (Кўлобдан), Тоғай Сари (Кўлоб атрофидан), Исмат полвон (Қизилмозордан), Ортиқ полвон (Қизилмозордан), Абдуқаюм Парвоначи (Данғара, Кавреклидан), Мўлла кенжа (Кавреклидан), Мўлла Аҳмад (Мўндақдан), Иброҳим қирққулоқ (Сартездан), Бўри Жавлен (Илонли тоғдан), Мўлла Эрназар қозоқ (Саройкамардан) кўрбошилар ўз йигитлари билан жалб этилади. Лекин, сезиларли муваффақият қўлга киритилмайди. Иброҳимбек бу жангда Абдуқаюм Парвоначи қўшинида «жигит»

⁷³ Айрим илмий ва бадиий асарларда Иброҳимбекнинг ҳарбий жабҳадаги кўмондонлик фаолиятини Саид Олимхоннинг Марказий Бухородан Шарқий Бухорога қочиш даври билан боғлаб, Иброҳимбекни қўшин бошлиғи этиб, Саид Олимхон тайинлаган деган фаразни илгари суришадилар. Ушбу фараз Саид Олимхон хотираларида ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, ушбу хотиралар ёзилган пайт Иброҳимбек сиёсий майдонда йирик ҳарбий фигура сифатида танилиб, Кобулда Саид Олимхоннинг ёнида бўлган. Шу жиҳатдан Иброҳимбекка нисбатан сиёсий комплемент сифатида Саид Олимхон томонидан гарчи воқеъликка тўғри келмасда, юқоридаги фаразни илгари сурган бўлиши мумкин.

сифатида иштирок этади.

1921 йилнинг баҳорида Абдуқаюм Парвоначи Данғара атрофидаги Қоратавдаги ҳарбий амалиётлар жараёнида от босиб жиддий шикастланади, натижада ҳарбий гуруҳга бошчилик қилиши мураккаблашади ҳамда ўзининг куёви ва бошқа йигитларга нисбатан журъатлироқ, характерида ташкилий қобилияти устун бўлган Иброҳимни ўзига ўринбосар этиб тайинлайди. Абдуқаюм Парвоначининг саломатлиги сабаб, ҳарбий амалиётларда бутун фаолият ва масъулият Иброҳимнинг зиммасига тушиб бораверади. Худди шундай шароитда Эшон Султон ва бошқа кўрбошиларнинг талаби билан ҳарбий фаолиятни давом эттириш ҳамда Шарқий Бухородаги бошқа кўрбошиларни қўллаб қувватлаш учун Иброҳим бошчилигидаги лақай курулли гуруҳлари Балжувон беклиги худудидан Ҳисор беклиги худудига ўтадилар. Бу даврда Иброҳим бир неча зафарли ҳарбий амалиётларни бошқариб, ҳарбий ва сиёсий жабҳада етарли обрў - эътибор орттириб улгурган эди. Дастлаб, асосан лақайлардан иборат ҳарбий гуруҳлар таркибига бошқа ўзбек элатлари, туркий элат ва тожиклар ҳам келиб қўшиладилар ҳамда айрим худудларда алоҳида гуруҳлар ҳам тузилиб, Лақайда ушбу ҳаракат кенг ёйилади. Собиқ чекист А. Валишевнинг таъкидлашича: «Босмачиликнинг энг йирик ўчоғи Ҳисор водийсида, яъни асосан лақайлар яшайдиган худудда эди».⁷⁴

1921 йилнинг июнида Кўлоб шаҳрида бўлган қизил армиянинг махсус бўлими уларга қарши тураётган кучларнинг бошида бўлган шахсларнинг баъзиларини, жумладан Абдуқаюм Парвоначини ҳам Кўлобга олиб келиб қамайдилар. Қизил армия томонидан қилинган бундай

⁷⁴ Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе, «Ирфон» 1988. Стр. 24

ҳаракат, яъни аҳолининг обрўйли ва таъсирли қатламини жазолаш маҳаллий аҳоли орасида қаттиқ норозиликни келтириб чиқариб, кундан-кунга аҳолининг Кўлоб гарнизонига бостириб келиш эҳтимоли кучая боради. Натижада ушбу даврда Кўлобда бўлган Бухоро республикаси вакили Усмон Хўжа (Усмон Хўжа Пўлатхўжаев) уларни озод этади. Бари-бир ушбу норозилик халқ қалбида қизил армияга нисбатан интиқом ҳиссини кучайтириб, ҳарбий ҳаракатларни авжлантиради ҳамда қуроли тўқнашувлар натижасида дастлабки муваффақиятларни қўлга кирита бошлайдилар. Албатта, ҳар қандай ижтимоий-сиёсий ҳаракат қонли тўқнашувни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Қуроли кураш муаммо ечими имкониятсиз паллада қўлланиладиган охириги усул. Шу сабабли ҳаракат етакчилари масала ечимининг қонли курашсиз усулини ахтарадилар. 1921 йилнинг 12-августида Давлатмандбий, Эшон Султон ва Абдуқаюм Парвоначилар Бухоро республикасининг вакили Атоулла Хўжа (Атоулла Пўлатхўжаев) билан биргаликда ўзаро келишув битимини тузиб, Бухородан ғайридинларнинг тамоман чиқиб кетишини, шундагина ёш Бухоро республикасини тан олишиб, қуроли гуруҳларни тарқатишларини айтадилар. Шунини эътибордан четда қолдирмаслик керакки, улар яшаётган жамиятнинг асоси ислом, яъни шариат қоидалари асосида қурилган бўлиб, мамлакат раҳбариятида ўз эътиқодларига ҳамоҳанг кучларни кўришни истар эдилар. Бундай келишув ёш Бухоро республикаси раҳбариятида бўлган жаҳидлар манфаатига мос келсада, большевиклар манфаатига тамоман ёт эди. Шу жиҳатдан ҳам дастлаб ушбу келишув Бухоро республикаси вакиллари томонидан қўллаб-қувватланган бўлсада, сал ўтгач қизил армия

томонидан яна куруллик ҳаракатлар авж олинади. Натижада Шарқий Бухородаги кучлар ҳам ўз таркибини мустаҳкамлаб, ҳарбий ҳаракатларнинг фаол иштирокчиларига айлана боради.

Қизил армияга қарши Шарқий Бухорода ҳарбий гуруҳларнинг дастлабки ташкилотчилари – Данғарада Абдуқаюм Парвоначи, Қизил Мозорда Тоғай Сари, Балжувонда Давлатмандбий, Кўлобда Ашур тўқсабо, Дарвозда Эшон Султон, Душанбеда Раҳмон Додхоҳ, Қоратегинда Фузайл Махсум (Фузайл Махдум), Ҳисорда Темурбек, Сурхонда Хуррамбек, Лақайда Иброҳимбек эдилар.⁷⁵ Қўрбошиларнинг ичида ўзининг жасурлиги ва ботирлиги билан Иброҳимбек тез орада қатор муваффақиятларни қўлга киритиб, воқеаларни четдан кузатаётган Саид Олимхоннинг эътиборини жалб этиб, Иброҳимбекни умидлантирувчи мактублар жўната бошлайди. Жумладан: «Мен Бухорога қайтадиган кун яқин қолди. Умид қиламанки, мен ватанга қайтгач Сиз билан шахсан учрашаман ва барча истақларингизни бажо келтираман», дейди⁷⁶ ҳамда Иброҳимбекка ҳарбий унвон ва тортиқлар жўната бошлайди. Демак, Иброҳимбек бу пайтгача Саид Олимхон билан учрашмаган. Ушбу фикрни Колхозобод (Тожикистон)лик Ҳайдархон Эшонбобонинг сўзлари ҳам тасдиқлайди: «Ўша пайтлари биз 7-8 ёшли бола эдик. (Иброҳим) тиниб-тинчимас, довурак йигит эди. Хув, адирларда, сойлоқларда ов қилиб юрарди... (Иброҳим) атрофига йигитларни тўплаб, қатор музофотларда ҳарбий муваффақиятларни қўлга киритади. – Н.Н.) ... Қочган хон Афғонда туриб лақайнинг ғазотини эшитди. Умид пайдо

⁷⁵ См. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963. Стр 274.

⁷⁶ Тожикистон Компартияси архиви. Фонд 31. Опись 1, Дело № 68. Б. 37.

бўлганидан бутун инон – ихтиёрини Иброҳимга топшириб, бек кўтарди». ⁷⁷ Демак, Иброҳимбек Шарқий Бухорода Саид Олимхон билан учрашмаган. «Бу икки шахс дастлаб 1926 йилнинг кеч ёзида Кобулда учрашдилар». ⁷⁸

1921 йилнинг ёзида Афғонистондан Саид Олимхон номидан юборилган куйидаги мактуб диққатга сазовордир: «Хурматли Иброҳим-тўқсабо, Мулла Абдуқаюм тўқсабо ва Мулла Ханжар эшик оғабоши жанобларига! ...Мактубларингизни олдим, Сизларнинг эътиқод йўлидаги хизматларингиз яратган эгам томонидан қўллаб-қувватланади, деган умиддаман». ⁷⁹ Демак, ўша даврдан Иброҳимбек Амир Олимхоннинг ҳурматиغا сазовор бўлган эди. Кейинчалик ушбу даврга баҳо бериб, Саид Олимхон: «Мулла Иброҳимбек ... андак фурсат ичида ўн минг нафар аскар тўплади, шу билан Кўлоб ва Балжувонга хужум қилиб, бу икки вилоятни душман қўлидан халос қилди... Қоратегин ва Дарвоз вилоятлари устига хужум қилиб босиб борди ва бу икки вилоятни ҳам эгаллади», ⁸⁰ дейди. Ҳисор водийсида Иброҳим аҳоли томонидан бек этиб сайланиб, икки ҳафта давомида халққа тўй ва томошалар беради. Сўнг, 1921 йилнинг ёзида икки-уч ой давомида Ҳисор водийсида большевиклар ва Усмон Хўжа ⁸¹ бошчилигидаги инкилобий ғоя тарафдорлари бўлган жаидларнинг сўл қаноти ⁸²

⁷⁷ Қаранг: Аскар Маҳкам. Оқ китоб. Душанбе – 2004. 15 – бет.

⁷⁸ Қаранг: Абдуллаев К. От Синьцзяня до Хорасана: Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 185.

⁷⁹ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука, 1973. Стр. 576

⁸⁰ Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент. «Фан», 1991. Бет 19.

⁸¹ Усмон Хўжа Пўлатхўжаев-Бухоро халқ совет республикаси Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси, сўнгра Шарқий Бухоро мухтор ҳайъатининг раиси. У кейинчалик хорижга муҳожир бўлиб кетган.

⁸² Жаид, усули жаидия – араб тилидан олинган бўлиб, асосий ғоялари эскилик билан бир қаторда янгиликни тарғиб этиш, анъанавий таълимни европача таълим

қўшинларига қарши ҳарбий фаолият олиб боради.

1920 йилнинг иккинчи ярмига қайтадиган бўлсак, Бухорода амирнинг давлатни идора этишида ҳамда мамлакат маданий-маърифий ҳаётида эски усуллар билан бир қаторда европача - янгича усулларни жорий этиш масаласида ўзаро муҳолифатда бўлган жадидлар Саид Олимхон Бухорони тарк этгач, Бухоро республика деб эълон қилиниб, жадидлар вакили Файзулла Хўжаев БХСР халқ нозирлар шўросининг раиси этиб сайланади. Амирни қўллаб-қувватловчи уламолар жадидларни ёқтиришмайди ва уларни амир ҳокимияти таназзулининг сабабчилари деб биладилар. Лекин, жадидлар жамиятни мавжуд инқироздан олиб чиқишни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўйган, Шарқ ва Ғарб маданияти конвергенциясидан⁸³ иборат тафаккур тарзига эга бўлган зиёлилар қатлами эди. Жадидлар тараққиёт ва ислохотни ўзларининг бош мақсади деб билади, лекин жамиятнинг барча қатлами ҳам уларнинг ғояларини қабул қила олмайдилар. Ҳатто «Газета ўқувчиларни ҳам... жадидлар деб атай бошлайдилар».⁸⁴ Жамиятнинг маълум қатлами орасида асосан, маданий-маърифий марказлардан узок бўлган ҳамда ҳали ҳам тахтдан айрилган Бухоро амирининг таъсирида бўлган Шарқий Бухорода жадидларга нисбатан шаклланган салбий кайфият шу жамият вакилларининг ҳарбий-сиёсий пешвоси бўлган Иброҳимбек тафаккурида ҳам ўзининг мустаҳкам аксини топиб, жадидларнинг сўл қаноти билан бўлган тўқнашувлар

усуллари билан ислох қилиш, аҳолининг маърифий доирасини ошириш йўли билан кейинги тараққиётни таъминлаш. Жадидларнинг ўнг қаноти маърифатпарварлик йўлини тутган бўлсалар, жадидларнинг сўл қаноти инқилобий ғоя тарафдорлари, яъни курул кучи билан ҳокимиятни эгаллаш тарафдорлари бўлганлар.

⁸³ Конвергенция – яқинлашув, аралашув.

⁸⁴ Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Тошкент: Университет, 1999. Бет 24.

натижасида илгариданда зиддиятли бўлган муносабатлар янада чигаллашиб бораверади.

Ҳар қандай ҳаракат дастлаб муайян ҳудудда, муайян куч ёки этник бирлик доирасида шаклланади. Шарқий Бухорода Давлатмандбий, Абдуқаюм Парвоначи, Тоғай Сари, Баротбек, Исмаилов, Ортиқ кўрбоши, Хуррамбек ва бошқалар раҳбарлигида этник ва ҳудудий белгиларига қараб шаклланган қуроли гуруҳлар Иброҳимбек сиймосида ягона куч сифатида бирилашиб, этник ва ҳудудий қобиғидан чиқиб, озодлик ҳаракати сифатида моҳият касб эта бошлайди. Тўғри тан олиш ҳам керакки, ушбу кучлар таркибида баъзан ўзаро ихтилофлар ҳам бўлиб турди, лекин ягона марказлашган ҳокимиятнинг йўқлигига қарамасдан, Иброҳимбек томонидан кучларни ягона қўмондонлик остига бириштиришга ҳаракат қилинди.

Иброҳимбек большевиклар ва жаҳидларнинг сўл қаноти вакилларига қарши жангларда зафарлар қўлга киритиб, қисқа вақт мобайнида аҳоли орасида катта ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлади. «...Иброҳимбек дастлаб ўз атрофига тўрт мингга яқин кишини тўплаган бўлса, 1921 йилнинг декабрига келиб унга бўйсунувчи аскарлар сони ўн мингга етди».⁸⁵ «У қисқа муддат ичида 10.000 нафардан ортиқ аскар тўплаб, Кўлоб, Балжувон, Қоратегин, Дарвоз, Ҳисор вилоятларини қизил кўшиндан тозалagan».⁸⁶ Натижада Сайид Олимхон «...бир жилд Қуръони Карим, бир қитъа ризонома ва Бухоронинг мўътабар нишонларидан ҳисобланган «Учинчи Искандар» нишонини ҳамда бир зарбоф ҳарбий тўнни Мулло Иброҳимбекка юборди».⁸⁷

⁸⁵ Басмачество: социально-политическая сущность. Ташкент: «Фан», 1984. Стр. 88.

⁸⁶ Ражабов Қ. Иброҳимбек. //Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд. Т.: 2002. Б 64-65.

⁸⁷ Сайид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Бухоро. 2004. Б. 95.

Иброҳимбек ўзига бўйсунувчи гуруҳлар таркибини мустаҳкамлашга киришиб, кичик гуруҳларни йириклаштиради. «У гуруҳларни ҳарбий талабларга жавоб берадиган тарзда қайта ташкил этиб, шу асосда бешта йириклашган кавалерия ва битта пиёдалар отряди, жами олти йириклашган отрядни шакллантирди».⁸⁸ Иброҳимбекнинг муваффақиятлари шу даражага етадики, ҳатто Кобулдан Саид Олимхондан келган вакиллар ҳам орқаларига қайтмасдан Иброҳимбекнинг атрофида қолади. Бу ҳақда Саид Олимхон Иброҳимбекка мактуб жўнатиб, ундан келган барча вакилларни Кобулга қайтариши таъкидланади.⁸⁹

Иброҳимбек кўшини қисқа вақт ичида улкан зафарларга эришиб, кўшин таркибини мустаҳкамлаш учун махсус чақириқлар, мактуб ва талабномалар орқали аҳолини юрт мудофаасига жалб қила бошлайди ҳамда атрофида тузилаётган барча кичик гуруҳларни бирлаштиради. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Иброҳимбекнинг ҳарбий-сиёсий жабҳада ташкилотчилик ва стратегик қобилиятининг устунлиги боис:

1. Шарқий Бухорода мустақил ҳарбий фаолият олиб боровчи барча гуруҳларни ягона қўмондонлик остига йиғишга муваффақ бўлди;

2. Ўз кўшинида қатъий интизом ўрнатишга эришиш билан бир қаторда уларнинг ҳарбий майдондаги ботирлигини ҳам таъминлай олди;

3. Энг асосийси, сиёсий коллапс⁹⁰ шароитида ўзи назорат қилувчи ҳудудларда ўзига хос бошқарув усулини жорий эта

⁸⁸ Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе, «Ирфон» 1988. Стр. 35

⁸⁹ См. Пограничный войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука, 1973. Стр. 669

⁹⁰ Коллапс – бу ерда ҳокимиятсизлик, тартибсизлик маъносиди.

олди.⁹¹ Ваҳоланки, амир нафақат ҳокимиятни, балки мамлакатни ҳам тарк этган эди.

Дастлаб, 1921 йилнинг августида Кўлобни большевиклардан тозалаб: «Иброҳимбек, Эшон Султон, Давлатмандбий, Абдулқаюмбий, Тоғай Сари, Баротбек ва бошқа кўрбошилар ўз навкарлари ва йигитлари билан бирга Кўлоб шаҳрида тўпландилар. Ҳаммалари... Иброҳимбекни ўзларига бошлиқ этиб тайинладилар».⁹² Ушбу муваффақиятлардан хабар топган Саид Олимхон Иброҳимбекни Бухорода фаолият олиб борувчи бутун кўрбоши гуруҳларга Олий бош қўмондон этиб тайинлайди. Кўлобни қўлга киритгач, Иброҳимбек минтақада тожиклар яшайдиган ҳудудда умумий раҳбар сифатида Давлатмандбийни, ўзбеклар яшайдиган ҳудудларда Тоғай Сарини қолдириб, ўзи большевикларга қарши фаол амалиётни Лақай ва Ҳисорда ҳам давом эттиради. Натижада большевикларнинг Душанбеда жойлашган гарнизонини эгаллаб, босқинчиларни чекинтиришга муваффақ бўлади. «Кўлобни эгаллагандан сўнг, Душанбени эгаллаш учун Иброҳимбек ўз қўшинининг сонини тўрт минг кишига етказди».⁹³ Иброҳимбек 1921 йилнинг 22-сентябрида Душанбени эгаллаб, Ҳазрати Мавлонода⁹⁴ ўзининг қароргоҳини ўрнатиб, душманга таҳдид солиб туради. Ушбу маълумотлар Садриддин Айний асарларида ҳам ўз аксини топган.⁹⁵ Иброҳимбекни қутлаш учун Дарвоз, Қоратегин, Кўлоб, Кухистондан, Ҳисор ва Вахш водийларидан қуролли

⁹¹ См. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963. Стр. 262.

⁹² Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, 2-том. Тошкент –1964. Б. 338-339.

⁹³ История таджикского народа. Москва: Политиздат, 3-том. Кн.1. 1963. Стр. 110.

⁹⁴ Ҳазрати Мавлоно Душанбенинг шарқий қисмида бўлиб, Саид Олимхон шарқий Бухорода эканлигида ўз қароргоҳини ушбу ҳудудда тиклаган эди.

⁹⁵ Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, 2-том. Тошкент –1964. Б. 345-346.

гуруҳлар бошлиқлари келишиб, уни ислом кўшинининг лашкарбошиси сифатида эътироф этишади.⁹⁶ Ушбу қароргоҳдан Иброҳимбек туман ва ҳудудларда ўз вакиллари тайинлаб, фуқаровий ва ҳарбий ҳокимиятни бошқаришга интилади. Асадуллабек Иброҳимбекнинг топшириғи билан Кобулга бориб, Саид Олимхон билан учрашади. Шарқий Бухородаги муваффақиятларни Асадуллабекнинг ўзидан эшитиб, Олимхон Асадуллабекни қоровулбеги ҳарбий унвонидан мурухур унвонига кўтариб, Иброҳимбекни эса бий унвони билан мукофотлайди.

Иброҳимбекнинг додруғи бутун Бухорони қамраб олиб, мамлакат ташқарисида ҳам йирик ҳарбий-сиёсий фигура сифатида эътироф этила бошланади. Марказий ва Ғарбий Бухородан, шунингдек, Ғиждувон, Пирмаст, Вобкент, Хўжа Ориф, Хутфар, Ванғозе, Қоракўл туманларидан аҳоли Иброҳимбекка вакиллар жўнатиб, Иброҳимбекнинг келиб уларнинг ҳам большевикларга қарши курашларига раҳбарлик қилишини сўрашадилар. Иброҳимбек ўз навбатида аҳолининг ушбу тилак ва таклифларини Саид Олимхонга етказидади. Олимхон бу даврда Кобулда ўз атрофида бўлган Мулла Абдулқаҳҳорни Марказий ва Ғарбий Бухородаги фуқароларнинг большевикларга қарши курашига раҳбарлик қилиши учун жўнатади. Мулла Абдулқаҳҳор Кобулдан Шарқий Бухорога келиб Иброҳимбек билан учрашади ва Марказий Бухорога йўл олиб, у ерда ҳаракат раҳбарлигини ўз кўлига олиб, йирик муваффақиятларга эришади.⁹⁷ Бу даврга келиб Иброҳимбекнинг додруғи шу даражага етадики, Шарқий

⁹⁶ Ушбу маълумотлар Иркаев М., нинг История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963, асарининг 285-286-бетларида ҳам учрайди.

⁹⁷ Қаранг: Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент. «Фан», 1991. Бет 20-21.

Бухородаги қўрбошилардан ташқари «...Марказий ва Фарбий Бухородаги қўрбошилар, ҳатто Мулла Абдуқаҳҳор ҳам унга бўйсундилар».⁹⁸ Тарихий-ҳужжатли асарларнинг бирида 1921 йилнинг воқеалари қаламга олинаиб, бойсунлик Турсун мерган ҳақида тўхталади. Унинг ихтиёрида 115та отлиқ йигитлар бўлганлиги таъкидланиб, у ҳам 45 қўрбоши сингари Иброҳимбекка бўйсунуши айтилади.⁹⁹

Ҳар бир йирик лашкарбошининг ўз байроғи ва тамғаси бўлганидек, Иброҳимбек қўшинининг байроғи бўлиб, ушбу байроқ ҳарбий амалиётлар жараёнида ҳам олиб юрилган.¹⁰⁰ Бу давр мобайнида Лақай, Ҳисор, Кўлоб, Балжувон ва Қўрғонтепа Иброҳимбекка бўйсунувчи қўрбоши гуруҳлар кўлида эди. «Иброҳимбек... Ҳисор вилоятига ҳужум уюштириб, истагига эришди, мазкур вилоятдан анчагина хазина ва ҳарбий қурол-яроғларни қўлга киритди».¹⁰¹ Ва Душанбеда БХСР Марказий ижроия қўмитаси раиси Усмон Хўжа ҳамда большевиклар Россияси давлатининг бош консули Нагорныйларга ўз талабини қўяди. Бу талабномага мувофиқ Иброҳимбек Шарқий Бухоронинг бошлиғи сифатида эътироф этилиб, большевиклар ўз қисмларини, асосан махсус бўлимни Шарқий Бухородан олиб чиқиб кетишлари лозим эди.¹⁰² Лекин, Бойсун гарнизонига чекинган большевиклар кўп ўтмасдан ушбу келишувни

⁹⁸ Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963. Стр. 292.

⁹⁹ Бу ҳақда қаранг: Нор Ҳайит. Тоҳир Усмон. Кураш йиллари. Тошкент: Мехнат, 1992. Бет. 27.

¹⁰⁰ Ильютконинг таъкидлашича Иброҳимбекнинг байроғи қизил рангда эди, дейди. Қаранг: Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929. Стр. 82. Бундай талқин бошқа манбаларда учрамаганлиги боис, ушбу фикрдан фойдалана олмадик.

¹⁰¹ Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент. «Фан», 1991. Бет 20.

¹⁰² См. Пограничный войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука, 1973. Стр. 669

бузиб, кўшимча куч ва қурол олиб, минтақада ҳарбий амалиётларни фаоллаштирадилар. Натижада Иброҳимбек 1921 йилнинг 13-октябрида Душанбедан Кўктошга чекинади. Ушбу даврда архив маълумотларида таъкидланишича, безгак (малярия) касаллиги Шарқий Бухорода кенг тарқалган бўлиб, касалликдан ҳар икки қарама-қарши томонлар ҳам жиддий зарар кўрадилар.¹⁰³

1921 йилнинг кузида Кўлобда Ашур тоҳсабо ва Тоғай Сари ўртасидаги ҳокимият талашиш ва ўзаро ички низолар, қуролли жанжалга айланиб, ҳудуддаги этник мувозанатнинг вақтинча бўлсада таранглашувига олиб келади. Бундай йирик фигуралар орасига этник заминдаги низо оловини ёқиб, кучларни заифлаштиришдан манфаатдор бўлган большевикларнинг ҳам қўли йўқ эмас эди.¹⁰⁴ Тоғай Сари гуруҳлари томонидан енгилган Ашур тўқсабо Давлатмандбийдан ҳарбий ёрдам сўрайди. Давлатмандбий аскар йиғиб Тоғай Сарининг гуруҳларига қарши курашиб, уни Кўлобдан чекинтиради. Бундай йирик фигураларнинг асосий душман қолиб, ўзаро қуролли можароларини ҳамда Давлатмандбий кўшинидаги Эшонбола гуруҳи ушбу қуролли тўқнашиш жараёнида тинч аҳолига нисбатан ваҳшийликлар қилганлигини Иброҳимбек Лақайда Ғозималикда эканлигида эшитиб, Балжувон ва Кўлоб минтақаларида фаолият олиб борувчи қуролли дасталарни Кули Суфиёнга чақиради. Барча муносабатлар муҳокама этилиб, гуноҳқорлар Иброҳимбек томонидан жазоланади ҳамда Давлатмандбий, Ашур тўқсабо, Тоғай Сари, Баротбек ва бошқа кўрбошилар умумий душманга қарши яқдил фаолият йўлида вазифалантирилиб, бундан буён кимки

¹⁰³ Собик Марксизм-Ленинизм институтининг Марказий партархиви. Ф. 62, опись 1, дело 62, л. 21.

¹⁰⁴ Ниг. Айниддин Гадозода. Сипехри ҳафтод. Душанбе, 2000. Саҳ. 66.

этник заминда можаро чиқарадиган бўлса «жани вўлимде, мали талавда» деган қатъий тартиб ўрнатади.

3. Анвар Пошшонинг Шарқий Бухорога ташрифи хамда Муҳаммад Иброҳимбек

1921 йилнинг ноябрь ойида Анвар Пошшо¹⁰⁵ Ҳисор беклиги ҳудудидаги Қараменди (ҳозирги Фахробод) қишлоғидаги Бобобек тўқсабонинг ҳовлсига ўзининг тўқсон аскарлари билан келиб тушади. Иброҳимбекка бу тўғрисида хабар етгач у йигитлари билан келади. Анвар Пошшо Иброҳимбекка ўзининг турк эканлигини, большевикларга қарши унга ёрдам беришга келганлигини айтади. Қарамендига Анвар Пошшо билан биргаликда Самибей

¹⁰⁵ Анвар Пошшо 1881 йилда Истанбулда туғилиб, 1903 йилда Ҳарбий академияни тугатади. Анвар «Иттиҳод ва тараққий» Ёш турклар жамиятига аъзо бўлиб, 1908 ва 1913 йиллардаги инқилобий ҳаракатларда фаол иштирок этиб, унинг кўзга кўринган раҳбарларидан бирига айланади. Натижада Анвар ҳарбий-сиёсий саҳнада йирик фигура сифатида намоён бўлиб, «Пошшо» (генерал) унвонига мушарраф бўлади. 1911-12 йиллар Туркиянинг Германиядаги ҳарбий вакили, сўнгра Туркиянинг Италия, Болгария, Сербияга қарши урушларида қатнашади. 1913 йилда Туркияда ҳокимият тамоман ёш турклар қўлига ўтгач, ёш турклар раҳбарлари-Талъат Пошшо Туркиянинг бош вазири, Жамол Пошшо ҳарбий-денгиз кучлари вазири, Анвар Пошшо эса – 1914 йилнинг январидан ҳарбий вазир лавозимларида фаолият кўрсата бошлайдилар. 1914 йил Анвар Пошшо Усмонлилар султони ва халифанинг кизи – Нажиба бегимга уйланади. Биринчи жаҳон урушида Германия ва унинг иттифокчиси Туркия мағлубиятга учраб, Антанта мамлакатлари тасарруфига ўта бориб, Туркиянинг давлат сифатидаги сиёсий асосларига дарз кета бошлайди. 1918 йилда мамлакатнинг бошқа раҳбарлари қаторида Анвар Пошшо ҳам Туркиядан чиқиб кетади. Мустафо Камол Отатурк бошчилигида ёш турклар мамлакатда ҳарбий-сиёсий вазиятни ўз қўлларига олишиб, Туркия республика деб эълон қилинади ҳамда давлат мустақиллиги сақланиб қолинади. Туркияни тарқ этган Анвар Пошшо Германия орқали Москвага ўтиб Ленин билан учрашади. Лениннинг топшириғи билан Шарқда аҳолини ягона инқилобий ғоя остига бирлашиб, Англия империализмига қарши курашга сафарбар этиш учун 1921 йилнинг октябрида Бухорога келади. Бухорода уни ҳокимият тепасида бўлган ёш бухороликлар қизғин кутиб оладилар. Натижада у большевиклик инқилобга хизмат қилишдан бош тортиб, Бухоро халқини большевизмга қарши курашга чорлаш мақсадида 1921 йилнинг ноябрь ойида Шарқий Бухорога келади.

(Салим Пошшо), Ҳасан афанди ва бошқалардан иборат олтига турк офицери ҳам келадилар. Иброҳимбек ўз ҳарбий фаолиятининг дастлабки давридан, Амир Олимхонга содик шахс сифатида Бухоро тахти таназулининг айбдорларидан бири сифатида инқилобий ғоя тарафдорлари бўлган жадиждларнинг сўл қанотини кўради. Иброҳимбекнинг наздида гўёки Анвар Пошшо ва у билан келган офицерлар сиймосида инқилобий ғоя тарафдорлари бўлган жадиждларнинг сўл қаноти намоён бўладилар. Жадиждларнинг сўл қаноти билан ихтилофда бўлган Иброҳимбек, ушбу воқеани жадиждларнинг сўл қаноти вакиллари ёки қизилларнинг найранги деб ҳам гумон қилиб, Анвар Пошшони офицерлари ва тўксон йигитининг барчасини қуролсизлантириш ҳақида буйруқ беради, шунингдек, уларнинг мақсад ва муддаолари аниқлангунча тутқунларнинг Кўктошда туришларини айтиб, уларни Кўктошга жўнатиб, Мулла Алибой Марқанинг ҳовлисига олиб келишади. Анвар Пошшо ва унинг атрофидагиларининг барчаси милтиқ, пистолет ва қиличлар билан қуролланган эди. Буларнинг барчасини Иброҳимбек вақтинчалик мусодара қилиб олади. Албатта, Саид Олимхонни Бухоро тахтига қайтаришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Иброҳимбекнинг Анвар Пошшони тутқунликка олишининг ўзига хос сабаблари бор эди:

1. Амир Олимхон тарафдорлари жадиждларнинг сўл қаноти сиймосида большевиклар билан бир қаторда Бухоро тахтига даъвогар кучни кўрар;

2. Жадиждларнинг сўл қаноти ҳам ўз навбатида ўзларини ҳам большевикларга, ҳам Олимхонга қарашли кучларга муҳолифат сифатида билар;

3. Олимхон ҳам ўзига қарашли кучларга, жумладан

Иброҳимбекка ҳам большевикларга, ҳам Усмон Хўжа бошчилигидаги жадидларнинг сўл қанотига қарши курашни кучайтиришга даъват этувчи мактублар жўнатиб турар;

4. Жадидлар деб ҳисобланган Усмон Хўжа ва Файзулла Хўжаев бошчилидаги Бухоро республикаси раҳбарияти таркибида турклардан ҳам талайгина бўлиб, Иброҳимбек буни яхши билар эди.

Шу жиҳатдан ҳам Иброҳимбек Анвар Пошшонинг ташрифини жадидларнинг сўл қаноти томонидан ўзига қарши қаратилган сценарий деб билиб, меҳмонни куролсизлантириб, тутқунликка олишни буюради. Заки Валидийнинг хотирлашича: «Бухоро амирига содиқ қолган таваккалчи лақайлар ўзлари ҳам билмасдан, руслар фойдасига иш қилиб, Пошони асир олишиб, бутун режаларимизни остин-устун қилиб ташлашди»,¹⁰⁶ - деган эди ўз эсдаликларида.

Анвар Пошшо Кўктошда Иброҳимбек кўлида тутқунлиги пайтида Душанбега, жадидларнинг сўл қаноти бошлиғи Усмон Хўжага ва ушбу гуруҳ таркибида бўлган турк офицерлари Али Ризо¹⁰⁷, Сурайё афанди ва Дониёлбекларга¹⁰⁸ хат ёзиб, кўл остидаги кўшинлари билан Анвар Пошшо гуруҳига қўшилишни ва биргалашиб большевик кўшинларини яқсон қилиш кераклигини ёзади. Анвар Пошшо томонидан ушбу хат Душанбега

¹⁰⁶ Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер. Тошкент, Адолат. 1997. Б.141.

¹⁰⁷ Али Ризо – Бухоро Республикаси милицияси Назири (Вазири). Ушбу хизмат таркибида 1921 йилнинг июнида Афғонистон орқали Туркиядан келган йигирмага яқин мутахассис ҳам жалб этилиб, кейинги бўлиниш туфайли улар Усмон Хўжа ва Анвар Пошшога қўшилиб кетишадилар.

¹⁰⁸ Дониёлбек ёки Дониёлбек, асли озарбайжон бўлиб, Бухоро амирлигида юқори мансабларни эгаллаган. Бухоро республикаси тузилгач, ўзининг 200 йигити билан жадидларнинг сўл қанотига қўшилиб, милиция хизматини бошқарган. Анвар Пошшо келгач, унинг кўшини таркибида жанг қилган йирик фигуралардан бири.

жўнатилганидан сўнг, Кўктошга икки вакил келади, бири бухоролик Аҳмадбек - Саид Олимхоннинг элчиси, иккинчиси Нурулла афғон - Афғонистон амири Омонулланинг вакили эди. Улар Олимхон ва Омонулла томонидан Анвар Пошшони Кобулга таклиф қилувчи хат келтирадилар. Анвар Пошшо бундай таклифни рад этиб, Кобулда қиладиган иши йўқлигини, у фақатгина большевикларга қарши урушиш учун келганлигини айтади. Айна пайтда Душанбедан Усмон Хўжа бошчилигида жадиждларнинг сўл қаноти кўшинлари ҳамда улар билан биргаликда бўлган турк офицерлари Анвар Пошшо чақириғига жавобан большевикларга қарши хужумга ўтганликларини айтиб, Кўктошга, Анвар Пошшога хат жўнатадилар. Ана шу воқеалардан кейингина Иброҳимбек туткундаги меҳмоннинг мақсад ва муддаоларидан қисман бўлсада воқиф бўлади. Лекин, Саид Олимхон Иброҳимбек номига жўнатган мактубида Анвар Пошшо билан жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлишини буюради. Унинг мақсади бизнинг манфаатларимизга мос, яъни ислом динини ҳимоя қилиш бўлса, майли ёнингда қолсин, акс ҳолда уни Афғонистон тупроғига ўтказиб юбор, қабалида топшириқ беради.¹⁰⁹

Шундан сўнг Кўктошда кўрбошиларнинг умумий кенгаши ўтказилиб, унда Иброҳимбек, Дарвоздан Эшон Султонхон ва бошқа кўрбошилар қатнашиб, Анвар Пошшо бу Кенгашда ўзининг мақсади - Бухоро тахтига даъвогарлик эмас, балки мусулмон биродарлар манфаатини ҳимоя қилиш учун большевикларга қарши курашиш эканлиги, большевикларни Бухоро тупроғидан ҳайдаши билан Афғонистондан Саид Олимхонни чақиришни айтиб ҳамда

¹⁰⁹ Ниг. Хотираҳои Амир Олимхон. Душанбе Адиб, 1992. Саҳ. 23-24.

барча мусулмонларни ушбу муқаддас жиҳодга тақлиф этувчи оташин нутқ сўзлайди. Натижада Анвар Пошшо бутун қўрбошилар хурмат ва эҳтиромини қозонади. Бу кенгашда, шунингдек, биз юқорида тилга олган Аҳмадбек ва Нуруллахонлар ҳам қатнашиб, Кобулга Анвар Пошшодан хат олиб жўнайдилар. Бу хатда Анвар Пошшо ўз олдига қўйган юксак мақсад ва вазифалар ҳақида тўхталиб, агар Омонуллахон ҳақиқатан ҳам ўзини мусулмонларнинг ҳимоячиси ҳисобласа, юрт мудофааси ва эрку-имон ҳимояси учун муҳораба майдонига чиққан кучларга большевикларга қарши ҳарбий амалиётлар учун кўмаклашиши лозимлиги таъкидланади.

Ҳарбий жабҳада юксак маҳорат ва тажрибага эга бўлган Анвар Пошшо Шарқий Бухорода вазиятни ҳамда қўрбоши гуруҳларидаги моддий аҳволни ўрганиб:

1. Аҳолидан дин ва эътиқод ҳимояси йўлида йиғиладиган ҳарбий солиқ – хирож йиғишни йўлга қўяди;

2. Қўшиннинг орқа қисмини мустаҳкамлаш учун муайян миқдорда курул-яроқни муайян ҳудуд оқсоқолларига, улар эса ўз навбатда ўз қишлоқларини кўриқлаш учун қишлоқдаги йигитларга тарқатадилар.

Кўктошда Анвар Пошшонинг минтақадаги қўрбошиларнинг хурмат-эҳтиромини қозонгандан сўнг, Усмон Хўжа бошчилигидаги жадидларнинг сўл қаноти кўшинлари ҳамда турк офицерлари Али Ризо, Дониёл афанди ва Сурайё афандилар билан биргаликда большевикларга қарши Душанбеда уруш бошлайдилар. Бу урушда улар муваффақият қозонолмай чекинадилар. Анвар Пошшо жадидларнинг сўл қаноти кўшинлари ва турк офицерларининг мағлубиятини эшитиб, Иброҳимбекни бу чекиниш сабабларини билиш учун уларнинг хузурига

жўнатади. Илгариданда Иброҳимбек билан салбий муносабатда бўлган Усмон Хўжа, Али Ризо афанди, Дониёл афанди ва Сурайё афандилар Иброҳимбек билан музокара бошлашни рад этиб, ҳатто Иброҳимбек қўшинларига қарши ўт очадилар. Бир неча соат давом этган қонли тўқнашув Иброҳимбек қўшинлари фойдасига яқунланади ҳамда Сурайё афанди Иброҳимбек қўшинлари томонидан асир олиниб, Кўктошга олиб келинади ва Анвар Пошшо ихтиёрига топширилади. Ушбу воқеалардан бир қанча муддат ўтгач, Усмон Хўжа бошчилигида бир гуруҳ жаҳидларнинг сўл қаноти вакиллари Афғонистон ҳудудига ўтиб кетадилар.

Ана шундай, Ватанни большевик босқинчилардан ҳимоя этишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйган, аслида муштарак мақсад йўлида турфа усуллар билан ҳаракат қилаётган кучлар орасидаги ўзаро келишмовчилик ва зиддиятлар минтақадаги кучларнинг яхлитлигига раҳна солади. Кучлар орасига бундай нифоқ уруғларини сочишда большевиклар ҳам муайян роль ўйнайдилар. Кучлар орасида яхлитликни таъминлаш мақсадида Анвар Пошшо ўз тасарруфида бўлган бутун гуруҳларни большевикларга қарши бирлашишга ҳамда Душанбени улардан озод этишга чақиради. Шундай қилиб, Анвар Пошшо бошчилигида ўн минг нафар қўшин билан Душанбени большевиклардан озод этиш учун кураш бошланади ва бу уруш икки ойларча давом этади. «1922 йилнинг бошида Шарқий Бухородаги барча уруғлар ўз қуролли гуруҳларига эга бўлиб, уларнинг миқдори 1-февралда 10000 кишини ташкил этган».¹¹⁰ Анвар Пошшо ушбу гуруҳларни ягона қўмондонлик остига

¹¹⁰ Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929. Стр. 57

бирлаштиради ҳамда асосий кучни Душанбе гарнизонини олишга сафарбар этади. Бу урушда большевиклар Душанбени ташлаб, Термиз тарафга чекинишга мажбур бўладилар. Анвар Пошшо тасарруфидаги кучлар большевикларни Миршодигача¹¹¹ қувиб борадилар ҳамда қўшин таркибига вазиятдан фойдаланиб кириб қолган баъзи ўғрилар тинч аҳолини талаш билан ҳам шуғулланадилар. Оддий халққа нисбатан баъзиларнинг бундай салбий муносабати Иброҳимбекни қаттиқ ғазаблантиради ҳамда қуролли қўшин таркибида бўлган ўғри, талончи ва зўравонларга нисбатан қаттиқ чоралар кўра бошлайди. Қўшин таркибида чекистлар томонидан вазифалантирилган айғокчилар ҳам бўлиб, улар вазиятни бўртириб, хабарни Анвар Пошшога етказишади. Бу орада Миршодига етиб келган Анвар Пошшо Иброҳимбекнинг бундай мустақил ҳаракатларидан норози бўлиб: «Қўшиннинг қўмондони мен бўламан. Нима сабабдан менинг ижозатимсиз уларни таҳқирлайсан?!» - деб Иброҳимбекнинг мустақил фаолиятдан очиқ норозилигини билдириб, Иброҳимбекни қуролсизлантirmoқчи бўлади. Натижада ўзаро келишмовчилик юзага чиқиб Иброҳимбек ўз ихтиёрида бўлган қўшинни олиб Кўктошга қайтади. Анвар Пошшо эса қўшиннинг қолган қисми билан большевикларга қарши ҳужумни давом эттириб Бойсун томон кетади. Бир неча ҳафтадан сўнг Анвар Пошшо ўз қўл остидаги кучлар билан Кофарниҳонга қайтиб келиб жойлашади. Анвар Пошшо бутун Бухорони қизил қўшиндан тозалаб, ҳаракат миқёсини кенгайтириш мақсадида Марказий ва Ғарбий Бухорода

¹¹¹ Миршоди – Денов-Бойсун йўналишидаги стратегик аҳамиятга эга бўлган жой. Ариқ лабидаги қатта қишлоқ бўлиб, улкан бозори бўлган. Оқсоқолларнинг эслашларича илгари афғонлар, хиндилар, бухоролик жухудлар ҳам келишиб ушбу бозорда савдогарчилик қилишганлар.

фаолият олиб борувчи Мулла Абдулқаҳҳор, Фарғонада – Шерматбек, Самарқандда-Холбўта, шунингдек, Мастчоҳ беги билан ҳам мустаҳкам алоқалар ўрнатган эди.

Анвар Пошшо ва Иброҳимбек орасидаги Миршодидаги келишмовчиликлардан сўнг, Анвар Пошшо Қоратегин беги Фузайл махсумга тезда қўшини билан етиб келишини ва Балжувон беги Давлатмандбийга хат жўнатиб, Иброҳимбекка қарши одам жўнатганини, келиб Иброҳимбекни курулсизлантириб ўзининг олдига олиб келишда кўмаклашишга ундайди, яъни Иброҳимбекнинг адабини бериб қўйиши учун курулсизлантириб тутиб келишга даъват этади. Бир муддат ўтгач, Фузайл махсум Анвар Пошшо буйруғига кўра Янги бозордан ўтишда ўша ҳудудда вақтинча дам олади. Юқоридаги воқиалардан беҳабар Иброҳимбек ўз ҳудудидан ўтаётган Фузайл махсумни меҳмон қилиш учун унга чопар жўнатади. Лекин Фузайл махсум Иброҳимбек таклифини рад этади. Бундан таажжубланган Иброҳимбек ўз қўшинини сафлаб Фузайл махсумнинг муваққат қароргоҳи жойлашган Қоратахта қишлоғига бориб, икки қўрбоши қўшинни жанговар ҳолатга шай равишда муносабатларни муҳокама қилишга киришади. Иброҳимбекнинг «Нима сабабдан менинг таклифимни қабул қилмадинг?», -деган саволига Фузайл махсум: «Анвар Пошшо менга сен билан ҳамкорлик қилмаслигимни буюрган». – дейди. Томонлар муносабатларга аниқлик киритмасдан қарама-қарши йўналиш бўйлаб равона бўладилар. Худди мана шу даврда Омонуллахоннинг қариндоши бўлган Афғонистоннинг ҳарбий вазири Нодирхон¹¹² Анвар Пошшо ихтиёрига беш юз аскар ва курул жўнатади.¹¹³ Истиклолчи

¹¹² Нодирхон - 1929 йилнинг октябрида Ҳабибуллаҳон(Бачаи Сако)ни қатл этиб, Кобул тахтини эгаллайди ва муҳожирлар бошига оғир кулфатлар солади.

¹¹³ Мир Мухаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди

кучларни Афғонистон ҳукумати томонидан бундай қўллаб-қувватлаш большевиклар Россиясининг ғазабини келтириб, Афғон ҳукуматига Россиянинг ички ишларига аралашаётганлиги ва унинг душманларини қўллаб-қувватлаётганлиги ҳақида норозилик нотаси жўнатиб, Бухородан Афғонистон ҳукуматининг вакили Абдурасулхонни чиқариб юборди.¹¹⁴

Сал орқага қайтадиган бўлсак, Афғонистонда бўлган Бўри батош исмли чопар Олимхондан Иброҳимбекка Анвар Пошшога бўйсунушга даъват этувчи хат ҳам келтиради. Саид Олимхонга садоқати чексиз бўлган Иброҳимбек, унинг гапини икки қилмасдан Кофарниҳонга келиб Анвар Пошшо гуруҳига қўшилади. Иброҳимбекнинг Кофарниҳонга келганида Анвар Пошшо ҳузурида Эшон Султонхон, Ҳайит парвоначи, шаҳрисабзлик Абдуқаҳҳорбек, ғузорлик Холтўра, ғузорлик Бердиёр оқсоқол ва Фузайл махсумлар бор эдилар. Томонлар ўзаро муносабатларни муҳокама қилишиб, гина кудратни унутиб, большевикларга қарши бирлашишга келишадилар ҳамда Анвар Пошшо ўзларининг бош қўмондони этиб таъкидланади.

Анвар Пошшо бош қўмондон этиб қайта сайлангач, ўз тасарруфидаги кучларни бирлашиб, большевикларга қарши курашни давом эттиришга чақиради. Табиати тобеликка ёт Иброҳимбекка Анвар Пошшонинг кўрсатмаси, буйруғи асосида ҳаракат қилиш унчалик ёқмас эди. Аслида Иброҳимбек Анвар Пошшони Олимхонга бўлган чексиз ишонч ва садоқати туфайлигина бош қўмондон сифатида расман тан олсада, амалда Лақай аталмиш чексиз ҳудуд ва унинг атрофларида мустақил ҳаракат қилар эди. Ушбу ҳудуд

севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 519-520. (дарий тилида)

¹¹⁴ Мир Мухаммад Сиддиқи Фарханг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди сеvvум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 519-520. (дарий тилида)

аҳолиси орасида чексиз эҳтиромга сазоворлиги боис, Анвар Пошшога нисбатан моддий ва маънавий базасининг мустақкамлигига ҳам ишонар эди. Бу масаланинг бир томони. Масаланинг асосий томони шундан иборат эдики, юқорида таъкидлаганимиздек, Саид Олимхон гарчи Анвар Пошшонинг ҳарбий кўмондонлик тажрибасининг мукамаллигини тан олсада, бироқ ҳарбий-сиёсий майдоннинг марказида, садоқатига шубҳаси бўлмаган Иброҳимбекни кўришни истарди. Бу ҳақда Иброҳимбекка бевосита бўлмаса ҳам, собиқ амир вакиллари томонидан билвосита ишора қилинган эди. Учинчидан, Саид Олимхоннинг Анвар Пошшога нисбатан Иброҳимбекни ҳарбий жараёнлар марказида кўришининг асосий сабабларидан бири Афғонистон ҳукмдори Омонуллахон Анвар Пошшо Шарқий Бухородаги ҳарбий жараёнларда марказий фигура сифатида намоён бўла бошлагач, Саид Олимхон билан Бухоро масаласида маслаҳатларни минималлаштириб, чопарлар ва охириги қурол-яроқ ёрдамани тўғри Анвар Пошшонинг ўзига жўнатаётгани, ушбу амалиётлар ҳақида Саид Олимхон Иброҳимбек чопарлари орқали хабар топаётгани эди. Худди шундай фикр Саййид Мансур Олимий асарида ҳам учрайди: «Омонуллахон Анвар Пошшо раҳбарлигида ўзига кўшни бўлган кучли давлат барпо этишини истаб Анвар Пошшога махфий равишда кўмак беришни давом эттирди. Лекин бундай ёрдамни Бухоро амиридан дариғ тутди».¹¹⁵ Ана шу жиҳатлар ҳам Саид Олимхон – Анвар Пошшо – Иброҳимбек муносабатларида ўзига хос ўрин тутганлиги шубҳасиздир.

Юқорида санаб ўтилган омиллардан ташқари Иброҳимбек кўшинининг асосини тоғли шароитда улоқ

¹¹⁵ Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Бухоро. 2004. Б. 105.

чоптириб, овчилик қилиб муайян тажрибага эга бўлган йигитлар ташкил этиб, киндик қони томган юртнинг ҳар - бир қаричини босқинчилардан ҳимоя қилиш муқаддас бурч эканлигини қалбига туйган фидойилар, шу билан бир вақтда ўз кўмондонларига ишонч ва садоқати чексиз бўлган асосан элатдош йигитлари ташкил этар эди. Бу эса ҳарбий амалиётлар жараёнида стратегик аҳамиятга эга бўлган муҳим омилдир. Ана шу жиҳатлардан ўзининг устунлигини яхши идрок этган Иброҳимбек, ўз кўшинларини Анвар Пошшо кўшинларидан ажратиб, мустақил равишда Филкахона атрофларида большевикларнинг катта гуруҳларига қарши ҳужум олиб боради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Олимжон Акчурин сиймосида большевиклар Иброҳимбек билан Анвар Пошшо орасида нифоқ уруғини сочишга асосий эътибор қаратади ва табиийки бу ҳам ўзаро муносабатларнинг кескинлашишига таъсир қилади. Айрим тарихий-ҳужжатли асарларда ҳам Олимжон Акчурин махсус иш олиб борувчи алоқачиларни уюштиришга эътибор қаратиб, энг муҳими, Анвар Пошшо билан Иброҳимбек ўртасидаги мавжуд ички низони чуқурлаштириб, улар ўртасида шубҳа-нифоқ солганлиги таъкидланади.¹¹⁶ Худди шу мақсадда Иброҳимбек номига ёзилган Олимжон Акчуриннинг хати муайян эътиборни талаб этади: «Беклар беги Иброҳимбек-бий жаноби олийларига! Анвар тузоғига илингансиз, деб афсус надоматлар чекмоқдамиз. Сиз жанобнинг истагингизга қараб адолат сулҳи тузишга тайёرمىз. Сизга беҳад ҳурмат ва ишонч ила Олимжон Акчурин. Шабъон ойининг 26-чоршанба куни. Бойсун шаҳри». Худди шу мазмундаги хат

¹¹⁶ Бу ҳақда қаранг: Нор Ҳайит, Тоҳир Усмон. Кураш йиллари. Тошкент: Мехнат, 1992. Бет. 32-33.

Анвар Пошого ҳам жўнатилади». ¹¹⁷ Большевикларнинг бундай ҳаракати натижасида икки кўмондон орасида муносабатлар кескинлашиб, Иброҳимбек мустақил ҳарбий фаолият олиб бора бошлайди. Юқоридаги воқеалардан бирор ойлари ўтгач, Анвар Пошшо Иброҳимбекнинг бундай ҳаракатларидан норози бўлиб, Иброҳимбекка ўз кучларини Кофарниҳон атрофида, яъни ўзига яқин жойларга жойлаштиришни буюради. Бу сафар ҳам Иброҳимбек Анвар Пошшо буйруғини рад этиб, ўз кучларини олиб Кўктошнинг тепа қисмида бўлган Рангон қишлоғига чиқиб кетади.

Ана шу воқеалардан бир ойлари сўнг Афғонистондан Нодир Сафархоннинг ўғли Анваржон бошчилигида уч юзта яхши курулланган гуруҳ Анвар Пошшо ихтиёрига келади. Анваржон бу гуруҳни Анвар Пошшо ихтиёрига топшириб, Иброҳимбекнинг ҳам ҳузурда бир кун меҳмон бўлиб, сўнг Афғонистонга қайтиб кетади. Ушбу воқеалардан сўнг Иброҳимбек Анвар Пошшодан: «большевиклар менга ҳужум қилди, мен уларга тенг келолмай Денов тарафга чекидим, тезда ёрдамга келинг», мазмунида хат олади ҳамда ёрдамга ошиқади. Сариосиёда большевиклар билан кураш бир кун давом этади. Иброҳимбек Сариосиёда бўлган вақтида Анвар Пошшодан яна хат олиб, ўзининг Арғамчигузарда эканлиги ва Иброҳимбекнинг ҳам у ерга бориши зарурлиги айтилади. Иброҳимбек Арғамчигузарга келиб, Анвар Пошшо гуруҳлари билан қўшилади. Арғамчигузарда катта миқдордаги большевик қўшинлари пайдо бўлиб, икки қарама-қарши кучлар орасида беш кун давомида шиддатли жанглар бўлиб ўтади. Ушбу жангда Анвар Пошшо ва Иброҳимбекнинг қўшма кучлари

¹¹⁷ С.Турсунов, Э.Қобулов, Т.Пардаев, Б.Муртазоев. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарқ. 2001 134 бет.

муваффақият қозониб, қизилларни чекинтиради ва Бойсун гарнизонини қамалга олишади. Шу пайтда Анвар Пошшо ва Иброҳимбеклар орасида муносабатлар яна кескинлаша бошлаб, Иброҳимбек ўз тасарруфидаги кучларни олиб, Бойсун қамалини ташлаб чиқиб кетади. Юқоридаги воқеалардан англаш мумкинки, Анвар Пошшо ва Иброҳимбек орасидаги муносабатлар жуда мунозарали бўлиб, муносабатларнинг кескин тус олишига биринчидан Саид Олимхоннинг ўзи сабабчи эди. Чунки, Анвар Пошшони ҳокимиятга чанқоқ деб билар, Туркияда ўз мансаб ва мавқеидан ажралган Анвар Пошшо мана шу мавқени Бухорода тиклашга уриниши ҳам мумкин, қабилидаги ўй-хаёллар ҳам Олимхонга тинчлик бермасди. Лекин, Афғонистон ҳукумати Анвар Пошшонинг тажрибали ҳарбий фигура эканлиги туфайли, большевиклар Россиясига қарши қўйиш мумкин бўлган шахс сифатида тан олиниши учун Саид Олимхонга ўтказилаётган таъсир туфайли, Олимхон Иброҳимбекнинг Анвар Пошшога бўйсунуши лозимлигини таъкидлаган қатор мактублар жўнатишига қарамай, де-юре (расман) бўйсунушни, де-факто (аслида) бутун кучларнинг жиловини Анварга бериб қўйилмасликни чопарлар орқали тайинлар эди. Саид Олимхон Анварнинг ўзида ҳам ушбу ҳудудда мустақил давлат тузиш орзуси йўқ эмас деб ўйлар эди. Бу ҳақда большевиклар матбуоти ҳамда шу асосда қатор хорижий нашрлар юқоридаги фикрнинг реал асосга эга эканлиги тўғрисида жамоатчилик тафаккурига таъсир этиб бўлган ҳам эди. «Анвар Пошо ҳарбий режалари юзасидан Қашқардаги Англия элчилиқ ходими Эссертон қуйидагича ёзган: «Анвар Ўрта Осиё Наполеони бўлишга ҳаракат қилиб, Россияга қарши буюк мусулмон давлати

барпо этишни мўлжалламоқда».¹¹⁸ Худди мана шундай овоза ҳамда таъсир доираларини сақлаб, кенгайтириш ҳаракатлари туфайли мавжуд кучлар марказлашган ягона қўмондонликка бўйсунмасдан мустақил фаолият юргиза бошладилар, бундан большевиклар усталик билан фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Яъни, чекистларнинг мавжуд кучлар ўртасида бирбовурликнинг йўқлиги сабаб икки қўмондон орасига нифоқ солиш учун кетма-кет ишлатган ҳарбий найранглари ўз натижасини беради. «Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш керакки, миллий кучлар ўртасида ягона ҳарбий режанинг йўқлигидан Совет ҳукумати фойдаланди. Советлар ҳукуматининг махсус вакили Олимжон Акчуриннинг жосуслик фаолияти, ЧК ходимларининг мунтазам олиб борган большевистик тарғибот ташвиқотлари туфайли миллий кучлар ўртасида ўзаро келишмовчилик кучайди. Айниқса, Олимжон Акчуриннинг Анвар Пошо номидан сохта тайёрланиб, ўта айёрлик билан уюштирган ва Амир Олимхон номига ёзилган хат, хатда Иброҳимбекдан шикоят қилиниши, Анвар Пошонинг сохта муҳри, бу хатнинг «тасодифий» равишда Иброҳимбек қўлига туширилиши натижасида Анвар Пошо билан Иброҳимбек ўртасидаги ўзаро низолар ниҳоятда кучайиб кетади».¹¹⁹ Хусусан, большевикларнинг найранги 1922 йилнинг май ойида ватанпарвар кучлар Бойсун гарнизонини қамал қилганда, ўз натижасини беради. «Иброҳимбек 1922 йил май ойининг охирида 3000 (ушбу миқдор архив маълумотларида 7000 отлик қўшин деб

¹¹⁸ С.Турсунов, Э.Қобулов,Т.Пардаев,Б.Муртазоев. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарқ. 2001 134 бет.

¹¹⁹С.Турсунов, Э.Қобулов,Т.Пардаев,Б.Муртазоев. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарқ. 2001 134 бет.

берилади¹²⁰) нафар сараланган лақай қўшинини Бойсун қамалидан олиб чиқиши Советларнинг ҳарбий мавқеини анча яхшилади». ¹²¹ Натижада Анвар Пошшо қўшинлари 1922 йил июнь ойининг дастлабки кунлари мағлубиятга учраб, Душанбе тарафга чекинишга мажбур бўлишади.

Албатта, моҳир стратег бўлган Анвар Пошшо:

1. Дастлаб Шарқий Бухородаги кучларни йиғиб, ўзининг қўмондонлиги остига бирлаштиригандан сўнг, Марказий ва Ғарбий Бухородаги, жумладан Самарқанд атрофидаги кучларни ҳам бирлаштириб, доимий алоқани йўлга қўяди. Лекин, Анвар Пошшонинг собиқ маслакдоши Жамол Пошшонинг таъкидлаганидек: «Анвар Пошшонинг ҳар томондан йиғилган қўшини Деникин, Колчак ва Врангелларни енгиб келган большевикларнинг миллион армиясига тенг кела олмаслиги аниқ»¹²², эди;

2. Анвар Пошшонинг ушбу ҳаракатлари большевикларни саросимага солиб қўйиб, мавжуд куч ва имкониятларини Анвар Пошшо муаммосини ҳал этишга қаратди.

3. Чекист Г.Оғабеконинг таъкидлашича большевиклар Анвар Пошшо кучларини пароканда қилиш учун ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам унинг ўзига суиқасд уюштириш режаларини ахтара бошладилар.¹²³

Душанбега келганларидан бир кундан сўнг, Анвар Пошшо афғон отрядлари билан Балжувон томонга чиқиб кетишади. Иброҳимбек бу пайтда Душанбеда эди. Бойсун муваффақиятидан руҳланган қизиллар катта куч билан келаётганини эшитган Иброҳимбек 1923 йилнинг 12-июлида

¹²⁰ Тоҷикистон Ком.партияси архиви. Фонд 1, опись 1, дело 183, варақ 62.

¹²¹ С.Турсунов, Э.Қобулов, Т.Пардаев, Б.Муртазоев. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарқ. 2001 135 бет.

¹²² Тоҷикистон Ком.партияси архиви. Фонд 31, опись 1, дело 310, варақ 17.

¹²³ См. Агабеков Г. Секретный террор. Москва. Терра-Книжный клуб. 1998. С. 59-70.

ўз кўшинини олиб Рангонга чиқиб кетади. Душанбени Иброҳимбек кучлари тарк этиши билан, большевиклар келиб эгаллашади. Бир муддат ўтгач, Иброҳимбек кучлари Кофарниҳон дарёсининг чап қирғоғига, большевиклар эса - ўнг қирғоғига келиб истехком оладилар. Қизиллар билан кичик тўқнашувлардан сўнг, кунларнинг исиб кетганлиги боис, Иброҳимбек нисбатан салқин ҳудуд – Рангонга чиқиб кетади.

Бу даврда большевиклар ҳукумати томонидан Анвар Пошшо кучларига қарши компания авжга чиқади. Шу мақсадда Ленин Бухорога Серго Орджоникидзени жўнатади. Орджоникидзе ва Рудзутақларнинг бевосита раҳбарлигида ҳужум режаси ишлаб чиқилади. 1922 йилнинг июнида Анвар Пошшо кучларига қарши ҳарбий амалиётга раҳбарлик қилиш учун РСФСР курулли кучлар бош кўмондони С.С.Каменев ҳам Бухорога келади ҳамда шу мақсадда ташкил этилган мавжуд кучлар икки қанотга бўлиниб, ўнг қанот Никитин ва Богдановлар кўмондонликлари остида Бойсун-Шеробод-Кақайди-Термиз-Қабодиён-Кўрғонтепа-Кўлоб-Балжувон йўналишлари бўйлаб, чап қанот эса Я.А.Мелькумов (Ёқуб тўра) кўмондонлиги остида Бойсун-Денов-Ҳисор-Душанбе-Янги-Бозор-Файзобод йўналишлари бўйлаб ҳарбий амалиётларни бошлаб юборадилар. Ушбу амалиётга умумий раҳбар сифатида Н.Е.Какурин тайинланади.¹²⁴ Чап қанот 1922 йилнинг июнида Денов, Юрчи, Сариосиё, 1-июлида Регар ва Қаратоғни, 14-июлда эса Душанбени эгаллайди. Ўнг қанот ҳам ўз йўналиши бўйлаб 1922 йилнинг июлида

¹²⁴ См. Макашов А.В. Утверждение Советской власти в Центральном и Южном Таджикистане. Сталинабад, 1957, С. 97. История таджикского народа. Москва: Политиздат, 3-том. Кн.1. 1963. Стр. 112. Раҳматуллоев А., Мухторов С. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони Советӣ. Душанбе, Маориф, 1989. Саҳ. 48.

Кўлобга етиб бориб, Анвар Пошшо кучларини Балжувонга чекинтиради. Балжувонда Анвар Пошшо ўзи билан бирга бўлган афғон отрядини Афғонистонга жўнатади. «Пошо чекинаётиб, Балжувон билан Кўлоб орасидаги Геврекли (Каврекли, Н.Н.) деган жойга етганида Омонуллахондан бир хат келади. Бу хатда у Пошони Афғонистонга келишига яна бир бор даъват этиб: «Сенга миллатимизнинг бағри, юртимизнинг дарвозаси очик», деб ёзади. Гевреклидаги аскаррий қисмнинг раҳбари Дониёлбек эди. Пошо бу ерда бўлганида афғон аскаррий қисмининг бошлиғи Афдолиддинхонни хузурига чақириб: «Сизнинг бу ердаги вазифангиз тугади, юртингизга қайтинг»,-деб буюрган ва Омонуллахонга куйидаги мазмунда хат ёзади: «Мен қатъиян шу ерда қоламан, ўлсам, дўстларимнинг юртида устимга тортиладиган тупроқ топилар. Бу ердан кетиш катта хато бўлур. Аскарларингизга қайтишга рухсат бердим».¹²⁵ Шундан сўнг афғон аскарлари Афғонистон сари Анвар Пошшо эса Давлатмандбий, Эшон Султон, Ашурбек кўлоби, Тоғай Сари, Баротбек, Абдуқаюм парвоначи ва Кенжа додхоҳлар билан Сангтўдага чиқиб кетишади, у ерда Кўрғонтепа томондан хужум қилган большевик кўшинларига қарши курашиб, Сангтўдадан ҳам чекинишга мажбур бўлишади. Сангтўдадан Анвар Пошшо ва Давлатмандбий Ховалиннга, Абдуқаюм Парвоначи ва Кенжа додхоҳ Сарсарекка, Тоғай Сари ва Баротбек Сартезга, Ашур кўлоби - Кўлобга чекинадилар. Ҳамда, шу йилнинг Қурбон ҳайит куни, яъни 1922 йилнинг 4 августида большевиклар аҳолининг ҳайит ва муқаддас кунлари ҳар қандай қуролли ҳаракатни минималлаштириш хусусиятларидан унумли

¹²⁵ Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер. Тошкент, Адолат. 1997. Б.191-192. Шунингдек, яна қаранг: Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. –Т.: Маънавият. 2002. –Б. 98.

фойдаланиб 8, 15-ва 16-кавалерия полклари хужум уюштириб, Балжувон яқинидаги Обдара қишлоғида бўлган тўқнашувда Анвар Пошшо шаҳидларча ҳалок бўлади.¹²⁶ Ушбу урушда оғир яраланган Давлатмандбий ҳам маълум фурсатдан сўнг вафот этади.

Афғонистонлик доктор Акрами Усмоннинг эътироф этишича Анвар Пошшо билан биргаликда қуйидаги шахслар шаҳид бўлганлар: Ҳусайн Човуш (турк), Карим (қозонлик), Эшмурод (қозок), Роиф (рус-казак).¹²⁷

Туркиялик тарихчи Шаҳобиддин Яссавий Исмоилшайх ўғли ўзининг «Туркистоннинг аччиқ ҳақиқатлари» асарида қуйидагиларни қайд этади: «1921-1922 йиллар мужоҳидларнинг бош қўмондони ғозий Анвар Пошшо кўп муваффақиятларга эга бўлган эди. Ватансевар истиқлолчи ёш мужоҳидлар ва қаҳрамонлар ватаннинг гўшаканорларидан Анвар Пошшо командасига қўшилиб, империалист босмачи большевиклар муқобилинда анчагина қонли урушлар қилмоқда эдилар. Озодлик умидлари кундан-кун ортмоқда эди. Ногаҳон бош қўмондон ғози Анвар Пошшо Балжувон ҳарб маъракасинда ҳақ йўлида шаҳодат жомини ичиб, шаҳид ва Туркистон фидойиси бўлди».¹²⁸

Анвар Пошшонинг ҳалокати большевикларга қарши кучларнинг барчасининг қалбини чуқур қайғуга ботириб, муносабат билдира бошлайдилар. Жумладан, Тошкентда жаҳид адабиётининг таниқли вакили Абдулҳамид Чўлпон томонидан «Балжувон» марсияси ёзилиб, оғиздан-оғизга

¹²⁶ 1996 йилда Тожикистон Республикаси Президенти Э.Ш.Раҳмонов Туркияга қилган расмий ташрифи давомида Туркия ҳукумати Анвар Пошшонинг хокини Туркияга беришни сўрайди ҳамда ўша йилнинг августидан Анвар Пошшонинг жасади Истамбулга олиб борилиб, тантанали равишда қайта дафн этилади.

¹²⁷ Доктор Акрами Усмон. Афғонистон ва Осиёи Миёна дар чамбарай бозии бузург. Пешовар – 1379 ҳижрий (2001-мелодий). 66-67- бетлар. (Дарий тилида)

¹²⁸ Шаҳобиддин Яссавий. Туркистон аччиқ ҳақиқатлари. Истанбул, 1984. Бет. 44.

кўчиб, ўша давр зиёлилари томонидан олқишланди. Ушбу марсия ўша давр ёзма адабиётларида ўз аксини тўлиқ топмаган бўлсада, 1973 йили Туркияда «Турк культури» журналида босилиб чиқди. Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққулнинг таъбирича, ушбу марсия «Анвар Пошшонинг сиймосини гавдалантирувчи сўздан ясалган шеърий бир хайкал бўлиб қолди». Балжувон

Фарёдим дунёнинг борлигин бўғсин!
Умиднинг энг сўнгги ипларин узсин!
Ғазабдан титраган ёш бир йигитнинг
Тошдек сийнасига ўқлар ўрнашмиш.
Тоғларда эрк учун юрган кийикнинг
Қора кўзларига мотамлар кирмиш.
Дарёлар, тўлқинлар титратган бир эр
Зарбалар қаҳридин йиқилмиш-қолмиш.
Қутқариш юлдузи йўқликка кирмиш,
Сенинг сўнг жонингни ёвларинг олмиш.
Мармара йўллари, Эдирне йўли,
Чаталжа кенглиги, Бўғоз торлиги.
Карпат баландлиги, Траблус чўли,
Гўзал Салоникнинг ширин боғлари.
Шаҳидлар юзига томгучи нурлар
Қонлар йиғлатти-ку бизни бу хабар.
Берлин кўчалари йигитнинг бирин
Тўлтўлиғ гулбоғлари кўйнига олди.
Тифлис хаволари бир нажот эрин
Қора қонга бўяб, ерларга солди.
Тарихнинг рангини кўп қонлар билан
Қорартган, тўлдирган, бироқ Балжувон
Энг сўнгги умидни қонга бўяган.
Ох, қандай уғурсиз замонлар келган.

Фарёдим дунёнинг борлигин бўғсин,
Қоп-қора бахтимга шайтонлар кулсин.¹²⁹

Анвар Пошшо ва Давлатмандбийлар ҳалокатини
Иброҳимбек Рангонда эштади.

Анвар Пошшо ҳалокатидан сўнг большевиклар қўшинлари илҳомланиб, энг йирик фигура Иброҳимбекни ҳам йўқ қилиш мақсадида катта қўшин билан Рангон томон силжиб, Иброҳимбек қўшинларига қарши курашни бошлайди. Бу кураш уч ойларча давом этиб, ҳеч бир томонга сезиларли муваффақият келтирмайди. Бу урушда Какайдиллик Ҳайит парвоначи ҳам ўз йигитлари билан Иброҳимбек қўшинига келиб қўшилган бўлиб, уруш ҳаракатлари сусайгач, Ҳайит парвоначи ўз йигитлари билан яна Какайдига кетади. Гарчи Иброҳимбекнинг Анвар Пошшо билан муносабати жуда илиқ бўлмасада, унинг фожиаси Иброҳимбекни қаттиқ ўйлантиради. Чунки, муҳораба майдонидан икки йирик маслакдошининг абадий четлаштирилиши кучларнинг кейинги муваффақиятига жиддий таъсир этиши муқаррарлиги, шунингдек, Анвар Пошшо ва Давлатманднинг ҳалокатидан сўнг, улар бошқариб турган курулли йигитларнинг бир қисми тарқалиб, бир қисми Афғонистонга ўтиб кетиш эҳтимоли ҳам устунлиги Иброҳимбекка яхши аён эди ва шундай бўлди ҳам. Бу ҳам табиий равишда Иброҳимбек қўмондонлик қилаётган кучлар фаолиятига ҳамда қўшиндаги йигитларнинг руҳига ҳам салбир таъсир ўтказмасдан қолмасди. Большевиклар бундан усталик билан фойдаланиб қолишга интилишар, Иброҳимбек қўшинига қарши аёвсиз

¹²⁹ Ражабов Қ. Миллий озодлик ғояларининг халқ оғзаки ижодида акс этиши. //Ўзбек тили ва адабиёти . 2005. №3. 57 б., шунингдек, Ibrahim Yarkin. Turkistan en Villieti Sairi Colpanin Belcuvan Agli Siiri // Turk kulturi, Sayi 123, 1973. S. 162-165; Turkistanda Yenilik Hereketleri ve intilalller: 1900-1924. Harlem, 2001. S. 257-258.

жангни кучайтираётган эди. Большевиклар Балжувондаги муваффақиятидан сўнг бутун кучларини Иброҳимбек кучларига қарши амалиётни жонлантириш билан бир қаторда бутун диққат-эътиборни асосий объект сифатида Иброҳимбекнинг моддий ва ҳарбий базасининг асосини ташкил этган лақай элатига қарши қаратади. Шу сабабли қизил қўшинга «лақайларни бутунлай таслим қилиш учун, улар яшаётган районларни тозалаш»¹³⁰ амалиёти жонлантирилиб, курулларни ихтиёрий равишда топшириш, ҳукумат томонидан юклатилган озиқ-овқат развёрсткасини бажариш, агар курул-яроқлар ихтиёрий равишда топширилмаса, уйлар мажбурий равишда тинтув қилиниши, курул чиққан тақдирда ушбу қишлоқнинг кули кўкка созурилиши ҳақидаги ультиматум қўйилади.¹³¹ Большевиклар томонидан амалга оширилган шундай тинтув натижасида лақай қишлоқларидан биридан 9 милтик топилгани боис, 300 киши отиб ўлдирилади, 25 киши ярадор қилинади.¹³² Табиийки, ўлдирилганларнинг асосий қисми ҳарбий ҳаракатларга алоқаси бўлмаган. Шунингдек, Лақайдаги Бешбулоқ туманидан эсонхўжа ва бадрахли уруғларига мансуб аҳоли истиқомат қилувчи еттита қишлоқ большевиклар томонидан Иброҳимбекнинг гуруҳини тўлдириб турувчи потенциал душманлар яшашда гумон қилиниб ёндирилади.¹³³ Бундай террористик фаолият

¹³⁰ Российский Государственный архив социально-политической истории. Фонд 122, опись 1, дело 245, лист 269-270.

¹³¹ См. История таджикского народа. Том V. Новейшая история (1917-1941 гг). Душанбе, 2004. С. 280.

¹³² Российский Государственный военный архив. Фонд 110, опись 1, дело 154, лист 175, История таджикского народа. Том V. Новейшая история (1917-1941 гг). Душанбе, 2004. С. 280.

¹³³ Российский Государственный военный архив. Фонд 110, опись 3, дело 1129, лист 61-62.

натижасида аҳолининг муайян қисми тоғли ҳудудларга ва Афғонистонга кетишга мажбур бўлишади. Муҳожирлар таркибининг кенгайиб бориши Иброҳимбек кўшини миқдорига ҳам табиий равишда таъсир этмасдан қолмайди. Шунга қарамасдан Иброҳимбек лашкарнинг бош қўмондони сифатида кўшин таркибини кенгайтиришга ҳаракат қилади, Хуррамбек, Асадуллабек, Эгамберди ботир, Шайх тўқсабо, Темир ва Абдурахмон тўқсабо, Тоғай Сари, Ашурбек, Баротбек ва яна ўнлаб кўрбоши дасталарида ҳаракат қилаётган минглаб йигитларни юрт мудофааси ҳамда эрку-имон ҳимояси йўлида шиддатли жангларга чорлайди. Интиқомли жанглар оқибатида ҳар икки тараф ҳам юзлаб талафотлар кўради. Шундай шароитда ҳам собиқ амир билан ахборот алмашиниб туради. Саид Олимхоннинг таъкидлашича: «Иброҳимбек... Дехнав вилоятининг юқори қисми бўлган Бойсун, Ғузур, Шеробод, Қаршида ҳаракат қилиб, ўз кайфияти ва аҳволи ҳақида бу бандани ожизга (Саид Олимхонга) маълумот бериб турди».¹³⁴ Иброҳимбек Мастчоҳда ҳам қатор муваффақиятли ҳарбий амалиётларни бошқаради. Бу ҳақда 1982 йилда Мастчоҳдаги Абу Мусо Ашғарий мазори зиёратида бўлган олим Владимир Сазонов: «Мастчоҳликлар Иброҳимбек ва унинг тутқич бермас йигитлари ҳақида узундан-узоқ ҳикояларни бизларга тез-тез айтиб берардилар»,¹³⁵ дейди.

¹³⁴ Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент: «Фан», 1991. Бет 20. Ушбу лавра элнинг орасида шундай тўртлик юрган: Амир айнама Авғанда,

Елдиң беги Рангенде.

Бек айнаманн лашкери

Байсуну Балжуванда.

Дала ёзуви. 1991 йил, октябрь. Кўктош.

¹³⁵ Сазонов В.А. Медвежья долина. Посещение мазора Абу-Мусо-Ашгари, Таджикистан, 1982. Интернет: <http://www.snafu.de/-vladimir/abumuso.htm>

Ушбу давр давомида ҳар бир уруғнинг уруғ бошлиғи бўлиб, эсанхўжа уруғининг бошлиғи Абдурашидбий, бадрахли уруғининг бошлиғи Али тўқсабо эдилар. Ҳар қандай жамиятда асосий масъулият дастлаб уруғ бошлиқлари ҳамда аҳоли етакчилари зиммасидадир. Шунинг ҳам таъкидлаш шартки, ўша долғали замонда аҳолига ҳар икки томондан ҳам тазйикни юмшатиш учун юқорида таъкидланган уруғ бошлиқлари, шунингдек, Шарқий Бухорода юксак эҳтиром этиладиган Ҳожи Домулла Донахонлар фаол ҳаракат қилишиб, большевиклар томонидан аҳолига Иброҳимбекни қўллаб-қувватлашда айб қўйилиб, саноксиз жазолашларнинг олдини олиб турганлар.

4. Салим Пошшонинг Шарқий Бухорога ташрифи

1922 йилнинг эрта кузида Иброҳимбек турк зобити Салим Пошшодан¹³⁶ большевиклардан Анвар Пошшонинг қасдини олиш учун Мўминободга келганини ва кучларни ўзаро бирлаштириш учун унга вакил юбориш лозимлиги таъкидланган хат олади. Иброҳимбек вакил сифатида Зиё Домуллани Мўминободга Салим Пошшо ҳузурига жўнатади. Бир қанча муддат ўтгач, Иброҳимбекнинг ўзи ҳам Мўминободга отланади. Ва бу ерда Тоғай Сари, Баротбек, Ашурбек, Давлатмандбекнинг ўғли Усмонқулбек, Абдуқаюм парвоначи ва Иброҳимбеклар ўзаро кенгаш ўтказишиб, Салим Пошшони ўзларига лашкарбоши этиб сайлайдилар. Шундан сўнг Иброҳимбек ўз йигитлари билан

¹³⁶ Салим Пошшо, баъзи манбаларда Сами Пошшо ёки Ҳожи Сомий деб ҳам айтилади. Салим Пошшо Бухоро республикаси МИК раиси Усмон Хўжа атрофида бўлиб, Анвар Пошшо келгач у билан Шарқий Бухорога ўтиб большевикларга қарши ҳарбий курашларда фаол иштирок этади. Анвар Пошшо ҳалокатидан олдин Афғонистонга ўтиб кетган бўлади. Анвар Пошшо ҳалок бўлгач, большевикларга қарши кураш амалиётларга раҳбарлик қилиш мақсадида яна Шарқий Бухорога қайтади.

Сарсарек томон чиқиб кетади.¹³⁷

Салим Пошшо 1922 йилнинг ноябрь ойида Мўминободдан Қоратегинга Фузайл Махсум хузурига отланади. Илгаридан Фузайл Махсум билан яхши муносабатда бўлган Салим Пошшо, кун сайин чигаллашиб кетаётган Эшон Султон ва Фузайл Махсум орасидаги ихтилофларга чек қўймоқчи бўлади. Ихтилофнинг асосий сабаби Анвар Пошшо томонидан ғазавот мақсадлари учун йиғилган жамғарманинг бир қисми ўзлаштирилганлиги, Салим Пошшога бўйсунитишни истамаган Шермухаммадбек кўрбошининг Эшон Султон назоратидаги худудлар орқали Афғонистонга ўтиб кетишига шароит яратилганлиги ҳамда Салим Пошшога яқин одамларга нисбатан қилинган ҳурматсизлик деб айб қўйилади. Ушбу айбнома асосида бир неча кунлик таҳқирлашлардан сўнг Салим Пошшонинг буйруғи билан Эшон Султон ва унинг укаси Эшон Сулаймон дорга осилади.¹³⁸ Ушбу фожеа минтақада мавжуд кучларнинг Салим Пошшо ва Фузайл Махсумга бўлган ишончига соя солади:

1. Эшон Султон ва Эшон Сулаймонлар эшонлардан бўлиб, Шарқий Бухорода кўплаб муридларга эга эди;

2. Ушбу ҳукм билан бир қаторда асрлар давомида шаклланиб, анъанага айланган миллий менталитетга тажовуз қилинади. Яъни халқнинг диний, фуқаровий ва ҳарбий-сиёсий раҳнамоси халқ кўз ўнгида дорга осилади.

Ушбу воқеа Сарсерекда Иброҳимбекни ҳам ларзага солиб, унинг қалбида Салим Пошшога нисбатан нафрат

¹³⁷ Уголовное дело №588051 по обвинению Ибрагимбека в преступлениях, предусмотренных 58 и 66 статьями УК УзССР (58-2, 58-4 УК РСФСР). Архивный № 244160 КГБ УзССР (Дело Ибрагимбека). Л. 15.

¹³⁸ Российский Государственный военный архив. Фонд 110, опись 1, дело 200, лист 11.

ҳисси ривожлана боради. Натижада Салим Пошшо кучларининг реал асосларига дарз кетиб, мавжуд ҳарбий бирликлар мустақил фаолият олиб боришга интилади.

Иброҳимбек Балжувон ва Кўлоб музофотларининг турли жойларида большевикларга қарши шиддатли кураш олиб бориб, фақатгина 1922 йилнинг кузида Кўктошга қайтади. Иброҳимбек қизилларга қарши ҳарбий амалиётни давом эттириб, 1922 йилнинг 8-декабрида Қўрғонтепа шаҳридаги гарнизонга қарши ҳужумини бошлайди.¹³⁹ Салим Пошшо эса Қоратегиндан Мўминободга қайтиб, кишининг суронли ойлари бошлангач, яъни 1923 йилнинг февралда Мўминободда Ашурбекни қолдириб, ўзи Шўриёнга келади. Шўриёнда, 1923 йилнинг январиди Салим Пошшо ҳарбий фаолият олиб боровчи барча кўрбошиларни, жумладан Иброҳимбекни ҳам чақириб, кенгаш ўтказди. Ва бу кенгашда ўзи тўрт минг аскар билан Ғузор ва Қарши орқали Бухорога ҳужум уюштириб, бутун аҳолини большевикларга қарши жангга даъват этиб, халқни кўтариб, Бухорони большевиклардан тозалашини айтиб, Иброҳимбек ўз йигитлари - яъни икки минг нафаргача бўлган лақай йигитларидан иборат сараланган аскарлари билан Шарқий Бухоро(ҳозирги Тожикистоннинг асосий қисми)да қолиб, Душанбени большевиклардан тозалашини ва эгаллашини лозимлиги уқдирилади. Салим Пошшо билан ҳам Иброҳимбекнинг муносабати чигаллашиб бораётган эди. Эшон Султон ва Эшон Сулаймоннинг дорга осилиши бошқа кўрбошиларнинг кўзини очиб, марказлашган қўмондонликка бўйсунушларини таъминлайди, деб ўйлаган Салим Пошшо минтақада кўрбоши гуруҳларини ўзидан бездириб, мустақил фаолиятига асос ярата борди. Шу билан

¹³⁹ См. Газета Красная звезда. 1922 г. 24-декабрь.

бир қаторда Давлатмандбийнинг хотинига уйланиши унинг ўғли Усмонқулбекнинг ҳам Салим Пошшога нисбатан нафратини оширади.

Заки Валидий Тўғон ўз эсдаликларида Салим Пошшога ёзган хатларини келтириб: «Менга (Заки Валидийга, Н.Н.) ва Фахриддин Пошшога¹⁴⁰ ёзган сўнгги хатларингизда бухороликларнинг, айниқса, лақайларнинг бизга қарши ҳаракатларидан шикоят қилган эдингиз»,¹⁴¹-дейди. Юқорида таъкидланган сабаблар туфайли ягона мақсад сари интилувчи кучлар орасида ножўя ҳаракатлар туфайли бирбурвурликнинг йўқлиги ҳам большевиклар манфаатига хизмат қилди.

Шундай қилиб, 1923 йилнинг мартида Салим Пошшо Ҳайит парвоначи, Аҳмадхўжа эшон ва бошқалар иштирокида тўрт минг йигит билан Бухорони эгаллаш учун Ғузор ва Қарши томон йўлга отланадилар.

Шўриёндан ўз кўшинлари билан йўлга чиққач Салим Пошшо Ғузор яқинида Ҳасан исмли аҳоли орасида ўзига хос обрўга эга бўлган маҳаллий бой билан кўпол муносабатда бўлади. Натижада маҳаллий аҳоли Салим Пошшонини қўллаб-қувватламайди. Бу воқеалардан яхшигина хабар топган большевиклар разведкаси вазиятдан фойдаланиб қолиш учун тўсатдан Салим Пошшо кучларига қарши ҳужум уюштириб, катта миқдорда талафот еткиздиради ҳамда орқага чекинтиради. Салим Пошшонинг ўзи кўлидан яраланади. Бундай мағлубият натижасида қўрбошилар ва аскарларнинг асосий қисми Салим Пошшо гуруҳидан ажралади. Жумладан бухоролик ва фарғоналик қўрбошилар ҳам ўз ҳудудларига чиқиб кетишадилар. Салим Пошшо ўз

¹⁴⁰ Фахриддин Пошо – Туркиянинг Афғонистондаги ўша пайтдаги элчиси.

¹⁴¹ Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер. Тошкент, Адолат. 1997. Б.226.

кучлари билан орқага-Ғозималикка қайтишга, бу ерда ҳам қизиллар билан бўлган тўқнашувда чекинишга мажбур бўлади. Ҳамда Ғозималик орқали Балжувонга ўтиб Мўминободга бориб жойлашади. Салим Пошшо билан Мўминободга фақатгина Аҳмадхўжа Эшон ўзининг юз йигити билангина келади. Салим Пошшо Мўминободга Ғозималик орқали ўтишда Душанбе атрофида ҳарбий ҳаракатлар олиб бораётган Иброҳимбекка Мўминободга қўшимча кучлар юборишини сўраб хат жўнатади. Иброҳимбек Салим Пошшонинг большевикларга қарши курашиш ҳолатида эмаслигини англаб ҳамда ўзаро муносабатларнинг кескинлашганлиги боис ҳеч қандай куч юбормайди ва вазиятни яхши ўрганиш учун Мўминободга Домулла Зиёни жўнатади.

Балжувонда Баротбек ва Балжувоннинг собиқ беги Давлатмандбийнинг ўғли - Усмонқулбек Салим Пошшонинг мағлубиятга учраб Мўминободга қайтганини эшитгач, уни тутиб, мавжуд адоват, шунингдек, Давлатманд ва Ашурбекнинг қасдини олиш ниятида ҳамда ўзларининг Салим Пошшо қаҳрига учрамасдан, унинг ўзини йўқотиш учун отланадилар. Бундан хабар топган Салим Пошшо Аҳмадхўжа эшон билан биргаликда Мўминободдан Афғонистон чегараси томонга чекинади. Аму дарёси яқинидаги Дара қишлоғида Салим Пошшо Аҳмадхўжа эшонни қолдириб, ўзи 4-5 турк ҳарбийлари билан 1923 йилнинг 15 июлида Панж дарёси орқали Афғонистонга ўтиб кетади. Аҳмадхўжа Эшон эса Бойсунга, кейинчалик Жарқўрғонга ўтиб, Ҳайит Парвоначи гуруҳига қўшилиб кетади. Бу воқеалар 1923 йилнинг апрель-июль ойларида содир бўлади.

5. Муҳаммад Иброҳимбекнинг кучларни бирлаштиришга бўлган ҳаракати ҳамда Советларнинг умумлақай қурултойлари

1923 йилнинг январидан май ойигача Иброҳимбек ўзининг икки минг кишилик қўшини билан, яъни тўрт юзтаси лақайлардан иборат, қолгани Иброҳимбекка бўйсунувчи Шоабдурахмон, Темир, Ҳайитбек, Алимардон додхоҳ, Алимхан ва Абдуназар ва яна кўплаб миқдордаги кичик қурбошилар бошчилигидаги гуруҳлар Душанбе атрофлари, Ҳисор, Лақай, Қўрғонтепа ва Сурхондарё минтақаси бўйлаб ҳарбий ҳаракатлар олиб борадилар. Бу давр мобайнида Иброҳимбек қароргоҳи Кўктош, Ёвон, Рангон ва Султанободда эди. Иљютконинг таъкидлашича «1923 йилнинг баҳорида Лақайда қуроли гуруҳлар сони 15 000 кишини ташкил этди».¹⁴²

Қизил армия қўшинлари Мелькумов қўмондонлигида 1-Алай, 2-Ҳисор, 3-Балжувон кавалерия полкларини бирлаштириб Лақайни тамоман эгаллаш мақсадида ҳамда у ерда Советлар ҳокимиятини бутунлай ўрнатиш учун Иброҳимбек қўшинига қарши амалиётни давом эттирадилар. Ҳар икки томондан қилинган ҳарбий ҳаракатлар муваққат муваффақиятлар билан давом этиб туради. Яъни, ушбу давр мобайнида Душанбе атрофлари қарама-қарши томонлар орасида қўлдан-қўлга ўтиб турди. Айна пайтда Баротбек, Тоғай Сари, Усмонкулбеклар гуруҳлари ҳам фаол ҳарбий ҳаракатлар олиб бориб, Балжувон ва Кўлобни эгаллайдилар. «1923 йил баҳорда Иброҳимбек қўл остида фақат Шарқий Бухорода 47 та қўрбошилар дасталари ҳаракат қилар...

¹⁴² Иљютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929. Стр.

эди».¹⁴³ Ушбу давр мобайнида Ёвон қарлуқларидан Сафар тўқсабо ва Алимбўри кўрбошилар ўз уруғдошларига кўрбошилиқ қиладилар.

1923 йилнинг ёзи бошланиши билан большевиклар армияси Иброҳимбек, Баротбек ва Тоғай Сари қўшинларига қарши фаол ҳаракатни давом эттирадилар. Большевиклар армияси таркибига тинмай қўшимча кучлар келиб қўшилар, қурол - аслаҳа масаласида ҳам большевиклар бевосита устунлик мавқеига эга эди. Натижада Иброҳимбек ўз қўшинлари билан Душанбе атрофларидан Балжувонга чекинишга мажбур бўлади. 1923 йилнинг ёзида большевиклар Балжувон ва Кўлобни ҳам қайта эгалладилар. Шундай қилиб Баротбек ва Тоғай Сарилар фаолият олиб борувчи ҳудудларнинг ҳам асосий қисми большевиклар қўлига ўтади. Бутун ёз давомида большевиклар Ҳисор, Душанбе, Кўлоб ва Балжувонда тинимсиз ҳарбий амалиётлар олиб бориб, истиқлолчилик ҳаракатига қўшилган барча фуқароларни қаттиқ таъқиб остига олади. Натижада 1923 йилнинг июль-августиди Фарм, Тавилдара, Чилдара, шунингдек, Дарвоз беклигининг маркази Қалъаи Хум қизиллар томонидан эгалланади. Дарвоз беги Диловаршоҳ большевиклар томонидан ўлдирилади. Фузайл Махсум ва унинг укаси Саъдод Махсумлар Афғонистонга ўтиб кетадилар.

Саид Олимхон ҳарбий ёрдам масаласида Омонуллахондан ўзи кутган ёрдамни ололмагач ҳамда Британия ҳукуматидан ҳам умид қилинган кўмаклардан дарак бўлмагач,¹⁴⁴ атрофидаги кишиларнинг маслаҳати

¹⁴³ Ражабов Қ. Иброҳимбек. // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4-жилд. Т.: 2002. Б 64-65.

¹⁴⁴ Буюк Британиянинг ёрдам бермаганлигини хорижий манбалар ҳам тасдиқлайди. Жумладан: Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди

билан Маккага ҳаж сафарига бормоқчи бўлади ҳамда бир йўла баъзи давлатлар бошлиқлари билан шахсан учрашиб, улардан ҳам ёрдам сўраш мақсадида Кобулдаги Британия элчиси Хэмфри билан учрашиб, Британия Ҳиндистони орқали Ҳаж сафарига боришга ижозат олмоқчи бўлади. Гленда Фрезернинг фикрига кўра, Олимхоннинг асосий нияти Ҳаж бўлмасдан, балки Афғонистонни тарк этиб, Ҳиндистонда инглиз мутасадди шахслари билан учрашиб, ҳарбий ёрдам сўраш эди, - дейди. Ҳамда Олимхоннинг илтимосномаси бўйича Британия ташқи сиёсий маҳкамаси бошлиғи лорд Керзон ўзининг 1923 йил 28-июндаги мактубида Кобулдаги элчисига Олимхонни Афғонистондан чиқиш ва ҳатто қисқа муддатга ҳам Ҳиндистонга бориш ҳақидаги ниятидан қайтаришга уриниши лозимлиги ҳақида кўрсатма беради.¹⁴⁵ Тожикистонлик олим Камол Абдуллаев юқоридаги фикрга таянган ҳолда «...шу билан Олимхоннинг Кобул фахрий тутқунлигидан халос бўлиш ҳақидаги бутун режалари барбод бўлади»,¹⁴⁶ - дейди. Натижада ҳар икки томондан ҳам умидини узган Саид Олимхон ички имкониятларни излай бошлайди ҳамда Кобулдан Шимолий Афғонистондаги барча туркманларнинг пири Эшон Халифага¹⁴⁷ хат жўнатиб, туркман йигитларини тўплаб Иброҳимбекка ёрдамга жўнатишини сўрайди.

Туркистон реввоенсоветида босмачиликни таг-томири

севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 519-520. (дарий тилида)

¹⁴⁵ Glenda Fraser. Alim Khan and the Fall of the Bukharah Emirate in 1920. //Central Asian Survey. Vol. VII. 1988. N 4. P. 59.

¹⁴⁶ Абдуллаев К.Н. Бухарская послереволюционная эмиграция (к историографии проблемы).//Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент. Фан. 1991. Стр. 193.

¹⁴⁷ Эшон Халифа, айрим манбаларда Эшон Қизил Оёқ деб ҳам юритилади. Афғонистондаги муҳожир туркманларнинг раҳнамоси. Бу ҳақда кейинги бобларда батафсил сўз боради.

билан тугатиш мақсадида 1923 йилнинг ёзида махсус кўрсатма тайёрланади. Бу кўрсатмага асосан кўрбошилар билан ҳар қандай келишув таъқиқланиб, кўрбоши гуруҳларидан асир олинган аскарлар, шунингдек, уларни қўллаб-қувватловчи аҳоли қатлами ҳам ҳарбий трибунал ҳукми билан аёвсиз жазоланиши, ҳаракатнинг моддий базалари яқсон қилиниб, ҳаракат иштирокчилари оилаларини гаровга олиш каби директив кўрсатмалар асосида қизил армия ва ҳарбий-сиёсий қисмларга буйруқлар берилади.¹⁴⁸

Юқоридаги буйруқ асосида тинч аҳоли орасида ҳам жазолаш компанияси авжга чиқиб, Султонобод, Лавур ва Фахробод аҳолиси бутунлай тоғлик худудларга чиқиб кетишга мажбур бўлишади. Большевиклар вазиятнинг ушбу кўринишини юмшатиб, халқни қишлоқларга қайтариш учун ўз вакиллари орқали кафолат беришгач, бир-қанча муддатдан сўнг аҳоли яна ўз қишлоқларига қайтишади. Лақайда Советлаштириш бошланиб, аҳолининг обрўйли қатламини жалб этишга ҳаракат қиладилар. Аҳолининг ишончини қозониш учун шариат қоидалари асосида иш юритувчи суд-ҳуқуқ тизими-қозилик жорий этилиб, Лақай бўйича дастлабки қози аҳоли томонидан 29 ёшли. Ёвоннинг Ғарав қишлоғидан уйланган Мулла Эшонкул сайланади, шунингдек, Султонобод ва Даҳанакийикда ҳам аҳоли томонидан қозилар сайланади.¹⁴⁹ Энди Советлар аҳолини ўз тарафларига кўпроқ жалб этиш мақсадида жойларда Советлар ҳокимиятининг моҳиятини тарғиб этиш учун Лақайда қурултой чакирадилар. Ушбу биринчи қурултой

¹⁴⁸ См: Сборник указаний по борьбе с басмачеством. –Т.: Изд. РВС Туркфронта, 1924. –С. 7-26.

¹⁴⁹ Ушбу даврда аҳолининг асосий қисми Ёвонда ва унинг атрофларида эканлиги боис Лақайнинг маркази деб Ёвон белгиланади.

1923 йилнинг 4-августида Султонободда бўлиб, тўрт юз киши иштирок этади.¹⁵⁰ Курултойда Бухоро республикаси халқ Нозирлар Шўроси раиси Файзулла Хўжаев иштирок этиб нутқ сўзлайди. Курултойда қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Совет ҳокимиятининг моҳияти.
2. Босмачилик ва аҳолининг унга қарши кураши.
3. Қизил армиянинг олдида турган вазифалар.
4. Революция илгари сурган ислохотларни амалга оширишда Совет ҳокимияти кўраётган чора-тадбирлари.
5. Ҳарбий гарнизонлар учун казармалар ва телефон-телеграф тармоғини қуриш.

Шу йилнинг августида Душанбе ва Қоратоғда тожиклар орасида, Янгибозорда марка уруғи орасида юқоридаги мазмунда курултой ўтказилиб, Иброҳимбек кучларига қарши амалиётни жонлантиришга киришадилар. Ўз навбатида Иброҳимбек ҳам ўзига қаршли кучларни концентрация қилиш мақсадида Лақайда умумий кўмондон сифатида ўринбосари Асадуллабекни қолдириб, ўзи Балжувонга чиқиб кетади. Ушбу давр мобайнида Лақайда кичик гуруҳлардан ташқари Асадуллабек, Элбош кўрбоши ва Бобожон кўрбошилар гуруҳлари фаолият олиб борганлар. 1923 йилнинг 29-августида Асадуллабек Лақайда фаолият олиб борувчи кўрбошиларнинг умумий кенгашини чақиради. 30-августда қизил армия кўшинларига қарши ҳарбий амалиётлар бошланиб, Асадуллабек томонидан Қаршитавнинг Шимолий қисмида қизиллар гуруҳи яксон қилиниб, қурол-яроқ, шунингдек, битта пулемёт ўлжа олинади.

¹⁵⁰ Газета «Красная звезда», 25-августа 1923 г. Ушбу рақам Ильюткода 650 деб кўрсатилади. Қаранг: Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929. Стр. 74

Асадуллабекнинг муваффақиятларидан руҳланган Иброҳимбек қисқа вақт ичида яна Лақайга қайтиб, 1923 йилнинг сентябрида Ёвонда Шўрчи, Норин, Қайнар ва Бешбулоқларда Эгамберди ботир гуруҳига қарши фаолият олиб бораётган қизил армия қисмларига қарши курашни кучайтириб, ҳар икки томондан Эгамберди ботир ва Иброҳимбек гуруҳлари душманни Ўрта Қайнарга чекинтириб, қуршовга оладилар. Уч кунлик даҳшатли муҳораба туфайли ҳар икки томон ҳам талафот бериб, қизилларга йирик миқдордаги қўшимча кучлар келганлиги боис, Иброҳимбек қўшини Етимтоққа чиқиб кетади. Ушбу воқеа 1923 йилнинг 21-23-сентябрида бўлиб ўтади. 24-сентябрда қизиллар қўшини Норин ва Султанобод орасида Эгамберди ботир гуруҳига қарши ҳужумга ўтиб, ҳар икки томондан талафотлар бўлади, шунингдек, Эгамберди ботир енгил яраланади. Шу йилнинг октябрь ойида Иброҳимбек қизиллар тазйиқи туфайли ўзига келиб қўшилган Хуррамбек билан биргаликда Ҳисор атрофларида ва Боботоғда ҳарбий амалиётлар олиб боради. Бу даврда Хуррамбек атрофида Ўтанбек, Абдумурат, Бекмирза, Маҳмуд Качай ва Мустафоқул кўрбошилар фаолият олиб бориб, Абдумурат шаҳид этилгач, унинг ўрнига Чори ясовул кўрбоши этиб тайинланади. Хуррамбекнинг ўзи кўнғиротларнинг Хуштамғали уруғидан бўлиб, кўрбошиларининг этник таркиби: Раҳмонбердибек Бий, Маҳмудбек Качай эшикоғабоши, Мустафақул додхоҳлар – кўнғиротлардан, Хусанбек додхоҳ, Дехқонбой тўқсабо, Қўйбағарбек тўқсабо, Ҳайит тўқсабо – туркменжузлардан, Тошматбек бий, Нурмуҳаммад тўқсабо – дўрманлардан эдилар. Хуррамбекка бўйсунувчи қуролли гуруҳлар ҳам асосан қилич, эски милтиқлар, берданка милтиқлари, шунингдек, патронлар

аҳолидан йиғилган пул ва моллар эвазига Афғонистондан сотиб олиб келинган. Баъзан қизиллардан ўлжа олиниб, кўрбоши гуруҳларнинг қурол-яроққа бўлган эҳтиёжи қондирилган.

1923 йилнинг кузида Лақайда Советлаштиришни такомиллаштиришга киришилади. Аҳолининг обрўли қатлами жалб этилиб, ревком раиси сифатида бадрахли уруғининг вакили Абдулазиз, ўринбосари қарлуқларнинг вакили Қарши оқсоқол, ревком аъзолари эсанхўжа уруғининг вакили Жузбай оқсоқол,¹⁵¹ тожиклардан вакил Абдурахмон, шунингдек, Лақай бўйича кози (судья) сифатида Мулла Эшонкул қайта сайланади.¹⁵² Шунингдек, эсонхўжа уруғининг вакили Маматкул мингбоши ва Лақайдаги бошқа таъсирли шахслар Советлар фаолиятига жалб этилиб, улар этник геноцид шароитида вазиятни юмшатишга интиладилар.

1923 йилнинг кузи ва киши шиддатли жанглар билан ўтади. Бу даврда Иброҳимбек кўшинлари ҳамда унга бўйсунувчи кўрбошилар йирик миқдорда талафот беришмайдилар.

1923 йилнинг охирида ҳам кўрбоши гуруҳлари ва қизиллар гуруҳлари орасида жанглар бўлиб туради. Жумладан Лақайдаги Арпабулоқда қизиллар кўшинига қарши шиддатли жанглар бўлиб ўтади. Қизил армия ва Советларнинг ҳарбий-ташкилий ишларига қарамай Балжувон, Лақай, Қўрғонтепа, Қабодиён, Ҳисор ва

¹⁵¹ Жузбой оқсоқол – Ёвоннинг Фарбулоқ қишлоғидан бўлиб, Тожикистон ҳукуматида масъул лавозимларда ишлаб, Иброҳимбек таслим бўлгач, Душанбе шаҳридаги дастлабки сўров жараёнларида иштирок этган. Элатдошларимиз манфаатини ҳимоялаш йўлидаги ҳаракатлари учун 1934 йилда репрессия қилинган.

¹⁵² Лақайдаги умумий ревкомдан ташқари Султонобод ва Даханакийикда кент ревкомлари ҳам тузилиб, уларда ҳам вакиллар этник белгиларига қараб жалб этилиб, бевосита Лақайнинг маркази-Ёвондаги умумий ревкомга бўйсундирилган.

Сурхонда Иброҳимбек гуруҳлари қизил армияга кучларига қарши фаолиятни давом эттирадидлар. 15-декабрда Вахш дарёсининг чап қирғоғида бўлган Асадуллабек Ёвонга ўтиб, ҳарбий ҳаракатни жонлантиради, 23-24-декабрида Лақайдаги Найзабулоқда Элбош кўрбошининг гуруҳи қизилларга қарши шиддатли амалиётлар олиб боради. Бу даврда ҳам «Иброҳимбек Шарқий Бухородаги Марказий фигура сифатида Ёвон, Лақай, Боботоғ ва Сурхондаги барча кўрбошилар унинг обрўйини тан олиб, унга бўйсунадилар».¹⁵³ 28-декабрда Иброҳимбек Асадуллабек, Эгамберди ботир ва Раҳмон додхоҳларга чопар жўнатиб, ҳарбий амалиётни жонлантириш мақсадида Аралтоғай оролчасида унга келиб қўшилишни буюради. Натижада улар Бобожон ва Элбош кўрбошилар гуруҳларини ҳам бириктириб Қаршитаб, Хонақа, Шуриён ва Ҳисорда қизил аскарларга қарши амалиётни бошқарадилар.

1924 йилнинг «...10-январларида Иброҳимбек гуруҳида 2500 киши бўлган».¹⁵⁴ 20-январда Лақайда иккинчи курултой чақирилиб, 1528 делегат қатнашади. Асосий масала Иброҳимбекка курулларни топшириб таслим бўлиш таклифи билан борувчи делегатларни сайлаб жўнатиш бўлади. Ҳар бир уруғдан вакил сифатида ўн киши сайланиб: «Халқ урушдан чарчади, барча куруллар ҳукуматга топширилсин, кўрбошилар ва йигитлар авф этилади» мазмунида курултой номидан хат тайёрланиб 21-январда Иброҳимбекка жўнатилади. Иброҳимбек хатни ўқиб, ўзининг урушни тугатиб, курулларни топширишга рози эканлигини, бунинг учун ўзи ва йигитларининг Совет

¹⁵³ Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963. Стр. 450.

¹⁵⁴ Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929. Стр.105

ҳокимияти томонидан бутунлай авф этилиши лозимлигини, шу мақсадда музокарани бошлаш учун ревком раиси ва комиссар келиши лозимлигини таъкидлаб жавоб хати ёзади. Иброҳимбекнинг жавоб хати асосида 27-январда Лақайда учинчи курултой чақирилиб, хат муҳокама этилади. 28-январда вакиллар музокара учун Иброҳимбек ҳузурига отланадилар. Томонлар талаблар бўйича келишолмайди. «1924 йил январь ойида Шарқий Бухоро худудидаги тоғли ўлкаларда миллий озодлик курашлари олиб бораётган 24 та гуруҳ бўлиб, уларда 1740 жангчи бор эди. Иброҳимбек уларни бирлаштириб 2500 кишига етказди».¹⁵⁵

4-февралда Лақайда тўртинчи курултой чақиртирилиб, курултойда асосий масала Иброҳимбекка қарши ҳар томонлама ҳарбий амалиётни жонлантириш бўлишига қарамасдан, аҳолининг обрўйли қатлами томонидан бундай ҳаракатни вақтинча тўхтатиб туришга эришилади. Қон тўкилишининг олдини олиш мақсадида Ҳожи Домулла Донахон бутун масъулиятни зиммасига олиб томонларни келиштириш учун 50 киши ҳамроҳлигида Иброҳимбекнинг ҳузурига отланади. Вакиллар 11-февралда Ингичка қишлоғида Иброҳимбек билан музокаралар ўтказиб, Иброҳимбекнинг асосий талаби - дастлаб бир йилга ярашув келишуви тузилиб, шу бир йил давомида қизил армия томонидан унинг қўшинига қарши ҳеч қандай ҳарбий амалиётлар ўтказилмагач, бутунлай қуролларини топшириб, тинч ҳаёт билан шуғулланишини айтади. Вакиллар Иброҳимбекнинг талабини олиб келгач, 15-февралда Лақайда бешинчи курултой чақиртирилиб, большевиклар томонидан Иброҳимбек билан барча музокаралар

¹⁵⁵ С.Турсунов,Э.Қобилов,Т.Пардаев, Б.Муртазоев. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарқ, 2001. 137 бет

тугаганлиги айтилади ва Домулла Донахоннинг барча ҳаракатлари зое кетиб, қизил аскарлар томонидан барча йўналишлар бўйлаб Иброҳимбек кўшинига қарши амалиётлар қайта жонлантирилади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки:

1. Иброҳимбек Домулла Донахоннинг кафилигида қизил армия билан келишишнинг мақбул йўл ва воситаларини ахтариши;

2. Фақат шу йўл билан аҳолини, айниқса йигитларни кейинги қирғинлардан, фожиа ва этник геноциддан сақлаб қолиши мумкин эди.

Афсуски, воқеалар ривожини ўзгача усулда давом этади. Иброҳимбекнинг довурак, ботирлиги билан бир қаторда ўзгалар фикрини, маслаҳатини тан олмаслиги даврнинг шафқатсиз қиличи бошида беаёв ўйнаётган элга яна ҳам қимматга тушганлигини, ушбу ҳақиқат қанчалик аччиқ бўлмасин, тан олишимиз шарт. Аждодларининг муваффақияти билан бир қаторда, камчиликларини ҳам тан ола биладиган ҳамда шу камчиликлардан хулоса чиқара олиб, тинчлик ва ўзаро тотувликни тарғиб эта олган эл чинакам ўсишга ҳақли бўлади. Тарих нима учун ўрганилади?! Муваффақиятлардан рухланиб, камчиликлардан сабоқ олиб, хулоса чиқариш, ана шу оқилона хулосалар орқали авлодларнинг келажакдаги тинч, бахтли, атрофдаги кучлар ва миллий бирликлар билан ўзаро тотув ҳаётини таъминлаш учун ўрганилиши бугун ўртача тафаккур юритувчи кишиларнинг барчасига аён.

Шундан сўнг, табиийки, қизиллар Иброҳимбекка қарши ҳаракатларни жонлантирди. Иброҳимбек ўз навбатида қизиллар ва уларга хайрихоҳ кишиларга нисбатан қажатқич интиқомни давом эттиради. Ўз навбатда

большевиклар ҳукумати томонидан босмачиларнинг хайрихоҳ ва ҳамкорларига қарши курашиш ҳақида директив кўрсатма тайёрланиб, шу асосда аҳоли орасида ҳам қирғин давом эттирилади. Шу директив кўрсатмага асосан аҳолидан отлар мажбуран йиғиб олина бошланади. Қиш ўтиб, баҳор арафасида Иброҳимбек Сариосиёга ўтиб, маҳаллий турк-барлослардан Мулла Ражабни кўрбоши этиб, Қосим тўқсабони унинг ўринбосари этиб тайинлайди ва булар тез фурсатда икки юз йигит йиғишга муваффақ бўладилар. Бу ердан Иброҳимбек ўз йигитлари билан Термиз яқинидаги Какайдига бориб, у ерда кенгаш ўтказиб, аҳолини Хуррамбек кўрбоши атрофида яна ҳам жипслашишга чақиради. Сўнгра Какайди орқали Қабодиёнга ўтиб, кўнғиротлардан Ўтанбекни ҳали анча ёш бўлишига қарамасдан, ғайрат, шижоатли ва довюраклиги боис ўша ҳудудга кўрбоши этиб тайинлайди. Иброҳимбек топшириғига биноан, кўрбошиларнинг ҳар бири жойларда аҳолидан беш юздан олти юзтагача йигитларни йиғиб ҳамда Афғонистонга ўтган кўрбошиларнинг йигитларини ўз сафларига жалб этиб, кузнинг кириши билан ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборадилар.

1924 йилнинг баҳори ҳам Иброҳимбек ва большевиклар армияси орасида муайян талафотлар билан яқунланади. Жумладан, март ойининг охирида Иброҳимбек Ёвон жулгесида Асадуллабек, Эгамберди Ботир, Элбош, Алимардон ва Мулла Саид кўрбошилар гуруҳларини ўз атрофига йиғиб апрель ойининг бошларида Ёвоннинг жанубий-шарқий қисмида эллик чақирим масофада бўлган Қоратовга йиғилиб, ҳаракат режасини ишлаб чиқадилар ҳамда ушбу режа асосида ўзларини таъқиб этиб юрган қизилларни Довча, Қора Булоқ, Пата Тумор ҳамда Кийикдан

йигирма чақирим масофада бўлган Арал дарасида жанга киришиб, ҳар икки томондан ҳам маълум талафотлар бўлади. Бу орада Иброҳимбек разведкаси Душанбе гарнизонидан Ёвон жулгесидаги қизил аскарларга озиқ-овқат ва ўқ-дори келаётганлиги ҳақида хабар топиб, Асадуллабек Билан биргаликда уларнинг йўлини қирқиш учун Султонободга йўлга чиқадилар. Султонободда шомдан сўнг қизилларнинг юк ортилган отлиқ взводига қарши курашиб, взвод олиб келаётган юки ўлжа олинади. Демак, 1924 йилнинг баҳори ҳам ўзаро қарама-қарши гуруҳларнинг қисқача муваффақиятлари билан давом этади. Лекин, бу даврга келиб минтақадаги қизил аскарлар миқдори ва уларга келаётган ўқ-дорилар Иброҳимбек тасарруфидаги кучлар ва захираларга нисбатан ўнлаб баравар кўп моҳият касб этиб улгурган эди.

Ушбу даврга оид ҳаракат иштирокчиси 1905-1979 йиллар Ёвон жулгесида яшаган Элмурод ака шундай деган экан: «Қоратов этакларида бўлган эди бу воқеа. Уч юзлар чамаси киши бир кеча тоғ ўнгирларининг қулайроқ жойида ётиб қолдик. Бек ҳам биз билан бирга эди. Тонг пайти экан, қизиллар пойлаб келиб, бизни ўққа тутиб қолишди. Мен ҳушимни йиғиб олганда Иброҳимбек тик турганича, қўл пулемётидан отмоқда эди. У қисқа-қисқа отар ва шу вазиятда буйруқ берарди.

- Чап томондан бирин-кетин тапаликни айланиб ўтинлар ва душманларни ўққа тутинлар. Шошилманглар! Кўзлаб отинлар!

Биз тонгнинг ғира-ширасида отларимизни етаклаб, тезлик билан тепалик орқасига ўтдик. Қизилларнинг отини нишонга олиб ота бошладик. Шундан сўнг, бек биз тарафга отини етаклаб келди.

-Биз отиб тураимиз. Мулла Хўжа, сен гуруҳингни олиб сой тарафдан уларнинг орқасига ўт ва ҳужум қилинглар.

Катта гуруҳ бек айтган тарафдан уларнинг орқасига ўтишди. Бир оздан кейин қий-чув бўлиб қолди. Биз ҳам у ерга етиб бордик. Ерда душманнинг ўндан ортиқ жасади ётар эди. Мулла Хўжа гуруҳи душман ортидан қувиб борар эди. Биздан икки от ва уч киши ўққа учган экан. 3-4 киши ярадор бўлибди. Бек жасорат кўрсатиб барчамизни ҳалокатдан сақлаб қолди».¹⁵⁶

Бу мавсумда Иброҳимбек армиясидаги йирик кўрбошилардан бири Абдурахмон кўрбоши шаҳид бўлади. Шу йилнинг баҳорида Иброҳимбек яна Афғон ҳукмдори Омонулла ва Саид Олимхонга ёрдам сўраб вакил сифатида Мулла Ниёзни жўнатади. Мулла Ниёз Афғонистондаги сиёсий вазиятдан Иброҳимбекни хабардор қилувчи мактуб жўнатсада, ўзи Кобулда қолади. Бу вақтга келиб Омонуллахон ҳокимиятига қарши афғон қабилаларидан - манганлар бош кўтармоқда эди, демак Омонуллахон Иброҳимбекка ёрдам беришга ожиз эди.

1924 йилнинг баҳорида ҳам қизиллар қўшимча кучлари билан барча йўналишлар бўйича таъқибни кучайтиради. Натижада Баротбек, Тоғай Сари ва Усмонқулбеклар Афғонистонга кетишга мажбур бўлишади. Иброҳимбекка бўйсунувчи Алимардон додхоҳ ва Алимхан кўрбошилар ҳам қизил армия таъқиби остида Афғонистон тупроғига ўтиб кетадилар. Айни бу вақт давомида Иброҳимбек қўшини билан Душанбе атрофида, Ёвон ва Қайнарда Раҳмон додхоҳ ва Хуррамбеклар гуруҳлари ўзаро бирлашиб, қизилларга қарши фаолият олиб борадилар. Кейинчалик Иброҳимбек

¹⁵⁶ Олимов Омонулла. Қора унвон //Замондош (Ҳафтанома). Душанбе, 2006. №43-44.

ҳам Авулкийик ва Аралтоғайдаги шиддатли жанглардан сўнг Балжувоннинг тоғлик қишлоғи Жарипқўлга икки юз йигити билан кетади. Ва бундай ҳолатда ҳамда қурол-аслаҳа танқис бир шароитда барча йўналишлар бўйича устунликка эга бўлган большевикларга қарши курашиш бефойда эканлиги, натижада қўрбошилар айрим йигитлари билан Афғонистонга ўтиб кетишаётганликларини, қизиллар қўшини тинимсиз қўшимча куч ва қурол-аслаҳа олаётгани, худди шундай ёрдам Афғонистондан келмаса, у ҳам Афғонистонга ўтиб кетиши муқаррарлигини уқдирувчи хатни Абдуқаюм Парвоначи орқали Саид Олимхонга жўнатади. Бу пайтда Аралда Иброҳимбекка бўйсунувчи Алланазар ва Жанханлар қизиллар гуруҳларига қарши фаолият олиб борадилар. Данғара, Балжувон ва Қизил Мозорда Ортиқ қўрбоши, Тоғай Сари, Исмат ва Баротбеклар фаолият олиб бориб, Қудук, Чегам, Кўлдара, Яккатут, Баччемазар, Қўшқия, Тўғерек ва Қарағач қишлоқларида, шунингдек, Илонлитоғда шиддатли жанглар олиб борадилар. Ушбу жангларда қизил армия қўшининг командири Томин ўлдирилади. Шунингдек, Исмат қўрбоши йигитлари билан Қўшқияда жойлашган қизиллар гарнизонини яқсон қилишга муваффақ бўладилар. Бу пайтда Иброҳимбек ўз йигитлари билан Туемойин атрофларидаги жангларни бошқариб, бир неча соатлик уруш давомида қизил аскарлар анча талафот кўришиб, чекинишади. Иброҳимбек ўз қўшини таркибини янги гуруҳлар билан тўлдириб, 1924 йилнинг баҳорида ўз йигитлари билан Ёвонга қайтади. Шу йилнинг ёзида Бойсун гарнизони атрофида фаолият олиб боровчи қўрбошилар орасида парокандалик юзага келади. Минтақадаги ҳар бир қўрбоши ҳудудда таъсирини кенгайтириш учун рақобатлаша

бошлайди. Бундан хабар топган Иброҳимбек, низоларга барҳам бериб, умумий бирбовурликни сақлаш учун Бойсунга Асадуллабекни жўнатади. Асадуллабек кўрбошилар орасидаги ички можароларни бартараф этиб, уларнинг фаоллигини оширишга муваффақ бўлади ҳамда уларни Қарши томондан бостириб келиш хавфи мавжуд бўлган большевиклар гуруҳига қарши курашга вазифалантиради. Натижада Мустафокул кўрбоши бошчилигида бешта нисбатан кичикроқ кўрбошилар ва 350 отлиқ йигит билан большевикларнинг каттагина разведотрядини яксон қилади. Бу ҳақда большевикларнинг ўзи қуйидагича маълумот беради: «Бу ўзаро рақобатда бўлган кўрбошиларни бирлаштирган Иброҳимбек ҳарбий тактикасининг маҳсули эди».¹⁵⁷

Ильютко берган маълумотга кўра 1924 йилнинг 1-мартида Лақайда Иброҳимбекка бўйсунувчи доимий фаолият олиб борувчи гуруҳларнинг тахминий сони қуйидагича:¹⁵⁸

1. Саккиз ботир бошчилигидаги Иброҳимбекнинг шахсий кўриқчилари таркиби – 70 киши,
2. Асадуллабек гуруҳи – 50 киши,
3. Эгамберди ботир гуруҳи – 40 киши,
4. Элбош кўрбоши гуруҳи – 60 киши,
5. Исҳоқ кўрбоши гуруҳи – 50 киши,
6. Субҳонкул кўрбоши гуруҳи – 40 киши,
7. Бобожон кўрбоши гуруҳи – 45 киши,
8. Қурбон тўқсабо гуруҳи – 30 киши,

¹⁵⁷ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва.Наука, 1973. 610 стр.

¹⁵⁸ Бу ерда Балжувон (Кўлоб), Қабодиён, Ҳисор, Душанбе ва Сурхондаги гуруҳлар кирмаган. Шунингдек, Ильютко томонидан келтирилган ушбу миқдор, нисбатан тинч шароитлардаги доимий қўшин миқдори бўлиб, ҳарбий шароитларда бу миқдор уч-тўрт баравар кўпайган. Жумладан, Асадуллабекнинг гуруҳи уруш шароитида 200 кишидан кам бўлмаган.

9. Алимбўри бошлиқ қарлуқларнинг бирлашган гуруҳи – 30 киши,
10. Мулла Давут гуруҳи – 25 киши,
11. Болта кавказ гуруҳи – 65 киши,
12. Бабамурат бошлиқ марқаларнинг қуролли гуруҳи – 45 киши,
13. Абдуназар қўрбоши гуруҳи – 40 киши,
14. Эшмат қўрбоши гуруҳи – 38 киши,
15. Қора қўрбоши гуруҳи – 20 киши.¹⁵⁹

1924 йилнинг апрель ойи охирларида Асадуллабек ва Эгамберди Ботир гуруҳлари Кўктош ва Ловурда ҳарбий фаолиятлар олиб боради. Жумладан Асадуллабекнинг умумий раҳбарлиги остида икки юз кишилик отлик йигитлар билан Қора Камар қишлоғида большевикларнинг 1-кавалерия полки ўртасида жанг бошланиб, қизиллардан 11 киши ҳалок бўлади, бир пулемёт, 15 милтиқ, 14 қилич, 5 пистолет, пулемёт ленталари ва эҳтиёт қисмлари, 22 эгар ва 27 от ўлжа олинади. Ва албатта, Асадуллабек гуруҳидан ҳам маълум талафот бўлади.

1924 йилнинг март-май ойларида Шарқий Бухорода очарчилик бошланади. Ўтган йилги қурғокчилик сабаб, аҳолида ғалла захираси камая боради. Қизиллар вазиятдан фойдаланиб Иброҳимбек кўшинини оч қолдириш мақсадида қишлоқлардаги аҳолини барча чорва ва ғалла захиралари билан икки ой давомида Ёвон, Султонобод ва Даҳанакийик гарнизонлари атрофига йиғади, шунингдек, қўшимча гарнизонлар ташкил этилиб: «Ёвоннинг қарлуқ ва тожиклари Ёвон гарнизонига, Қайнар, Норин ва Бешбулоқ аҳолиси – Норин гарнизонига, Эсанхўжа уруғи вакиллари –

¹⁵⁹ Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929. Стр. 135

Султонобод гарнизониға, Рангоннинг Фарбий қиялиги, Қаршитай, Лоҳур ва Тубек аҳолиси – Лоҳур гарнизониға, Шуриёнбош аҳолиси – Шуриёнбош гарнизонлари атрофиға кўчирилди». ¹⁶⁰ Худди шундай тадбирлар Данғара, Кўлоб, Балжувон ва Қизилмозорда ҳам ўтказилади. Бундай сиёсат натижасида Иброҳимбек кўшини озиқ-овқат масаласида табиий равишда жиддий қийинчиликларға дуч келади. Албатта, ҳаракат раҳбарлари нафақат жангу-жадаллар билан шуғулланади, балки аҳолининг иқтисодий аҳволидан ҳам бохабар бўлиб, зарурат туғилганда маълум ҳудудларда аҳоли таъминоти масалалари билан ҳам шуғулланадилар. Большевикларнинг маълумотларига кўра: «Ҳақиқатан ҳам шундай ҳолатлар мавжуд эдики, босмачилар оч қолган қишлоқларда озиқ-овқат маҳсулотлари ҳам тарқатар эдилар, шундай ҳолатлардан бири Асадуллабекнинг Боботоғға ўтиш жараёнида аҳолиға озиқ-овқат тақсимлаган эди». ¹⁶¹

Афғонистон амири Омонуллахон Саид Олимхон орқали Иброҳимбекка 1925 йилнинг баҳорида албатта кўшимча кучлар юборишини, шунгача Иброҳимбек Шарқий Бухорода туриши лозимлиги таъкидланувчи хатни 1924 йилнинг ёзида Балжувон тоғларида эканлигида олади. Иброҳимбек ўзининг барча кўрбошилариини йиғиб, ўз ҳудудларида большевикларға қарши курашни давом эттиришини, кўшин сафларини мустаҳкамлаш учун йигитларни жалб этишларини буюради. Шу мақсадда Иброҳимбек Алланазар кўрбошини Кўлобға, Исматни Балжувонға, Бойтурдини Кангуртға, Абдуллани Оқсувға, Абдувоҳидни Ёвонға, Ғаюрбекни Файзободға, Абдурахмонни Душанбе атрофиға, Бобомуродни Янгибозорға, Темирни Қоратокқа, Асадуллани

¹⁶⁰ Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929.

Стр.125

¹⁶¹ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука.1973. стр. 621.

Лақайга жўнатиб, ўзи икки юз аскар билан Ёвонга бориб, кўрбошилар фаолиятини назорат қилиб, Афғонистондан келиши мумкин бўлган ёрдамга умид боғлаб туради.

1924 йилнинг ёзида Регардаги жангларда Ҳайит парвоначи ўлдирилади. Сал илгарироқ мавқеи жиҳатдан Ҳайит парвоначига тенг бўлган Абдурахмон парвоначи ўлдирилган эди. Қизил армиянинг Россиядан ва Тошкентдан пайдар-пай кўшимча куч ва аслаҳалар олаётганлиги сабаб, уларнинг қўли устун кела бошлади. Натижада Иброҳимбек Ёвондан Балжувоннинг Каврекли қишлоғига чиқиб кетади. Иброҳимбекнинг муваққат қароргоҳи Кавреклида эканлигида Бойтурди кўрбоши бек хузурига отланганда қизиллар томонидан йўлда ўлдирилади. Иброҳимбек унинг ўрнига балжувонлик Каримни тайинлайди. Шу йилнинг ёзида Илонлитоғдаги жангларда Алланазар кўрбоши ўлдирилади, унинг ўрнига укаси Ханжан кўрбоши этиб тайинланади.

1924 йилнинг «...12-июнида Иброҳимбек Қаршитавнинг жанубий қисмида кўрбошилар иштирокида мажлис ўтказаетганида қизиллар Даханакийикдан Шўриёнбош томонга 15 000 танга ортилган гуруҳни кузатиб кетаётганлиги ҳақида маълумот олади. Мажлисни тезда тугатиб, Хуррамбек ва Раҳмон Додхоҳ гуруҳлари билан.. этиб келиб қуршовга олади. Ва ҳаммасини яқсон қилиб, 30 милтиқ, пулемёт ва пулни ўлжа олади»¹⁶².

1924 йилнинг ёзи ҳам кичик тўқнашувлар билан ўтиб, бу даврда Эгамберди ботир ўз гуруҳи билан Афғонистонга ўтиб, ундан кейинроқ Асадуллабек ҳам Афғонистонга ўтиб кетган бўлади.

¹⁶² Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград, 1929. Стр. 147

6. Йирик кўрбошиларнинг ҳалок бўлиши ҳамда жараёнларнинг кейинги ривож

1924 йилнинг августида Асадуллабек, Эгамберди ботир ва Мулланиёзлар Афғонистондан қайтгач, Лақайда яна жонланиш бошланиб, ҳарбий ҳаракатлар авжга чиқади. Дастлаб муваффақиятлар кўлга киритилгач, қизиллар кўшимча куч билан ҳарбий амалиётни кучайтирадилар. Шу йилнинг кузида Иброҳимбек Балжувондан ўз қўшини билан Ёвон, Ғозималик ва Душанбе атрофларида ҳарбий фаолият олиб боради. Қизиллар миқдор ва ҳарбий техника жиҳатидан кенгайиб, Иброҳимбек кўшинининг уларга қарши очиқ кураши имконсиз бўлиб қолади. Жумладан, 5 сентябрда Асадуллабек ва Асатанакул кўрбошилар жами юз йигити, шулардан етмиш курулланган йигити билан Ёвоннинг Қайнар қишлоғида қизилларнинг йирик гуруҳига қарши жангга кириб етти йигит ва саккиз от ўққа учади. 7 сентябрда Асадуллабекка Эгамберди Ботир гуруҳи келиб қўшилади, қизиллар ҳам кўшимча куч олишиб Норин ва Қайнар орасида интиқом учун қаттиқ уруш бўлади. Қизиллардан қирқдан ошиқ киши ҳалок бўлади, Асадуллабек ва Эгамберди Ботирнинг бирлашган гуруҳларидан йигирма беш киши ҳалок бўлиб, тўс-тўполонда Асадуллабекнинг доимий кўриғида бўлган Иброҳимбек кўшининг концелярия ва архиви бутунлай қизилларнинг кўлига ўтиб кетади. Бу даврда муваффақият ва муваффақиятсизлик бир-бирини доимий таъқиб этиб, кўпинча иккинчи омилнинг кўли устун кела бошлайди.

1924 йилнинг кузи ҳам ўтади, лекин Афғонистондан Эшон Халифадан ҳеч қандай ёрдам келмайди. Бу пайтга

келиб Ҳисорда ҳам Балжувонда ҳам лақайларнинг аҳволи мураккаблашади: бир томондан қизил аскарлар, иккинчи томондан қизилларга қарши куролли кучлар тинч аҳолига нисбатан талончилик ва репрессив ишларни авж олдиришлари ҳамда турмуш шароитларининг қийинчилиги натижасида кўплаб оилалар Афғонистонга ўта бошлайди. Бу орада Иброҳимбекка Хуррамбекдан ҳам Жарқўрғон, Кақайди, Шеробод ва Қабодиёндан аҳоли қашшоқлик ва йўқсиллик туфайли Афғонистонга кўчиб кетаётганлиги ҳақида маълумотлар келади. 1921 йилдан 1924 йилнинг охиригача Шарқий Бухоро аҳолисининг 200-250 минг нафари (50 минг хўжалик), яъни бутун Шарқий Бухоро аҳолисининг тўртдан бир қисми муҳожир сифатида Афғонистонга ўтиб, кетганларнинг асосий қисми Ҳисор, Қўрғонтепа, Балжувон ва Кўлоб минтақаларидан эди.¹⁶³ 1925 йилда Тожикистон ревкоми қошида ташкил этилган махсус комиссия маълумотларига кўра, бу даврга келиб муҳожирлик туфайли 49 та аҳоли пункти харобазорга айланган эди.¹⁶⁴ Ҳамда муҳожирларнинг этник таркиби турли хил бўлиб, асосан ўзбекларнинг лақай, кўнғирот, дўрман каби уруғлари ва тожиклар, туркманлар, қирғизлар ташкил этишган.¹⁶⁵

1924 йилнинг 31 декабрида Иброҳимбек Ҳисорда аксарият қўрбошилар иштирокида йиғилиш ўтказиб, кичик гуруҳларни бирлаштириш, йигитлар орасида жанговар

¹⁶³ Ушбу даврга хос бўлган куйидаги тўртликлар характерлидир: Биз келипиз Шорчадан, Минген атим қизилди,

Кийген тонлар парчадан. Жали жерге сузилди.

Кўчип келдик Авғанға. Биз келиппиз Авғанға

Тил билмеген ғалчадан. Ватанимиз бузилди.

¹⁶⁴ Тожикистон Ком. партияси архиви, ф. 1, оп. 1, д. 149, л. 23-34.

¹⁶⁵ Тожикистон Ком. партияси архиви, ф. 1, оп. 1, д. 270, л. 4-13.

руҳни кўтариш, гуруҳларнинг ҳарбий-тактик салоҳиятини ошириш, йигитларнинг тинч аҳоли билан ижобий муносабатда бўлиш масалаларини ўртага қўйиш билан бир қаторда Фарбий Бухородаги айрим зиёлилар номидан келган мактубни ўқиб эшиттиради. Унда Фарбий Бухоро аҳолиси номидан Иброҳимбекка илтимоснома ёзилиб, Марказий ва Фарбий Бухорода фаолият олиб боровчи кўрбоши дасталарининг бошлиғи Мулла Абдуқаҳҳор қизиллар томонидан шаҳид этилганлиги боис, Иброҳимбекдан тезроқ келиб большевикларнинг асоратидан халос этишлари сўралган эди. Йўғилишда Мулла Абдуқаҳҳорбекнинг қаҳрамонликлари тилга олиниб, унинг руҳини шод этиш учун Қуръондан тиловатлар қилинган, Асадуллабек бошчилигида кўрбошилар томонидан кўрик машқлари намойиш этилади. Большевикларнинг таъкидлашича: «Иброҳимбек Лақайда ўз мавқеини янада мустаҳкамлагандан сўнг, бизнинг қисмларимиз билан улар орасида бир қатор жанглар бўлиб, улар қаттиқ қаршилик кўрсатар эдилар. Ҳатто Раҳмон додхоҳнинг гуруҳи бизга нисбатан анча кам ва қурол-яроқдан ҳам заиф бўлишларига қарамасдан жангларнинг бирида саккиз соат бизга қарши турли усуллардан фойдаланиб отишмани давом эттирдилар. Худди шундай ҳолат бошқа кўрбошилар билан бўлган жангларда ҳам кузатилар эди».¹⁶⁶ Иброҳимбек армияси худди шундай кўтаринки руҳ билан Шеробод-Бойсун йўналиши бўйлаб намойишкорона ҳарбий юришини бошлайди ва қатор муваффақиятларни қўлга киритади. «1925 йилнинг январь ойида Иброҳимбек Сурхон воҳасининг Шеробод, Денов, Юрчи, Бойсун ҳудудларида ўз

¹⁶⁶ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва.Наука, 1973. 612 стр

ҳокимиятини ўрнатади».¹⁶⁷ Муваффақиятлардан руҳланган Иброҳимбек бир неча кун давомида Жарқўрғонда аҳолига тўй беради. Иброҳимбекни кутлаш учун Саид Олимхондан вакиллар келиб, Жарқўрғонда бир неча кун меҳмон бўладилар. Ва ҳудудда ўз ишончли одамларидан олган большевиклар билан муносабат ўрнатган бой ва уламоларнинг рўйхатини тузиб бир нухасини Иброҳимбекка, яна бир нухасини эса Саид Олимхонга олиб кетадилар. Ва табиийки, аҳолининг большевиклар билан муносабатда бўлган қисми қўрбошилар томонидан жазоланади. «Шу муносабат билан Иброҳимбек томонидан Қайнар минтақасида большевиклар билан алоқада деб ҳисобланган Бадрахли ва Эсенхўжалардан 27 киши ҳибсга олинади».¹⁶⁸ Бундай алғов-далғов замонда аҳолига ҳам осон эмас эди. Большевиклар ўз навбатида ишғол этган ҳудудларда аҳолининг бир қисмини «босмачилар» билан ҳамкорликда айблаб, жазолар эдилар. Иброҳимбекнинг қатор муваффақиятларидан саросимага тушган қизиллар унга қарши ҳарбий фаолиятни жонлантириб, кўшимча ҳарбий куч олиш билан бир қаторда аҳоли орасидан қизил таёқчилар гуруҳларини ташкил эта бошлайдилар.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Термиз яқинидаги Какайдида ҳарбий фаолият олиб бораётган Хуррамбек билан Иброҳимбекнинг орасида муносабатлар кескинлаша бошлайди. Айрим ҳолларда Хуррамбек Иброҳимбекнинг буйруқ ва топшириқларини бажаришдан бош тортиб, мустақил фаолият олиб боришга ҳаракат қилади. Жосуслик хизматининг маълумотларига кўра Хуррамбек 1925 йилнинг

¹⁶⁷ С.Турсунов, Э.Қобилов, Т.Пардаев, Б.Муртазоев. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарқ, 2001. 137 бет

¹⁶⁸ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука. 1973. стр. 613.

27-январида Сурхон воҳасида йиғилиш ўтказиб, Лақайга¹⁶⁹ бўйсунмаслигини Боботоғдан Бойсунгача бўлган ҳудудда ҳарбий фаолият олиб борувчи қўрбошилар фақатгина ўзининг ҳукми ва назоратида бўлишини таъкидлайди. Табиийки, бундай ҳаракатлар Иброҳимбекнинг ғазабини кўзғайди ҳамда ушбу ҳудудлар қўмондонлигини анча ёш бўлишига қарамасдан жасур ва ғайратли бўлган Ўтанбекнинг зиммасига юклаб, минтақада кучларни бирлаштириш учун махсус буйруқ билан уни Сурхон воҳасига жўнатади. Иброҳимбекнинг бундай ҳаракатларини ўз навбатда Хуррамбек тан олмайди.¹⁷⁰ Вазият Саид Олимхонгача етиб боради ва Олимхондан Бекбой оқсоқол келиб Иброҳимбек билан Хуррамбекларни умумий мақсад йўлида бирлашиб ҳаракат қилишга ундайди.¹⁷¹ Натижада муносабатлар илгаригидек кескин бўлмасда, лекин етарлича ижобий натижа ҳам бермайди. Шунга қарамасдан Иброҳимбек ўз таркибини мустаҳкамлашни давом этиб, Асадуллабек билан биргаликда большевикларга қарши ҳаракатларда қатор муваффақиятларни қўлга киритадилар. Қизил аскарлар «1925-милодий йили Бухоро шарқининг лашкарбошиси Иброҳимбек устига қўққисдан ҳужум

¹⁶⁹ Бу даврда Лақай Иброҳимбекка бўйсунувчи барча кучларнинг маркази сифатида тан олинган эди.

¹⁷⁰ Хуррамбекнинг бундай кескин қарор қабул қилишига 1924 йилдаги Советлар томонидан ўтказилган миллий-худудий чегараланиш ҳам таъсир кўрсатган бўлиши мумкин. Шундай сиёсат натижасида Хуррамбек фаолият олиб борувчи худуд Ўзбекистон республикаси таркибида, ҳаракатнинг маркази ҳисобланган Лақай эса Тожикистон автоном республикаси худудига киргизилган эди.

¹⁷¹ Бекбой оқсоқол амирлик саройида собиқ амалдор сифатида Афғонистонга амир билан бирга кетиб, Амир Олимхондан ваколатли вакил сифатида кўплаб маротиба Иброҳимбекнинг ҳузурини бўлиб, ўзаро ахборот алмашишини таъминлаш билан бир қаторда, муносабатлари кескинлашган йирик қўрбошилар орасида келишмовчиликларни бартараф этишда ҳам амир унинг сўзга усталигидан фойдаланган. Иброҳимбек билан Анвар Пошшо орасидаги муносабатларни юмшатишда амир Бекбой оқсоқолнинг хизматларидан фойдаланган.

бошлаган, шу билан йигирма беш кун давомида икки ўртада пайдар-пай урушу қирғинлик юз берди, кечаю кундуз жанг бўлиб, мисоли қонли Сайхундан кечиб ўтилди. Бу уруш пайтида Мулла Иброҳимбек ўша тавсифли ғалаба қозонди, бир қанча тўп ва пулемёт ва 1800 бешотар милтиқ, уч минг бешотар милтиқ ўқи, иккита темир қоплаган мотор-броневик, икки дона аэроплан осмондан уриб тушириб қўлга олинди. Аэропланнинг ичида бир қанча маузер тўппончаси бўлиб, улар ҳам ўлжа қилинган».¹⁷² Ушбу маълумотлар Саййид Мансур Олимий асарида ҳам ўз ифодасини топиб: «Жанг майдонларидан тирик қайтган кишиларнинг айтишларича, Иброҳимбек ўз фидойи кучлари билан кундуз кунлари душман билан жанг қиларди, тунда эса тўсатдан ҳужум қилиб душманнинг узоққа отадиган тўпи, 1800 дона бешотари, 3000 милтиғини ўлжа олди. Икки душман самолётини уриб тушириб унинг ичидаги талайгина маузер тўппончаларини қўлга киритди. Шу тариқа душманга катта талафот етказди»¹⁷³, дейилади.

Иброҳимбекнинг ушбу ғалабасидан сўнг большевиклар кўшимча куч олиб, барча фронтларда Иброҳимбек кўшинига қарши курашни фаоллаштириб, ғалабаларга эриша бошлайдилар. 1925 йилнинг баҳорида большевиклар кўшимча куч билан яна таъқибни кучайтиради. Натижада - Янги-Бозорда Бобомурод қўрбоши қизиллар қўлига тушади. Иброҳимбек унинг ўрнига Худайбердини тайинлайди. Ҳисордаги жангларда Табарбий - ўлдирилади. Ёвонда Абдувоҳид додхоҳ йигитларини таркатади. Йирик фигуралардан Файз тўқсабо, Астонақул ва Мулла Ражаблар қизилларга қарши жангларда ҳалок бўладилар. Иброҳимбек

¹⁷² Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент. «Фан», 1991. Бет 21-22.

¹⁷³ Саййид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Бухоро. 2004. Б. 99.

буларнинг ўрнига Мулла Зиёвуддин, Мамадали, Дана ва Дости (Табар кўрбошининг укаси)ларни кўрбоши этиб тайинлайди. Бироқ сезиларли муваффақият қозона олмагач, Иброҳимбек яна Балжувонга ўтади. Исматбек ҳам Афғонистондан яна Балжувонга келади. 1925 йилнинг баҳорида Қизилмозор яқинида Иброҳимбек бошчилигида Ортиқ додхоҳ ва Исматбеклар иштирокида қизилларнинг 78-кавалерия полкининг Емельянов бошчилигидаги дивизионини мағлубиятга учратиб, шахсий таркиб ва кўмондонлик таркиби ўлдирилади. 1925 йилнинг апрелида минтақадаги туркман йигитларининг кўрбошиси Тошмат ҳарбий амалиётларда пассивлиги учун Иброҳимбек томонидан қаттиқ танбеҳ берилиб, унинг ўрнига туркманлардан Қара тўксабо тайинланади. Ва кўрбоши гуруҳларни фаол ҳарбий амалиётларга чақиради. Бу вақтга келиб, Балжувонда яна аҳоли оммавий равишда Афғонистонга ўтаётган эди. 1925 йилнинг 4-майида Иброҳимбек ўзининг 350 йигити билан Сангтўда яқинида қизиллар гуруҳи билан беш соат давомида урушиб, уларни қуршовга олади. Данғара гарнизонидан кўшимча кучлар етиб келганлиги боис, Иброҳимбек гуруҳи қамални ташлаб тоққа чиқиб кетади.

1925 йилнинг ёзини Иброҳимбек Исматбек, Абдулла додхоҳ ва Мулла Миралилар билан Балжувонда большевик кўшинларига қарши тўқнашувлар билан ўтказди.

1925 йилнинг ёзида большевиклар Балжувонда ҳам Иброҳимбек армиясига қарши кескин курашларни авжлантиради. Ва бу курашлар ҳар икки томон учун ўзгарувчан муваффақиятлар билан давом этиб туради. Бу ерда шу пайтда Иброҳимбек кўмондонлигида Полвон додхоҳ, Мулла Мирали ва Абдулла додхоҳларнинг умумий

микдори олти юз кишидан иборат бўлган гуруҳлари фаолият олиб борар эди. Бу вақтда Иброҳимбек Балжувондаги Бешбулоқда вақтинчалик истеҳком олиб туради.

Шундан сўнг Иброҳимбек Исмат кўрбошининг вазиятидан бохабар бўлиш мақсадида Бешбулоқдан Қурбантайбулоққа ўтади. Қурбантайбулоқда аниқланишича Исмат кўрбоши назорат қилиб турган ҳудудлардан ҳам кўплаб аҳоли қурғоқчилик ҳамда сиёсий-ҳарбий вазиятнинг беқарорлиги сабабли Афғонистонга ўтаётганлиги, бу вақтга келиб Ханжан кўрбоши ҳам Афғонистонга ўтиб кетганлиги маълум бўлади. Қурбантайбулоқдаги жангларнинг бирида Исмат кўрбоши оғир яраланади ҳамда унинг гуруҳи кўрбоши тuzалгунга қадар Абдулла ва Мулла Мирали кўрбошилар назорат қилиб турган ҳудудлар – Сарсерек, Сеистон ва Санглақдаги ҳарбий амалиётларда қатнашадилар. Иброҳимбек ҳам бу давр мобайнида улар билан бирга бўлиб, ёзнинг жазирама иссиғи шароитида ҳарбий амалиётларнинг нисбатан сокинлашганлиги сабабли вақтинча Рангонга ўтади.

1925 йилнинг август ойида қизиллар томонидан Худайберди кўрбошининг ўлдирилишидан сўнг, унинг гуруҳи ҳам пароканда бўлиб, Янги Бозор бутунлай қизил аскарлар кўлига ўтади. Бу ерда ҳам кетма-кет муваффақиятсизликлар бўлиб туради. Большевикларнинг жосуслик хизмати ҳам Иброҳимбек кучлари орасида бири-бирига нисбатан душманона кайфиятни шакллантиришга зўр бериб ҳаракат қиладилар. Ана шундай ҳаракатлар ҳосиласи сифатида Балжувонда Исматбек кучлари орасига раҳна солинади. Жосуслик хизмати вакиллари томонидан Исматбек гуруҳидаги газер йигит –Иброҳимнинг тоғаси Набат оқсокол большевикларга озуқа берганлиги, бу

бошқаларга ўрнак бўлиши учун халқ олдида ўлдирилиши лозимлигига Исмаатбекни ишонтиришга муваффақ бўладилар. Исмаатбек қизилларга озуқа беришда айблаб, Набат оқсоқолни ҳамда оқсоқолни ажратиб олишга интиланган унинг хотинини ҳам ўлдириб, яна бир неча кишини жазолайди. Ўша айғоқчилар ўз навбатда Иброҳимни Исмаатбекка қарши тоғасининг хунини олишга қайрай бошлайди. Ушбу ҳолат Иброҳимга қаттиқ таъсир этиб, интиқом олиш йўлини танлайди, натижада Иброҳим томонидан Исмаатбек Балжувондаги Туемойин атрофидаги Яккатут қишлоғи яқинида 1925 йилнинг 13 август кечаси ўлдирилиб, боши кесилиб, қурол-яроқлари билан бирга 14 августда Қизилмозор гарнизонига олиб келиб топширадилар ҳамда йигитларининг бир қисми большевикларга таслим бўладилар. Ушбу воқеалар нафақат минтақадаги қуролли кучлар орасига, балки Исмаатбек ва Иброҳим мансуб бўлган Балжувондаги лақайларнинг икки уруғи орасида ҳам ўзаро келишмовчиликни келтириб чиқариб, кучларнинг парокандаликка юз буришига олиб келди. Иброҳимбек бундан қаттиқ таъсирланиб яна Балжувонга ўтишга мажбур бўлади. Пароканда кучларни йиғишга интилади ҳамда Исмаатбекнинг қолган йигитларига кўрбоши этиб, Исмаатбекнинг катта акаси Полвон додхоҳ (Алет полвон)ни тайинлайди.

1925 йилнинг сентябрида йирик кўрбошиларидан бири Раҳмон додхоҳ ўлдирилади.

1925 йилнинг сентябрида Иброҳимбек Лақайга қайтади. Қизиллар яна таъқибни кучайтиради, Худайберди кўрбоши жангда ўлдирилади. Мулла Зиявуддин гуруҳига нисбатан таъқиб кучайгач, у ўз йигитларини тарқатишга мажбур бўлади. Дана ва Мамадалилар қизиллар томонидан

ўлдирилади. Уларнинг ўрнига Иброҳимбек Мулла Тангрикулни кўрбоши этиб тайинлайди.

Шунингдек, Султонободда большевиклар катта қўшин билан 1925 йилнинг кузида Асадуллабек гуруҳини қаттиқ таъқиб остига олади ва кўрбоши ўлдирилади. Файзободдаги жангларда Ғаюрбек ўлдирилади. Иброҳимбекнинг шахсий кўриқчилари бошлиғи Саккиз ботир, Исҳоқ кўрбоши,¹⁷⁴ Субҳонкул кўрбоши ва Болта кавказлар ўлдирилади. Элбош гуруҳидаги ўрта командир – Холхўжа шаҳид этилади.

Шундай қилиб, Иброҳимбек армиясининг аҳволи мураккаблаша бошлайди: большевиклар янги-янги қўшин ва аслаҳалар олиб, ўз таркибларини мустаҳкамлаб, Иброҳимбекни таъқиб қилишни кучайтиради. Қўшинда Иброҳимбекдан кейинги энг йирик фигура Асадуллабек шаҳид бўлгач, Иброҳимбек атрофидаги кучлар ҳам тушкунликка тушиб, парокандаликка юз тута бошлайди. Иброҳимбек Асадуллабекнинг ўрнига унинг укаси йигирма ёшли Ғайбуллабекни тайинлайди, лекин Ғайбуллабек акасининг садоқатли дўсти ва ишончли жиловмергани бўлган Аҳмад қозоқни тавсия этгач, Аҳмад қозоқ гуруҳга бошлиқ этиб тайинланади. Маълум муддат ўтгач Кўктош яқинида Аҳмад қозоқ ҳам шаҳид этилади. Бундай кетма-кет муваффақиятсизликлар натижасида ҳамда оилаларининг Афғонистонга кетганлиги боис йигитлар ҳам Афғонистонга ўта бошлайдилар. Натижада Иброҳимбек Балжувонга чекинишга мажбур бўлади. Бу давр, албатта Иброҳимбек учун жуда мураккаб палла эди: бир томондан, тажрибали кўрбошиларнинг ўлдирилиши, иккинчи томондан,

¹⁷⁴ Ильютко ўз асарида Исҳоқ кўрбошини Иброҳимбекнинг туғишган укаси деб талкин этади. Ваҳоланки, Иброҳимбекнинг туғишганлари бўлмаган. Иброҳимбек қаноти остига келган айрим газер йигитлар у билан ака-ука тутинган. Қаранг: Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929. Стр. 146

қўшиннинг моддий ва маънавий базаси бўлган аҳолининг кўпчилик қисми Афғонистонга кетиши кўшин учун катта йўқотиш эди. Иброҳимбек Балжувондаги Бешбулоққа ўтади, у ерда Балжувон атрофларидаги жангларда Карим кўрбошининг ўлдирилганлигини эшитиб, унинг ўрнига тожик-Мулла Миралини тайинлайди.

1925 йилнинг кузида Иброҳимбек яна ўз йигитлари билан Сангтўда орқали Лақайга ўтиб, Сомончи, Тошбулоқ, Қўшбулоқ, Зарангбулоқ, Жангабулоқларда қизилларнинг кичик гуруҳларига қарши амалиётларни бошқариб, ундан Ҳисорга ўтади. Бу ерда фаолиятни жонлантириш мақсадида ташкилий ишларни йўлга қўйиб, Шарқий Бухорода фаолият олиб борувчи барча кўрбошиларни йиғиб, жанговар ҳолатларга шай туриш учун вазифалантиради. Шунингдек, шаҳид бўлган Аҳмад Эшоннинг ўрнига Саид кўрбоши этиб тайинланади, Қудрат кўрбоши эса Иброҳимбек томонидан бек даражасига кўтарилади. Бу даврда Иброҳимбек армияси таркибида Балжувондаги кўрбошилардан ташқари қуйидаги кўрбошилар гуруҳи фаолият кўрсатиб, улар Иброҳимбек билан доимий алоқада бўлганлар. Табарбий-Ҳисорда,¹⁷⁵ Абдувоҳид додхоҳ-Ёвонда, Бобомурод-Янгибозорда, Эгамберди ботир-Лақайда, Остонакул лақай-Тучида, Шайх тўқсабо-Султонободда, Элбош кўрбоши ва Мулла Тангрикул бадрахлиларда - Лақайда, Ташман кўрбоши додхоҳ-дўрманларда Боботоғда, Абдулазиз-Хонақада, Темир-Қоратоғда, Хуррам парвоначи-Кақайдида, Мулла Ражаб-Сариосиёда фаолият олиб борар эдилар. Эгамберди ботир, Остонакул, Шайх тўқсаболар - Султонободда шаҳид бўлган Асадуллабекнинг худудларидаги гуруҳларига

¹⁷⁵ Бу даврда Бобомурод кўрбоши яна ўз гуруҳига бошчилик қилиб, Иброҳимбек қўшинининг таркибида эди.

бошчилик қилар эди. Юқорида тилга олинган кўрбошиларнинг ҳар қайсисида ўрта ҳисобда икки юз – уч юзтадан йигити бўлиб, ҳар бир кўрбошилик бир-нечта гуруҳлардан иборат бўлиб, ҳар бир гуруҳда элликтадан бошлаб юзтагача йигит ҳарбий фаолият олиб борар эди.

Иброҳимбек армиясининг иктисодий базаси бевосита аҳолидан йиғиладиган хирож ва закотлардан иборат бўлиб, пул, мол, озиқ-овқат маҳсулотлари ва натура шаклидаги бошқа товарлардан иборат эди. Ушбу ҳокимиятнинг бошида ҳам Иброҳимбек бўлиб, ҳудудларда мутасадди шахслар бевосита унинг буйруғи билан тайинланар, солиқчиларнинг фаолияти вақт-вақти билан Иброҳимбек томонидан тузилган комиссия томонидан текширилиб турилар эди. Солиқларнинг дастлабки қисми ҳудудларда ҳарбий амалиётлар олиб боровчи кўрбоши гуруҳларининг харажатларига, асосий қисми Иброҳимбек хазинасига келиб тушиб, қуйидаги мақсадларга сарфланар эди:

1. Қўшинга қурол-яроқ, патрон-порох ва аҳолидан от сотиб олишга;
2. Қўшиннинг озиқ-овқат харажатларига;
3. Қўшиннинг кийим-кечак ва бошқа харажатларига;
4. Разведка хизматларига;
5. Саид Олимхоннинг Кобулдаги саройига жўнатишга;
6. Турли ҳудудлардан, жумладан Саид Олимхон томонидан юборилган меҳмонлар харажатларига ва тантаналарга.

Албатта, тантаналарда Иброҳимбек томонидан йигитларнинг жанговар руҳини кўтариш учун ҳарбий-ҳаракатларда намуна бўлган ботир жангчилар тақдирланиб турилган. Хазинанинг муайян қисми табиийки, Афғонистонга Саид Олимхонга жўнатилган.

Иброҳимбекнинг топшириғи асосида Лақай, Балжувон, Қабодиён, Ҳисор, Сурхон, Қоратегин ва Файзободлардан тилла тангалар, тери ва чорва моллари аҳолидан йиғилиб, қурол-яроқ учун Афғонистонга жўнатиб турилган. «...Йиғилган нарсаларни Афғонистонга олиб бориш масаласи билан, Иброҳимбекнинг яқин одамлари - Файзободдан Содикбой, Обигармдан Тохирбойлар шуғулланишган».¹⁷⁶ Олимхон ўз навбатида Хонободда турувчи тоғаси Тағайбек орқали Иброҳимбек армиясини қурол-яроқ ва ўқ-дорилар ҳамда қисман ҳарбий кийимлар билан ҳам таъминлаб турган. Иброҳимбек ўз армияси таркибини ягона шаклдаги ҳарбий-кийим кечак билан таъминлашни ҳам мақсад қилиб қўяди ва қисман бунга муваффақ ҳам бўлади. Жосуслик хизмати маълумотларида Иброҳимбек ҳақиқатан ҳам Хонободдан Амир Олимхоннинг тоғаси Тағайбек воситасида кўплаб миқдорда ҳарбий кийим-кечак олганлигини, Қоратоғ атрофларида фаолият олиб боровчи Эрнийез кўрбошининг гуруҳи 1925 йилнинг 29-сентябридаги жангда махсус кийим-кечакда ҳаракат қилганликларини тасдиқлашади.

Шу билан бир қаторда армия таркибини Саид Олимхон:

1. Иброҳимбекнинг тавсиясига кўра унвонлар билан;
 2. Топшириқ ва маълумотлар билан;
 3. Армия таркиби ва аҳолининг руҳини кўтариш учун турли чақириқ ва мурожаатномалар билан;
 4. Қисман қўшимча кучлар билан таъминлаб турган.
- Ушбу масалада Олимхоннинг ҳам имконияти жуда чекланган эди.

¹⁷⁶ Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе, «Ирфон», 1988. Стр.35

Саид Олимхон томонидан турли унвонлар берилишига қарамай, даража ва мансабларга Иброҳимбек томонидан тайинланар эди.

Маълумки, Иброҳимбек томонидан ҳудудлардаги кўрбоши ва оқсоқоллар номига қатор хатлар ҳам жўнатилганки, бунда хатлар Иброҳимбекнинг топшириғи асосида мирзалар томонидан битилиб, имзо ва муҳр Иброҳимбек томонидан қўйилган. Турли архивлар ва СССР чегара қўшинлари маълумотлари йиғилган тўпламларни ўрганиш натижасида, мазмун ва характер жиҳатидан бундай хат ва мурожаатномаларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Маъмурий кўрсатма ва топшириқлар;
2. Ҳарбий амалиётларга оид кўрсатма ва буйруқлар;
3. Кўрбошилар орасида муносабатларни мувофиқлаштириш учун маслаҳат ва буйруқлар;
4. Аҳолини кенг қамровли ҳарбий ҳаракатларга жалб қилиш ҳақида чақириқ, мурожаатномалар, ташвиқот ва тарғибий характерга эга бўлган мактублар;
5. Кўрбоши гуруҳларида тартиб-интизомни сақлаш ҳақида буйруқлар ва талаблар;
6. Ҳудудларда муваффақиятли ҳарбий амалиётларни амалга ошириб, ғалабага эришган кўрбошиларга раҳматнома ва мактовлар;
7. Аҳолидан ягона тартиб асосида солиқ йиғишни ташкил этиш ва унинг харажатларини қатъий назорат қилишга ундовчи кўрсатмалар.

Иброҳимбек разведка хизматини ҳам йўлга қўйган бўлиб, мутасадди шахслар вазиятдан яхши хабардор бўлиб, қўмондонга бу ҳақда маълумот бериб турганлар. Иброҳимбекнинг Арал (сўнгра Куйбишев, кейин

Хўжамастон, айни пайтда Жомий тумани) йўналиши бўйлаб жойлашган кўрбошиларига жўнатган куйидаги хати, минтақадаги бутун кўшинлар сўзсиз Иброҳимбек тасарруфида эканлиги билан бир қаторда, қўмондоннинг ҳарбий маҳоратидан дарак беради. Унда: «Мен олган маълумотларга кўра большевиклар Ҳисордан Аралга қараб йўлга чиқмоқчи. Ўз ҳудудларингизда хушёр туриб вазиятни кузатингизлар, улар ҳудудларингиздан ўтиб кетгач, тезда йигитларингизни йиғиб, Арал томонга Абдурахмонбий парвоначи гуруҳи билан қўшилиб, унинг ихтиёрида бўлингизлар».¹⁷⁷ Иброҳимбек ҳарбий муваффақиятларининг сири ҳам шунда, у машҳур стратег бўлиш билан бир қаторда, ўзига хос ҳарбий тактикага¹⁷⁸ эга бўлган «уруш қироли» (Рейнхард Эйзенер-Германия) эди. Иброҳимбек ўзининг ташкилотчилик қобилиятининг устунлиги боис, қисқа вақт давомида кўшинининг сонини ўн мингга еткиза олиб, «диловар қахрамон» (Шаҳобиддин Яссавий-Туркия)лиги туфайли улкан ҳарбий муваффақиятларни кўлга киритиб, манфаатдор кучларнинг таҳсинига сазовор бўлди. Лекин, шимолдан йўлида кўндаланг бўлган барча кучларни ўз домига тортиб кунпаякун қилиб, бостириб келаётган қора «куюн» (Эшмуҳаммад Донахонов-Тожикистон), қаршисида Иброҳимбек кўшинининг қаршилиги бақувват шохларига ишонган жангари кўчқорнинг нафасидан оловлар отилиб, борлиқни аланга ичида қолдириб келаётган даҳшатли динозаврга қарши кураши билан тенг эди.

¹⁷⁷ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука. 1973. Стр. 673.

¹⁷⁸ Стратегия-лотинча урушни бошқармоқ, стратег-юксак ҳарбий тажрибага эга бўлиб, ҳарбий амалиётларни маҳорат билан бошқарган шахс. Тактика-лотинча кўшинни бошқариш маҳорати, тактик – ҳарбий санъати юқори бўлган шахс, муайян мақсадга етиш йўлида ўзига хос йўлдан боргувчи шахс.

Иброҳимбек 1925 йилнинг кузини Балжувонда ўтказиб, қишнинг бошланиши билан Ҳисорга ўтишни режалаштиради. Яқин орада Афғонистондан Бадахшон вилояти ҳокими Абдушукурхондан хат олади. Унда таъкидланишича Россия большевиклари Абдушукурхонга қарши уруш бошлагани, Иброҳимбек орқадан унга ёрдам бериши сўралган эди.¹⁷⁹ Иброҳимбек Какайдиди турган Хуррамбекни Ҳисорга чакириб, ўзи ҳам Ҳисорга ўтади ва у билан большевикларга орқа тарафдан зарба бериш учун Қоратоққа келадилар. Бу ерда улар қишнинг иккинчи ярмида бир ярим - икки ойча бўлиб, большевикларнинг кичик гуруҳлари билан ҳарбий курашларни ҳисобга олмаганда ҳеч қандай йирик ҳарбий амалиётларда қатнашмайдилар. Баҳор бошланиши билан Иброҳимбек Бадахшон ҳокими Абдушукурхондан иккинчи хатни олади. Унда у қизиллар билан сулҳ тузганлиги, лекин у қизилларга ишонмаслиги, шу сабабдан ҳам большевикларнинг ҳаракати ва мақсад-муддаоларидан хабардор бўлиб туришлари учун доимий алоқада бўлиб туриш зарурлигини, бунинг учун Иброҳимбек ўз вакилини Бадахшонга жўнатиши лозимлиги сўралган эди. Иброҳимбек вакил этиб Бадахшонга ўз кайнотаси Абдуқаюм Парвоначини жўнатади.

1925 йилнинг декабрида РКП Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюроси (Средазбюро) Иброҳимбекка бўйсунувчи

¹⁷⁹ Дарҳақиқат, ушбу даврда большевиклар Амударё хавзасидаги Ўртатўғайни эгаллаб, ушбу худуддаги Дарқадни ҳам эгаллайди. (Бу ҳақда қаранг: Мир Мухаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 523. (дарий тилида).

Лекин Омонуллахоннинг большевиклар билан ижобий алоқада эканлиги боис ҳамда большевикларнинг ҳарбий-стратегик мазмунга эга бўлган қатор талаблари асосида 1926 йилнинг 21-августиди Дарқад ороли Афғонистонга тегишли бўлиши ҳақидаги шартнома имзоланади. Айни пайтда Дарқад Афғонистоннинг Толиқон вилоятига қарашли худудий бирликдир.

қўрбошилар – Раҳмон додхоҳ, Элбош, Исматнинг йигитлари, Бобожон, Холжон, Хуррамбек, Мустафакул, Ўтанбек ва Берди додхоҳлар гуруҳларига қарши ҳарбий амалиётларни жонлантириш билан бир қаторда партия ва Совет органларини ҳам тўлалигича сафарбар этиш режасини ишлаб чиқиб, қўрбоши гуруҳлари ҳамма томондан сиқувга олина бошланади. Шунга қарамадан Афғонистонга ўтган баъзи қўрбошилар йигитлари билан қайтиб келиш ҳолатлари ҳам давом этади. Жумладан, 1926 йилнинг январида Афғонистондан Мулла Қоракул йигитлари билан қайтиб келиб, қизилларга қарши кичик амалиётлар олиб боради.

1926 йилнинг баҳорида Иброҳимбек Хонобод вилоятининг ҳоқими Сулаймонхондан Афғонистонга келиб қурол-яроқ олиб кетиш учун одам юборилиши сўралган мактуб олади. Иброҳимбек Хонободга Исахон Эшон бошчилигида эллик йигитдан иборат гуруҳни жўнатади. У ердан юзта милтиқ, беш минггача патрон келтиради. Милтиқлар турли хил бўлиб, русча берданка милтиқ, уч калибрли ва ҳамда инглизча ўн бир зарядли милтиқлар эди.

Қуролларни йигитларга тарқатиб Иброҳимбек, Мулла Мирали, Полвон додхоҳ ва Хуррам қўрбошилар ҳамроҳлигида Ҳисордаги Ғозималик тоғларига кетади. Шу пайтда Қоратоғда Темир қўрбоши ўлдирилади. Ханжан қўрбоши қизиллар томонидан асир олинади. Иброҳимбек Ғозималикка келиши билан кучларни мустаҳкамлаш учун Бобожон додхоҳни чақиради. Бу ерда у умумий йиғилиш ўтказиб, худудларда мавқени мустаҳкамлаш учун Ҳисор, Қоратоғ ва Хонақога Исахон Эшон, Бобожон додхоҳ, Мулла Мирали, Абдулла додхоҳ, Абдулазизларни жўнатади. Хуррамбекни Қақайдига юбориб, ўзи юзларча йигити билан Ғозималикда қолади.

Бу воқеадан ўн кунларча ўтгандан сўнг Абдулла додхоҳ йигитлари билан большевиклар таъқибидан қочиб, яна Иброҳимбек ҳузурига қайтиб келади. Мулла Мирали ва Абдулазиз қўрбошилар жангда ўлдирилади. Большевиклар аҳоли орасида «босмачи»ларга қарши тарғибот-ташвиқот ишларини кучайтиради. Аҳолининг ўз тарафларига ўтишини таъминлаш учун қатор имтиёзлар берила бошланди. Қурғоқчилик ва давомли урушлар натижасида халқнинг иқтисодий аҳволи ҳам оғирлашиб, вазият жуда мураккаблашиб қолган эди. Бунинг устига большевиклар халқни ҳаракатга қарши қайраб, маҳаллий аҳолидан қатор кўнгилли отрядлар ва қизил таёқ ёки калтаклилар гуруҳлари тузилиб, улар қизилларга ёрдам беришаётган эдилар. Бойтурди, Абдурахмон, Мирза додхоҳ, Давлатали қўрбошиларнинг йигитлари ўрим-йиғим ишларида қатнашиш учун ўз уйларига тарқалишади. Лекин Сурхондарё воҳасида Иброҳимбекнинг олдинги муваффақиятларидан руҳланган аҳоли орасида большевикларга қарши кайфият бирмунча устун эди.

Шундай қилиб, большевиклар Иброҳимбек кучларини парчалашга муваффақ бўладилар. Натижада Иброҳимбек Балжувонга чиқиб кетади. У ерда Полвон додхоҳни Қурбантайбулоққа, Абдулла додхоҳни Себистонга жўнатиб, ўзи Сарсарекда қолади. Балжувонга ҳам большевиклар захирадаги барча қўшинларни ташлаган бўлиб, шиддатли жанглар бўлади. Полвон додхоҳ қизилларнинг қаттиқ таъқиби остида ўз йигитлари билан Афғонистонга ўтиб кетади, Абдулла додхоҳ йигитларини тарқатишга мажбур бўлади. Иброҳимбек қўшинида парчаланаш давом этади. Большевикларнинг маълумотига кўра: «Иброҳимбекнинг

онаси ва икки хотини ҳукумат томонидан қўлга олинади».¹⁸⁰ Бироқ, ушбу маълумотни бошқа манбалар тасдиқламайди. Агар вақтинча қўлга олган бўлса ҳам, уларнинг ҳарбий амалиётларга алоқаси йўқлиги боис, яна жавоб берилган бўлишлари мумкин.

Бу даврда қурол-аслаҳа ва ўқ-дориларнинг ҳам етишмовчилиги бошланиб, большевиклар томонидан таъқиб, Тошкент, Термиз, Бойсун ва Душанбе гарнизонлари ҳисобидан кун сайин кучайтирилади. Шу билан бир қаторда большевиклар ҳокимиятга нисбатан аҳоли ўртасида ишонч ва ҳурматни ошириш мақсадида қатор тадбирлар ўтказилади. Баъзи ҳудудларда озиқ-овқат маҳсулотлари ва кийим-кечаклар улашади, маҳаллий аҳоли кўпроқ Советлар фаолиятига жалб этила бошлайди. Хуллас, большевиклар ҳудудларда ташаббусни ўз қўлларига ола бориб, Ёвон, Кўктош ва Ғозималик воҳаларидаги аҳоли зич яшайдиган ҳудудлардан деҳқонларнинг бир қисмини нисбатан ҳосили яхши бўладиган сувли – Арал (ҳозирги Хўжамастон) ҳудудларига кўчира бошлайди. Аҳолининг бундай қисми ҳукумат томонидан моддий жиҳатдан қўллаб-қувватланади. Большевиклар аҳоли орасида Иброҳимбекка, умуман ҳаракатга қарши тарғибот-ташвиқот ишларини кучайтириб, айрим ҳудудларда «қизил таёқлилар (ёки қизил калтаклилар)»¹⁸¹ гуруҳларини ташкил этиб, бутун куч ва воситаларни ҳаракат фаолиятининг ҳарбий ва моддий базаларига қарши кескин курашни кучайтиради. Бу даврга келиб Иброҳимбек армияси оғир вазият сабаб

¹⁸⁰ Пограничные войска СССР. 1918-1928. Москва. Наука. 1973. Стр. 700.

¹⁸¹ Қизил таёқлилар, большевиклар мафқураси тарғибига хизмат қилувчи ўша давр барча адабиётларида босмачиликка қарши ҳамда социалистик мулкни шундай гуруҳларнинг талон-тароҷ қилишига қарши курашиш учун гўёки кўнгилли деҳқонлар гуруҳи, деб изоҳ берилди.

парокандаликка юз тутган эди. «1926 йилнинг 23-31-майларида Кўлоб ва унинг атрофидаги босмачиларга қарши кенг миқёсда кураш бошланиб, уларнинг кучлари тарқатилди. Ҳисор ва Лақай водийларидаги жангларда ҳам кўрбоши гуруҳлар парокандаликка юз тутиб, улардан 199 йигит ўлдирилиб, 25 кўрбоши ва 237 йигит таслим бўлдилар».¹⁸² Шу ҳолатда Иброҳимбек Сарсарекда бирор ойлари бўлиб, қўшинида қолган йигитларни ҳам тарқатади. Иброҳимбек учун бундай оғир шароитда ҳамда ушбу ҳолатда Советлар ҳудудида қолиш бефойда деб ҳисоблаб, ўзи учун энг мақбул йўл Афғонистон ҳудудига ўтиш деб билади. Натижада Иброҳимбек 1926 йилнинг 21-июнида ҳафтанинг душанба куни (Қурбон ҳайитнинг биринчи куни) эллик қуролланган йигити ва қизил аскарлардан ўлжа олинган битта 47-зарядли енгил пулеметни олиб Чубек чегара пости орқали Панж дарёсидан Афғонистонга ўтиб кетади.

Ушбу бобнинг характерли жиҳатлари ва хулосаси куйидагилардан иборат:

1. Большевиклар ва жаҳидларнинг сўл қаноти вакилларининг Бухорога ҳужуми туфайли Амир Олимхоннинг Бухоро шаҳрини тарк этиб, Шарқий Бухорога келиши ҳамда маҳаллий бек ва аҳолининг қўллаб-қувватлаши туфайли қизил армияга қарши ҳарбий фаолиятни жонлантириши.

2. Туркистон fronti таркибидан 1920 йилнинг декабрида Ҳисор экспедицион отрядининг ташкил этилиб ҳамда Мелькумов бошчилигида кавалерия бригадасининг Шарқий Бухорога ташланиб, Саид Олимхон кучларининг чекиниши. Қизил армиянинг қисқа вақт ичида Бойсун, Денов, Юрчи,

¹⁸² История таджикского народа. Москва. Политиздат, Т. 3. Кн. 1. 1963. Стр. 159.

Сариосиё, Регар, Қаратоғ, Ҳисор, Душанбе ва Қўрғонтепани эгаллаши, Олимхоннинг аввал Кўлобга, сўнг Афғонистонга чекиниши.

Саид Олимхоннинг чекиниши туфайли:

А) Минтақада қолган большевикларга қарши кучлар концентрацияси ва марказлашувини муайян муддатга орқага сурилиб, ҳаракат марказида йирик ҳарбий фигуранинг йўқлиги боис, мавжуд қуролли гуруҳлар муайян муддат ўз ҳудудларида фақатгина мудофаа қобилигига ўралиб қолаверади.

3. Жараёнларнинг кейинги босқичида ҳам тан олинган йирик қўмондоннинг етишмаслиги боис қўрбошилар орасида муштарак ҳаракат кузатилмади.

4. Иброҳимбекнинг ҳарбий саҳнага чиқиши ва қатор зафарли муваффақиятларни таъминлаши. Жумладан 1921 йилнинг 22-сентябрида Душанбе шаҳрини қизиллардан озод этиб, Ҳазрати Мавлонода ўз қароргоҳини ўрнатиши (1921 йилнинг сентябрь-октябрь ойлари). Бухоро республикаси вакили Усмон Хўжа ва Россиянинг минтақадаги бош консули Нагорный олдида қизил армия ва жаидлар сўл қаноти вакилларининг зудлик билан Шарқий Бухорони тарк этиш ҳақида талаби, талабнинг қабул қилиниши лекин қизил армия қўшимча кучларининг келиб Иброҳимбек кучларини чекинтирганлиги.

5. Анвар Пошшонинг Шарқий Бухорога ташрифи, ҳаракат раҳбарлигини ўз қўлига олиши, қатор муваффақиятлар, Анвар Пошшо ва Иброҳимбек орасидаги муносабат, Анвар Пошшо ва Давлатмандбийнинг Балжувонда шаҳид этилиши, Салим (Сами ёки Сомъ) Пошшонинг ташрифи ва инқироzi.

6. Қўрбошиларнинг ҳудудларда таъсир доираларини

кенгайтириш учун доимий рақобатда бўлиши (Иброҳимбек ва Анвар Пошшо, Иброҳимбек ва Салим Пошшо, Иброҳимбек ва Хуррамбек, Иброҳимбек ва Фузайл махсум, Баротбек, Тоғай Сари ва Давлатмандбий, Ашурбек, Ўтанбек ва Хуррамбек). Ҳаракат раҳбарлари орасида бундай қарама-қаршилиқлар уларнинг яқдил ҳаракатига тўсқинлик қилиб, қизил армияга қўл келиши ва бундан усталик билан фойдаланиши. Ва бундай рақобат курашининг ҳосиласи сифатида қизил армиянинг бир-қанча зафарли муваффақиятларининг таъминланиши.

7.Иброҳимбекнинг ҳаракат раҳбарлигини қайтадан ўз қўлига олиши, кўрбоши гуруҳларини қайта ташкил этиш ва ҳаракат доирасига аҳолининг кўплаб жалб этилиши, кўрбоши гуруҳлари орасидаги келишмовчилик, яъни ҳудудларда таъсир доираларини кенгайтириш учун рақобат.

8.Иброҳимбек кўрбошилар орасида мавжуд тарқоқликни йўқотиб, ягона ташкилий ҳаракат байроғи остига бирлаштириш учун қатор ҳаракатлари туфайли бунга муваффақ бўлиши. Лекин бу даврда қизил армия ҳарбий техника жиҳатидан ҳам шахсий таркиб жиҳатидан ҳам устунлик мавқе касб этиб улгуриши.

9.Йирик кўрбошилардан Асадуллабек, Исмаатбек ва бошқаларнинг шаҳид бўлиб, ҳаракат асосларининг сусайиши, Иброҳимбек Саид Олимхондан ваъда қилинган ёрдамларни ололмаганлиги, кўрбошиларнинг қизил армия таъқибни туфайли Афғонистонга ўтиб кетганликлари. Натижада Иброҳимбек ҳам 1926 йилнинг 21-июнида Чубек чегара участкаси орқали Афғонистонга ўтиб кетиши.

II-БОБ: Муҳаммад Иброҳимбек ҳамда унинг Шимолий Афғонистондаги ҳарбий фаолияти: этнотарихий-сиёсий аспект

1. Муҳаммад Иброҳимбекнинг Афғонистондаги дастлабки фаолияти

Афғонистон¹⁸³ мавзусини ёритишда, Иброҳимбекнинг у ердаги фаолиятига баҳо беришда ўша давр воқеалари гирдобиди Афғонистонга ўтган муҳожирлар тўлқини асосий эътибор қаратишни талаб этади. Яъни мавзуга алоқадор афғон воқеалари таҳлилида муҳожирлар омили муайян роль ўйнайди.¹⁸⁴

Лекин, биз ушбу бобда муҳожирлар масаласига кенг ёндошмасликка интилиб, фақатгина муаммога алоқадор жихатларига эътибор қаратиб, масалага этнотарихий-сиёсий аспектда ёндошиб, илмий-назарий таҳлил этишга ҳаракат қиламиз. Ҳамда ушбу бобда ўз олдимизга қўйган мақсадни очиб бериш учун жараёнлар ривожини очиб беришга интиламиз.

Шундай қилиб, 1926 йил 21-июнь, ҳафтанинг душанба куни, Қурбон ҳайитининг биринчи куни Иброҳимбек эллик қуролланган йигити билан Амударёдан ўтиб, чегара яқинидаги Янгиқалъа қишлоғига борадилар. Янгиқалъа

¹⁸³ Ўша даврда Афғонистон қуйидаги худудий бирликлардан иборат бўлган: Кобул, Қандаҳор, Ҳирот, Мозори Шариф, Қатаған (Қундуз), Бадахшон, Шаркий худуд – Жалолобод, Лағмон, Жанубий худуд – Ҳелман, Зобул.

¹⁸⁴ Муҳожирлар мавзусига кейинги бобларда эътибор қаратилади. Бугунги кунда Афғонистон лақайларида муҳожирликнинг моҳиятини очувчи шундай тўртлик мавжуд: Айлабат жолнинг курсин,

Ачилган гулинг курсин.

Бизди беватан қиған

Шуравий баланг вўсин!

қишлоғида Иброҳимбек гуруҳи иккига бўлиниб, йигирма беш йигити Афғонистон ҳудудига сал илгари ўтган оилаларини ахтариб, Айлобод йўналиши бўйлаб кетишади. Шунингдек, Иброҳимбек гуруҳидаги қуролларнинг асосий қисми ҳамда Максимка пулеметини ҳам Иброҳимбек уларга топширади. Иброҳимбекнинг ўзи қолган йигирма беш йигити билан маҳаллий оқсоқоллар ҳамроҳлигида Рустокқа ўтади. Рустокда уни ҳоким ва Русток бургути¹⁸⁵ кутиб олиб, бир кечаю-кундуз меҳмон қилади. Эртасига Рустокнинг ҳокими Иброҳимбекни Хонободда ҳоким кутаётганлигини айтиб, махсус кишилар ҳамроҳлигида Хонободга кузатилади. Иброҳимбекнинг асосий мақсади:

1. Чегара яқинидаги ҳудудларда истехком олиб, Советлар ҳудудидаги вазиятни кузатиш;

2. Афғонистонда мутасадди шахслар, айниқса Омонуллахон ва Олимхонлар билан келишиб, имкони бўлса қўшимча ҳарбий аслаҳа ва куч олиш;

3. Афғонистон шимолида истиқомат қилаётган муҳожирлар ҳамда улар таркибидаги илгари кўрбоши гуруҳларида ҳарбий фаолият олиб борган йигитлар билан алоқа ўрнатиш;

4. Юқоридаги кучларни тўплаб, ушбу чегара ҳудудидан Советлар ҳудудига ўтиб, имкони бўлса йирик ҳарбий амалиётни бошлаб, большевиклардан интиком олиш эди.

Лекин Афғонистоннинг туман ва вилоят миқёсидаги раҳбарлари Иброҳимбекнинг дастлабки мақсадларини амалга ошириш йўлидаги ҳаракатларига бевосита бўлмасада, билвосита тўсқинлик қилишади. Бунинг ҳам сабаблари бор эди:

¹⁸⁵Бургут-ўша пайтда Афғонистон ҳудудидаги минтақа милиция кучларининг бошлиғи.

1. Бухорода ва ундан ташқарида ҳам ўзининг довиюраклиги ҳамда қаҳрамонлиги билан шуҳрат қозонган Иброҳимбекдек йирик ҳарбий фигуранинг кейинги тақдирини табиийки, туман ёки вилоят миқёсидаги ҳокимлар ҳал қилишга ожиз эдилар.

2. Бу даврга келиб Афғонистон шимолида большевикларнинг асорати ва қийин иқтисодий аҳвол боис юз минглаб муҳожир оилалар истиқомат қилишар, жангужадал ва урушларга ўч, «уруш қироли» Иброҳимбек Лақайнинг уларнинг орасида пайдо бўлиши, мамлакат шимолидаги вазиятни яна ҳам кескинлаштириши мумкин эди.

3. Ва алал оқибат, Иброҳимбекдай йирик ҳарбий фигуранинг тўсатдан бу ерда пайдо бўлиши, ҳар қандай ҳукмдорни ҳам ўйлантириб қўйиши табиий эди.

Шу ва яна бир-қанча сабаблар йиғиндиси афғон ҳукмдорларини Иброҳимбек билан эҳтиёткорлик асосида муносабат қилишни тақозо этади.

Хонободда Иброҳимбекни вилоят ҳокими Сулаймонхон ва вилоят ҳарбий гарнизони бошлиғи – ғунмишер¹⁸⁶ қабул қилиб, ҳар иккаласи ҳам ундан нима мақсадда Афғонистонга ўтганлигини сўрайдилар. Иброҳимбек большевикларнинг ҳарбий техника ва пайдар-пай куйилиб келаётган қўшимча кучлар ҳисобига таъсир ва амалиёт доиралари муттасил кенгайиб кетаётганлиги туфайли, улар билан курашиш имкониятсиз эканлигини айтади. Сулаймонхон

¹⁸⁶ Ғунмишер-полк қўмондони. Мишер-қўмондон. Афғонистондаги ҳарбий таркибни билаштирувчи бирликлар: дилгай(отделение), булук(взвод), тўлай(рота), кандак(батальон), луво (батальон ва полк орасидаги бирлик), ғун(полк), фирка (дивизия). Ҳарбий бирликларнинг тахминий миқдори куйидагича бўлиши мумкин: дилгай-10 киши, уч дилгай бир булук-30 киши, уч булук бир тўлай-100 киши, уч тўлай бир кандак-300 киши, уч кандак бир ғун-900 киши, луво-1800 киши, ғун – 2500 киши, фирка – 12 000 киши.

Иброҳимбекка ўзи Кобул билан алоқа боғлаб, ҳукмдордан маслаҳат олгунича Хонободда туришини маслаҳат беради. Иброҳимбек Хонободда ўн кунларча тургандан сўнг Сулаймонхон ўз қабулига таклиф қилади. Ва у ердаги суҳбатда Кобулдан Омонуллахондан Иброҳимбекни йигитлари билан Кобулга жўнатиш ҳақида кўрсатма олганлигини маълум қилади. Иброҳимбек ўз йигитлари билан Хонобод-Кобул йўналиши бўйлаб йўлга чиқиб, бир ҳафтадан сўнг Кобулга етиб борадилар.¹⁸⁷ Кобулда аэродром яқинидаги саройдан Иброҳимбекка махсус жой ажратилади. Беш-олти кун у ерда тургандан сўнг Кобул бўйлаб эркин ҳаракатланиш ижозатини олади ҳамда Қалъаи-Фотуга Саид Олимхон ҳузурига отланади. Олимхон ўтиш сабаблари ва жараёнлар тафсилотлари билан танишгач, Иброҳимбекни Қалъаи Фотуда қолишга таклиф этади ҳамда ўз ҳисобидан бир минг беш юз рупия ойлик белгилайди.¹⁸⁸ Шунингдек, Омонуллахон ҳам ойига беш юз рупия ойлик тайинлаб, ушбу ойлик ойма-ой афғон амалдорлари томонидан Иброҳимбекка етказилиб турилади.

Шу тариқа ойида икки минг рупиядан ойлик олиб, Иброҳимбек Қалъаи Фотуда Олимхонга тақдим этилган саройда туриб, ҳеч қандай сиёсий ишлар ва жиддий мулоқотларга аралашмасдан, деярли дам олади. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бу давр мобайнида Иброҳимбек билан бирга унинг атрофидаги энг яқин кишилардан ўн уч киши Қалъаи Фотуда Иброҳимбек билан бирга бўлишадилар. 1926 йилда Афғонистон ҳукумати СССР билан қўшимча

¹⁸⁷ Кобул-Мозори Шариф орасидаги масофа 800 км.дан ортик бўлиб, ўша даврда аҳоли асосан қуйидаги йўналиш бўйлаб ҳаракат қилганлар: Мозори Шариф-Ноибобод-Гўрмор-Тошқўрғон(Хулм)-Фазнигак-Ойбек-Хуррам Сарбоғ-Ҳазрати Султон-Дуоб-Руйи-Кўҳмард-Сайгон-Сўхта Чинор-Бомиён-Тўпчи-Шатал-Шибард кўтали-Чордараи Гурбанд-Сиёгирд-Чорикор-Қарабоғ-Дуку-Кобул.

¹⁸⁸ Ўша пайтда афғон ҳарбийларининг ўртача ойлиги ўттиз рупия бўлган.

шартнома тузиб, ушбу шартномага асосан томонлар ўз ҳудудларида иккинчи томон учун қуролли ҳаракатларнинг тайёрланишига йўл қўймаслик масъулиятини оладилар. Ана шу шартномага асосланган ҳолда ҳам Омонулахон Иброҳимбекнинг Қалъаи Фотудаги назоратини кучайтириб, уни белгиланган ҳудуддан ташқарига чиқишига бевосита бўлмасда, билвосита монелик қилади.

Қалъаи Фотуда бундай давомли дам олишлар Иброҳимбек табиатига ёт бўлганлиги сабабли олти ой тургач Олимхонга маслаҳат солиб, Кобулда бекор ётиш фойдасиз эканлиги, агар имкони бўлса, ҳарбий ёрдам бериш қўлидан келса, Совет тупроғига ўтиб, большевикларга қарши курашишини, агар ёрдам беришга имкони бўлмаса, Омонуллахон билан келишиб, Иброҳимбекка Хонобод ҳудудларида яшаб, тинч меҳнат билан шуғулланишга ижозат олиб беришини сўрайди. Олимхон бу масалада афғон ҳукмдори билан маслаҳатлашишини айтади. Ва эртасига Иброҳимбекни чақириб, Афғонистон ҳукумати Иброҳимбекни Кобулга чақираётганини билдиради. Кобулда Иброҳимбек Афғонистон ташқи ишлар вазирлиги қабулхона(интизорхона) сига ташриф буюрганда, мамлакат ташқи ишлар вазирининг ўринбосари қабул қилиб, Иброҳимбекнинг оиласи ва қўрбоши Хуррамбек Хонободга келганликларини, агар зарурат бўлса, уларни ҳам Кобулга чақиришларини айтади. Иброҳимбек бунга эътироз билдириб, уларнинг Кобулга келиши фойдасиз эканлигини, агар ижозат берсалар ўзи Хонободга боришини билдиради. Лекин афғон ҳукумати Иброҳимбекнинг Кобулдан чиқишига ижозат бермайди. Ўз сўзида қаттиқ туриб талаб қилиш бефойда эканлигини билган Иброҳимбекнинг таклифга бўйсунидан ўзга чораси қолмайди. Шундай

қилиб, Иброҳимбекнинг оиласи ҳам Хонободдан Кобулга чақиртирилади. 1927 йилнинг январь ойида Иброҳимбекнинг оиласи Хонободдан Кобулга келиб, Иброҳимбек ўз оиласи билан Қалъаи Фотуда, Жалолободда Бачаи Сако Омонуллахонга қарши исъён кўтариб, кураш бошлангунга, яъни 1929 йилнинг биринчи ярмига қадар ҳар ойда Олимхондан бир минг беш юз рупия, Афғонистон ҳукуматидан беш юз, жами икки минг рупия маблағ олиб туради. Ушбу давр мобайнида фақатгина 1928 йилнинг қишида бир ой давомида Саид Олимхон билан бирга, мамлакатнинг жанубий қисми бўлган Жалолободда, иқлимнинг мўътадиллиги боис дам олганликларини ҳисобга олмаганда, Кобулни тарк этмайдилар. Омонуллахон гарчи Саид Олимхон, Иброҳимбек ва собиқ амирнинг бошқа яқинларига ойлик тайинлаганлигига, жой ажратганлигига қарамасдан айтиш мумкинки, уларнинг Кобулдан бошқа жойга чиқишига ижозат бермайди, чунки Омонуллахон:

1. Буюк Британия ҳукумати билан ҳам алоқаларнинг бутунлай дарз кетишини хоҳламай, большевистик тузумга муҳолифатда бўлган кучларга ўзини хайрихоҳ сифатида кўрсатишга уринсада, мамлакат ташқи сиёсатидаги асосий приоритетни¹⁸⁹ минтақада сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан ҳам мустақамланаётган СССРга қаратган эди. Чунки Омонуллахон ҳокимиятга келгач, 1919 йилда Буюк Британиянинг Афғонистон билан илгари тузган барча шартномаларни бекор қилиб, Афғонистоннинг тўлиқ мустақиллигини эълон қилади ҳамда ушбу мустақил давлатни биринчи бўлиб Буюк Британиянинг ҳарбий-сиёсий ва ғоявий муҳолифи-РСФСР ҳукумати расмий жиҳатдан тан олган эди.

¹⁸⁹ Приоритет – устунлик, аҳамият.

2. Омонуллахон СССР ҳукумати билан мавжуд ижобий алоқаларининг ривожини таъминлаш учун большевиклар ҳукуматиға муҳолифатда бўлган кучларға нисбатан жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлади, Совет ҳукумати ҳам Омонуллахон олдига ўзининг душманлари билан муносабатларни минималлаштириш талабини қўйган эди.

3. Қўрбоши гуруҳларининг чегараларни бузиб ўтиши туфайли большевиклар ташқи хизмат маҳкамалари томонидан юқоридаги келишувни рўқач қилган қатор норозилик мактублари келиб турар, агар Иброҳимбек шимолга ўтса, Советлар ҳукуматиға қарши ҳарбий амалиётларнинг жонланиши муқаррар бўлиб, бундай ҳаракатлар юқорида таъкидлаганимиздек, Афғонистон билан большевикларнинг орасидаги мавжуд алоқаларига путур етишказиши табиий эди.

4. Афғонистон шимолида ҳам сиёсий вазият мукамал бўлмасдан ўзбек, тожик ва ҳатто ҳазораларнинг ўзаро бирлашиб, пуштунлар ҳукмронлигига қарши қуролли исён кўтариш хавфи ҳам йўқ эмас эди. Олти йиллик жангужадалларда тобланиб, қатор зафарлар нашидасини тотган Иброҳимбек учун уруш ва ғалаба ҳаётининг асосий мазмуни эканлигини ҳам яхши билишар, шусиз ҳам вазият беқарор бўлган шимолда аламзада аҳоли Иброҳимбек сиймосида ўз халоскорига эга бўлиш хавфи ҳам йўқ эмас эди.

Мана шундай тахмин, гумон ва шубҳалар комбинацияси, яъни уйғун бирикмаси Афғонистон ҳукуматининг Иброҳимбекка нисбатан жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишини тақозо этар, ҳатто Иброҳимбекнинг бутун ҳатти-ҳаракатларини назорат қилишга интилишар эди. Саид Олимхон ҳам мавжуд кучларнинг фаолиятсиз, яъни қарахт бир ҳолда бўлиб, турғунлик характер қасб

этганлигидан афсусланади ҳамда мавжуд имкониятларнинг барчасини ишлатиб, ўзи учун жуда нокулай бўлган бу вазиятдан чиқиш йўлларини ахтаради. Натижада Саид Олимхон ўз вакиллари Х.Мирбадалов ва Ҳожи Юсуф Муқимбоевлар воситасида ғарб давлатлари билан муносабатлар ўрнатиб, уларнинг, асосан Британиянинг диққат эътиборини унутилаётган Бухоро муаммосига қаратмоқчи бўлади. Шу мақсадда Юсуфбой Муқимбоев 1927 йилнинг сентябрь ойида Женевада Миллатлар Лигаси саройида Бухородаги ҳолат ҳақидаги Меморандумни¹⁹⁰ тақдим этиб, ушбу масалага асосан Британиянинг диққат эътиборини қаратишга интилади. Унинг илтимоси билан ушбу Меморандум Лондонга жўнатилади, лекин Гленда Фрээрнинг таъкидлашича ушбу ҳужжат Форин офисда, яъни расмий Лондон томонидан Олимхон тахт эгаси эмас, шу боис Меморандум ҳам расмий статусга эга эмас деб баҳоланиб, эътиборсиз қолдирилади ҳамда бу тўғрида Олимхонга жавоб ҳам қилинмайди.¹⁹¹ Ушбу хулосаларнинг барчаси Совет тарихчилари ва сиёсатчилари ҳамда бугунги кунда ҳам айрим минтақа олимлари томонидан «босмачилик» ҳаракати бошланишидан тугашига қадар Британия ҳукумати томонидан ҳарбий, моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватланиб келинди, қабилидаги хулосаларни инкор этади. Большевиклар назариётчилари томонидан тарғиб этилиб, илмий ва оммавий адабиётларда доимий характер касб этган бундай биртомонлама хулоса большевиклар ҳукумати билан ғоявий ва ҳарбий-сиёсий рақиб бўлган Британия орасидаги ғоявий-информацион

¹⁹⁰ Меморандум – муайян муаммо ақс эттирилган дипломатик ҳужжат, муайян масала юзасидан ёзилган ҳисобот.

¹⁹¹ Glenda Fraser/ Alim Khan and the Fall of the Bukharan Emirate in 1920. //Central Asian Survey. Vol. VII. 1988. N 4. P. 59.

курашнинг ўзига хос усули эди. Албатта, большевиклар инқилобининг дастлабки йиллари геосиёсий манфаатлар нуқтаи-назаридан Британия Ўрта Осиёни ўз таъсир доирасига киритишга интилди. Бирок, XX аср йигирманчи йилларининг биринчи ярмидаёқ, илоннинг ёғини ялаган ўша «Лорд» амакилар, большевикларнинг шахдам қадамларидан ўзларига хулоса чиқариб, Ўрта Осиё, шу жумладан Бухоро масаласини четга суриб, кузатувчанлик мавқеида эдилар. Уларнинг асосий мақсади Ҳиндистонни қўлдан чиқармаслик, шу сабабли буфер зона сифатида Афғонистонни ўз таъсир доираларида ушлаб туриш эди.

Шундай қилиб, Иброҳимбек Афғонистонга ўтгач, Совет худудида қолган кўрбошилар ҳам оилалари билан гуруҳ-гуруҳ бўлишиб, афғон тупроғига ўта бошлайдилар ҳамда Шимолий Афғонистондаги муҳожирлар жойлашган қишлоқларга ўрнашадилар. Чекистларнинг маълумотларига кўра, кўрбошилар вақт-вақти билан разведка ҳамда Советлар тузуми ривожига тўсқинлик қилиш мақсадида асосан Чубек чегара постини бузиб, Афғонистондан СССР худудига ўтиб турганлар. Жумладан, 1929 йилнинг 7-мартидаги маълумотларга кўра Намоз кўрбоши ва Алет полвонларнинг бирлашган гуруҳлари чегарани бузиб ўтганликлари таъкидланади. Демак, Иброҳимбек Кобулда бўлишига қарамасдан мамлакат шимолидаги ўз кўрбоши гуруҳларига Балжувон ва Лақайдаги воқеа ва ҳодисалардан хабардор бўлишлари ҳақида топшириқлар бериб турган. Нима сабабдан бунча муддат Иброҳимбек Қалъаи Фотуда қолиб кетди?! Албатта, Бухоронинг Шарқий кенгликларида от суриб юрган эркесвар Иброҳимбек учун бундай давомли бекорчилик жуда зерикарли эди. Ҳеч бўлмаганда мамлакат шимолига отланиб, муҳожирларга қўшилиб, ўз

қавмдошлари даврасида осуда меҳнат билан шуғулланишни жуда-жуда истарди. Лекин, бу «уруш қироли»нинг кимлиги ҳамда кўрбошилари ва йигитларининг аксарияти ўша ҳудудларда жойлашганлигини яхши билган Афғонистон ҳукумати, юқорида кўрсатилган сабаблар туфайли Иброҳимбекнинг шимолга кўчиб ўтишини тақиқлаб, Кобулда туриши лозимлигини таъкидлашган эди.

Омонуллахон ўз фаолияти давомида мамлакатни инглизлар иштирокисиз идора қилишга ҳаракат қилади ва бу табиий равишда инглизларга ёқмайди. Омонуллахон Европа бўйлаб саёҳати давомида Совет Иттифоқига ҳам ташриф буюриши режалаштирилган эди. Инглизлар бунга қатъий равишда қарши туриб, бу Омонуллахон учун ёмон оқибатлар келтиришини таъкидлайди. Омонуллахон барибир Совет Иттифоқида бўлади ҳамда Англиянинг манфаатларига зид бўлган бундай сиёсий саёҳат унинг учун жуда қимматга тушиб, кейинчалик тахтдан ажралади. Дастлаб Қандаҳорга чекинган Омонуллахон кўплаб бойликларни олиб (20 халта тилла, яъни ўн миллион олтин танга) Ҳиндистон орқали Италияга қочиб, четдан ўз вакили, собиқ ташқи ишлар вазири Ғулом Сиддиқхон Чархий воситасида СССР, Туркия, Германия ва Италия мамлакатлари раҳбарларини аввал Ҳабибуллахон, сўнг Нодирхон ҳукуматига қарши ўзига қаршли кучларни кўллаб-қувватлашга чорлайди. Ҳатто, Афғонистон тахтини қайта эгаллаган тақдирда СССРга ёрдами учун Афғон Туркистонини (шимолий Афғонистонни) ҳадя этишга ваъда беради.¹⁹² Жаҳонда сиёсий жараёнлар ривожини ўзгача

¹⁹² См: Тихонов Ю.Н. Деятельность Гуляма Сиддик-хана Чархи в 1930-1945 гг. //Восток (Oriens). 2005. № 2. С. 46.

йўналишда давом этганлиги боис ушбу мақсадлар амалга ошмайди.

2. Ҳабибуллаҳон (Бачаи Сақо)нинг Афғонистон тахтини эгаллаши ва Муҳаммад Иброҳимбек

Бачаи-Сақо¹⁹³нинг Кобулга биринчи хужуми 1928 йилнинг охирида афғонлар томонидан қайтарилгач, ўн икки кундан сўнг, 1929-йилнинг январида Бачаи Сақо Кобул тахтини эгаллашга муваффақ бўлади.¹⁹⁴ Омонулла эса Қандаҳорга чекинади. Бачаи Сақо ўзининг асл исми Ҳабибуллаҳон номи билан мамлакат ҳукмдори деб эълон қилинади.¹⁹⁵ Бу даврда Иброҳимбек ҳеч қандай ҳарбий ишларга аралашмайди. Тез орада муборак рамазон ойи бошланади. Рўзанинг бошида Иброҳимбек Ҳабибуллаҳонни - янги ҳукмдорни қутлаш учун Кобулга боради ва уни табриклар, яна Қалъаи Фотуга қайтади. Уч ҳафталар ўтиб, яъни рамазон ойининг охирида Иброҳимбек ўзининг эски

¹⁹³ Унинг асли исми Ҳабибуллоҳон бўлиб, Бачаи Сақо – сув ташувчи, мешкобчининг ўгли деган мазмунни беради. Аслида Ҳабибуллоҳон сандзодалардан бўлсада, Омонуллаҳон ва Нодирхон тарафдорлари уни камситиб, Бачаи Сақо деб атайдилар. Ушбу ном баъзи илмий ва оммавий адабиётларда устунлик мавқе касб этсада, Омонуллаҳоннинг отаси Ҳабибуллоҳон номи билан ўхшаш бўлсада, лекин биз, унинг асл номи-Ҳабибуллоҳонга ургу беришга интилдик.

¹⁹⁴ Ниг: Назаров Ҳ. Бачаи Сақо. //Энциклопедияи Советии Тоҷик. Т.1. Душанбе, 1978. Саҳ. 389-390.

¹⁹⁵ Ҳабибуллоҳон (Бачаи Сақо) кўҳистонлик тожиклардан бўлиб, 1920 йилдан афғон армиясида хизмат қилади. Жасурлиги билан тезда шуҳрат қозониб, курулли гуруҳга командир бўлади. Унга йирик миқдордаги давлат хазинасидаги бойлик юкланган карвонни кузатиш масъулияти юкланганда, бу бойлик сирли тарзда ўғриларнинг қўлига тушиб йўқолади. Афғон ҳукумати Ҳабибуллоҳонни ҳам ўғрилар билан шерикликда айблаб, ўлимга ҳукм қилади. Лекин у Британия Ҳиндистонига қочиб, у ерда яшай бошлагач, Британия Омонулланнинг ўрнига номзод ахтараётган эди. Аксарият мезонлар бўйича Ҳабибуллоҳон мос келиб, Британия режаси асосида олдинги ўринга чиқиб қолади. Ва Афғонистонга ўтиб Омонуллаҳонга қарши кўзғолонга бошчилик қилади.

таниши, Ҳабибуллахон томонидан Кобул волийси этиб тайинланган Малик Муслимнинг ҳузурига бориб, у орқали Ҳабибуллахондан Хонободга кетиш учун ижозат олмоқчи бўлади. Малик Муслим Иброҳимбекка Хонободга кетишга ижозат олиб беришга ваъда бериб, фақат бир-мунча сабр қилиш лозимлигини, ҳукмдор айни пайтда Омонулла тарафдорлари кўтараётган куролли кўзғолонларни бостириш ташвиши билан бандлигини, бу вазиятда Иброҳимбекнинг таклифини давлат бошлиғига олиб чиқиш ноўрин эканлигини, бунинг учун салгина вақт кераклигини айтади. Омонуллахон тахтдан қувилгач, Саид Олимхон Афғонистон шимолидаги муҳожирларга ўз одамлари воситасида мактублар жўнатиб, Ҳабибуллахон ҳукуматини қўллаб-қувватлашга чақиради. Жумладан, рус эмиграциясининг Берлинда чоп этиладиган ўша пайтдаги «Руть» номли даврий нашрида Олимхоннинг мурожаати босилиб, унда: Афғонистон амири Омонуллахон аждодлар анъаналарига хилоф равишда халқни асоратга солган зулмкорлар, яъни большевиклар билан дўстлашгани, Афғонистоннинг янги амири Ҳабибуллахон билан, большевиклар ҳокимиятига қарши биргалашиб курашишлари ҳақида келишишганлари, рус эмиграцияси ҳам большевикларга қарши курашиши лозимлиги, айтилади.¹⁹⁶

Кобул тахтида Ҳабибуллахон ўтирган пайтда, Омонулла Қандаҳор томонидан кўхистонликларга қарши Кобулга ҳужумни давом эттиради. Саид Олимхон Ҳабибуллахоннинг Кобул тахтини эгаллаши билан муносабатларни мувофиқлаштиришга ҳаракат қилиб, янги ҳукмдор кўмагида большевиклар армиясидан интиқом олишига умид боғлайди ҳамда Омонулланинг олиб борган сиёсати мусулмонлар

¹⁹⁶ См. Газета «Руть», Берлин. 19-мая 1929г.

манфаатини кўзламаслиги ҳақида Кобул сиёсий доиралари даврасида сўз тарқатади. Қандаҳордан Омонулланинг ҳужуми натижасида унинг Кобул тахтини қайта эгаллаш имкониятининг устунлик жиҳатлари намоён бўла боради. Олимхон ҳам яқинлашиб келаётган хавфдан чекиниш учун Кобулда қолишни истамай, Кобулдаги инглиз элчихонасига ўзининг шахсий ҳайдовчиси пешоварлик Оға Муҳаммадни юбориб, ўзини ва оила-аъзоларини Пешоварга чиқариб ташлаш учун самолёт ажратишни сўрайди. Бу даврда инглиз элчихонаси Кобулдаги ўз фуқароларини Пешоварга жўнатаётган эди. Британия ҳукумати нафақат Саид Олимхонга самолёт ажратишни лозим кўрмайди, ҳатто Бухоронинг собиқ амирининг инглиз Ҳиндистони худуди бўлган Пешоварга боришига ҳам рози бўлмайди.

Бундан ташқари бу даврга келиб, инглизлар ҳам Олимхоннинг советларга қарши курашишга имконияти ва кудрати чекланганлигини ҳис қилиб Олимхон билан муносабатини ўзгартиради. Афғонистондаги воқеаларнинг кейинги ривожини сиёсий-ҳарбий вазият муваққат бўлсада Ҳабибуллаҳон фойдасига ҳал бўлганлигини кўрсатади, яъни Ҳабибуллаҳон Кобул тахтидаги мавқеини вақтинча бўлсада, мустаҳкамлайди.

Ҳабибуллаҳоннинг Кобул тахтини эгаллаб, аксарият масалаларда СССР билан дўстона муносабатда бўлган Омонулланинг Қандаҳорга чекиниши большевикларнинг минтақадаги сиёсий-ҳарбий манфаатларига зид бўлиб, Омонуллани Кобул тахтига қайтариш мақсадида 1929 йилнинг 14-15-апрелида «турк офицери Рағиббей» лақаби остидаги Виталий Маркович Примаков¹⁹⁷ кўмондонлигида

¹⁹⁷ В.М.Примаков Украина казакларининг атамани бўлиб, 1927 йилдан 1929 йилгача Кобулдаги Совет элчихонасида Ҳарбий атташе лавозимида ишлаб, мамлакатдаги ҳарбий-сиёсий аҳволдан хабардор эди. У кейинчалик судланиб, 1937

афғон офицери Фулом Ҳайдар ҳамда Афғонистоннинг Тошкентдаги консули Фулом Набихонлар иштирокида авиация ҳужуми билан Паттакесар чегара пости орқали 12 станокли пулемёт, 12 кўл пулемёти, тоғли шароитларга мослаштирилган 4 тўплар ҳамда радиостанция билан икки минг қуролланган қўшин Афғонистон ҳудудига ўтиб, 17-апрелда Хонободни, 22-апрелда Мозори Шарифнинг бир қисмини босиб оладилар. 26-апрелда авиация ёрдамида кўшимча 10 пулемёт ва 200 снаряд келтирилади.¹⁹⁸ Натижада Афғонистон шимолида Ҳабибуллахонга қаршли кучлар муваффақиятсизликка учрай бошлайди.

Дастлаб, Омонуллахон СССРнинг Саид Олимхон ва унинг атрофидаги йирик шахсларни Совет ҳукуматига топшириш ҳақидаги талаб ва таклифини рад қилган бўлсада,¹⁹⁹ иккинчи томондан мана шу ижтимоий-сиёсий мавқега ва маълум таъсирга эга бўлган шахсларни Афғонистон шимолига, яъни ўн минглаб муҳожир оилалар яшайдиган ҳудудда эркин фаолият олиб бориш ҳуқуқларини ҳам СССР талаби билан чеклаган эди. Ушбу фаолияти билан Совет ҳукумати билан Афғонистон ўртасидаги муносабатларни оптималлаштиришга мо йил Омонуллахоннинг ўрнига ўз кучлари билан бир қаторда муҳожир ҳарбий кучларга таянаётган Ҳабибуллахоннинг келиши Совет ҳокимиятининг сиёсий-ҳарбий мақсадларига зид эди. Шу сабабли «Рагиббей» бошчилигидаги ҳарбий амалиётни бошлаб юбориб, ҳокимиятни Омонуллахон кўлига қайтариб беришга, шу билан Омонуллахонни ўз

йили ватан хоини сифатида отиб ташланади.

¹⁹⁸ См. Павел Аптекаръ. Специальные операции Красной Армии в Афганистане в 20-е годы. Интернет: <http://rkka.vif2.ru/oper/afg/afg.htm>

¹⁹⁹ СССРнинг Афғонистондаги элчиси Старк 1924 йилнинг сентябрида Омонуллахондан муҳожирларни мамлакатдан чиқариб юбориш талабини куйганда, Омонуллахон бунга рози бўлмади.

таъсир доираларида ушлаб туриб, муҳожирлар масаласида истаган талаб ва мақсадларига эришишларини ният қиладилар. Яъни Омонуллахон ҳокимиятни СССРнинг ҳарбий ёрдами билан қайта эгаллагач, мамлакатдаги ички ва ташқи сиёсатни бутунлай Совет давлатининг истак ва хоҳиши билан юритарди.

Бу воқеалар давомида Қалъаи-Фотуга Хонободдан Алимардон додхоҳ, Мамедали додхоҳ, Мулла Аҳмад додхоҳлар ва улар билан лақайлардан иборат элликтача йигитлар келиб, икки-уч кун туришади ҳамда Иброҳимбекни Хонободга олиб кетишга келганликларини айтадилар. Айни шу кунларда Ҳабибуллахон Саид Олимхонни ўз ҳузурига таклиф этиб, Мозори Шариф атрофида Ғулом Набихон кизил армия аскарлари билан биргаликда Ҳабибуллахон кучларига қарши урушаётганликлари ҳамда у ерга Ҳабибуллахон ўзининг ҳарбий вазири Саид Ҳусейнни жўнатганлигини, Иброҳимбек ҳам ўз атрофидаги йигитларни йиғиб, Саид Ҳусейнга ёрдам бериши лозимлиги айтилади. Саид Олимхон Иброҳимбекка Хонободга ўтиб, йигитларни йиғиб, Саид Ҳусейнга ёрдам беришни таклиф этади.

Иброҳимбек Ҳабибуллахоннинг топшириғи асосида Олимхоннинг буйруғи билан Саид Ҳусейнга ёрдам бериш учун шимолга жўнатилади. Ҳабибуллахон билан Иброҳимбек орасида дўстона муносабат мавжудлигига қарамай, Иброҳимбек шимолга кетиш олдидан Ҳабибуллахон билан учрашмайди. Чунки Ҳабибуллахоннинг Олимхонга айтишига қараганда инглизлар Иброҳимбекни шимолга ташлаш учун қулай фурсат келганини, у ерда Иброҳимбек Ғулом Набихон билан Афғонистон ҳудудига ўтиб, кўхистонликларга қарши жанг

қилаётган руслар билан урушиб, ундан сўнг Шарқий Бухорога ўтиб, жангни давом эттиришни маслаҳат беради. Лекин Ҳабибуллаҳон Совет Иттифоқи билан алоқаларнинг чигаллашиб кетмаслиги учун буни жуда пухта амалга оширишни таклиф этади. Бу ерда:

1. Ҳабибуллаҳон Фулом Набихон бошчилигидаги қизил аскарларга қарши большевиклар билан уруш тажрибасига эга бўлган Иброҳимбек бошчилигидаги муҳожирларни ташламоқчи бўлади. Шу мақсадда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлагач, Бухоро масаласига алоҳида эътибор қаратишини, Британия ҳукуматининг таклифи ҳам шундай бўлаётганлигини Олимхонга таъкидлайди.

2. Олимхон ҳукмдор сифатида Ҳабибуллаҳон таклифини қабул қилиб, большевиклардан интиқом олиш учун қулай фурсат келганлигини, яъни Афғонистондаги ҳарбий-сиёсий вазият изга тушгач, албатта афғон ҳукумати қўшини Советларга қарши ҳарбий амалиётларга сафарбар этилишига умид боғлайди. Худди шу мақсадда Фулом Набихон бошчилигида қизил аскарларнинг Афғонистон шимолидаги босқинчилик фаолияти Ҳабибуллаҳон ҳукуматининг большевикларга қарши нафратини оширишда реал асос бўлиб хизмат қилишини ўйлаб, Советларга қарши хужум учун қулай фурсат етилаяпти деб ҳисоблайди ҳамда ўз ҳукмида бўлган Иброҳимбекни ҳам муҳожирларни ушбу мақсад йўлида бирлаштириш учун вазифалантиради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бу пайтда Қалъаи Фотуга Иброҳимбекнинг хузурига Алимардон додхоҳ ва бошқалар келган эдилар. Ҳабибуллаҳоннинг кўрсатмасига амал қилган ҳолда Олимхон Иброҳимбекни шимолга жўнатиш режаси бўйича Алимардон додхоҳ бошчилигида келган меҳмонларни кузатиш учун Иброҳимбек Чорикоргача

бориб, гўёки у ердан орқасига қайтмасдан улар билан шимолга кетади. Воқеаларнинг реал ривожини таъминлаб, жамоатчиликни бунга ишонтириш мақсадида Иброҳимбекнинг оиласи вақтинча Қалъаи Фотуда қолади. Бу воқеадан сўнг ҳақиқатан ҳам Кобулда Иброҳимбекнинг яширин равишда Қалъаи Фотудан кетганлиги ҳақида гап тарқалади.

3. Иброҳимбекнинг Шимолий Афғонистондаги ҳарбий фаолиятининг бошланиши

Иброҳимбек 1929 йил апрель ойининг охирида Алимардон додхоҳ ва бошқа ташриф буюрганлар билан Хонобод йўналиши бўйлаб йўлга чиқади. Панжшер дарасида Саид Ҳусейнга етиб, Норингача бирга борадилар. Ва Норинда Иброҳимбек Саид Ҳусейндан²⁰⁰ бир кун олдин тўрт минг хўжалик лақайлар келиб жойлашган Айлободга жўнайди ва бир неча кун Айлободда қолиб кетади. Саид Ҳусейн эса Нориндан Хонободга кетади. Бир неча кундан сўнг Иброҳимбек Айлободдан Хонободга келгач, Саид Ҳусейн Гулом Набихон Мозори Шарифни олганини ва кутиб туриш мумкин эмаслигини, лақай йигитлардан курулли бўлинмалар ташкил этиш лозимлигини уқтиради ва Саид Ҳусейн ўз қўшинлари билан Гулом Набихонга қарши курашиш учун Мозори Шарифга кетади. Иброҳимбек эса лашкар йиғиш учун Айлободга жўнайди.

Айлободда Иброҳимбек бир кун бўлиб, Чордарага отланади. У ердан Оқтепага Ўтанбекка хат жўнатиб, кенгашга чақиради. Шундай қилиб, Иброҳимбек Чордарада туркманлар, қўнғиротлар ва лақайлар иштирокида умумий

²⁰⁰ Саид Ҳусейн – Ҳабибуллаҳон ҳукуматининг ҳарбий ишлар бўйича вазири.

кенгаш чақириб, у ерда Саид Ҳусейннинг илтимосини уларга тушунтириб, Омонулла, Ғулом Набихон ва қизил армия кўшинларига қарши Ҳабибуллахон гуруҳларига ёрдам бериш керакми ёки керак эмасми деган масалани кун тартибига қўяди. Кенгашнинг барча иштирокчилари муҳожирлардан иборат эдилар ва улар Саид Ҳусейнга ҳарбий ёрдам беришга қарор қиладилар. Туркманлар тўрт юз йигит, қўнғиротлар тўрт юз йигит ташкил қилишларини маълум қилади. Бу кенгаш чоршанба куни бўлган бўлса, жума куни саккиз юз аскар ҳамда лақайлардан иборат қуролли гуруҳ Хонободга бориши лозим эди.

Иброҳимбек Чордарадан Айлободга қайтиши билан Хонободдан Мозори Шарифга жўнатиш билан Саид Ҳусейннинг кўшини, яъни қўштонликлар Тошқўрғонда қизил армия кўшинларининг қаттиқ зарбасига учраб, орқага-Хонободга қайтганлиги ҳақидаги хабарни Саид Ҳусейн кўшинининг парчаланиб, қочишга муваффақ бўлган йигирма кишилиқ гуруҳидан эшитади. Қизиллар билан урушда Саид Ҳусейн кўшинининг бир қисми яқсон этилиб, қолган қисми қочган эди. Иброҳимбек қозоқлардан Эрназар эшикоғабошини Хонободга Саид Ҳусейнни топиб, Иброҳимбекнинг тезда унга ёрдамга етиб келишини таъкидлаш учун жўнатиб, ўша куннинг ўзидаёқ лақайлардан юз йигитни йиғиб, Хонободга Саид Ҳусейнга ёрдамга шошилади. Хонободга етмасдан Саид Ҳусейннинг Хонободдан ҳам кетганини, Хонобод мавлавийси Омонуллахонни қўллаб-қувватлашини айтганини эшитади. Ва тезда туркман ва қўнғиротларга чопар юбориб, ҳозирча сабр қилиб туришларини буюради. Шу билан биргаликда мавлавийга: «Афғонистонда биз меҳмонмиз, менинг одамларимни хафа қилмасиз, деб ўйлайман» мазмунида хат

жўнатади.

Большевиклар жосуслик хизматининг маълумотларига кўра Кобулда Ҳабибуллахон тахтни эгаллаган дастлабки кунлардан бошлаб Саид Олимхон Иброҳимбек билан биргаликда Советлар ҳудудида кенг қамровли ҳарбий амалиётларни бошлаш режасини ишлаб чиқадилар. Айниқса, 1929 йилда ушбу мақсадни амалга ошириш ҳаракатлари фаоллашади. Бунинг учун кўрбошилар гуруҳларини мустаҳкамлаш, гуруҳлар таркибида йигитлар миқдорини ошириш лозимлиги асосий масала сифатида эътироф этилиб, йигитларнинг жангчи сифатида гуруҳларга киришини тезлатиш талаб этилади. Ҳабибуллахон шимолда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашда муҳожирларни ҳам кенг миқёсда жалб қилиш учун Иброҳимбекка ўз ҳарбий вазири Саид Ҳусейн орқали муайян миқдорда маблағ ҳам ажратган бўлиб, бу маблағ асосан курул-яроқ, ўқ-дори ҳамда аскарларни рағбатлантириш мақсадларига сарфланади.

Мана шундай ташвиқот-тарғибот ва ташкилий ҳаракатларнинг натижаси сифатида тез орада Имомсоҳибда 300 кишилик, Хонободда 400 кишилик таркибдан иборат бўлган гуруҳлар тузилиб, гуруҳларнинг асосий қисми муҳожирлардан иборат бўлади. Юқоридаги мақсадларни амалга оширишга асос яратиш, бунинг учун керакли маълумотларга эга бўлиш мақсадида Ўтанбек Иброҳимбекнинг топшириғига кўра ўзининг курулланган эллик йигити билан вазиятни ўрганиш мақсадида Советлар ҳудудига ўтишга ҳаракат қилади. Ҳабибуллахон ва Олимхон орасидаги келишув ва маслаҳатга мувофиқ Афғонистон шимолида вазият Ҳабибуллахон фойдасига мувофиқлашгач, Иброҳимбек бошчилигида йирик қўшин Советлар ҳудудига ўтиб, большевикларга қарши курашиши лозим эди.

Бу даврга келиб большевиклар разведкаси жуда самарали ва пухта ишлаётган эди. Улар ҳатто маҳаллий аҳоли вакилларида ҳам бир неча кимсаларни Афғонистоннинг шимолига ташлаб, улар воситасида аниқ жосуслик маълумотларини олаётган эдилар.²⁰¹ Худди шундай жосусликлар натижасида большевиклар Ўтанбек ўтиши лозим бўлган юқори ва куйи Панж чегара участкаларини қўшимча кучлар билан мустаҳкамлаб, Ўтанбек гуруҳига қарши амалиётларни кучайтиради. Натижада Ўтанбек гуруҳи Амударёдан ўта олмайди.

Иброҳимбек шимолда Саид Хусейн билан учрашиб, ҳарбий амалиётларни бошлагач, Совет ҳудудига ўтишга тайёрлана бошлайди. Бунинг учун аввало халқни ҳам турғизишни режалаштириб, Советларнинг кирдикорларини ифодаловчи мурожаатнома тайёрлаб, уни бир юзу эллик нусхада кўчиртиради. Ҳақиқатан ҳам бу вақтда Советлар кулоқ қилиш баҳонасида халқнинг бардам, яъни нисбатан ўзига тўқ қатлами ва зиёлиларини йўқотиб, мол-мулкни мусодара қилиш сиёсатини амалда қўллаётган эди. Лекин, бу мурожаатномаларни Афғонистон шимолида тартибсизликларнинг бошланиши боис, Советлар ҳудудига олиб ўтишга имкон бўлмайди.

Иброҳимбек Айлободга қайтгандан сўнги кун Чордарага туркман ва кўнғиротлар бошлиқларига хат жўнатиб, Саид Хусейн Хонободдан номаълум тарафга кетганини, йигитларни йиғиб мудофаани мустаҳкамлаб, кимки муҳожирлар тинчлигини бузса кескин чоралар кўриш лозимлигини буюради. Ва Ўтанбекни тезда Айлободга етиб келишини таъкидлайди. Шунингдек, тўрт кишини Норинга

²⁰¹ См. Нальский Я.И. В горах Восточной Бухары. Душанбе: «Ирфон», 1977. С. 139-178. Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе: «Ирфон», 1988. Агабеков Г. Секретный террор. Москва. Терра-Книжный клуб. 1998. Стр.109-136.

Саид Ҳусейннинг қаерда эканлигини билишга жўнатади. Хонободдан мавлавийдан хат олиб, Ғулом Набихон ҳузурига яъни Мозори Шарифга ўз бўйсуниларини изҳор қилувчи хат билан борган мавлавий вакиллари Мозори Шарифдан қайтишда Ўтанбек йигитларини кўриши билан отишмани бошлайдилар, лекин улар Ўтанбек йигитлари томонидан асир олинади. Ва бу ўн нафар тутқунни олдиға солиб Ўтанбек Иброҳимбек ҳузурига Айлободга келади. Бу тутқунлар Ғулом Набихон ўз қўшинлари билан Термизга чекинганлигини айтади. Шу орада қўнғиротлардан Мулла Холдор кўрбоши ҳам тўрт афғон тутқунини олиб келади. Улар ҳам Ғулом Набихоннинг қизиллар билан бирга Термизга кетганини, Мозори Шариф туркман, ўзбек, афғон ва ҳазораларнинг қўлида бўлиб, тинч-осойишта эканлиги айтилади. Ушбу маълумотларни, яъни Ғулом Набихон Чархий бошчилигидаги Омонуллахон ҳукуматини қўллаб-қувватловчи айрим афғон гуруҳлари ва ҳазоралар, шунингдек, В.Примаков бошчилигидаги саккиз юз кишидан иборат афғон кийимлари билан таъминланган Совет аскарларининг самолётлар ёрдамида Мозори Шариф ва унинг атрофларидаги ҳарбий амалиётлар олиб борилганлигини Совет манбалари билан бир қаторда ҳорижий манбалар ҳам тасдиқлайди.²⁰²

Шу пайтда Нориндан ҳам Иброҳимбек юборган чопарлар келиб, Саид Ҳусейннинг Норинда эканлиги айтилади. Иброҳимбек тезда Саид Ҳусейнга Мозори Шарифда аҳвол ва Ғулом Набихоннинг кетганлиги ҳақида маълумот жўнатади. Бу орада Айлободга Иброҳимбекнинг Саид Олимхон ҳузурига вакили Қосим исмли киши амир

²⁰² Қаранг: Мир Мухаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 585. (дарий тилида)

Ҳабибуллаҳон ва Саид Олимхондан Иброҳимбекни тезда йигитларни йиғиб Мозори Шарифга бориб Саид Ҳусейнга ёрдам беришга чорловчи мактуб олиб келади. Чамаси улар Саид Ҳусейннинг большевиклар (1929 йилнинг апрелида В.М.Примаков - «Витмар» бошчилигидаги қизиллар қўшини Афғонистонга кириб, Мозори Шарифни эгаллаган эди)дан енгилиб, Норин ҳудудларидан истехком олганлигидан беҳабар эдилар. Орадан ўн кунлар ўтиб, Саид Ҳусейн Хонободга келади. Иброҳимбек ҳам туркман, кўнғирот, дўрман, қозоқ ва лақай йигитлардан иборат минг кишилиқ қўшини билан Хонободга бориб, икки ҳафта давомида ўша ерда бўладилар. Сўнг Саид Ҳусейн билан биргаликда Мозори Шарифга қараб равона бўладилар. Йўлда Тошқўрғонда тўхтайдилар ва у ердан Мозори Шарифда нотинчлик деб эшитадилар. Улар Эшон Халифанинг кичик укаси Али Махсум ва тошқўрғонлик ўзбек Мирзо Қосимхон ёрдами билан Мозори Шариф сипоҳсолори собиқ амир Омонуллаҳонни қўллаб-қувватловчи афғонлар ва ҳазораларга қарши урушаётганини телефон орқали сипоҳсолорнинг ўзидан эшитадилар. Иброҳимбек ва Саид Ҳусейн Тошқўрғонда тўрт-беш кун тургач, Мозори Шарифга жўнайдилар. Бу вақт мобайнида сипоҳсолор афғон ва ҳазораларнинг қуролли гуруҳлари билан биргаликда Мозори Шарифдан чиқиб кетган эдилар. Иброҳимбек ва Саид Ҳусейнлар етиб келганда Мозори Шарифда вазият нисбатан осойишта эди.

Иброҳимбек ва Саид Ҳусейнлар Мозори Шарифга келиши билан Фулом Набихонни қўллаб-қувватлаган кўплаб ҳазора ва туркманларнинг қамоқда эканлигини эшитиб, Мозори Шарифда истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг умумий йиғилишини чақиради. Ва бу ерда

қамокда бўлган, яъни Ғулом Набихон томонида бўлиб уришган ҳазора ва туркманларни²⁰³ нима қилиш керак, каби савол билан туркман оқсоқолларига юзланади. Улар туркманларнинг ҳеч қандай гуруҳи минбаъд Ҳабибуллахонга қарши курашмаслик кафолатини олиб, тутқундаги туркманларнинг жавоб берилишига эришадилар ҳамда ҳазораларга Иброҳимбек нима жазо кўрса қўллаш керак, яъни ҳазораларнинг тақдири Иброҳимбекнинг қўлида дейдилар. Иброҳимбек ҳазораларнинг барчасини қамокдан бўшатиб жавоб беради.

Сўнг Иброҳимбек ва Саид Ҳусейн Афғонистондаги барча туркманларнинг пири Эшон Халифа(Эшон Қизилоёқ)га хат ёзиб Мозори Шарифга таклиф этадилар. Шу пайтда ҳазоралар бир гуруҳининг бошлиғи Ғулом Ҳусейн ҳам Мозори Шарифга келади, Саид Ҳусейн у билан музокаралар олиб боргандан сўнг, Ғулом Ҳусейн ҳазоралар кўхистонликларга, яъни Ҳабибуллахон ҳокимиятига қарши уришмайдилар, қуролларни топшириб бўйсунадилар деб Саид Ҳусейн билан битим тузади. Саид Ҳусейн худди шундай талаблар билан ҳазораларнинг бошқа оқсоқоллари Ғулом Наби ва Наиб Қурбонларга хат ёзиб, Ғулом Ҳусейн орқали жўнатади.

Таклифга биноан Мозори Шарифга Эшон Халифа ташриф буюриб Саид Ҳусейн билан учрашади. Саид Ҳусейн меҳмоннинг иззатини жойига қўйиб, совғалар топширади ва беш-олти кун меҳмон қилади. Сўнг Эшон Халифа Шибирғонга чиқиб кетади. Шундай қилиб, Саид Ҳусейн Эшон Халифа сиймосида туркманлар билан ҳам ижобий

²⁰³ Бу ерда шуни унутмаслик керакки, туркманларнинг фақатгина Мозори Шариф атрофидаги бир кичик гуруҳи ҳазораларга қўшилиб, Ғулом Набихон тараф бўлиб урушган, қолган асосий қисми Иброҳимбекка қўшилиб, Ҳабибуллахон ҳукуматини қўллаб-қувватлаётган эди.

алоқа ўрнатишга ҳаракат қилади.

Шу орада ҳазораларнинг яна бир бошлиғи Ғулом Наби Мозори Шарифни эгаллаш учун аскар йиғаетгани, у ердан Саид Ҳусейнни ҳайдаб чиқаришга ҳаракат қилаётганлиги ҳақида маълумот келади. Мозори Шарифни эгаллаб турган Саид Ҳусейннинг аскарлари бу вақтда кам эди. Ва у Иброҳимбекдан ёрдам сўраб, ўз қўшини билан шаҳардан чиқиб, шаҳарга кираверишдаги Дейдади қалъаси атрофида истехком олишни, ҳазораларнинг бостириб келиши билан уларни тор-мор қилишни таклиф этади. Иброҳимбек ўз қўшини билан Дейдадига келганда, Саид Ҳусейннинг кўхистонлик ва араблардан тузилган уч юз кишидан иборат отлик қўшини ҳам турган эди. Ва бу отлик қўшинни Саид Ҳусейн Балх яқинидаги Чашмаи Шифога - олдинги мавқега ташлайди. Бу отлик қўшин икки уч кундан сўнг ҳазораларнинг дастлабки хужумига дош беролмасдан тум-тарақай бўлиб, титилиб кетади. Натижада ҳазоралар тўсиқни ёриб, Мозори Шариф сари яқинлашиб келаверади. Дейдадига етиб келиб, Иброҳимбек қўшини билан жангга кириб, саккиз соат тинимсиз олиб борилган жангда ҳазоралар енгилди ва Бўйна-қара мавзесига улоқтириб ташланади. Бундан сўнг ҳазораларнинг бошқа гуруҳлари бошлиқлари Ноиб Қурбон ва Ҳусейн(Шодиёнлик ҳазора)лардан Иброҳимбек мактуб олиб, бу мактубда улар Ҳабибуллахон ҳукуматини тан олишларини, бунинг учун Мозори Шарифга бориб, ҳарбий вазир Саид Ҳусейнга ўзларининг бўйсундишларини маълум қилиб, қуролларни топширишларини, шунинг учун ҳам Иброҳимбек уларнинг эгаллаб турган мавқеларини яқсон қилмасдан орқага қайтиши лозимлиги сўралган эди. Иброҳимбек бу маълумотларни Мозори Шарифга – Саид Ҳусейнга етказди.

Ҳамда ундан орқага, яъни Мозори Шарифга қайтиш ҳақида топшириқ олади. Ҳазоралар Иброҳимбек лашкарларининг қаҳрамонлиги туфайли Саид Ҳусейн билан сулҳ тузишга мажбур бўлади. Натижада улар Иброҳимбек бошлиқ - туркман, ўзбек ва қозоқ муҳожирларига нисбатан юракларида улкан бир кекни сақлаб қўяди.

Бу воқеалардан сўнг бир-қанча вақт Иброҳимбек армияси Мозори Шарифда тинч ҳолатда бўлиб, ҳеч қандай ҳарбий амалиётлар ўтказилмайди. Иброҳимбек Айлободга бориш истагини билдирсада, Саид Ҳусейн яққаланиб қолиш мулоҳазаси билан ижозат бермайди. Кейинчалик Саид Ҳусейн Иброҳимбекка ўз қўшинлари билан Гурига боришни, ўзи эса ҳазоралар билан ўзаро келишувни яқунлаб сўнгра Гурига боришини, у ердан биргаликда Кобулга кетишларини айтади. Иброҳимбек эса Гури йўналиши бўйлаб йўлга чиқиб, Айлободга бурилиб кетади. Чунки:

1. Кунлар исиб кетган, яъни 1929 йилнинг ёзи эди. Йўл узок, отлар чарчаган, бунинг устига Иброҳимбек қўшини ҳам муҳожирликда бўлган ўз оилаларини ташлаб Кобулга боришни хушламас;

2. Уч йилга яқин Кобулда яшаб, эндигина ўзи хоҳлагандек ҳаётини бошлаган Иброҳимбек учун ҳам, қайтадан яна ўша Кобулга бориб, хоҳлаган томонига чиқиш учун ҳам ҳукумат мансабдорларининг қовоғидан қарашлар ҳам жонига теккан;

3. Ҳазоралар билан душманлашиб қолганлиги боис, муҳожир оилаларни ташлаб, қўшинни Кобулга олиб кетиш, ҳимоясиз подани бўрилар галаси ихтиёрига топширишдек гап эди;

4. Термиз гарнизонидан қизил аскарларнинг бу ерларга ҳам тез-тез келиб, Фулом Набихон билан биргаликда

Ҳабибуллахон тарафдорларига қарши курашиш билан бир қаторда муҳожирларни талаш ва босқинчилик қилаётгани эди.

Ана шундай қарашлар ҳосиласи Иброҳимбекни отининг жиловини Айлободга қараб буришга ундайди. Бу пайтга келиб, Иброҳимбекнинг оиласи ҳам Кобулдан олиб келиниб, муҳожир лақайлар истиқомат қилаётган Айлободга жойлаштирилган эди. Бундан албатта Саид Ҳусейн норози бўлиб, бир неча марта Иброҳимбекнинг Кобулга бориши лозимлигини уқтирувчи хатлар жўнатади. Бироқ Иброҳимбек ўзбек, туркман ва қозоқ муҳожирлари жойлашган ҳудудни ташлаб кета олмас эди. Ушбу ҳолат Иброҳимбекни чуқур ўйга солади. Чунки, бир томондан атрофдаги ҳазоралар билан ёвлашиб қолгани бўлса, иккинчи томондан Саид Ҳусейн эса Иброҳимбекни Кобулга боришга кўндиришга уриниб, кетма-кет хатлар жўнатмоқда эди. Чунки:

1. Иброҳимбекдек йирик ҳарбий фигура ҳали ҳокимиятининг сиёсий-ҳарбий асослари анча бўш бўлган Ҳабибуллахон учун ҳам ҳокимият асосларини мустаҳкамлаш учун жуда керак эди.

2. Иброҳимбек Саид Ҳусейннинг ёнида бўлиб, унинг шахсий ғалабаларини ҳам таъминлашда муҳим ўрин тутаётган эди.

3. Иброҳимбек кўшини таркибида саккиз-тўққиз йиллик ҳарбий тажрибага эга бўлган, яъни большевикларга қарши курашган йигитлар аксарият миқдорни ташкил этар эди.

Юқорида таъкидланган комбинациялар йиғиндиси Саид Ҳусейннинг кетма-кет Иброҳимбекка ўзи билан Кобулга бориши лозимлигини уқдирувчи мактублар юборишига асос бўлаётган эди. Шу билан бир қаторда Иброҳимбек ҳам

Ҳабибуллахоннинг ҳокимиятининг мустаҳкамланишини истар, чунки:

1. Афғонларнинг пуштун элатини ташкил этувчи қабиаларга нисбатан тожиклар урф-одат ҳамда этногенетик жиҳатдан анча яқинлиги боис, Ҳабибуллахон ҳукумати мустаҳкамлангач, муҳожирларга ҳам талай имконият ва энгилликлар берилишига умид боғлаш мумкин эди;

2. Менталитетнинг умумийлиги, мақсаднинг яхлитлиги боис ўзбеклар ва тожиклар илгаридан биргалашиб, умумий душманга қарши курашиб келаётганлиги;

3. Советлар худудидан Термиз орқали кетма-кет Омонуллахоннинг вакили Фулом Набихон билан биргаликда қизилларнинг йирик гуруҳлари ўтиб, Ҳабибуллахон тарафдорларига ҳам қарши кураётганлиги, Иброҳимбекнинг душманлари бўлган большевиклар Ҳабибуллахоннинг ҳам душманига айланганлиги, демак ягона душманга қарши биргалашиб курашиш имконияти пайдо бўлаётганлиги Иброҳимбекни ҳам табиий равишда ўйлантириб, иккилантираётган эди.

1929 йилнинг 6-майида большевиклар кўшинига кўшимча равишда яна 400 қизил аскар келиб қўшилиб, авиация ёрдамида Дейдади қалъаси, 12-майда эса Тошкўрғон ҳам эгалланади.²⁰⁴ Май ойининг охирида Омонуллахон Ҳабибуллахон кучларига қарши ҳужумни тўхтатиб, йирик миқдордаги мол-мулк билан Ҳиндистонга, ундан Фарбга ўтиб кетганлиги боис СССР ўз кўшинини Афғонистондан чақириб олади.²⁰⁵

Ушбу жангда Иброҳимбек қизил армиянинг катта миқдордаги кўшини билан очик урушга кирмаганлиги боис

²⁰⁴ Бу ҳақда қаранг: Пронин А. «Советский Лоуренс» в Афганистане. Интернет: http://www.nwo.ng.ru/printed/history/2000-04-07/5_afgan50ago.html

²⁰⁵ Омонуллахон 1960 йилда Швейцарияда вафот этади.

йирик миқдорда талафот ҳам бермайди. Лекин, большевикларга қарши тарғибот ва ташвиқот ишларини кучайтира боради.

Бу орада тошқўрғонлик Саид Гиёс²⁰⁶ Айлободга Иброҳимбекка Гулом Набихоннинг Афғонистон худудидан чиқиб кетганлиги ҳақида маълумот келтиради. Шундай бўлсада, вазият тўлалигича Ҳабибуллаҳон фойдасига ҳал бўлмаётган эди. Мана шундай бир мураккаб шароитда Иброҳимбек Оқтепага бориб, муҳожирларнинг оқсоқоллари ва қўрбошилари, яъни туркман, козоқ, дўрман, қўнғирот ва лақай муҳожирлари вакиллари иштирокида кенгаш чақиради. Ва юқоридаги масалани кун тартиби этиб, кўндаланг кўяди. Кенгаш иштирокчилари кўшинларнинг Кобулга кетиши билан ҳазоралар Айлобод, Оқтепа ва муҳожирлар истиқомат қилувчи бошқа мавзеларнинг кулини кўкка совуришларини айтиб, худудларни лашкарсиз ташлаб кетиш мумкин эмаслигини, Гурига Саид Ҳусейн билан биргаликда Кобулга бориш учун муҳожирлардан вакил сифатида фақатгина юз киши кифоя деган қарорга келишадилар. Иброҳимбек Оқтепадан кенгашдан қайтаётиб, йўлда икки афғонни учратади, улар Саид Ҳусейннинг Кобулдан чиқиб Гурига тўхтамасдан тўғри Кобулга шошилиб кетганлигини айтишади. Иброҳимбек Айлободга келгач, ишончли одамлари орқали юқоридаги фикр тасдиқланади. Натижада Кобулга бориши лозим бўлган юз нафар муҳожирлар вакиллари бормасдан, мамлакат шимолида қоладилар. Шундай қилиб, Иброҳимбек Кобулга

²⁰⁶ Саид Гиёс Тошқўрғонлик машҳур эшоннинг ўғли, 30 ёшларда бўлиб, Иброҳимбекнинг хузурида бир неча маротиба бўлган ҳамда Ҳонобод ва Мозори Шарифдаги вазият ҳақида Иброҳимбекни хабардор қилиб турган. Баъзи пайтлар патрон ва милтиқлар ҳам олиб келиб, имкон қадар Иброҳимбек қўшинини қўллаб-қувватлаган. Ўзи жуда ғайратли бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида яхши гаплашиб, билимли киши бўлган. Унинг кўплаб муридлари бўлган.

бормасдан Айлобод яқинидаги Толиқонда жойлашади.

Толиқонда Иброҳимбек кузгача туради. Бу вақтга келиб, Қатағонда аҳвол жуда мураккаблашади. Вилоятни расман Ҳабибуллахон одамлари идора этсада, ҳақиқатан ҳокимият кимнинг қўлида эканлиги мавҳумий тус олади. Гури, Норин ва бошқа ҳудудларда аҳвол янада салбийлашиб, бир қишлоқ иккинчи қишлоққа, бир қабила бошқасига илгариги гинакудратлар учун уруш ҳамда талончилик фаолиятларини активлаштиради.

4. Нодирхоннинг Афғонистон тахтини эгаллаши ва Муҳаммад Иброҳимбек

1929 йилнинг октябрь ойида Кобулда Ҳабибуллахон тахтдан ағдарилиб Нодиршоҳ қонуний ҳокимиятни ўрнатиш баҳонасида, яъни Омонуллахонни тахтга қайтариш²⁰⁷ ёки Омонуллахоннинг ўғли Шоҳ Раҳматуллахонни Кобул тахтига чиқариб, Ҳабибуллахон режимига барҳам бериш тарғиби билан барча пуштун ва ҳазораларни ушбу ҳарбий амалиётларга фаол жалб этиши натижасида, шунингдек, Британиянинг ҳарбий ёрдами туфайли тез орада муваффақият қозонгач, ваъдаларни унутиб инглизлар кўрсатмаси асосида тахтни ўзи эгаллайди. Ҳабибуллахон Кобулдан эллик чақирим масофада бўлган Чорикорга чекиниб, тахтни эгаллаш учун қайтадан-куч тўплай бошлайди. Бу орда Нодирхондан Ҳабибуллахонни Кобулга таклиф этувчи мактуб келиб, унда Ҳабибуллахон ва унинг атрофидаги одамларнинг ҳаёти кафолатланиб, уларга олий лавозимлар беришини Қуръон асосида қасам ичиб ваъда

²⁰⁷ Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 588. (дарий тилида)

қилинади. Ушбу таклифни дастлаб Ҳабибуллаҳон қабул қилмасада, Саид Ҳусейннинг маслаҳати асосида²⁰⁸ ўз ҳукумати вакиллари билан Нодирхон саройига кириб боради. Нодирхон ўз қасамига хиёнат қилиб, Ҳабибуллаҳон билан биргаликда жами ўн етти кишини Кобул марказидаги Чамани Ҳузурий майдонида дорга оседи. Бу жасадлар бошқаларга ҳам сабоқ бўлиши учун бир-неча кун давомида майдонда дорда осилиб ётади.²⁰⁹

Бу воқеалардан бир қанча вақт ўтиб, Нодирхон томонидан Сафархонни²¹⁰ Хонобод ҳокими этиб тайинлаганлиги, унга барча фуқаролар ва муҳожирлар бўйсунуши лозимлигини уқдирувчи фармонлар тарқала бошлайди.²¹¹ Йигирма кунлар ўтиб, Сафархон тантана билан Хонободга кириб келаётиб замбараклардан залплар берилиб, янги губернатор, яъни мамлакат шимолида бутун куролли кучларнинг қўмондони келганлигини бутун минтақага маълум қиладилар. Сафархон илгари Иброҳимбекка таниш эди. Бу одам билан яхши муносабатда бўлгани сабабли Иброҳимбек Хонободга Мулла Назар ва Соибназар эшик оғабошини Сафархонни қутлаш учун жўнатсада, ўзи бетараф мавқени эгаллаб туради. Сафархоннинг ҳам қалбида Иброҳимбек билан илгаридан яқинлик бўлишларига

²⁰⁸ Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ карни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 603. (дарий тилида)

²⁰⁹ Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ карни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 591. (дарий тилида)

²¹⁰ Сафархон Омонуллаҳоннинг отаси Ҳабибуллаҳон даврида юқори лавозимларда ишлаган ҳамда Амир Олимхон Кобулга келгач, Қалъаи Фотуда Омонуллаҳоннинг Саид Олимхон ҳузурдаги вакили сифатида фаолият олиб борган кезларидан Иброҳимбек билан яхши таниш бўлиб, муносабатлари ҳам ижобий эди.

²¹¹ Нодирхон ҳокимиятни эгаллагач, масъул лавозимларга ўзининг туғишган ака-укаларини тайинлайди. Чунончи, Шохвалиҳон-ҳукмдор муовини, Шомаҳмуд-ички ишлар вазири, Муҳаммад Ҳошимхон-мудофаа вазири, Али Аҳмадҷон- хўжалик ишлари бўйича вазир ва ҳоказо.

қарамасдан, унинг Ҳабибуллахонни қўллаб, ҳазора ва афғонлар билан урушганлиги боис, қандайдир бир шубҳа бўлиб, Иброҳимбек сиймосида ўз ҳокимиятига муҳолифатда бўлган қуролли кучни кўрар эди.

Бу орадан бирор ойлар ўтгач, Иброҳимбек яна Толикондан Айлободга ўтади. 1929 йилнинг 1-7-ноябрларида Иброҳимбек кўшида йигитларнинг жанговар руҳини кўтариш мақсадида Бағаракда бир ҳафта давомида тўй беради. Бундай тантана табиийки, бир томондан қизилларни, иккинчи томондан Нодирхонни шошириб қўйиб, Иброҳимбек муаммоси асосий масалалардан бири сифатида кун тартибидан ўрин олади. Нодирхон томонидан мамлакатдаги сиёсий вазиятни мувофиқлаштириш, айниқса мамлакат шимолида қуролли ҳаракатларга чек қўйиш мақсадида ҳукуматга қарашли бўлмаган ҳар қандай гуруҳ, айниқса маҳаллий халқ орасида шухрати ошиб кетаётган Иброҳимбек кучлари тезда қуролларни топшириши лозимлиги ҳақида Хонобод ҳокимига буйруқ жўнатилади, чунки:

1. Британия бу даврга келиб Туркистон масаласи Совет Россияси фойдасига ҳал бўлганлигини бевосита бўлмасада, билвосита тан олган, СССР ўзининг жанубий кенгликларини имкон қадар кенгайтириб, кўшни мамлакатлар аҳолиси сиёсий онгини большевистик ғоя билан тўлдириб, пролетарларни бирлаштириш байроғи остида янги уруш ўчоғларини алангалантириш эҳтимоли ҳам йўқ эмас эди.

2. Шу мақсадда СССР томонидан эҳтимол тутилиб, сиёсий мўлжалга олинаётган мамлакатлардан бири Афғонистон бўлиб, айти пайтда ушбу мамлакат Британиянинг минтақадаги сиёсий манфаатлари марказида эди. Шу билан бир қаторда стратегик муҳим бўлган Ўрта

Осиёни тарихнинг қисқа лаҳзасида Россиянинг қўлига осонлик билан ўтиб кетиши, сиёсий манфаатлар ўйинида бой берган Британия учун, иккинчи маротаба яна ўша СССР билан Британия Ҳиндистони орасида буфер зона ролини ўйнаб турган Афғонистонни бой бериши – даврнинг йўлбарси бўлган Британия учун тасаввур этиб бўлмас ҳол эди.

3. Британия учун асосий муаммо Совет Туркистони бўлмай, асосий мақсад Ҳиндистонни қўлдан чиқармаслик эди. Шу жиҳатдан ҳам мустахлак Ҳиндистонни иложи борича большевистик ғоялардан тўсиқда сақлаш, бунинг учун СССР билан Ҳиндистон орасидаги Афғонистонни ўз таъсир доирасида ушлаб туриш, шу мақсадда Афғонистон ҳукуматида Британияга содиқ бўлиб, социалистик ғояларнинг ашаддий рақиби бўлган Нодирхон кучлари мавқеини мустаҳкамлашни истарди.

4. Бухоро тахтига даъвогар Олимхоннинг Кобулдаги фаолиятсиз, сокин ҳаёти, қўрбошиларнинг барчасининг ҳам СССР худудидан чиқиб, қўшни мамлакатларда қарор топаётгани, большевиклар ҳокимиятининг йилдан йилга мустаҳкамланиб, уларга қарши курашнинг фойдасизлиги, халқни большевиклар ўз сафларига жалб қилаётганликлари – шуларнинг ҳаммаси Британиянинг Ўрта Осиё, жумладан, собиқ Бухоро амирлиги худудларидан умидини узиб, Афғонистоннинг қўлдан чиқиб кетмаслиги пайида бўлишига олиб келди.

Натижада Британия Нодирхонга мамлакатда ўз режимини мустаҳкамлаш ҳақида кўрсатма бериб, бунинг учун зарурий ашёвий воситалар, шунингдек, ўн минг милтиқ, беш миллион ўқ-дори ва 180 минг фунт-стерлинг

билан таъминлайди.²¹² Шундан сўнг, юқорида таъкидлаганимиздек, Нодирхон мамлакат шимолида вазиятни беқарорлаштираётган Иброҳимбек кучларини қуролсизлантириш ҳақида буйруқ беради. Натижада 1929 йилнинг 22-ноябрида Сафархондан вакил келиб, қуролларни топшириш тўғрисида ҳокимнинг талабини Иброҳимбекка етказди. Иброҳимбек йигирма олти милтиқни топшириб, қолгани муҳожирларда эканлиги ҳамда тинч бўлиб кетгандан сўнг қуролларнинг қолган қисмини топширишини айтади, чунки:

1. Янги ҳокимият билан муносабатларни кескинлаштириш, шусиз ҳам шароитлари унчалик яхши бўлмаган муҳожирларнинг аҳволини оғирлаштириши мумкин эди.

2. Ушбу янги ҳокимият ҳам, гарчи Сафархон Саид Олимхон ва Иброҳимбек билан муносабатлари Омонуллахон даврида ижобий бўлишига қарамасдан, дастлабки фаолиятидан бошлаб муҳожирларнинг манфаатларига хилоф ҳаракатлар қилаётганликлари аниқ эди.

3. Муносабатларнинг мана шундай чигаллиги шароитида ҳамда атрофдаги афғон ва ҳазоралардан иборат қуролли гуруҳларнинг босқинчилик ва талончилик характери, демак вазият тақозоси Иброҳимбекка мавжуд ҳамма қуролларни ҳам топширишга йўл бермас эди.

Натижада Иброҳимбек ўзи мақбул деб ҳисоблаган йўлни тутиб, фақатгина йигирма олти қуролни топширади. Беш-олти кундан сўнг Сафархондан Саид Ҳусейндан олган пулларни ҳам топшириш лозимлигини талаб қилувчи хатлар

²¹² Қаранг: Мир Мухаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 609. (дарий тилида)

ҳам олади. Иброҳимбек Омонулла пайтидан бундай пулларни олиб келаётганлиги, булар қарз сифатида эмас, балки қилинган меҳнатлар эвазига берилаётганлигини айтиб, мен ҳеч кимдан қарздор эмасман дейди. Аини пайтда Кобулдан Хонободга Сафархоннинг ўғли Анваржон²¹³ отасига ўринбосар бўлиб келади. У ҳам отаси қўйган талаблар билан чиқиб, олган барча пулларнинг қайтарилиши ёки бу ҳақда тезда Кобулга бориб ҳисобот бериши лозимлигини таъкидловчи мактублар ва талабномалар кела бошлагач, Иброҳимбек «мен ҳеч кимдан ҳеч нарса қарздор эмасман» деб, қатъий норозилик билдиради. Ушбу воқеалардан бирор ой ўтгач, Хонобод атрофларида Нодирхон ҳукуматидан яшириниб юрган кўҳистонлик тожиклар Мухаммад Ҳошимхон ва Фулом Қодирхонлар²¹⁴ ҳам ўз йигитлари билан келиб Иброҳимбек гуруҳига қўшиладилар.

Иброҳимбекнинг ушбу ҳаракатларига қарши Нодирхон ҳокимиятининг Хонобод минтақаси ўз навбатда афғон ва ҳазораларни таъжилий равишда ҳарбий амалиётларга сафарбар этиб, маҳаллий гарнизонлар ҳисобидан Хонобод гарнизонини мустаҳкамлай бошлайди. Ушбу ҳол 1930 йил март ойининг ўрталаригача давом этиб, ушбу ҳаракатларни Хонобод ҳокими Сафархон томонидан Иброҳимбек Хонобод шахрини босиб олишга тайёргарлик кўрмоқда, деб изоҳлайди ҳамда шаҳар мудофаасини тинимсиз

²¹³ Бу ерда шуни ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, Сафархоннинг ўғли Анваржон ҳам Иброҳимбекнинг эски таниши бўлиб, шарқий Бухорога Анвар Пошшога афғонлардан иборат гуруҳни ёрдам сифатида бошлаб бориб, қайтишда бир кун Иброҳимбекнинг меҳмони бўлган эди.

²¹⁴ Мухаммад Ҳошимхон Ҳабибуллахон томонидан Хонобод минтақасида қуролли кучларнинг кўмондони, Фулом Қодирхон эса фуқаровий ҳокимият бошлиғи вазифаларига тайинланган эдилар.

муустаҳкамлай боради. Улар мавжуд ҳарбий-сиёсий таҳдидни томири билан йўқотиш мақсадида Иброҳимбек ва Фулом Қодирхонни тириклайин тутиш режасини ишлаб чиқа бошлайдилар. Натижада шу йилнинг 9-мартида Сафархон ўз ўғли Анваржонни Иброҳимбекни тамоман тор-мор қилиш учун Андароб, Гури ва Бағлонда лашкар йиғишга сафарбар этади. Табиийки, бундай хабарни Иброҳимбек ҳам ўз разведкаси орқали эшитади. Сафархоннинг нияти:

1. Нодиршоҳнинг ҳукуматга қарашли бўлмаган барча қуролли гуруҳларнинг қуролларини йиғиб олиб, Иброҳимбекни тартиб, қонун ва фармонларга итоат этишга чақириб, мамлакат шимолида беқарор вазиятнинг олдини олиш ҳақидаги фармонини бажариш;

2. Ана шу директив буйруқни бажариш орқали, ўз ҳокимияти ривожига соя солиб турган Иброҳимбекни йўқотиш, шу йўл билан бутун муҳожирларнинг ўз ҳукмига сўзсиз бўйсунганини таъминлаш;

3. Иброҳимбекни маҳв этгач, Ҳабибуллаҳон кучларини қўллаб-қувватлаган маҳаллий ўзбек ва тожик қуроли гуруҳларини тор-мор этиб, ҳокимлик ҳудудида эҳтимол тутилган хатарларни таг-томири билан қўпориб, ички вазиятни мақсадга мувофиқлаштириш эди.

Худди шу ниятда Иброҳимбекка қарши амалиёт режаси ишлаб чиқилади. Режага мувофиқ Анваржон Бағлон тарафдан ҳужум қилганида, Сафархон лашкарлари ҳам Хонободдан Айлободга ҳужум қилиши лозим эди. Бой ҳарбий тажрибага ва тактик маҳоратга эга бўлган Иброҳимбек, вазиятни охиригача кутмасдан Полвонхўжа ва Ортик додхоҳлар ихтиёрига юзлаб йигитларни бериб, урушсиз Анваржонни тутиб келишни буюради. Анваржон Иброҳимбекнинг эски таниши бўлиб, Анвар Пошшо даврида

Афғонистондан Шарқий Бухорога курул олиб бориб, Иброҳимбекнинг меҳмони бўлган эди. Шундай қилиб, Иброҳимбек йигитлари урушсиз Анваржонни тутиб келишади. Иброҳимбек Анваржонга қўрқма, биз эски кадрдонлармиз. Сен ёмон ниятда келган бўлсанг ҳам, мен сенга ёмонликни раво кўрмайман, дейди. Ва Полвонхўжага юзланиб, Анваржон ёнида бирон-бир хужжат йўқ эдими, дейди. Полвонхўжа уни қўлга олишда Анваржон иккита пакет хужжатларни ёндириб юборганини айтади. Иброҳимбек Анваржонга юзланганида, у - хужжатлар муҳим эмас, дейди. Анваржон Иброҳимбекка мен урушиш учун эмас, йигитларим билан Мозори Шарифга Кобулдан тайинланган янги волийсини²⁰⁶ кутлаш учун одам йиғиб ҳозирланаётганини баҳона қилади. Иброҳимбек: унда сенда волийни Хонобод ҳокими номидан кутлашга бораётганлигини тасдиқловчи расмий мактуб ёки хужжат бўлиши лозим, шундай хат борми, дейди. Бундай расмий мактуб табиий равишда Иброҳимбекни тутиб келиш учун отланиб, лашкар йиғаетган Анваржонда йўқ эди. Қўлга тушиш арафасида ёқиб юборган пакетларида Сафархон томонидан маҳаллий ҳокимият ва қабила оқсоқолларига Иброҳимбекнинг қўшинини яқсон қилиб, ўзини тутиб келиш учун Анваржон қўшини таркибига аскарлар беришларини буюрувчи мактублар эди.

Иброҳимбек Анваржонга - тўғриси айт, мен сенга нима ёмонлик қилдим-ки, сен мени тутишга келдинг, дейди. Анваржон тўғриси айтишга мажбур бўлади, ва - сен Хонободни эгаллаш учун лашкар йиғаетганинг ҳақида маълумот олдик - дейди. Иброҳимбекнинг бундай нияти ҳам йўқ эди. Ўзаро танқидий мулоҳазалар илгари сурилиб,

²⁰⁶ Волий-алоҳида худудий бирликнинг фуқаровий бошлиғи, ҳоким.

муносабатларга аниқлик киритиш ҳамда илгари сурилган шартномавий фикрларни кафолатлаш мақсадида Иброҳимбек таклифи билан Қуръон кўтариб қасам ичадилар ҳамда Анваржон билан қуйидаги мазмунда ёзма шартнома тузишади: Иброҳимбек томони:

1. Қуролларни мен ўз хоҳишим билан топшираман, ушбу масалада ҳеч қандай мажбурият юкланмасин.

2. Кобулга ёки Хонободга мен ўз хоҳишим билан бораман, менга буйруқ берилмасин.

3. Хонобод ҳокимининг рухсатисиз мен Афғонистондан ташқарига чиқмайман.

4. Омонулла ва Саид Ҳусейндан олган барча пулларни қайтармайман.

5. Нодиршоҳ душманлари менинг душманларим, унинг дўстлари менинг дўстларимдир.

6. Кўҳистонлик тожиклар Муҳаммад Ҳошимхон ва Фулом Қодирхонлар Сафархон томонидан таъқиб этилмайди.

Албатта, Иброҳимбек учинчи ва бешинчи пунктларни муҳожирлар билан Нодиршоҳ ҳукумати орасидаги кескинликка чек қўйиш, муносабатларни юмшатиш учун шартномага киритади. Анваржон эса қўшимча равишда қуйидаги пунктларни киритади:

1. Олинган барча пулларни Нодиршоҳ совға деб ҳисоблайди;

2. Афғонистон ҳудудида Иброҳимбек эркин ҳаракат этади, ундан ташқарига эса Хонобод ҳокимининг рухсати билан чиқади.

Афғонистонлик олим доктор Акрами Усмоннинг эътироф этишича, Иброҳимбек ва Анваржонлар қуйидаги мазмунда шартнома тайёрлашганлар: Иброҳимбек томони: Мен Оллох

даргоҳининг бандаси Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги, тўпчибоши, ғозий, ки Афғонистон тупроғи доҳилидамен, муҳожирлар номидан ушбу давлатга бўйсунимни тан олган ҳолда Қуръон асосида шундай аҳдга содиқманки, Муҳаммад Нодирхон ҳукуматини тан оламан. Ушбу давлатнинг дўсти мен учун дўст, душмани мен учун душмандир. Вилоят ҳокимининг муовини хурматли Муҳаммад Анвархон орқали аълоҳазрат жанобларига куйидаги истак ва талабларимизни етказмоқчиман:

1. Афғонистоннинг турли бурчакларига бориб келиш ҳуқуқини сақлаб қолишим, Кобул ва Хонободга ўзим истаган вақтда боришим, бунинг учун ҳукумат томонидан мажбур қилинмаслигим, Афғонистондан ташқарига эса мавжуд ҳукуматнинг ижозати билан чиқишимни;

2. Афғонистонга ҳижрат қилишимнинг ибтидосидан (1926 йил, 21-июнь. Н.Н.) Омонуллахон замонида, ундан кейинги инқилоб даврида Афғонистон давлати томонидан берилган барча пулларни қайтармаслигимни;

3. Менга бўйсунувчи кучларда мавжуд бўлган қуро-ляроқлар Афғонистонда тинчлик ўрнатилиб, ҳукумат томонидан хавфсизлигимиз таъминланишига қадар ўзимизда қолиши, ҳукумат томонидан уларни топширишни талаб этилмаслигини;

4. Менинг Афғонистон давлати ҳамда Амир Муҳаммад Нодирхонга ҳеч қандай ғаразли ниятим бўлмасдан, мамлакат бошлиғи сифатида эътироф этиб, шариат талаблари асосида унга бўйсунимни ҳамда ўз аҳдимга содиқлигимни муқаддас Қуръон асосида тасдиқлайман.

23 – худ буржи, 1308 шамсий ҳижрий йил, яъни муқаррам шаввол ойининг 13-куни, 1348 – қамарий ҳижрий йил.

Мухр: Муҳаммад Иброҳимбек, девонбеги, тўпчибоши, ҒОЗИЙ.²⁰⁷

Доктор Акрами Усмоннинг таъкидлашича Анваржон томони ўз навбатида қуйидаги мазмунда аҳднома тайёрлайди: Менким, Оллоҳнинг бандаси Муҳаммад Анвархон вилоят ҳокимининг муовини, иззатли Муҳаммад Иброҳимбекхон билан Қуръон асосида қасамёд қилиб, қуйидаги мазмунда аҳднома тузамиз:

1. Иззатли Муҳаммад Иброҳимбекхонки, аълоҳазрат Муҳаммад Нодирхон бошлиқ Афғонистон ҳукуматига тобелигини тан олиб, унинг дўстини дўст, душманини душман сифатида эътироф этишга аҳд қилмоқда экан, мен ҳам эшон (Муҳаммад Иброҳимбек – Н.Н.) билан Қуръон асосида аҳд қиламанки, Муҳаммад Иброҳимбекни ватан ва давлатнинг дўсти сифатида таниб, унга нисбатан ҳеч қандай ғаразли ниятим йўқ, токи Муҳаммад Иброҳимбекхон қалбида подшоҳ ва ватанга нисбатан ҳурмат ҳисси мавжуд бўлиб, ўз аҳдига қойим экан, мен ҳам ўз аҳдимга қойим қоламан;

2. Афғонистоннинг собиқ ҳукмдорлари томонидан Муҳаммад Иброҳимбекхонга берилган барча пуллар талаб этилмайди;

3. Мавжуд қурол-яроқлар мамлакат осуда ҳолга қайтгандан сўнг, ихтиёран ҳукуматга топширилади. Ишонаманки, ушбу масалада Муҳаммад Иброҳимбекхон жаноблари Қуръон қасамёдини бузмайдилар;

4. Муҳаммад Иброҳимбекхон жаноблари Афғонистон ҳудудида эркин ҳаракатланиш талабини қўймоқда экан, алҳамдулиллоҳ Афғонистон миллатининг барчаси эркиндир

²⁰⁷ Доктор Акрами Усмон. Афғонистон ва Осиёи Миёна дар чамбарои бозин бузург. Пешовар, 1379 ҳижрий (2001 мелодий). 67-69 – бетлар. (Дарий тилида)

ҳамда ўз мол-мулкларига эга. Шу жиҳатдан Афғонистон ҳукумати Сизга ортиқча талаб қўймаган ҳолда, Афғонистондан ташқарига ҳукуматнинг ижозати билан чиқишингизни талаб қилади.

Тўрт бандга эга бўлган ушбу аҳднома Муҳаммад Иброҳимбекхон ҳузурида тузилиб, Қуръони Карим асосида аҳдлашилди. Ҳар икки томон ҳам ўзд аҳдларига содиқлигини билдиради.

Пайшанба, 1348-ҳижрий йилнинг шаввол ойи.²⁰⁸

Буларнинг ҳаммаси ёзма равишда тайёрланади ва ҳар икки томон шартномага содиқ қолиш учун Қуръонни кўтариб қасам ичишади. Сўнгра меҳмонга мулозамат кўрсатилиб, Иброҳимбек томонидан от ва тўн совға қилинади. Ҳамда мулозимлар қуршовида Анваржонни Хонободга кузатадилар. Иброҳимбек шартномани Анваржоннинг отаси Хонобод ҳокими Сафархон ўз имзоси билан тасдиқлаши учун Анваржондан бериб юборади. Ва бу ҳужжат бир неча кундан сўнг Сафархон имзоси билан Айлободга қайтарилади.²¹⁶

5. Нодирхоннинг Муҳаммад Иброҳимбекни Мозори Шариф волийси ўринбосари этиб тайинлаши ва воқеаларнинг кейинги ривож

Анваржон Хонободга кетгандан сўнг Иброҳимбек Ишкомишга зиёратга боради ва у ерда беш кун туриб, Айлободга қайтади. Айлободга келиши билан Мозори

²¹⁵ Доктор Акрами Усмон. Афғонистон ва Осиёи Миёна дар чамбараи бозин бузург. Пешовар, 1379 хижрий (2001 мелодий). 69 – 71 - бетлар. (Дарий тилида)

²¹⁶ Ушбу даврда Афғонистонда Иброҳимбекнинг қахрамонликлари ҳақида куйидаги байт машхур бўлган экан: Иброҳимбеки Лақай,

Дар байни мардум тоқай.

(Иброҳимбек Лақай, Эл ичида танҳодир)

Шарифдан кўхистонлик Ғулом Хусейнхон ва туркман сардорлари, яъни кўрбошилари Аvez Мурод, Мулла Худайназар, Анна Келди, Назар Эшонлар ўзларининг уч юз қуролланган йигити билан келиб, Иброҳимбек зиёратда эканлиги пайтида Мозори Шарифда Нодиршоҳга қарашли кучлар билан уришганликларини айтиб, бундан кейин қандай йўл тутайлик деб маслаҳат сўрайди.

Бир кундан сўнг Сафархон Мозори Шарифда Нодиршоҳ кучларига қарши қуроли кўзғолон кўтарган кўхистонлик тожиклар ва туркманлар Айлободда Иброҳимбек олдида эканлигидан дарак топиб, Иброҳимбекка тезда ҳузуридаги кўзғолончиларни қуролсизлантириб Хонободга юборишини буюрувчи мактуб келади. Иброҳимбек ўз маслақдошларининг қилган ҳаракатларини оқламасада, уларни қуролсизлантириб Сафархоннинг ихтиёрига топширишни ҳам раво кўрмай турган бир шароитда Кобулдан Нодиршоҳнинг Мирза Қосимхон ва яна икки расмий вакиллари Иброҳимбекни Мозори Шариф волийсининг ўринбосари этиб тайинланган фармонини олиб келади. Шу билан бир қаторда фармонда Нодиршоҳ, Иброҳимбекнинг Анваржон билан тузган шартномасини маъқуллагани таъкидланади. Иброҳимбек Сафархондан кўзғолончиларни қуролсизлантириб Хонободга жўнатишини тасдиқловчи мактубни кутиб турган вакилдан, кўзғолончиларни эмас, балки Нодирхондан келган, яъни ўзининг Мозори Шариф волийсининг ўринбосари этиб тайинланганлиги ҳақидаги фармон хабарини жўнатади. Натижада Иброҳимбекнинг Мозори Шариф волийси ўринбосари этиб тайинлаганини эшитиб, Хонободдан Қундуз ҳокими, гарнизон бошлиғи ва яна бир қанча расмий кишилар қутлаш учун Айлободга келадилар. Вакиллар

Хонободга, Мирза Қосимхон ўз шериклари билан Мозори Шарифга кетиш учун Гурига чиқиб кетадилар. Иброҳимбек Мирза Қосимхон орқали Мозори Шариф волийсига мактуб ёзиб, аввал Эшон Халифанинг олдига ўтиб, ундан сўнг Мозори Шарифга боришини таъкидловчи мактубни жўнатади.

Сўнгра Мирза Қосимхон шериклари билан Гури йўналиши бўйлаб, Иброҳимбек эса Мозори Шарифга кетиш олдидан Эшон Халифани кўриш учун унинг хузурига жўнайди. Оқтепада Иброҳимбек оқсоқолларни йиғиб, Нодиршоҳ фармонини ўқиб беради, оқсоқоллар Иброҳимбекнинг Мозори Шарифга волий ўринбосари этиб тайинланганини эшитиб, ниҳоятда хурсанд бўлишади. Иброҳимбек Оқтепада бир неча кун туриб қолади. Бу орада Кобулдан Саид Олимхоннинг одамлари Мирфаттоҳбек ва Аъзамхўжалар, яна иккита фармон, бири Нодиршоҳдан, иккинчиси эса Олимхондан олиб келишади. Ҳар икки фармон ҳам Иброҳимбекнинг Кобулга боришини талаб этар эди. Нодиршоҳнинг бу фармони Иброҳимбек билан Анваржон ўртасида тузилган шартноманинг иккинчи бандига зид эди. Нодиршоҳнинг мақсади бу «Шарқ Наполеони»ни мансаб билан чалғитиб, ҳарбий амалиётлардан четлатиш эди. Лекин, бу орада большевиклар ҳукумати томонидан Нодиршоҳга: «Иброҳимбек Лақай кучлари Бадахшон, Ҳокон, Дарвоз, Таҳор, Дарқад, Хўжаилғор; Балх вилоятига қарашли Чаҳоб, Русток; Қандаҳор вилоятига қарашли Шўртепа, Тошгузар, Ҳазрат Имом, Қалъаизол, Оқмачит; Самангон вилоятига қарашли Бандар, Ҳайратон, Халам; Журжон вилоятига қарашли Ҳамийёб, Келиф ва Қирқинни эгалладилар, деган маълумот бердилар. Агар жиддий тадбир кўрилмаса, сизлар учун

хатарли оқибатлар юз бериши мумкин, деб ҳукуматни саросимага солиб қўйдилар».²⁰⁹ Шунингдек, Хонобод ҳоқими Сафархондан Нодирхонга шошилич мактуб юборилиб, Иброҳимбек масаласида жуда эҳтиёткор бўлиш лозимлигини, мансабга чиқмасдан минглаб қўшин тузган киши мансабни эгаллагач, қўшин сафини табиий равишда кенгайтириши мумкинлигини, бу эса мамлакатнинг ички хавфсизлигига жиддий хавф солиши табиийлигини айтиб, шу билан бир қаторда:

1. Иброҳимбекнинг нияти мансабга чиқиб, аҳолини бирлаштириб, Афғонистоннинг шимолида охир-оқибатда ўзбек ва тожикларнинг мустақил давлатини тузиш эканлигини;

2. Иброҳимбекнинг Мозори Шарифда ҳоким ўринбосари этиб тайинланганлигини СССР ҳукумати эшитгудек бўлса, муносабатларнинг кейинги ривожини таҳликали характер касб этиши мумкинлигини таъкидлайди. Иброҳимбекка қарши курашиш баҳонасида большевиклар Афғонистонга кириб, натижада афғонларнинг ҳам бошига Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларининг бошига солган кулфатларни солиб, мамлакатда ўзларининг большевистик ғояларини тарғиб этишлари муқаррар, кабилидаги фикрлар Нодиршоҳга етказилади.

3. Бусиз ҳам Афғонистоннинг шимолида ўз мафкуравий тарғибини йўлга қўйишга интилаётган большевиклар, қайтадан кириб, Иброҳимбек кучларига қарши ҳарбий амалиёт ўтказиш баҳонасида баъзи худудларнинг кулини қўққа совориши муқаррарлиги ҳам таъкидланган эди.

4. Совет ҳукуматининг талаби ҳам Нодиршоҳнинг доимий диққат марказида бўлиб, ушбу талабларни

²⁰⁹ Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Бухоро. 2004. Б. 113.

бажармаслик, унинг назарида бир томондан Иброҳимбек томонидан эҳтимол тутилган хавфнинг реаллигини таъминласа, иккинчи томондан большевикларнинг шусиз ҳам яқинлашаётган зуғуми сарҳад ошиши муқаррарлигига асос яратади, деб Нодиршоҳни ушбу масала ўйлантириб қўяди ва шошилинич машварат чақириб, кун тартибига фақат мана шу масалани қўяди.

Бу тахминлар Нодирхоннинг ҳали жуда ёш бўлган ҳукумати учун анча жиддий оқибатлар келтириши ҳақида бир тўхтамга келиб, Иброҳимбекни Кобулга чақириб, қуролсизлантириб чора кўриш, унинг тезроқ етиб келишини таъминлаш учун Саид Олимхондан фойдаланиш лозимлиги таъкидланади ҳамда Олимхоннинг диққатини жалб этиб, Иброҳимбекнинг тезроқ Кобулга етиб келишини таъминловчи режа ишлаб чиқади. Нодирхон томонидан ишлаб чиқилган ушбу режага мувофиқ инглизлар Иброҳимбекни Советлар ҳудудига ташлаш учун қулай фурсат келганини, ушбу амалиётнинг бошланиши учун Иброҳимбек тезда Кобулга етиб келиши лозимлиги ҳамда инглизлар уни қурол-яроқ билан таъминлашларини Олимхонга етказиб, уни ҳам ишонтиришади. Олимхон ҳам инглизларнинг ёрдамига умид боғлаб, амалиётнинг тезроқ бошланишини интиқлик билан кутади. Натижада Олимхон томонидан ҳам Иброҳимбекни Кобулга даъват этгувчи мактуб юборилишига эришилади. Юқоридаги фармонлар мана шундай разилонани ниятда қилинган ҳаракатларнинг ҳосиласи эди.

Хуллас, яна сал орқага қайтгудек бўлсак, ушбу фармонларни Октепадаги кенгашдан ҳали кетишга улгурмаган муҳожирлар оқсоқоллари эшитгач, бу фармонларга ошқора норозиликларини билдиришади. Улар

ўзаро маслаҳатлашиб, мансабга тайинлаш ва яна чақириб олишлар тагида қандайдир сир бор ва бу масалада Иброҳимбек барча муҳожирларнинг диний раҳнамози Эшон Халифа билан маслаҳатлашиши керак, деб ҳисоблайдилар.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Иброҳимбек шимолга ўтиб, ҳарбий амалиётларга аралашиб, пайдар-пай муваффақиятларни қўлга киритаётгандан бошлаб, Эшон Халифа билан муносабатлари қуюқлаша бориб, ҳар ҳафта давомида вакиллар орқали маълумотлар алмашилиб турилар эди. «Иброҳимбек кучларини туркманларнинг диний раҳнамози Халифа Қизилоёқ ҳамда маҳаллий халқнинг пешвоси Домулла Араблар қўллаб қувватлай бошлайдилар».²¹⁰ Хусусан, Афғонистон шимолида мустақил давлат тузиш учун ҳарбий ҳаракатлар давом этиб, натижалар кўзга ташлана бошлангач муносабатлар олдингидан ҳам ижобий мазмун касб эта бошлаб, Эшон Халифа туркманларни ҳам ушбу ҳаракатларга жалб эта бориб Иброҳимбек ихтиёрига жўнатади. Чунки:

1. Туркманлар билан афғонлар ўртасида муносабатлар адоватли бўлиб, бунинг асосий сабаби афғон гуруҳларининг босқинчилик ҳаракатлари эди.

2. Эшон Халифа ҳам Иброҳимбек сиймосида аҳолини афғонлар асоратидан халос этиши мумкин бўлган ҳарбий-сиёсий кучни кўрар, шу куч атрофида бирлашиб, душмандан интиқом олиш мумкинлигини билар, агар мустақил давлат тузилгудек бўлса, сиёсий мавқе масаласида ҳам имконият яратилар эди.

²¹⁰ Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 585. (дарий тилида)

3. Иброҳимбекнинг қўлида катта миқдордаги қурол-яроқ ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳам бир томондан келажакдаги муваффақиятларни таъминлаш учун асос эди.

Жосулик маълумотларига қараганда бу даврга келиб Иброҳимбекнинг қўлида 1500 та қурол-яроқ бўлган.²¹¹

Иброҳимбек ҳам ўз-навбатида Эшон Халифа сиймосида бутун туркманларни бирлаштириш мумкин бўлган кучни кўрар, унинг обрў ва эътибори, шундай мураккаб паллада жуда муҳим эди. Шу сабабдан ҳам Иброҳимбек амалга ошириш лозим бўлган режалар ҳамда ҳарбий вазиятга дахлдор жараёнлар тўғрисида у билан маслаҳатлашиб турар эди. Бу даврда туркманлар Иброҳимбек кўшинини моддий маблағ ва қурол-яроқ билан қўллаб-қувватлашдан ташқари «...ҳатто закотларини ҳам Иброҳимбекнинг одамларига йиғиб берганлар».²¹²

Ана шундай ўзаро иттифокнинг ҳосиласи сифатида Иброҳимбек бу гал ҳам Эшон Халифанинг ҳузурига ташриф буюради, буни эшитиб, атрофдан беш минг туркманлар йиғилишади. Иброҳимбек Эшон Халифага ҳар икки фармонни кўрсатади. Эшон Халифа бу ерда кенгаш чақириб, Андхой, Акчи ва Шибирғондан оқсоқолларни таклиф этади. Кенгашда Иброҳимбек вазиятни тушунтириб, Нодиршоҳ фармонларини эшиттиради ва иккинчи фармон шартномани инкор этишини ҳам айтади. Кенгаш қатнашчилари Нодиршоҳнинг биринчи фармонини ўзгартирганини қоралайдилар ва Иброҳимбекка нисбатан ғаразли ниятда қилинган ҳаракатлар деб ҳисоблайдилар. Ҳамда Иброҳимбекнинг Кобулга бориши хавfli деган қарорга келадилар. Мозори Шарифга бориш лозим деб

²¹¹ Пограничные войска СССР. 1929-1938. Москва: Наука, 1972. Стр. 159.

²¹² Бойко В.С. Среднеазиатская эмиграция в Афганистане 20 е – начале 30-х годов XX века. // Ўзбекистон тарихи. 2004. №3. Стр. 29.

ҳисоблайдилар ва Иброҳимбекдан бир кун олдин юзлаб сўфилар билан Эшон Халифа Мозори Шарифга киришга, ундан сўнг туркман лашкарларидан иборат кўрбоши гуруҳлари ва ўзининг кўшини билан Иброҳимбек боришига келишадилар. Шундай қилиб, Эшон Халифа Мозори Шарифга Иброҳимбек эса туркман йигитларидан иборат ўз лашкари билан Балхга келиб жойлашади. Бир кундан сўнг Мозори Шариф волийсидан вакил келиб, Иброҳимбекка одамлари ва қуролларини Балхда қолдириб, ўзи Мозори Шарифга боришини айтади. Туркман сардорлари бунга рози бўлмай, бу нима гап Нодиршоҳ гоҳ Иброҳимбекни мансабга тайинлайди, гоҳ фармонни бекор қилади, гоҳ Кобулга келишини талаб қилади, энди эса ҳоким уни лашкарсиз ва қуролсиз кирсин дейди, деган фикр билдирадилар ҳамда Мозори Шарифга Эшон Халифага вазиятни аниқ билиш учун чопар юборадилар. Эшон Халифа ҳазораларнинг нияти бузуклигини айтиб, бир сардорни йигитлари билан юборишни сўрайди. Иброҳимбек Қилич сардорни эллик йигити билан жўнатади. Эрталаб яна Эшон Халифадан чопар келиб, ўзини ва Қилич сардорни йигитлари билан бир боққа жойлаштирилиб, уч томондан ҳазоралардан иборат кўриқчилар қўйилиб, ҳаракатлари назорат этилаётганини айтиб, Иброҳимбекка эҳтиёт бўлишни, лашкарсиз ҳаргиз Мозори Шарифга кирмаслиги кераклигини айтади.

Эртасига Мозори Шариф волийсидан вакил бўлиб, Малик Ғулом Наби келади ва Иброҳимбекка тўрт юз йигити билан кириши мумкинлигини, шаҳарда Иброҳимбекни кутиб олиш ва зиёфат учун катта тайёргарлик кўрилаётганини айтади. Бу пайтда Иброҳимбек кўшинининг сони туркманлар билан биргаликда икки минг киши атрофида эди. 1930 йилнинг 1-майида Иброҳимбек ўзининг

икки минг кишилик қўшини билан Мозори Шарифга келади, оқшомни шаҳарда ўтказиб, эртасига Сиягирдга чиқиб кетади. Иброҳимбекнинг ушбу намойишкорона ҳаракатлари шаҳар волийси билан бир қаторда Мозори Шарифдаги СССР консулхонасини хавотирга солади ва шошилинич равишда Москвага хабарнома жўнатилиб, Иброҳимбек томонидан мавжуд хавф кўламининг муқаррарлигини, марказ томонидан Ўрта Осиё ҳарбий округи кўмондонлигини Иброҳимбек ҳаракатларини доимий назардан қочирмасликка эътибор қаратиш, чегараларни мустаҳкамлаш ҳамда Иброҳимбекни тор-мор этиш амалиётларни жонлантириш учун унинг таъқибини кучайтириш ҳақида вазифалантиришга эришилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Иброҳимбек ўз қўшини билан шаҳарга кирганида ҳеч ким кутиб олмайди ва катта қўшинга бир қозон ош тайёрланади, холос. Бу албатта Иброҳимбекнинг иззат-нафсига тегади ва шаҳарда бир кун туриб, эртасига йигитларни олиб Сиягирдга қайтади, у ердан телефон орқали Мозори Шариф волийси билан боғланиб, ўзининг очик норозилигини билдиради. Волий эса Иброҳимбекнинг лашкарсиз, бир ўзи киришини талаб этади. Иброҳимбек эса рад этиб, туркман сардорларига ўз йигитлари билан Балхга қайтишни буюради.

1930 йилнинг 9-майида Иброҳимбек Айлободга туркман сардорларисиз ўзининг 1200 нафар қўшини билан келади. Бу ерда у икки юз йигитни ўзи билан бирга қолдириб, қолган таркибга ўн беш кун муддатга жавоб беради. Иброҳимбекнинг Айлободга келиб ўрнашиши билан афғон ҳукумати томонидан Имом Соҳиб гарнизони жанговар ҳолатга келтирилиб, қалъа деворларига тўплар ўрнатилади ҳамда кечаю-кундуз ҳарбий қоровуллик жорий қилинади.

1930 йилнинг 24-25-майида Иброҳимбек бошчилигида барча аскарбоши ва кўрбошилар иштирокида мажлис бўлиб, Советлар тупроғига кириб, большевикларга қарши урушиш режаси илгари сурилади. Ушбу режага мувофиқ Ўтанбек ўзининг 500 йигити билан Қабодиёнга ўтиб Шеробод йўналиши бўйлаб, Фулом Қодирхон ўзининг йигитлари билан Ўрта Тўғай²¹⁷ орқали Кўлоб минтақасида, Фузайл Махсум ўзининг йигитлари билан Қоратегин-Файзобод йўналиши бўйлаб, Иброҳимбек қолган аскарбоши ва кўрбошилар билан Фархор, Данғара, Лақай ва Ҳисор йўналишлари бўйлаб ҳарбий амалиётлар олиб боришлари лозим эди.

Афғонистонда Иброҳимбекнинг мавқеи кучайиб борган сари Нодирхон Иброҳимбек сиймосида ўзининг ёш ҳукуматига нисбатан реал таҳдидни кўриб, бир томондан Буюк Британия ҳукуматидан ёрдам сўраса, иккинчи томондан «...совет ҳукуматини умумий душманга қарши ҳарбий ҳаракатларни мувофиқлаштириб олиб бориш учун даъват эта бошлайди».²¹⁸ Натижада большевиклар Иброҳимбек таҳдидидан халос бўлиш учун унинг кучларини Афғонистоннинг ўзида яқсон қилиш мақсадида 1930 йилнинг июнида Яков Мелькумов қўмондонлигида қизил аскарлар Айваж чегара пости орқали Афғонистонга киритилади.²¹³ Улар Айлобод, Октепа, шунингдек, Қундуз

²¹⁷ Ўрта тўғай ороли 1929 йилгача СССРга қарашли ҳудуд сифатида эфирол этилиб, 1926 йилнинг 15 августидаги совет-афғон чегараларини демаркация қилиш сабабли, афғон ҳукуматининг талабини инобатга олган ҳолда совет ҳукумати ушбу оролдан воз кечади.

²¹⁸ Шевченко Д.В. Ибрагим-бек – лидер «басмаческого движения» Восточной Бухары (по материалам рассекреченных документов Федеральных Российских архивов) // «XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Бухоро, 2010. – Б. 150.

²¹³ Қаранг: Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 608. (дарий тилида)

дарёси атрофидаги 35 км.лик масофада жойлашган лақай, кўнғирот, дўрман, козоқ муҳожирларининг чоптара ва ўтовларини яксон қилиб, муҳожирларнинг пишиб етилиш арафасида бўлган буғдойзорларининг асосий қисмини ёқиб юборадилар. Иброҳимбек кучларининг ғоявий раҳнаمولари сифатида Домулла Донахон, Эшон Полвон ҳамда ўнлаб одамлар қизиллар томонидан шаҳид этилади.²¹⁴ Дастлаб, қизиллар кўшинига қарши жангга кирган Иброҳимбек, қизилларнинг миқдор ва қурол-яроқ жиҳатидан устунлигини билгач, тоққа чекинади. Қизиллар 200 туяни, 80 отни ва 400 кўйни ўлжа сифатида аҳолидан тортиб олиб, орқага қайтадилар.²¹⁵

Иброҳимбек афғонлар билан уч-тўрт марта тўқнашгач, Кобулдан Хонободга, ундан Сиёбга Иброҳимбекни ахтариб Эшон Сулаймон Садр (Эшони Судур)²¹⁶ келади. У келиб, Иброҳимбекни Амир Олимхон номидан Кобулга таклиф этиб, таклиф сабабларини куйидагича изоҳлайди: Нодирхон ва Олимхон инглизлар билан Совет ҳокимиятига қарши кейинги курашиш режасини ишлаб чиқиб, бу курашнинг олдинги планига Иброҳимбек бошчилигида Айлободга келиб жойлашган муҳожир ўзбекларни ташлаш лозим деган хулоса билан Иброҳимбекни Кобулга, ундан инглиз-афғон чегарасига яқин бўлган Даккага инглизлардан қурол-яроқ

²¹⁴ Бу даврда Афғонистондаги лақайлар орасида куйидаги тўртлик тарқалган: Қой хайдайман сахарде,

Ерте тангда бахарде.

Лақайди душман кирди

Айлабаттай шаҳарде.

²¹⁵ Бу ҳақда қаранг: Павел Аптекарь. Специальные операции Красной Армии в Афганистане в 20-е годы. Интернет: <http://rkka.vif2.ru/oper/afg/afg.htm>

²¹⁶ Эшони Судур ва Садр – Бухоро амирлиги ҳудудида диний пешволарга, шунингдек илоҳиёт, шариат илмига эга бўлган шахсларга бериладиган диний унвонлар. Унвоннинг қуйи босқичи ўроқ, ўрта босқичи судур, юқори босқичи садр бўлган. Эшони Судур ҳақида асар охирида муфассал маълумот беришга ҳаракат қиламиз.

ҳамда ўқ-дорилар олиш учун жўнатмоқчи эканлигини айтади. Эшони Судур гапларига қараганда инглизлар томонидан қурол-яроқ ва бошқа ҳарбий аслаҳалар билан таъминланган Иброҳимбек Совет ҳудудига ўтиб, қизилларга қарши кенг қамровли ҳужумни бошлаши керак эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу вақтга келиб, Иброҳимбек афғонлар билан уч-тўрт марта тўқнашиб улгурган эди. Кундан-кунга муҳожирлар ҳамда маҳаллий ўзбек ва тожиклар ҳисобига кенгаётган Иброҳимбек кўшинидан Нодиршоҳ хавотирланиб, Иброҳимбекни ҳийла билан Кобулга чақириб, ушлашни ният қилади. Қуръонни ўртага қўйиб Ҳабибуллаҳон ва унинг атрофидагилар ҳаётини сақлаб қолиб, олий лавозимлар ваъда бериб, сўнг қасамга хилоф равишда уларни қатл этган Нодирхоннинг ушбу ҳийласини сезган Иброҳимбек, бу Нодиршоҳнинг ўзини тутиш учун қилмоқчи бўлган тактик мақсади деб билиб, Эшони Судурга Кобулга бормаслигини қатъий қилиб айтади. Иброҳимбек билан дўстона алоқада бўлган Эшони Судур ҳам Кобулга бормасдан, Иброҳимбек ёнида қолади. Юқоридаги таклиф бўйича Нодиршоҳ ва Олимхонларга ҳеч қандай жавоб жўнатилмайди.

Уч-тўрт кундан сўнг Айлободда яна Мозори Шариф волийсидан Муҳаммад Азимхон ва Малик Ғулом Набилар кетма-кет келиб, ҳокимнинг янгидан-янги талабларини еткази бошлайдилар. Бу талаблар қуйидагилар эди:

1. Нодиршоҳ душманлари билан дўст тутинмаслик.
2. Қуролларни топшириш.
3. Кўҳистонлик тожиклар Ғулом Қодир ва Муҳаммад Ҳошимхонларни ўз қанотига олмасдан, тезда уларни Мозори Шариф ёки Кобулга топшириш.

4. Айлобод ва Оқтепадаги барча муҳожирларни олиб, нисбатан узоқроқ бўлган бошқа жойга кўчиш.²¹⁷

Бу ерда ҳам иккинчи талаб Иброҳимбек ва Анваржон ўртасида тузилган, Хонобод ҳокими тасдиқлаган, Нодиршоҳ маъқуллаган шартноманинг биринчи бандига зид эди. Демак, афғонлар шартномани пайдар-пай бузаётган эди. Талабнинг учинчи бандининг бажарилиши Мозори Шариф волииси вакиллари Иброҳимбек ва Нодирхон орасидаги дўстликни тасдиқловчи мезон эканлигини ҳам таъкидлашади. Иброҳимбек Малик Ғулом Набига Айлобод ва Оқтепани муҳожирларнинг ўзлари сувсиз чўлга сув чиқариб обод қилганликларини айтиб, бу масалани барча уруғ ва элатлар иштирокидаги оқсоқоллар йиғилишида ҳал этишни таъкидлайди. Ушбу бандни ҳам афғонлар қуйидаги мақсадда киритади ҳамда кетма-кет бажарилишини талаб этадилар:

1. Ҳукумат вакилларининг асосий талаби лашкарбоши Иброҳимбекни мамлакат шимолидаги ҳарбий-стратегик марказлардан узоқлаштириб, Иброҳимбек томонидан мавжуд хавфни минималлаштириш;

2. Худди шу мақсаднинг амалиётини таъминлаш учун нисбатан тўп бўлиб яшаётган муҳожирларнинг бирлигига раҳна солиш мақсадида кучларни пароканда қилиш.

Қурол масаласида ҳам шундай, улар муҳожирларнинг ўзларида, деб Иброҳимбек топширишдан бош тортади. Ва бир неча кундан сўнг охириги муносабатларни муҳокама

²¹⁷ Бу ерда талабнинг уч банди аниқ. Яъни Мозори Шариф маҳаллий ҳукумати ўз ҳарбий хавфсизлигини таъминлаш ҳамда кўҳистонлик бўлган душманларини маҳв этиш мақсадида қўйилган бўлса, Айлобод ва Оқтепа ҳам стратегик жиҳатдан бошқа худудларга нисбатан Мозори Шарифга яқинроқ жойлашган бўлиб, Иброҳимбек кўшини таркибининг асосини Айлобод ва Оқтепалик муҳожирлар ташкил этар, демак, муҳожирларни бу худудлардан кўчириш ҳам минтақа хавфсизлигини таъминлаши мумкин деб ўйлашганлар.

қилиш мақсадида Оқтепага оқсоқолларни йиғиш учун одам жўнатади. Чопар Оқтепага етмасдан орқага қайтади ва Оқтепага қизиллар кўшинлари кирганини маълум қилади. Юқорида таъкидлаганимиздек, Мозори Шарифда фаолият юргизаётган СССР консулхонаси ўз навбатида Иброҳимбек Советлар ҳудудига ўтиб, кенг қамровли ҳужум бошлаш учун катта миқдорда лашкар йиғаётганлигини ўз ҳукуматига етказган эди. Улар Иброҳимбекни Афғонистоннинг ўзида тор-мор этиш режасини ишлаб чиқа бошлайдилар. Ушбу режага мувофиқ катта миқдордаги большевиклар кўшини Афғонистонга киритилади.

Бу хабарни эшитгач, Иброҳимбек шошилини равишда Ўтанбекка хат жўнатиб, маълумотни аниқлашни буюради ҳамда тезда тасдиқловчи жавоб ҳам олади. Бу даврга келиб Хонобод ҳокими Сафархон билан Иброҳимбекнинг муносабати сезиларли даражада таранглашган бўлсада, Иброҳимбек умумий душман – большевикларга қарши биргалашиб курашиш мақсадида Сафархонга одам жўнатиб, ушбу масалада ўзаро маслаҳатлашган ҳолда ҳарбий амалиётни бошлаш лозимлигини таъкидлайди. Сафархон эса большевикларга қарши ўзинг урушни бошла, ундан сўнг афғонлар ҳам кўшилади, деган мазмунда мактуб жўнатади. Иброҳимбек разведкаси минтақадаги барча ҳудудларда ҳукумат аскарлари большевикларга қарши курашиш ниятлари йўқлигини айтгач, Иброҳимбек Қора Ботир тоғларига чиқиб кетишга қарор қилади. Бунинг сабаблари бор эди:

1. Афғонистон ҳудудида Нодиршоҳ ҳукумати кўшинлари большевикларга қарши урушдан ўзларини четга олиб, Иброҳимбек бошчилигида муҳожирлар кучларини урушга киришга ундаётган, Хонобод ва Мозори Шариф

раҳбарлари пассив-кузатувчанлик мавқеини эгаллаган эдилар. Бу ҳам Иброҳимбекни большевикларга қарши курашишга иккилантираётган эди.

2. Иброҳимбек разведкаси маълумотларига кўра, Совет ҳудудидан большевиклар катта куч ва аэропланлар билан ҳужумга ўтган, бу пайтда эса Иброҳимбек ўзига қаршли кучларнинг асосий қисмини тарқатиб, ўзи фақат уч юз лақай йигитлари билан қолган эди.

Иброҳимбек ўз йигитлари билан Айлобод яқинидаги Қора Ботир тоғларида истехком олиб, амалиётларни кузатиб туради. Кейинги кунни большевиклар Айлободга ҳам кириб келиб, муҳожирлар орасида ҳам тўс-тўполонларни авж олдиригач, мудофаага ўтиш мақсадида Иброҳимбек ўзига қаршли бутун кучларни йиға бошлайди. Иброҳимбек ҳужумга ўтишга улгурмасдан, улар бир кундан сўнг Айлободдан чиқиб кетишади. Албатта, қизил армия Оқтепа ва Айлободда бир-қанча вайронагарчиликлар ҳам қилиб улгуришади.

6. Саид Олимхон ва Муҳаммад Иброҳимбек муносабатларининг якуний босқичи ва кейинги жараёнлар

Қизиллар армияси чекингач, Айлободга Иброҳимбек киради ва бир неча кун ўтгач, яна Кобулдан Нодиршоҳ ва Саид Олимхоннинг Иброҳимбекнинг Кобулга келишини талаб этувчи фармонини Аъзамхўжа²¹⁸ келтиради. Олимхон ўз фармонида Иброҳимбекка “Агар Кобулга келмасанг, орамиздаги ҳар қандай алоқа тўхтатилади”, - дейди. Иброҳимбек яна ўша Аъзамхўжа воситасида жўнатган

²¹⁸ Аъзамхўжа – Саид Олимхоннинг одами.

жавоб хатида Олимхонга: “Мен етти йил ўз маблағ ва кучларим билан Совет ҳокимиятига қарши курашдим. Сиздан доим ёрдам тўғрисида турли хил ваъдалар олар эдим, лекин сиз ўз ваъдаларингизни бажаролмадингиз. Бизда баъзан ғалаба, баъзан мағлубият ҳам бўлди. Лекин сиздан ҳеч қандай ёрдам бўлмади. Йўқ, мен Кобулга бормайман, мен Айлободда ўз халқим билан яшайман”- дейди. Нодиршоҳга ёзган жавоб хатида эса: “Мен ва Анваржон тузган шартномага биноан, Кобул ва Хонободга мен ўз хоҳишим билан боришим келишилган эди, Анваржон бу шартнинг риоя қилинишига Қуръон кўтариб қасам ичган эди. Нодиршоҳ эса уни маъқуллаган эди, - дея эслатади. - Мен Кобулга бормайман, Ўз халқим ёнида бўлиб, тинч ҳаёт билан шуғулланаман”- дейди. Бунинг ҳам сабаблари бор:

1. Нодирхон Омонулла давридагидек Иброҳимбекни ҳам ҳарбий амалиётларга аралашмаслиги учун номаълум муддатга Кобулдан чиқармаслиги мумкин эди. Ушбу синовни бошидан ўтказган Иброҳимбек учун бу усул тоқат қилиб бўлмас даражада зерикарли эди.

2. Нодиршоҳ Ҳабибуллахон тарафдорларидан аёвсиз ўч олаётган, Иброҳимбек ҳам Ҳабибуллахон ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун Омонулла тарафдорлари ҳамда кейинги пайтларда Нодиршоҳ ҳукуматига қарашли кучларга қарши амалиётлар олиб бориб, айтиш мумкинки, Нодиршоҳ ҳукуматига қарши ишлар қилиб улгурган эди.

3. Нодиршоҳ ҳукумати ҳали анча заиф бўлиб, ҳукуматга қарашли асосий кучлар фақатгина Кобулда ҳукмдор саройини кўриқлаш билан овора бўлиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларида деярли мунтазам кўшин йўқ эди. Ҳар бир вилоятга Нодиршоҳ томонидан тайинланган ҳоким ўз қуроли гуруҳига суяниши лозим эди. Аксарият ҳолларда

зарурат туғилганда курулли гуруҳ ҳар бир қабила оқсоқоллари воситасида аҳолидан йиғилар, шунинг учун ҳарбий амалиётлар даврида талончилик мақсадларига асосий эътибор қаратилар эди.

Шундай шароитда икки минг²¹⁹ кишилиқ тажрибали ва доимий қўшинга эга бўлган, яъни ҳукумат кучларига қарши курашган Иброҳимбек, табиий равишда Нодиршоҳ ҳукуматиға хавф туғдираётган йирик фигуралардан биттаси эди. Шу мақсадда Нодирхон туркманларнинг бошлиғи Эшон Халифанинг обрў ва мавқесидан фойдаланиш мақсадида унинг вакилларига юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, унвонлар билан тақдирлайди ҳамда улар воситасида Эшон Халифаға катта миқдорда совға ҳам жўнатади. Бу билан Нодирхон қуйидаги мақсадларни кўзлайди:

1. Муҳожирлар орасида туркманлар миқдор жиҳатдан кўп сонли эканлиғи, уларни фақатгина Эшон Халифа ёрдамида фаол бошқариш мумкинлиғини;

2. Туркманлар ҳали заифроқ бўлган Нодирхон ҳукуматиға қарши бош кўтармасликларини ёки вазиятни кескинлаштираётган Иброҳимбек гуруҳини бундан буён қўллаб-қувватламасликларини;

3. Агар лозим бўлса туркманлар Нодирхон томон бўлиб унинг душманларига қарши курашишлари лозимлиғини билдирувчи ишора эди.

Эшон Халифа совғаларни олгач, дастлаб де-юре Нодирхон ҳукуматини қўллаб-қувватласада, де-факто²²⁰ Иброҳимбекнинг муваффақиятларига кўпроқ умид боғлар

²¹⁹ Ушбу миқдор маҳаллий ўзбек ва тожиклардан ташқари, фақатгина муҳожиратдаги гуруҳлар – лақай, қўнғирот, дўрман, қозоқ ҳамда туркманларнинг бир қисми, асосан шибирғонлик туркманлар вакиллари эди. Кейинчалик туркманларнинг бошқа гуруҳлари ва маҳаллий ўзбек ва тожикларнинг ҳисобига Иброҳимбекнинг қўшини олти мингдан ошганлиғи аниқ.

²²⁰ Де-юре – расман, расмиятчилик бўйича. Де-факто – ҳақиқатан, амалда.

эди.

Вазиятнинг бу тартибда ўзгариши, яъни Нодирхон ҳукумати билан юзага қалқиб чиқаётган очикдан-очик келишмовчиликлар Иброҳимбек учун ижобий оқибатлар келтирмаслиги аниқ эди. Яъни:

1. Британиянинг ҳарбий кўмаги натижасида тахтга чиққан Нодирхон Иброҳимбек қўшинини ҳам пароканда қилишда Британиянинг ҳарбий мададига суяниши аён эди.

2. Нодирхон одамлари томонидан шимолда Иброҳимбекка қарши бутун кенг қамровли фаолият бошланиб, шимолдаги таъсир доираси кенгроқ ижтимоий шахсиятларни Нодирхон ўз томонига оғдириш ҳаракатларининг бошланиши ҳам муқаррар эди.

Худди шу мақсадда Иброҳимбек қалбида бир томондан Нодирхон ҳукуматига қарши, иккинчи томондан шу ерларда ҳам тинчлик бермаётган большевикларга қарши интиқом чўғи алангалана боради. Бу даврга келиб Советлар худудида большевикларнинг қулоқлаштириш сиёсати туфайли кўплаб оилалар СССРнинг Шимолий қисмига, Шимолий Қозоғистонга ва Украинага бадарға қилинаётган, ўзига тўқ оилалар билан бир қаторда Иброҳимбекка алоқаси борликда гумон қилинган аҳолининг қатлами ҳам ушбу сиёсатнинг қурбонига айланиб бораётган, шу туфайли ушбу таъқибдан қочиб иложини қилганлар Афғонистон худудига ўтаётган эдилар.²²¹ Сталинча синфий кураш назариясига кўра социализм сари қадам ташлаётган ёш Советлар мамлакати учун асосий ички душман бой ва руҳонийлар деб эълон

²²¹ Бу даврда халқ оғзаки ижодида ушбу тўртлик кенг тарқалган эди: Душман курғур жайлади,

Мулкимизди лайлади.

Мола, ешан, хожани

Сибир килип ҳайдади.

қилиниб, ушбу мезонларга яқинлашган шахслар кенг таъқиб қилина бошлайди. Бутун мамлакат бўйлаб динга қарши атеистик кураш компанияси кенг қулоч ёйди. Рухонийларнинг илғор қисми, яъни илғари большевикларга қарши бўлган кучлар билан ҳамкорлик қилган қатлами чет эл империализмининг агенти тамғаси остида уларга қарши репрессив методлардан фаол фойдаланилади. Мусулмонлар учун Ҳаж сафари таъқиқланиб, қулоқлаштириш сиёсати СССР бўйлаб кенг қулоч ёйган шароитда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раиси И.А.Зеленский Тошкентда 1930 йилнинг 18-январида бўлиб ўтган йиғилишда ўз маърузасининг асосий қисмини «Қулоқлар – баҳорги экин компаниясининг асосий душмани. Уни синф сифатида тугатамиз»,²²² - деб номлайди. Худудларда эса маҳаллий ҳокимият вакиллари ана шу директив кўрсатманинг ижросини тезлаштиради. Қулоқлаштириш сиёсати шароитида «...бой хўжаликлар билан бир қаторда ўрта ҳол ва камбағаллар ҳам зўрлик билан кўчириб юборилди... Ота-боболаримиз диндорлиги учун ҳам, маъмурий талабларга эътироз билдиргани учун ҳам, шахсий адовати учун ҳам қулоқ қилинганлар».²²³ Большевиклар бой ва қулоқ деб таъқиб остига олаётган қатлам, аҳолининг илғор қатлами бўлиб, олим К.Абдуллаевнинг фикрига кўра уларнинг Афғонистонга ўтган қисми муҳожирларнинг биринчи тўлкини (яъни – 1925 йилгача ўтган муҳожирлар)га нисбатан, Қатағаннинг шаҳар худудларига ўрнашиб, ўша минтақа иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутганлар. Афғонистоннинг бошқа минтақаларига нисбатан Қатағанда XX асрнинг йигирманчи

²²² Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари. Тошкент, Шарқ. 2001. Б. 38.

²²³ Аминова Р.Ҳ. Коллективлаштириш-қашшоқлаштириш демак. //»Шарқ юлдузи» журнали, 1992. №12. Бет 186 .

йиллари охирида қоракўлчилик, гиламчилик ва ҳатто пахтачилик компанияси ҳам фаолият кўрсата бошлаган.²²⁴

Большевикларнинг кулоқлар сиёсатини амалда қўллашдан асосий мақсади:

1. Мамлакат бўйлаб большевиклар ҳаракатини қўллаб-қувватламаган, асосан эски тузум тарафдорлари бўлиб, куролли амалиётларга ҳам алоқаси бўлмаган нисбатан ўзига тўқ аҳоли қатламини жазолаш;

2. Жанубий ўлкаларда ҳали ҳам давом этаётган «босмачилик» ҳаракатининг моддий ва маънавий томирларига болта уриш;

3. Кенг қулоч ёзаётган, лекин ҳали моддий асоси анча суст бўлган колхозлаштириш ҳаракатини кулоқлардан мусодара қилинган ер ва моллар ҳисобига мустаҳкамлаш эди.

Натижада, аҳолининг муайян қисми Советлардан нафратланиб, тузумга қарши кайфиятлар бевосита бўлмаса ҳам билвосита намоён бўла бошлайди. Ўз одамлари орқали Советлар ҳудудидаги воқеликдан яхши хабардор бўлган Иброҳимбек ўз режасини амалга оширишда вазиятдан фойдаланиб қолиш мақсадида қўшинини сафлаб, Амударё, яъни Совет чегараси бўйлаб намоёишкорона юришни бошлайди.²²⁵ Чекистлар маълумотларига кўра, ушбу намоёишкорона юришда Иброҳимбек қўшини минг кишидан ортиқ бўлиб, булардан саккиз юзтасида инглиз 11

²²⁴ См. Абдуллаев К. Бухарская послереволюционная эмиграция. (К историографии проблемы). В кн. Октябрьская революция в средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент: Фан, 1991. Стр.196.

²²⁵ Бу даврда халқ оғзаки ижодида шундай тўртлик тарқалган эди: Бектинг баши таш босин,

Келиб елге баш босин.

Ҳақ деб жирген жигитлер

Бекке желкедаш босин.

зарядли ва русча 5 зарядли винтовкалар бўлиб, қолганларида турли калибрли милтиқлар бўлган. Шунингдек, қўшинда оғир ва енгил пулеметлар ҳамда иккита тўп ҳам бўлган.²²⁶ Иброҳимбекнинг мақсади қўшин сафини кенгайтириб, 1930 йилнинг ёзида Советлар ҳудудига ўтиш эди. Лекин афғонларнинг тартибсиз гуруҳларининг пайдар-пай ҳужуми ҳамда муҳожирлар оилалари истиқомат қилувчи аҳоли пунктларига бостириб, талончилик билан шуғулланишлари воқеалар ривожининг кўзланган тартибини ўзгартириб юборади.

Яна сал орқага қайтгудек бўлсак, Нодирхон ва Олимхондан келган чопарлар кетгач, Иброҳимбек оқсоқоллар кенгашини чакиради ҳамда олган ва жўнатган хатлар ҳақида маълумот беради. Кенгаш барча муҳожирлар Толиқонга кўчиши лозим, агар у ер ҳам маъқул бўлмаса, бошқа жойга силжиш ҳақида қарор қилади.

Шундай қилиб, лақайлар, дўрманлар ва қозоқлар кўчадилар. Октепадаги қўнғиротлар ва туркманлар эса вақтинча қолишга қарор қиладилар, чунки:

1. Афғонлар кўмондон сифатида Иброҳимбекнинг узокроққа кетишини талаб қилаётган эди. Шу сабабдан ҳам муҳожир оқсоқоллар кенгаши ҳозирча лақайлар, дўрманлар ва қозоқларнинг кўчиши кифоя деган қарорга келишадилар.

2. Қўнғиротлардан иборат Ўтанбекнинг қўшини нисбатан бақувват ҳамда миқдор жиҳатдан ҳам устунлиги боис ҳар қандай фавқулодда вазиятларда ўз оилаларини ҳимоя қила олади, деган фикр кенгашда устун характер касб этади.

3. Туркманларнинг ҳам миқдор жиҳатдан кўплиги ҳамда Эшон Халифанинг обрў ва эътибори боис уларнинг

²²⁶ Пограничные войска СССР. 1929-1938. Москва: Наука, 1972. Стр.167.

тинчилигига туғилажак хавф эҳтимолининг камлиги сабаб, улар ҳам қолишга қарор қиладилар.

Шундай қилиб, Иброҳимбек бошчилигида кўчувчилар Толиқонга ўтадилар ва Оқтепада қолган қўнғирот ва туркманларга ўзларининг Бангдарё қирғоқларига жойлашишларини ҳамда вазият барқарорлашгач, уларни ҳам кўчишга даъват этишларини айтадилар. Иброҳимбек бошчилигидаги муҳожирлар Толиқондан Бангдарё қирғоқларига кўчиб улгурмасданок, Сафархондан чопар келиб, бу ердан кўчмасликлари лозимлиги таъкидланган ва уларни қўллаб-қувватлашга ваъда берувчи хат келтиради. Иброҳимбек Сафархонга хат ёзиб, Бағаракка ўз вакилларини музокара учун юборишини таклиф этади ва вакилларни кутадилар. Вакиллар келмайди. Сафархонга чопар юбориб, қайта эслатади. Сафархон эса ваъдани чўзиб, саккиз кун ичида вакиллар Мозори Шариф раҳбарияти билан биргаликда боради, дейди. Саккиз кун ҳам ўтади, вакиллардан дарак бўлмайди. Яна Сафархондан «кунлар иссиқ, вакиллар у ерга боролмайди» деб, Иброҳимбекни Хонободга чақирувчи хатлар кела бошлайди. Бу воқеалар 1930 йил июнь ойининг охири - июль ойининг бошларида бўлиб ўтади.

Шу билан биргаликда Иброҳимбекнинг одамлари Хонободдарёдан Бағарак томон қатта миқдордаги афғон кўшинлари сузиб ўтаётганликлари ҳақида хабар қиладилар. Иброҳимбек бу тўқнашувга аралашмаслик учун Имом Соҳиб орқали Оқтепага ўтади. Чунки, бу ерда Иброҳимбек кўшини миқдори фақатгина лақайлардан иборат икки юз киши эди, лашкарнинг қолган қисмини Сафархоннинг ваъдаларига ишониб тарқатган эди. Лекин Иброҳимбек Имом Соҳиб чегарасида яна афғон лашкарларига дуч

келади, аммо урушсиз Оқтепага етиб олади. Ва бу ердан яна Сафархонга хат йўллаб, унинг алдаганини айтиб, «нима сабабдан менга қарши қўшин юбординг, мен мусулмонларнинг ўзаро қон тўкишини истамайман, ҳалиям бўлса кеч эмас, Чордарага музокара учун вакилларингни юбор» - дейди.

Иброҳимбек йигитлари билан Чордарага ўтиб Сафархон вакилларини кута бошлайди. Сафархондан чопар келиб, Чордара юқорисидаги Косабон мадрасасида музокара бўлишини тайинлайди. Иброҳимбек ўз йигитлари билан Косабонга ўтади, у ерда ҳам Сафархон вакилларида дарак бўлмайди ва Айлободга ўтади. Айлободда Қундуз оқсоқоллари ва уламоларидан Айлободдан уч-тўрт чақирим масофада бўлган Косабон мадрасасига музокарага чорловчи таклифнома олади. Айлободдан Косабонга йўлга отланганларида Иброҳимбекнинг махсус йигитлари Айлобод томон артиллерия билан катта миқдордаги афғон лашкарлари келаётганини хабар қилади. Буни эшитгач, Иброҳимбек Косабонга бормасдан Айлободга қайтади. Шу пайтда олти юз кишидан иборат афғон лашкарлари Иброҳимбекни ушлаш мақсадида Косабон мадрасасини қуршаб оладилар. Лекин у ерда Иброҳимбек ҳам, унинг йигитлари ҳам йўқ эди. Бу воқеадан сўнг афғонлар Айлободга учта оқсоқолларини жўнатиб, Иброҳимбекни яна Косабонга таклиф этадилар. Иброҳимбек афғонлар бир неча марта алдаганликларини айтиб, рад этади. Ва агар афғонлар тинчлик тарафдори бўлса, Айлободга музокарага ўз вакилларини юборишини таклиф этади. Афғон лашкарлари бу жавобни олгач, артиллерия ёрдамида Айлободга хужум уюштиришади. Иброҳимбек беҳуда қон тўкилиши ва вайронагарчиликни истамай, ўз йигитларини олиб, Айлобод

яқинидаги адирликдан истехком олади.

Адирликда бир кун тургач, Жиловгир томон кетадилар. У ердан Иброҳимбек муҳожирлар оилаларининг аҳволини билиш учун кўрбошиларни турли жойларга жўнатади. Полвонхўжани - Оқтепага, Алимардон додхоҳ, Исахон Эшон, Қаюм Парвоначиларни – Чолга жўнатиб, Иброҳимбек ва Ўтанбеклар Жиловгирда қоладилар. Шу пайт Жиловгирда олти юз жангчидан иборат афғон лашкари юз кишидан иборат бўлган Иброҳимбек кўшинига ҳужум уюштиради. Бир ярим соатлик ҳужум натижасида афғонлар олти аскарини ўлик ҳолатда, олтитасини асир қолдириб, тумтарақай қочадилар. Юз кишилик Иброҳимбек кўшини Чол томон силжийди. Полвонтош қишлоғи яқинида яна минг кишидан иборат афғон лашкарлари Иброҳимбек кўшинига ҳужум уюштиришади. Иброҳимбек кўшини бу ҳужумни ҳам ёриб ўтиб, Яккабодом томонга кетади ва у ерда бир кеча қолиб, Сиёбга жўнайди.

Сиёбда эканликларида Гуридан раиси танзимиянинг вакили Ҳожи Мавиязи исмли киши хат билан келади.²²⁷ Хатда раиси танзимия Иброҳимбекка афғонлар билан урушмасликни ва ўзи Хонободга етиб келгунича афғон лашкарларига Иброҳимбекка қарши ҳужумга ўтмаслик ҳақида фармон бергани айтилган эди. Иброҳимбек таклифни қабул қилади. Ва хат орқали Бағарақда туришини маълум қилади.

Бағарақда яна раиси танзимия вакиллари - Ҳожи Мавиязи ва Соҳиб Ҳазратлар раиснинг музокарага таклиф этувчи

²²⁷ Раиси танзимия – Нодирхон томонидан Кобулдан махсус юборилган ваколатли гуруҳ раиси бўлиб, Шимолий худудларда Нодирхон ҳукуматининг ҳолатини ўрганиб, мувофиқлаштирувчи, шунингдек Иброҳимбек гуруҳларини куролларни топшириб, Нодирхон ҳокимиятига буйсундиришни таъминлаш зиммасига юкланган фуқаровий комиссия раиси.

хатини келтиради. Бу хатда раис: “Сен Афғонистонда меҳмонсан, биродаркушлик ишлари билан шуғулланма, мен сенга кўмаклашаман, сен нима хоҳлайсан?” - дейди. Шунингдек, у қуролларни топширишни таклиф этиб, барча муҳожирликдаги элатларга ер беришини, Иброҳимбекнинг ўзига эса ғамхўрлик қилиб, мулозамат кўрсатишини баён этади. Раиси танзимия вакиллари билан бўлиб ўтган суҳбат ҳам айни шу руҳда ўтади. Сўнг Иброҳимбек вакилларга: мен Афғонистонда қолиш ниятида эмасман, қизил аскарлар Термиздан кириб Айлобод ва Оқтепадаги кулбаларимизни ҳам вайрон қилди, афғон ҳукумати ижозат берса, Афғонистондан бошқа юртларга чиқиб кетсак, агар бунинг иложи бўлмаса Ишкамиш ва Чолни муҳожирларни жойлаштириш учун беришларини, афғон ҳукуматининг душманларини кўлламасликларини баён этиб, улар орқали хатни раиси танзимияга жўнатади. Бир-икки кундан сўнг вакиллар муҳожирларни талаб қилинган ҳудудларга жойлаштириш учун келадилар ва барча муҳожирлар Ишкамиш томон силжий бошлайдилар.

Муҳожирлар Ишкамишда бир неча қишлоқларга жойлаша бошлайдилар, лекин маҳаллий ҳукумат уларга жуда ёмон ерларни беради. Иброҳимбекни ўз лақайлари билан Бадалдарага жойлаштиришни ваъда қилишади. Иброҳимбек ўз одамлари билан у ерга келганда, кечаси уларга қарата афғонлар ўт очадилар. Натижада Ўтанбек гуруҳидан учта от зарарланади. Иброҳимбек бу ердан Оқмачитга отланади, Алимардон додхоҳ, Исахон Эшон ва Абдуқаюм Парвоначиларни ўз оилалари олдига - Чолга жўнатади. Улар Чолдан оила аъзоларини йиғиб Мамайга, Иброҳимбек томонидан белгиланган янги кўчиш жойига боришлари лозим эди.

Иброҳимбек Оқмачитга боришда Бангдарё қирғоғида раиси танзимияга хат ёзиб, муҳожирларга ёмон ерлардан ажратилаётгани, афғон лашкарлари доимо муҳожирларнинг орқасидан таъқиб қилиб юришини айтиб, муносабатларга аниқлик киритишни талаб қилади. Шу пайтда Иброҳимбек Толиконда бўлган муҳожирлар оилаларига афғонлар босқинчилик қилиб мол-мулкларини талаб олиб кетганликлари ҳақида маълумот олади. Ва тезда Оқмачитга қараб отланади, бу ерда уни раиси танзимиянинг вакиллари музокараларни бошлаш учун кутиб турган эдилар. Иброҳимбек уларга қарата: Сафархон қасам ичганига қарамай, қасамни бузиб мен билан курашди, раиси танзимия ҳам курашмоқда, унинг ваъдаларидан ҳеч қандай натижа йўқ. Бундан кейин нима бўлади, сизлар нима ниятда келдиларинг ?! - дейди. Вакиллар тушунмовчилик бўлганини, лашкарларнинг муҳожир оилалардан олган мол-мулкни қайтарилишини ваъда берадилар. Иброҳимбек уларга биргаликда Бағаракга бориб, муҳожир оқсоқоллар билан учрашишни таклиф этади. Оқмачитдаги мажлисда раиси танзимияга муносабатларга аниқлик киритиб, жавоб ёзишни талаб қилувчи қарор қабул қиладилар.

Бир неча кундан сўнг Бағаракка раиси танзимиядан Соҳиб Ҳазрат бошчилигидаги ўн беш кишидан иборат вакиллар келиб, раис келишмовчиликларни тўхтатишни, ўзаро зиён етказишни бас қилишни сўраб, Хонободга шахсан ўзи билан музокаралар ўтказиш учун келишга таклиф этади. Иброҳимбек таклифни қабул қилиб, оқсоқоллар иштирокида икки юз қуролли йигитлари билан Хонободга йўлга чиқади. Хонободга киришда икки километр қолганида Жўра қишлоғида тўхтади ва раиснинг музокара учун шу ерга келишини талаб қилади. Хонободдан

раиси танзимия Жўра қишлоғига келиб Иброҳимбек билан учрашади. Бир муддат суҳбатлашгач, раис яна Хонободга кетади. Бу пайтда теваарак атрофдаги қишлоқларда кўп сонли афғон жангчилари истехком олиб, Иброҳимбек йигитлари ҳаракатини кузатиб турмоқда эди.

Эртасига яна Хонободдан икки юз кишидан иборат вакиллар келиб, қуроолларни топширишни талаб этади. Иброҳимбек ўз оқсоқоллари билан кенгашиб, қуйидаги қарорга келади ва буни вакилларга маълум қилади.

1. Қуроолларни топшираамиз, лекин йигирма милтиқни ўзимизнинг шахсий ҳимоямиз учун қолдираамиз.

2. Биз қуроолларни топширгач, бизни таъқиб этмаслик кафолатини ким беради?! - дейди.

3. Ўзлари билан бирга келаётган кўҳистонлик тожиклардан Мухаммад Ҳошим, Фулом Қодир ва Фулом Хусейнлар авф этилсин, деган талабни қўядилар.

Вакиллар Қатағон ва Бадахшоннинг бутун халқи сизларни таъқиб этмаслик кафолатини беради, деган ваъдалар билан раисга Иброҳимбек талабларини етказиш учун Хонободга жўнаб кетадилар.

Жўра қишлоғида Иброҳимбек ўз оқсоқоллари ва йигитлари билан раиси танзимиядан жавоб кутиб икки кечакундуз туриб қолади. Бу давр мобайнида раисдан барча қуроолларни топширилиши лозимлиги, кейинчалик зарурат туғилса ўзи йигирма милтиқ бериши, қуроолларни топшириб, музокара учун Чилдарага етиб келишини тайинловчи мактуб олади. Раиснинг ҳам бундай ҳатти-ҳаракатлари Иброҳимбекда шубҳа уйғотади ва қуйидаги мазмунда жавоб жўнатади: «Музокаралардан ҳеч қандай натижа чиқмайди, мен Совет ҳудудига ўтиб, қуроолларни уларга топшираман, агар йўлда афғонлар менга қарши ҳужум қилса, улар билан

урушаман», - дейди. Иброҳимбекда ўз она юртига ўтиш истаги, анча илгари Сафархон кўшинлари билан тўқнашмасдан олдин пайдо бўлган эди. Ўша пайтда Иброҳимбек афғонларнинг муҳожирларга нисбатан муносабати ижобий эмаслигини сезгач, Мулла Жўракул оқсоқолни Саройкамарга²²⁸ Совет ҳокимияти вакиллари билан Афғонистондаги барча муҳожирларни Совет тупроғига ўтиб, тинч яшашга имконият яратиш учун келишувга жўнатади. Мулла Жўракул Саройкамарга бориб, Совет ҳокимияти вакилларига Иброҳимбекнинг сўзларини етказди. Ҳукумат вакиллари бу масалани Сталинобод (бугунги Душанбе) ва Москва билан маслаҳатлашиб, ижобий ҳал этамиз, деб ваъда беради. Жавоб учун Иброҳимбек иккинчи марта Мулла Жўракулни Саройкамарга жўнатади, бироқ оқсоқол вазиятнинг мураккаблиги боис белгиланган ҳудудга ўтолмай, қайтиб келади. Бу воқеалар қизил армиянинг Оқтепа ва Айлободга келишидан анча олдин бўлиб ўтган эди.

Иброҳимбек афғон кўшинлари билан бир неча марта тўқнашгач, Толиқонда эканлигида муҳожирликдаги оқсоқоллар билан кенгашади ва Совет ҳукумати билан келишиш лозим деган қарор билан Мулла Юсуфга²²⁹ топшириқ бериб – Саройкамар чегара хизмати бошлиғига Иброҳимбек бошчилигидаги муҳожирларнинг СССР ҳудудига ўтиши учун ижозат беришини сўровчи хат ёзишни буюради. Толиқонда бундай хат ёзилиб, Саройкамарда яшовчи иккинчи пешоварлик савдогар, илгари Советлар

²²⁸ Саройкамар – Панж дарёси қирғоғида жойлашган Панж ноҳияси(тумани).

²²⁹ Мулла Юсуф - пешоварлик савдогар бўлиб, Кўлоб ва Саройкамарда яшаб савдогарлик фаолияти билан шуғулланган, Иброҳимбекнинг ҳам зарурий савдо-иктисодий эҳтиёжларини қондириб турган. Айни пайтда Иброҳимбек билан бирга бўлган.

хизматида бўлган Дўстмамет воситасида Саройкамар чегара хизмати бошлиғига топширилади. Совет чегарачилари томонидан махсус бир шахс воситасида Иброҳимбекка ушбу хат бўйича Москвадан кўрсатма кутишаётганликларини маълум қилади. Иброҳимбек ҳар қанча кутмасин, Москва ушбу масалани очиқ қолдириб, ўз муносабатини билдирмайди, сабаби:

1. Совет ҳукумати бу даврга келиб ўз ҳокимиятларига қарши нафақат қурол кўтарган, балки хўжалигида ишчи ҳайвони бўлган шахсларни ҳам қулоқ сифатида бадарға қилиш сиёсатини қўллаб, мамлакат бўйлаб кенг қамровли ҳужумни бошлаган эди.

2. Шу сабабли аҳолининг баъзи қатламлари орасида ҳукуматга нисбатан норозилик кайфияти ҳам мавжуд бўлиб, Иброҳимбек гуруҳининг мамлакат ичкарасига келишига ижозат берилиши большевиклар учун қўшимча ташвиш туғдириши, яъни аҳолининг жабр кўрган қатлами унинг гуруҳига қўшилиб, қуролли ҳаракатлар авжига чиқиш хавфи ҳам йўқ эмас эди.

Совет ҳокимияти ўз душманини Советлар ҳудудига киритишдан кўра, мамлакат хавфсизлиги нуқтаи-назаридан чегарадан ташқарида ушлаб тургани маъқулроқ эди. Шунинг учун Москва ушбу масалани очиқ қолдириб муносабат билдирмайди.

7. Афғонистон шимолидаги қатор ҳудудларнинг Мухаммад Иброҳимбек тасарруфига ўтиши

Раиси танзимиянинг ҳам муҳожирлар манфаатини кўзламаслиги равшан бўлгач, Иброҳимбек ўз оқсоқоллари билан кенгашиб, большевикларга жўнатган, лекин жавоби

келмаган икки мактубнинг ижобий ҳал этилишига умид боғлаб, муҳожирлар бутун оила аъзолари билан Совет худудига ўтиши зарур деган қарорга келадилар. Ҳамда оилаларни ўтишга тайёрлаш учун Мамай атрофига жойлаштира бошлайдилар.

Иброҳимбек раиси танзимияга биз юқорида тилга олган эътироз мактубини жўнатгач, йигитлари билан Гала яқинидаги Шўрчи томон отланади. Воқеаларнинг кейинги ривожини куйидаги тартибда амалга ошади:

1. Иброҳимбек Шўрчи томон боришда Ҳазорбоғ яқинида беш юз кишидан иборат афғон кўшинларига дуч келади. Афғонларда иккита замбарак (тўп) ҳамда кўплаб пулемет ва бошқа қурооллар бор эди. Иброҳимбек йигитлари сони икки юздан ошмас эди. Афғонлар ҳужумга ўтади, Иброҳимбек йигитлари дастлаб ҳимояга ўтиб, кейинчалик ҳужумга ўтиб душманни қочиради ҳамда юз кишини асирга, икки пулемет, юздан ортиқ милтиқ ва кўплаб патронларни ўлжа оладилар. Асирлардан уларнинг бошлиғига муҳожирларни таъқиб қилсаларинг, биз урушни давом эттираверамиз, мазмунидаги хат бериб, барчасини кўйиб юборади.

2. Афғон кўшинлари бошлиғи хатни олганда, Иброҳимбек ўз йигитлари билан Ҳазорбоғда эди. Иброҳимбек кучларни йиғиб, яна кўшимча куч тўплайди. Афғон кўшинлари Ҳазорбоғқа келиб, Иброҳимбек лашкарларига қарши яна ҳужумга ўтади. Қисқа муддатли отишмадан сўнг, Иброҳимбек ўз йигитлари билан Жиннияра томон йўлга тушади. Кўкча дарёси бўйида яна афғон кўшинлари уларни таъқиб этиб келаверади. Иброҳимбек уларга қарши Ўтанбек ва Ортиқ қўрбошиларни юз нафар йигитлари билан жўнатади. Ўтанбекнинг йигитлари

афғонларни енгиб, ўн беш милтиқ ва беш яшик патронни ўлжа олиб қайтадилар.

3. Иброҳимбек ўз йигитлари билан Жинниярга келганда икки минг кишидан иборат афғон қўшинлари Ҳазорбоғ томонидан олти замбарак (тўп) ва кўплаб пулеметлар ёрдамида ҳужумга ўтадилар. Жанг тушдан шомгача давом этиб, натижасиз тугайди. Ҳар икки томондан ҳам талафот бўлмайди. Натижада Иброҳимбек лашкари билан Амбаркўҳ томон кетади.

4. Амбаркўҳда Иброҳимбек афғонлар муҳожирлар оилаларига босқинчилик қилиб, мол-мулкни талаб кетганлиги, ҳимоясиз оилалар ҳар тарафга титилиб қочганлиги ҳақида маълумот олади. Ўч олиш учун Иброҳимбек Толиқонга ҳужум қилиб, миршаблар бошлиғини ўлдиради ва шаҳар қалъасида бўлган бутун ҳарбий гарнизонни қуршовга олади. Бу қуршов бир неча соат давом этади. Афғонларнинг оғир техника билан катта миқдордаги кучлари келгани сабабли, Иброҳимбек шаҳарни бутунлай ололмай Оқмачит томон чиқиб кетади.

5. Иброҳимбек Оқмачитга етганида, муҳожирлар оилаларининг бошқа гуруҳи Хонақода афғонлар томонидан қуршовга олинганлигини эшитиб, уларни қўллашга шошилади. Афғонлар буни эшитиб, кеч кирганлигига қарамасдан Хонақони ташлаб қочишади. Йўлда Оқмачитда гуруҳлар орасида яна отишмалар бошланади. Бу ерда Иброҳимбек гуруҳига беш юз кишидан иборат маҳаллий қатағонлар ҳам келиб қўшиладилар. Бу пайтда афғонлар Оқмачитдаги қалъани истехком қилиб олган эди. Уларга тўрт юз кишидан иборат қўшимча куч келиб қўшилади. Иброҳимбек афғонларнинг бу қўшимча кучларига қарши Алимардон додхоҳ ва Мулла Аҳмадларни икки юз йигити

билан ташлайди. Бир вақтнинг ўзида Хонобод тарафидан қуролланган икки юз афғон келаётгани маълум бўлиб, Иброҳимбек уларга қарши Ўтанбекни юзлаб йигити билан ташлайди. Душманнинг ҳар икки гуруҳи кучлари синдирилади. Ўтанбек етти милтик, Алимардон додхоҳ ўн беш милтикни ўлжа олиб қайтишади. Иброҳимбек эса қолган йигитлари билан қалъа ичидаги душман гуруҳини қуршовга олади.

6. Оқчашмада Иброҳимбек душманнинг қолган қисмини қуршов ҳолатида икки кеча-кундуз ушлаб туради. Иккинчи куни Хонободдан афғонларнинг саккиз юз кишидан иборат қўшини, икки замбарак (тўп) ва пулеметлар билан кела бошлайди. Иброҳимбек йигитлари уларга қарши ҳужумга ўтиб, душманнинг беш юз кишидан иборат гуруҳини қочиради, бироқ тўпни ўлжа ололмади, чунки афғонларнинг уч юз кишилик гуруҳи адирликдан истехком олиб, отишмани давом эттиради. Отишма кечгача давом этиб, афғонларнинг бир гуруҳи қочиб кетишади, иккинчи уч юз кишилик афғонлар гуруҳи ўша адирликдан истехком олишади, кечаси Иброҳимбек душман қароргоҳига ҳужум уюштиради ва эллик кишини асир, бир пулемет, тўрт яшик замбарак снаряди, тўққиз яшик патронни ўлжа оладилар. Эрталаб кечаси сойма-сой пиёдалаб қочган афғон аскарларини ушлаб келадилар. Ва яна бир карнейл²³⁰ бошчилигида олтмиш кишидан иборат қуролланган гуруҳ кечаси қочиб тоғда истехком олганини эшитиб, уларни йўқ қилиш учун ҳужум уюштириб, қирқтасини асирга олади, фақатгина йигиртматаси қочиб қутулади. Асирларнинг умумий сони икки юзга яқин эди. Иброҳимбек бир муддат

²³⁰ Карнейл (карнайл) - ўша давр афғон армиясидаги ҳарбий унвон бўлиб, тахминан полковникка тенг, жарнайл эса генерал унвонига тенг бўлган, ҳозирги даврда бу атамалар қўлланилмайди.

уларни сўров қилгач, улар орқали бошлиқларига бизни тинч кўйинглар мазмунида хат жўнатиб, барисига жавоб беради.

Иброҳимбек бошчилигидаги Хонобод йўналишида бўлган жанглар билан бир пайтнинг ўзида, унинг кўрбошилари Кўганбек, Мулла Холдор ва Мулла Жўрахонлар ўз йигитлари билан Рустоқ йўналиши бўйлаб шиддатли жанглар олиб бориб, Янгиқалъани бир неча кун давомида ўз тасарруфида ушлаб турадилар. Шунингдек, улар Жўлчида жанглар олиб бориб, афғонларнинг сараланган лашкари жойлашган Рустоқ гарнизони қалъасини қамал ҳолатда ушлаб турадилар. Улар бу жангларда мислсиз қахрамонликлар кўрсатиб битта замбарак (тўп), юздан зиёд милтиқни ўлжа оладилар. Бундай ҳарбий амалиётлар қисқа фурсатда, бир неча куннинг ичида бўлиб ўтади. Ушбу зафарли амалиётлар натижасида Иброҳимбек кўшини Афғонистон шимолидаги қатор минтақаларни ўз тасарруфига киргизадилар. Толиқонни эгаллаб Алимардон додхоҳни ҳоким этиб тайинлайди, Чаёбни эгаллаб Исахон Эшонни ҳоким этиб тайинлайди, Имом Соҳиба Ортиқ кўрбоши ва Алет полвонларни тайинлайди, Рустоқни эгаллаб Кўганбек Шералиевни ҳоким этиб тайинлаб, ўз бошқарув усулини жорий этиб, ушбу минтақалардаги ҳарбий ва фуқаровий ҳокимиятни олти ойдан саккиз ойгача бошқаради. Ана шундай ғалабалар туфайли маҳаллий аҳоли ҳисобидан унинг кўшини олти мингдан ошиб, Иброҳимбек тафаккурида Афғонистон шимолида ўзбек ва тожикларнинг мустақил давлатини тузиш ғояси ривожлана боради. Эшон Халифага мактуб жўнатиб, туркманларни ҳам ушбу эзгу амалиётга жалб этиш лозимлиги таъкидланади. 1930 йилнинг июнида Эшон Халифа маҳаллий ва муҳожирликдаги туркманларнинг уруғ

бошлиқлари ва сардорларни таклиф этиб, уч кун давом этган кенгайтирилган йиғилиш ўтказди. Йиғилишда Эшон Халифа Иброҳимбекнинг афғон Туркистонида мустақил давлат тузиш ғояси ва ушбу ғояни амалга оширишда бутун туркманларни ҳам жалб этишни таклиф қилувчи мактубини ўқиб эшиттириб, туркманлар Иброҳимбекни қўллаб-қувватлашлари лозимлигини айтади. Ушбу масала бўйича кенг миқёсда муҳокама ўтказилиб, сардорлар орасида фикр бир жойдан чиқмайди. Андхой туркманлари, асосан Навбат мирохур гуруҳи бетарафликларини билдиради. Лекин, Иброҳимбекнинг кетма-кет муваффақиятлари натижасида унинг ғалабасига умид боғловчилар теварак-атрофда кўпчиликни ташкил этиб, Иброҳимбекнинг қўшини таркибига келиб қўшила бошлайдилар.

Иброҳимбек қўшинининг афғонлар устидан кетма-кет муваффақияти ҳамда ушбу ҳаракат Хонобод, Русток, Толиқон, Айбек, Имом Соҳиб, Мозори Шариф, Бадахшон ҳудудларида истиқомат қилувчи маҳаллий ўзбек ва тожиклар ва қисман туркманлар томонидан қўллаб-қувватланиши унда сал илгарироқ шаклланган мустақил давлат тузиш ғоясини ривожлантиради. Айниқса, ушбу фикрни қатаган элати вакиллари - Толиқонда Мулла Абдушукур ва Қаракул Корнейл сиймоларида қўллаб-қувватланиб, Иброҳимбек қўшини таркибига минглаб аскарлар берилиб, озик-овқат ва қурол-яроқ жиҳатидан ҳам ёрдам берилади. Жанговар амалиётлар олиб борилаётган ҳудудлардан анча узоқда жойлашган минтақалардаги маслакдошлар ва миллатдошлардан ҳам ҳар томонлама ёрдам кела бошлайди. Жумладан, 1930 йил июль ойининг охирида Чори кал бошчилигида Давлатобод атрофларидан йиғилган юздан ортиқ маҳаллий ўзбеклар Иброҳимбекка

келиб қўшиладилар.

Афғон қўшинлари миқдор жиҳатдан ҳам, қурол-яроқ жиҳатдан ҳам Иброҳимбекдан устун бўлишларига қарамасдан, ягона қўмондоннинг йўқлиги, интизомнинг суствлиги, жангни ташкил этиш тактикасининг ночорлиги боис Иброҳимбек қўшинига қарши курашни яхши ташкил қила олмайдилар. Улар кема-кет мағлубиятга учраб, катта миқдорда талафот бериб, эгаллаб турган мавқеларини Иброҳимбек қўшинига бўшатиб бера бошлайдилар. Натижада Иброҳимбек қўрбошилари Қатаған-Бадахшон худудининг каттагина қисмининг мутлақ эгасига айланиб, жойларда ўз бошқарув усулини жорий қила бошлайди.²¹⁹

1930 йилнинг охирида Иброҳимбек хузурига Саид Олимхоннинг эшикоға(маслаҳатчи)си Саид Аҳмад Ҳожи келиб, Нодиршоҳнинг қўшинни тезда тарқатиб, қуролларни афғон ҳукуматиға топшириш ҳақидаги талаб билан биргаликда Саид Олимхон номидан: «...жанг Афғонистонда истиқомат қилаётган мовароуннаҳрлик биродарларимизға ҳам кўп фожиалар келтирди. Бу бегуноҳ аҳолини қутқаришнинг шарти Сизнинг (Иброҳимбекнинг – Н.Н.) Афғонистон худудидан чиқишингиз ҳисобланади. Нодиршоҳ ҳукумати ҳам шуни истайди»,²³¹ деб ёзилган мактубларни олиб келади. Бу даврга келиб Саид Олимхон ҳам Нодиршоҳ талаблари олдида ожиз бўлиб, Иброҳимбекнинг афғон ҳукумати талабига бўйсунишға чақиришға расман мажбур эди. Лекин, юқорида таъкидланган икки мактубни олиб келганлигига қарамасдан

²¹⁹ Иброҳимбек Афғонистонда эканлигида шахидларни эслаб: «Тўрт вочак таш едик, екеви ғулади» иборасини қўллаганлигини информаторлар таъкидлайдилар. Айримларининг фикрига кўра бунда Иброҳимбек: ўзи, Асадуллабек, Саккиз ботир ва Эгамберди ботирни назарда тутган. Айримларнинг фикрига кўра: ўзи, Асадуллабек, Аҳмад қозоқ ва Эгамберди ботирни назарда тутган.

²³¹ Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Бухоро. 2004. Б. 115.

Саид Аҳмад Ҳожи муҳожирларни Иброҳимбек раҳбарлиги остида большевиклар режимига қарши курашишларига қақиради. Айни пайтда Иброҳимбек томонидан Ўтанбек ва Мулла Холдорни разведка мақсадида Советлар ҳудудига ўтиш учун вазифалантирилади. Ўтанбек афғон ҳудудига Кулуктепа ва Оқтепа орқали Қуйи Панж йўналишидаги Бури участкаси орқали, Мулла Холдор эса Термиз яқинидаги Саратеппа участкаси орқали ўтишга келишилади. Ушбу амалиёт жараёнида Мулла Холдор ҳалок бўлади. Большевиклар томонидан чегара постлари мустаҳкамланиб, 81-кавалерия полкининг қўшимча махсус эскадрони чегара ҳудудларига ташланиб, қўшимча ўнта самолёт ҳам ажратилади. Шунингдек, 80-кавалерия полки таркиби ҳам қўшимча кучлар билан мустаҳкамланади. Шунга қарамасдан Ўтанбекнинг умумий раҳбарлигида икки юзга яқин киши бўлган Эшқул додхоҳ, Норбой гуруҳлари Жарқўрғон яқинидаги ўтиш участкасидан Советлар ҳудудига ўтиб, Денов атрофидаги Сангардакка жойлашиб, Сурхондарё ва Қашқадарё ҳудудлари, шунингдек, Регар-Қоратоғ атрофларида вазиятни аниқлаш ҳаракатларини бошлаб юборадилар. Жосуслик маълумотларига кўра: «Сангардак қишлоғида уларнинг умумий миқдори атрофлардан қўшилган йигитлар ҳисобига беш юзга етган».²³²

Иброҳимбек ўз йигитлари билан Оқчашмада бир қанча муддат бўлгач, Бадгузар орқали Банги томон отландилар. Бу ерда уларга уч юзу эллик - тўрт юз кишидан иборат ўзбек, тожик ва афғонларнинг баъзи қабилаларидан иборат гуруҳлар келиб қўшилишади. Иброҳимбекнинг Банги томон йўналганидан асосий мақсад, у ерда афғонларнинг мангал қабиласидан тузилаётган иккита йирик қуролли гуруҳни йўқ

²³² Пограничные войска СССР. 1928-1938. Москва: Наука. 1972. Стр. 174.

қилиш эди. Шу мақсадда Иброҳимбек ўз лашкарини уч гуруҳга бўлиб, икки гуруҳни афғонларнинг икки қуролли гуруҳига қарши ташлайди. Учинчи гуруҳни ёрдамчи мавқега қўяди. Афғон лашкарининг ҳужумга ўтишини кутмасдан Иброҳимбек лашкари Бангига ҳужумни бошлаб юборадилар. Бутун шаҳар тўс-тўполон ичида қолиб, афғон лашкари мағлуб бўлиб, Хонободга қочади. Уларни қувиб, Иброҳимбекнинг икки гуруҳи икки томондан Хонободга бостириб киради. Шаҳарда қий-чув бошланади. Бу пайтда Иброҳимбек йигитлари Хонободни ташлаб майдонга чиқади. Иброҳимбек эса учинчи гуруҳ билан Хонободнинг атрофида истехком олган афғон артиллерия қўшинига қарши, тўп ва замбаракларни ўлжа олиш мақсадида шиддатли кураш олиб бораётган эди. Лекин замбаракларни ўлжа ололмай, фақат икки яшик замбарак снарядини ўлжа оладилар. «Хонобод жангида афғон аскарларидан 700 киши ҳалок бўладилар».²³³ Кейинчалик Хонобод атрофида Иброҳимбекнинг ҳар учала гуруҳи қўшилади, ўзбек ва тожиклардан иборат маҳаллий аҳолининг бир қисми ҳам келиб улар билан бирлашади, бу ерда Иброҳимбек лашкарларининг умумий миқдори бир ярим мингга ташкил этади. Улар Хонобод атрофида бир қанча муддат тургач, Сиёб томон чиқиб кетадилар.

Иброҳимбек Сиёбда қўрбошиларни йиғиб кенгаш ўтказиб, ҳар бир қўрбошини ўз йигитлари билан турли йўналишда мавжуд бўлган қуролли афғон гуруҳларига қарши ташлаб, ўзи юз йигити билан Бағарак томон йўлга чиқади. Ва бу ерда Кўганбек қўрбоши Рустоқдаги жангга ўлжа олинган замбаракни олиб келиб Иброҳимбекка топширади. Шу пайтда Толиқондан афғон лашкарлари

²³³ Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе, «Ирфон», 1988. Стр. 283.

келиб Иброҳимбекка қарши ҳужумга ўтади. Жанг кун бўйи давом этиб, шомга бориб афғонлар Толиқонга қочишга мажбур бўладилар. Иброҳимбек йигитлари билан афғонларни таъқиб этиб, Толиқон яқинида жойлашади. Ва бу ерда ўн кун давомида бутун шаҳарни эгаллаш хавфи билан ваҳимага солиб турадилар. Ўн кундан сўнг Хонободдан афғонларга йирик миқдорда ёрдамчи кучлар келади. Кичик қарама-қаршилиқлардан сўнг Иброҳимбек йигитлари билан Сарой-Соқу томон кетади. 1930 йил кузининг охирида афғон армияси ўз таркибини мустаҳкамлаб, Мозори Шариф, Андхой ва Ахчи ҳудудларига қўшимча кучлар ташлайди.

Хонобод амалиётидан сўнг йигирма кунлар чамаси ўтгач, Иброҳимбек ўзининг ўн йигити билан Мамайга ўтади. Шу пайтда Иброҳимбекнинг қолган йигитларига афғонлар ҳужум қилиб уларни тоққа чекинтиради. Бундан хабар топган Иброҳимбек чекинган йигитларига қўшилмоқчи бўлади. Лекин, бу сафар қўшилолмади, чунки Иброҳимбек лашкарига қарши Кобулдан Нодиршоҳ Британиянинг ҳарбий кўмагида беш минг кишилик сараланган армиясини ташлаган эди. Бу даврга келиб Нодиршоҳ ҳокимияти нисбатан мустаҳкамланиб, афғонлардан иборат мунтазам қўшин ташкил қилиб улгурган эди. Омонуллахон даврида ҳарбий вазир сифатида ўзига хос стратег бўлган Нодиршоҳ Кобул тахтига чиқиши билан ҳарбий мақсадларга асосий эътибор қаратиб, мамлакат ҳарбий қудратини мустаҳкамлашга киришади ҳамда ушбу мақсадларда ўзининг суянган тоғи – тоғ бўлганда ҳам важохати билан ўша даврда бутун жаҳонга сиёсий ва ҳарбий таҳдид солиб турган Буюк Британиядан катта миқдорда қурол-яроқ ҳамда

оғир техника олади.²³⁴ Ўз навбатида Буюк Британия ҳам СССР билан манфаатлари тўқнаш келаётган Афғонистонда таъсир доирасини нафақат ушлаб туриш, балки уни максимал даражада кенгайтиришга ҳаракат қилади. Чунки бу даврга келиб социализм ғояси Амударёнинг ўнг қирғоғида мустаҳкам қарор топиб, вақт-вақти билан ўнг қирғоқдан чап қирғоққа²³⁵ ҳам сакрашга интилаётган эди. Ҳатто СССРнинг Шимолий Афғонистонни истило қилиб, у ерда кўғирчоқ социалистик давлатни тузиш, шу билан ушбу буфер зона орқали ўзининг «оқпошшодан қолган отамерос худудлари»нинг мустаҳкамлигини таъминлаш нияти ҳам йўқ эмас эди. Буни яхши билган Британия Бухоронинг қўлдан кетганлиги етмаганидек, Афғонистон шимолининг қўлдан чиқишига бало борми, қабилда иш тутиб зўр бериб ўзига содиқ бўлган Нодиршоҳнинг армиясини куроллантира бошлайди. Шу тариқа Нодиршоҳ мамлакат шимолида вазиятни бутунлай қўлга олиш, яъни асосий ва жиддий рақиб бўлган Иброҳимбекни тор-мор этиш учун ўзининг кўшини таркибидаги беш минг сараланган аскарини яхши куроллантириб, шимолга жўнатади.

8. Афғонистон шимолидаги кейинги ҳарбий ҳаракатлар ва ватанга ўтиш иштиёқи

Нодиршоҳ кўшинлари билан жиддий тўқнашувлардан сўнг Иброҳимбек Ҳазорбоққа чекинади ва турли худудларда ҳарбий фаолият олиб бораётган кўрбошилларини йиғди. Кўрбошилар йиғилгач, Иброҳимбек лашкарининг умумий

²³⁴ Бу ҳақда илгари ҳам тўхталган эдик. Қаранг: Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 609. (дарий тилида)

²³⁵ СССР худудидан Шимолий Афғонистон худудига ўтиш назарда тутилмоқда.

сони тўққиз юз кишини ташкил этади. Беш минг кишилиқ кўшин Иброҳимбек таъқибини кучайтиради. Жиддий тўқнашувнинг муқаррарлиги аён бўла боради.

Ортиқ кўрбоши ҳам Ҳазорбоққа келгач, унинг йигитлари назорат қилиб турган худуд назоратсиз қолганидан фойдаланган афғон кўшинлари Торғайтепадаги муҳожирлар оилаларини талон-торож қилишни бошлайдилар. Бундан хабар топган Иброҳимбек бутун лашкари билан ёрдамга отланади. Торғайтепа атрофидаги жангда Нодиршоҳнинг артиллерия ва пулеметлар билан қуролланган беш минг кишилиқ сараланган кўшинига қарши Иброҳимбек, афғонлар билан олдинги тўқнашув тажрибаларидан келиб чиқиб, кўшинни муҳораба майдонига бошлайди, яъни ўзининг тўққиз юз кишидан иборат кўшини билан беш минг афғон аскарларига қарши хужумга ўтади. Икки кеча-кундуз давом этган жанг натижасида Нодиршоҳ кўшинлари Кобулга чекинишга мажбур бўлади. «Шоҳ Маҳмуд кўшини Иброҳимбекка қарши жангда, Иброҳимбек кўшининг бирданига тезкор ҳамла уюштирувчи тактикасига қарши уюшган ҳарбий фаолият олиб боришга ожизлик қиладилар».²³⁶ Иброҳимбек кўшини йигирма афғонни асир олади, лекин маълум миқдорда талафот ҳам беради. Бу жангда Алимардон Додшоҳ, Ортиқ кўрбошилар ва яна ўнлаб йигитлар оғир яраланадилар.

Шундан сўнг Торғайтепадан Иброҳимбек йигитлари билан Жунги, ундан Яккатутга ўтадилар. Афғонларнинг бир гуруҳи доимо уларни таъқиб этиб, ўзаро тўқнашувлар бўлиб туради. 1930 йилнинг декабрь ойи шу тахлитда ўтади. Бу

²³⁶ Бойко В.С. Среднеазиатская эмиграция в Афганистане 20 е – начале 30-х годов XX века. // Ўзбекистон тарихи. 2004. №3. Стр. 31. Шунингдек, қаранг: Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 608. (дарий тилида)

орада Иброҳимбек Оқтепадан - Ўтанбекдан афғонлар Оқтепадаги муҳожирларга хужум уюштироқчи эканликлари ҳақида маълумот олади. Яккатутдаги афғонларга қарши Кўганбек ва бошқа кўрбошилари қолдириб, Иброҳимбек Оқтепага шошилади. Ва у Оқтепада қаттиқ касал бўлади. Шу пайтда Кобулдан Хонободга Нодиршоҳ ҳукуматида ички ишлар вазири лавозимини эгаллаган укаси Шомаҳмуд²³⁷ келади ва Иброҳимбекни Хонободга музокаралари бошлашга таклиф этади. Афғонлар билан ҳар қандай музокара фойдасиз эканлигини ўйлаб, Иброҳимбек Хонободга боришни рад этади. Бу воқеадан сўнг Афғонистоннинг ички ишлар вазири бошлаб келган кўшин билан биргаликда Хонободдан афғонлар кўшини Оқтепага хужум қиладилар. Иброҳимбек бетоблиги туфайли бу жангда иштирок этолмайди. Бу пайтда Ўтанбек кўнғирот ва дўрман йигитларидан иборат лашкари билан афғонларни Оқтепага киритмай, шаҳардан икки километр ташқарида мавқе олиб туради. Шундай ҳолатда отишма ўн икки кун давом этади. Иброҳимбек ўзи соғайгунча Оқтепани ташлаб чиқишга қарор қилиб, муҳожирларни тоққа чиқаради, ўзи эса Қалъаи-Зарга кетади. Афғонлар Оқтепага кирганда шаҳарда бирон жонли вужуд йўқ эди.

Иброҳимбек Қалъаи-Зардан Оқчашмага ўтади ва бу ерда йигитлари билан бир-ярим ой қолиб кетади. Бу вақт мобайнида муҳожирлар оилалари жойлашган Тошқўрғон атрофида афғонлар билан қуролли тўқнашувлар бўлиб, Ўтанбек уларни чекинтиради. 1930-1931 йилнинг киш ойлари давомида кичик тўқнашувларни ҳисобга олмаганда деярли йирик амалиётлар бўлмайди. Бу давр мобайнида Иброҳимбек Оқчашмада бўлади.

²³⁷ Шомаҳмуд – айрим манбаларда Сардоршоҳ Маҳмуд деб ҳам юритилади.

Иброҳимбек Оқчашмада 1931 йил қишининг чиқишида Эшон Халифадан таклиф этувчи мактуб олади, натижада уч юз йигити билан Ўтанбек ҳамроҳлигида Шибирғонга отланадилар. Йўлда афғонлар билан бир неча марта қуролли тўқнашувлар бўлиб ўтади. Ва бу ерда Ўтанбекка маҳаллий ўзбек, тожик ва туркманлардан иборат яна икки юз йигит, шунингдек, икки корейс ҳам келиб қўшиладилар. Оқчага етганларида, Эшон Халифанинг укаси Али Махсум ҳам ўз йигитлари ва оқсоқоллари билан етиб келади. Ва бу ерда Иброҳимбек лашкарлари сони етти юз кишига етади. Улар Оқчашмада эканликларида Эшон Халифадан: “Бизнинг Афғонистонда қолишимизнинг маъноси йўқ, Эронга кетишимиз лозим”, мазмунидаги хатни олади. Иброҳимбек мактубга жавобан: «Биз қаерга бормайлик, барибир қуролларни топширишимизни талаб этади. Энг мақбул йўл Совет ҳудудига ўтиб, қуролларни топшириб, ўз она юртимизда қолишдир», дейди. Эронга ўтишга розилик бермаганлигининг бошқа сабаблари ҳам бор эди, албатта:

1. Иброҳимбек бир неча йиллардан бери муҳожирликда қийналиб, афғонларга таланиб юрган минглаб оилаларнинг ўзга юртларда яна ҳам қийналишини истамас, қаерда бўлмасинлар, маҳаллий аҳоли ва мавжуд ҳукуматнинг муҳожирларга келгинди сифатида паст назар билан қарашларини билар;

2. Эронийлар мазҳаб жиҳатидан шиа бўлганликлари боис, Афғонистонда ҳам шиалар, яъни ҳазоралар билан Иброҳимбек бир-ярим йилдан ортиқроқ вақт давомида урушиб келар, буни ҳам Эрон давлати эшитмасдан қолган эмас, чунки ҳазораларнинг Эрондаги шиалар билан алоқалари мустаҳкам бўлиб, ҳатто қурол-яроқ масаласида ҳам улардан ёрдам олиб турар, улар орасидаги бу яқинлик

табийй равишда кейинги муносабатларга таъсир этиши ҳам шубҳасиз эди.

Эшон Халифа Иброҳимбекдан бундай жавобни олгандан сўнг, Мозори Шариф волийсига ўзаро муносабатларга аниқлик киритиш учун музокарага ўз оқсоқолларини жўнатади. Мозори Шариф волийси бу масалага ҳеч қандай муносабат билдирмайди, аксинча афғон кўшинлари Иброҳимбекни таъқиб этаверади. Иброҳимбек афғонлар билан бир неча тўқнашувдаёқ Совет ҳудудига ўтиш ҳақида қарорга келади. Туркманларни ҳам бунга даъват этиш мақсадида Эшон Халифа ҳузурига маслаҳатга борганда, Эшон Халифа Эронга ўтишни таклиф этди. Иброҳимбек юқорида таъкидланган сабаблар боис бунга рози бўлмайди. Бу воқеалардан сўнг Иброҳимбек Толикон яқинидаги қишлоқлардан бирида эканлигида Алимардон додхоҳ, Исахон Эшон, Ортиқ додхоҳ, Алет полвон, Мулла Ниёз, Ўтанбек, Гулмирза ҳожи, қоратегинлик Мавлавий Маҳмудлар иштирокида кенгайтирилган мажлис ўтказилиб, Советлар томонидан кулоқ сифатида таъқиб қилиниб Афғонистонга 1930 йилда ўтган айрим муҳожирлар аҳолининг Совет тузумининг репрессив сиёсатидан безиб Иброҳимбек келиши билан унинг кўшинига қўшилиб қизил армияга қарши курашиш ниятида эканликлари ҳақидаги маълумотлари муҳокама қилинади. Мажлис иштирокчиларининг аксарияти Советлар ҳудудига ўтиб кенг қамровли уруш бошлаш таклифи билан чиқадилар. Ушбу йиғилишда кўрбошиларнинг барчаси ҳам иштирок этолмаётганликлари сабабли Иброҳимбек таклифи билан ушбу масала вақтинча очиқ қолдирилиб, ушбу масалада яқин орада Кўкчадарё қирғоқларида барча кўрбошилар ва муҳожир гуруҳларнинг вакиллари иштирокида

кенгайтирилган йиғилиш ўтказилиб, барчанинг иштироки ва таклифлари асосида қарор қабул қилишга келишадилар. Лекин воқеаларнинг кейинги ривожини, яъни афғон гуруҳлари билан кетма-кет жанглари мақсаднинг амалга ошишига имкон бермайди. Натижада Иброҳимбек афғонда қолиш фойдасиз деб билиб, бутун муҳожир оилаларни Совет ҳудудига ўтказиш мақсадида уларга чегара томон силжишни буюради. Бу вақт давомида афғонлар доимо Иброҳимбекнинг гуруҳини ва қирғоқ томон силжиётган муҳожир оилаларни таъқиб этиб туради. Иброҳимбек йигитлари уларнинг ҳужумини қайтариб, оилаларни чегара яқинига йиға бошлайдилар. Советлар билан келишиб, қуролларни топшириш мақсадида, Иброҳимбек Нодиршоҳ гуруҳлари билан тўқнашининг дастлабки пайтидаёқ пешоварлик Дўст Мухаммад орқали Сарой Камар чегара бошлиғига хат жўнатади.

Оқчада эканликлариди ҳам Иброҳимбек гуруҳини афғон аскарлари таъқибга оладилар. Уларнинг таъқибидан узоқлашиш, яъни ҳарбий амалиётларга аралашмаслик учун Иброҳимбек ўз қўшинини олиб қизил оёқ туркманлари томон кетади. Афғонлар ҳам Иброҳимбекни кузатишни давом эттираверадилар. Иброҳимбек туркманларни урушга тортмаслик учун ўз лашкари таркибида бўлган барча туркман йигитларига жавоб беради. Лекин, бир неча муддат ўтгач, афғон қўшинлари туркманларга ҳужум қилиб, улкан вайронагарчиликлар қилаётганликларини эшитиб, туркманларга ёрдамга келади. Натижада афғон лашкарлари чекинишга мажбур бўладилар.

Шу пайтда туркманларнинг диний йўлбошчиси Эшон Халифа ҳам Афғонистонда қолиш фойдасиз эканлигини англаб, Иброҳимбекка хат йўллаб: «Сиз Эронга кетишга

қарши бўлиб, Совет худудига ўтиш учун барча туркманларни ҳам шунга чақираётган экансиз, бунинг учун бутун туркман оқсоқолларини йиғиб кенгаш ўтказишимиз керак», дейди. Иброҳимбек бу пайтга келиб Совет тупроғига ўтишга қатъий қарор қилган эди, чунки афғонларнинг доимий таъкиби, бир гуруҳни пароканда қилишга улгурмасдан иккинчи гуруҳнинг баҳорги кўзиқориндай ён атрофда пайдо бўлиб қолиши ва муҳожир оилаларга қилаётган босқинчилик муносабатлари ҳамда ваҳшоний қилмишлари боис, ҳаракатлари на шариат ва на дунёвий қоидаларга мутлақо зид бўлган яримёввойи махлуқлар орасида қолишни мутлақо истамас эди. Бу даврга келиб, Нодиршоҳ ҳукумати томонидан бутун Афғонистонда «Иброҳимбек - халқ душмани» деб эълон қилиниб, «Иброҳимбекни тириклайин тутиб берган ёки унинг боши учун 20.000 афғоний²³⁸ мукофот тарзида белгиланади, шунингдек Ўтанбек ва бошқа йирик кўрбошиларни тутган ё ўлдирган кишилар учун йирик инъомлар белгиланади»,²³⁹ деб эълон қилинади. Иброҳимбекни моддий ва маънавий жихатдан қўллаб-қувватловчи маҳаллий аҳоли вакили ёки муҳожир бўлишидан қатъий назар ҳар бир киши аёвсиз жазоланиши таъкидланган фармон ва топшириқлар аҳоли орасига тарқатиб улгурилган эди.

Муҳожирлар ва маҳаллий афғонлар орасидаги муносабатга келсак, айтиш мумкинки, аксарият жойларда муҳожирларга паст назар билан қараб, таъкидлаганимиздек, эркаклар ҳарбий амалиётларда юрган пайтлари, муҳожир

²³⁸ Афғонистонлик миллатдошларимизнинг таъкидлашича, ўша даврдаги 20 000 афғонийси, бугунги кунда тахминан ярим миллион АҚШ долларига тенг бўлган.

²³⁹ Муҳаммад Аълам Файзод. Иброҳимбеки Лақай. Саҳ.80. (Нашр этилган жойи ва йили кўрсатилмаган). Ушбу маълумотларни бошқа манбалар ҳам тасдиқлайди. Қаранг: Иноятуллоҳ Шахроний. Иброҳимбек ким эди // «Белги» ҳафталиги (Кобул Миллий институти нашри). № 26. 1385 ҳижрий (2006 милодий) йили, июль ойи.

қишлоқларга босқин уюштирилиб, мол-мулклар аёвсиз таланиб, бошқа ваҳшийликлар ҳам қилинган. Афғонистонлик элатдошларимизнинг таъкидлашларича эркакларнинг Айлободда йўқлигидан фойдаланиб, уч юздан зиёд қуролли гуруҳ Айлободга киради ва айтиб бўлмас ваҳшийликларни муҳожирларга раво кўрадилар. Чопар бориб Иброҳимбекни бу воқеадан хабардор қилгач, Иброҳимбек ўз қўшини билан Айлободга етиб келади ва бу ваҳшийликлардан ғазабланиб, қуролли гуруҳ орқасидан қувадилар. Натижада, уларга Бағлон вилоятининг Байрамчашма йўналишидаги Қизил Кўча номи билан ҳозир машҳур бўлган йўлнинг тор йўлагиде етиб олиб, қуршовга оладилар. Ҳаммасини қуролсизлантириб, жазолайди. Мана шундай воқеалар табиий равишда Иброҳимбекда афғонларга нисбатан нафратини оширади. Ва албатта муҳожирларни нима бўлганда ҳам ватанга қайтариш ҳаракатида бўлади.

Иброҳимбекнинг Совет тупроғига ўтишдан асосий мақсад:

1. Иброҳимбекни деб афғон тупроғида ватандан айри яшаб, афғонларнинг зулмига гирифтор бўлаётган ватандошларни юртга қайтариш. Агар Иброҳимбек Совет тупроғига ўтмаса, уларнинг ҳам ўша юртларда қолиб кетиш эҳтимоли устун эди.

2. Янги тузум халқ манфаатларини кўзлаб фаолият юргизаётган бўлса, ҳукуматга таслим бўлиб қурол-яроқларни топшириб, имкони бўлса ватанда тинч меҳнат билан шуғулланиш.

3. Совет тупроғига ўтгач вазият Иброҳимбек ўйлаган йўналиш бўйича кетмаса халқнинг аҳволи-руҳиясига қараб иш тутиш. Агар аҳоли Иброҳимбекни қўллаб-қувватлаудек

бўлса, уларга бош бўлиб, большевикларга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошқариш.

Нима бўлганда ҳам биринчи навбатда халқни ватанга қайтариш керак эди. Совет тупроғидан Иброҳимбек ҳузурига келиб, маълумот бераётган кишиларнинг аксарияти аҳоли Иброҳимбекни кутаётганликларини, большевиклар ҳукумати халққа зулм ўтказаётганлигини, Иброҳимбек юрт тупроғига қадам қўйиши билан аҳолининг аксарияти унга қўшилиб большевикларга қарши курашга отланишларини айтишар, Иброҳимбек томонидан жўнатилган разведка ҳам, юкоридаги маълумотларни тасдиқлар эди. Ҳақиқатан ҳам XX аср йигирманчи йилларининг охирида СССР бўйлаб биринчи беш йиллик режаларида қишлоқ хўжалигини тиклаш масалалари илгари сурилиб, мамлакатнинг пахта мустақиллигига эришиш, ана шу мақсадларни амалга ошириш учун «Қўшчилар», кейинчалик «Камбағаллар иттифоқи» ташкил этилиб, мамлакат бўйлаб колхозлаштириш сиёсати кенг қулоқ ёяётган, шу билан биргаликда энг асосийси – маҳаллий халқ менталитетига хилоф равишда динга қарши кескин сиёсатнинг амалда қўлланилаётгани, шу асосда аҳолининг зиёли қатлами, яъни мулла ва эшонлар «ашаддий диндор» тамғаси остида жазоланиб, сургун қилиш компанияси бошланган давр эди. Ушбу сиёсатнинг бош мақсади ерли аҳолининг ерларини олиб, бутун дехқонларнинг мулки сифатида умумлаштириш, худди шунингдек, от, йилқи ва хўкизларни ҳам халқдан мажбурий йиғиб, колхозлар фаолиятини жонлантириб, халқнинг зиёли қатламини большевикча идеалларга содиқ равишда Сибир ўрмонларида қайта тарбиялаш эди. Аҳолининг баъзи қатлами худди мана шу сиёсатнинг қурбонига айланиб, қулоқ сифатида Шимолий Кавказ,

Украина, Сибир ва Шимолий Қозоғистон ўлкаларига сургун қилиш жараёнлари ҳам халқнинг қаддини букиб, бундан асосан ўзига тўқ ҳамда зиёли оилалар зарар кўриб, большевиклар ҳукуматига нисбатан нафрат туйғулари ҳам ривожланаётган эди. Табиийки, аҳолининг мана шу қатлами вакилларининг қалбида тузумга нисбатан интиқом ҳисси кучайиб, фақатгина Иброҳимбек кучларига қўшилиб, ҳукуматдан қасд олиш мумкинлигини яхши билишар ҳамда мана шу қатлам вакиллари Иброҳимбек қалбида умид учқунларини уйғотаётган эди. Шу билан бир қаторда Иброҳимбек қалбида иккиланишлар ҳам йўқ эмас эди.

1. Кўплаб мустақил давлатларни ўзига бўйсундирган ҳамда ҳарбий техника ва шахсий таркиб жиҳатдан ҳам минглаб баравар устун бўлган большевиклар ҳокимиятига қарши ўзининг кўпи билан уч минг кишилик қўшини ҳамда оддий қуроллари билан бас кела олиш амри маҳол эди.

2. Ташқи омил таъсирсиз ҳеч қандай куч муваффақиятга эриша олмас эди. Британиянинг ёрдам бериши декларатив характерга эга бўлиб, ҳеч қандай амалий асосга эга эмаслигини Иброҳимбек бу даврга келиб яхши тушунган, Ҳабибуллахон ҳокимият тепасида бўлган тақдирда ҳам унинг ҳарбий кучларидан умид қилиш мумкин эди. Лекин жараёнларнинг тескари ривожи Иброҳимбек умидларини чилпарчин қилиб ташлаган эди.

3. Нодиршоҳ ҳукумати, умуман афғонлар муҳожирларга хайрихоҳ эмаслиги, шу боис муҳожирларни юртга қайтариш лозимлиги, бошқа давлатлар худудига борган тақдирда ҳам ҳеч қайси дарбадар халқни кучоқ очиб кутиб олмаслиги аёнлиги, муҳожирликдаги мусофирлик барчасининг ҳам суяк-суягидан ўтиб кетганлиги, шу сабабдан ҳам вазиятнинг кейинги ривожи жараёнлар оқимини белгилашини,

қолаверса ўз ҳаётини илоҳий тақдирнинг қўлига топшириб қўйганлиги боис эҳтимол тутилган ва бориш лозим бўлган бирдан-бир - ягона ва асосий ҳудуд юрт тупроғи эканлиги Иброҳимбекнинг хаёлида гавдаланаверади.

Юқорида таъкидлаган омилларнинг умумий йиғиндиси Иброҳимбекка муҳожир оилаларни чегара яқинига тўплаш учун фармон беришига асос бўлади. Қўрбошиларга муҳожир оилаларни Амударё қирғоғига тўплаш учун топширик берилади. Натижада Ўтанбек Октепага қўнғиротларни чегарага тўплаш учун кетади.

Иброҳимбек муҳожир оилаларнинг бир қисмини Чаёбга чиқариб, ўзи муҳожирларга хужум қилиш мақсадида Кўкчадарё томонда кучларини тўплаётган афғонларга қарши хужум уюштириб душманни қочиради. Бу воқеалар 1931 йил март ойининг йигирманчи кунлари, яъни Наврўз арафасида бўлиб ўтади. Иброҳимбек Чаёбга қайтиб, Ақраб ва Анбаркуҳдан келиши лозим бўлган муҳожир оилаларни кутиб етти кун қолиб кетади. Бу муддат давомида катта миқдордаги афғон қўшинлари тўрт гуруҳга бўлиниб, Чаёб сари ҳаракат қилаётгани ҳақида маълумот олиб, Иброҳимбек муҳожир оилаларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида уларни тоққа чиқаради. Ўзи эса афғонлар хужумини қайтариб, Даҳан-Катвонда истехком олади. Афғонлар чекингач, бу ерда Иброҳимбек қўрбошиларини йиғиб, оилаларни дарёдан ўтишга тайёрлаш ҳақида кенгашиб олади ва уларга кўрсатмалар бериб, Алимардон додхоҳ, Исахон Эшон ва Абдуқаюм Парвоначиларни чегарадан олисда бўлган қишлоқларда жойлашган оилаларни чегарага тўплаш учун жўнатади. Ўзи эса Хўжажурғоти қишлоғида бўлган Эгамберди ботир ва Кўган қўрбошилар олдиларига чиқиб кетади.

Иброҳимбек йигитлари чегара атрофидан афғон кўшинини Янгиқалъа ва Рустоқ томон улоқтирганига қарамай, ҳар ҳолда уларнинг яна ҳужумга ўтиш хавфи ҳам йўқ эмас эди. Иброҳимбек Эгамберди ботир билан учрашиб кўрсатмалар бергач, ўзи эса Амударё қирғоғида эҳтимол тutilган афғонлар ҳужумини қайтариш учун Чубек рўпарасидаги Афғонистон ҳудудидаги сузиб ўтиш учун белгиланган нуқтасига кетади. Бу пайтда у ерда муҳожир оилалар сузиб ўтиш учун тўпланишаётган эдилар.

Дарёдан ўтишдан илгари Иброҳимбек ўз одамлари орқали Чубекдаги Совет чегара отряди бошлиғига мақсадларини маълум қилади, Советлар томони қуролларни топширишни таклиф этади. Иброҳимбек бу таклифни қабул қилиб, бир қисм қурол-яроқларни тўплаб Мулла Жўра ва Ўташ қозоқ орқали дарёдан ўтказиб қизилларга топширади. Шундан сўнг дарёдан ўтиш бошланади. Аслида Иброҳимбекнинг нияти аввал ўзи ўтиб, қизилларга ўз қўли билан қуролларни топшириб пухта келишиш, ундан кейин оилалар ўтиши лозим эди. Лекин афғонларнинг доимий таъқиби, ҳатто оилаларнинг ўтиш жараёнида афғонларнинг тартибсиз ҳужуми, кейин ҳам ҳужум қилиш хавфининг мавжудлиги бунга имкон бермайди. У ўз йигитлари билан афғонлар томонидан ҳужум қилинган тақдирда ҳужумни қайтариб, оилаларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун охирида ўтишга қарор қилади. Шу тариқа дастлаб Советлар тупроғига муҳожирлардан тўққиз минг киши ўтади. Хорижий матбуотда Иброҳимбекнинг мана шу ўтиш амалиёти жараёнида ҳам афғонларнинг катта гуруҳи томонидан дарёдан ўтаётган оилалар қарвонига қарата тинимсиз ўт очилгани, натижада юзлаб кишилар, асосан аёллар ва ёш болалар дарёга ғарқ бўлганликлари, дарёдан

ўтгандан сўнг Совет чегарачилари томонидан сўроққа тутилиб, таҳқиқланганликлари таъкидланади.²⁴⁰ Ҳар ҳолда ушбу фактик маълумотни ҳам назардан қочирмаслик керак, чунки бу воқеани эшитган ёки бевосита иштирокчиси бўлган баъзи кекса кишилар шу нарсани тасдиқлашган.

Қўрбошилар ва муҳожир оилаларнинг ҳаммаси ўтиш нуқтасига йиғилмаганликлари сабабли Иброҳимбек афғон тупроғида қолади. Бу пайтда Эгамберди ботир ва Кўган кўрбошилар қолган оилалар билан етиб келадилар. Аини пайтнинг ўзида катта миқдордаги афғон кўшинлари уларни таъқиб этиб келмоқда эдилар. Алимардон додхоҳ ва Эшон Исахонлар ҳам шу ерда бўлиб, Иброҳимбек қуролли гуруҳининг умумий таркиби уч юз кишидан иборат эди. Афғонлар уларни уч томондан қуршовга олиб қаттиқ жанг бошланади. Бир неча соатлик тўқнашувдан сўнг ҳар икки томондан кўплаб аскарлар яраланади, сўнг афғонлар орқага чекинадилар. Иброҳимбек қолган муҳожирларни ҳам тўплаб тезроқ дарёдан ўтиш учун Янгикалъага, ундан Каптар-Алига ўтиб, қолган муҳожир оилаларни йиғади. Бу вақтда қуроли йигитларнинг умумий сони икки юз кишини ташкил этади. Шу пайтда атрофдан қирғоқ томон силжиётган оилалар ҳам келиб қўшилиб, қуролли кўшиннинг умумий миқдори тўрт юзга етади. Каптар-Алида Иброҳимбек Исахон Эшон, Алимардон додхоҳ, Абдуқаюм Парвоначи, Алет полвон, Ортиқ додхоҳ, Ханжан, Эрназар, Кўганбек Шералиев, Кўганбек Кенжаев, Ҳусейн командир, Ташман кўрбоши, Қорабой, Шоҳасан, Мирза Қаюм, Эшони Судур, Мулла Жўра, Жўракул додхоҳлар иштирокида мажлис ўтказиб, Тожикистон худудига ўтгандан кейинги фаолият ҳақида

²⁴⁰ См. Абдуллаев К.Н. Бухарская послереволюционная эмиграция. (К историографии проблемы). В кн. Октябрьская революция в средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент: Фан, 1991. Стр.194.

тўхталадилар. Иброҳимбек вазиятга қараб иш тутишни, Совет ҳокимияти ўзаро келишиш таклифи билан чиқса, қатор талаблар қўйиш, жумладан ҳокимиятга қарши барча гуруҳларга нисбатан умумий авф эълон қилиш, аҳолини «қулоқ» ва «босмачи» тамғаси остида сургун ва хўрлашларни бас қилиш, барча кўрбоши ва йигитларнинг ҳамда Афғонистондан ўтган оилалар хавфсизлиги кафолатини бериш талабларни ўртага қўйиш, улар қабул қилса қуроолларни топшириб тинч меҳнат билан шуғулланиш, акс ҳолда аҳолининг аҳволи-руҳиясини билиб вазиятга қараб иш тутиш таклифи билан чиқади ҳамда мавжуд кўрбошиларга шу мазмунда топшириқ берилади. Каптар-Алида Ўтанбек, Ортиқ,²⁴¹ Полвонхўжа, Эгамберди ботир, Кўганбек ва Арзикуллар турли нуқталарда қолган оилаларни йиғиш билан банд бўлиб, бу ерда йўқ эдилар. Иброҳимбек уларнинг барчасига шу бугуннинг ўзидаёқ, яъни ўша Амударё қирғоғида афғонларнинг катта қўшини билан бўлган тўқнашувдан бир кун ўтиб Советлар тупроғига ўзининг ўтиши тўғрисида хабар жўнатади.

Иброҳимбек Амударё қирғоғидаги афғонлар қуршовини енгандан бир кундан кейин тўрт юз киши бўлиб: Абдуқаюм Парвоначи, Исахон Эшон, Полвон додхоҳ, Бойназар, Ханжан, Эрназар, Кўганбек ва Ташман кўрбоши додхоҳлар билан Чубек чегара отрядидан Совет тупроғига 1931 йил апрель ойининг боши(чекистлар маълумотига асосан 1-апрель)да кечқурун ўтадилар. Шу куннинг ўзида Бағаракдаги ўтиш жойидан Эгамберди ботир кўплаб ҳўккизлар терисидан гупсарлар тайёрлаб ўзининг икки юзга яқин йигити билан гупсарларда ўтади. Афғонистондаги

²⁴¹ Ортиқ кўрбоши ўз гуруҳи билан Русток атрофларида бўлиб, Иброҳимбекдан Советлар худудига ўтиши ҳақида мактуб олгач, Иброҳимбекдан икки кундан кейин дарёдан ўтади.

охирги жангда Эгамберди ботир оғир яраланади, шунга қарамасдан Советлар ҳудудига ўтишга муваффақ бўлади. Бир неча кундан сўнг Ортиқ додхоҳ ўзининг икки юз йигити билан Чубек чегара отряди орқали ўтади. У билан бирга афғонларга қарши курашда иштирок этган афғонистонлик ўзбек ва тожиклардан иборат Ғулом Ҳусанхон, Ғулом Қодирхон ва Мухаммад Ҳошимхонлар ўзларининг эллик-олтмиш йигитлари билан ўтадилар. Кейинчалик Мулла Холдор ва Мулла Жўрахонлар ҳам ўз йигитлари билан Советлар ҳудудига ўтадилар.

Иброҳимбек, Эгамберди ботир ва Ортиқ додхоҳларнинг йигитлари фақатгина лақайлардан: лақайнинг - эсанхўжа, бадрахли, байрам ва тўртуул уруғларидан; Ғулом Ҳусанхоннинг йигитлари асосан катағонлардан, афғонистонлик ўзбекларнинг бошқа уруғлари ва тожиклардан, Мулла Холдорнинг йигитлари эса кўнғиротлардан иборат эдилар. Иброҳимбек Совет ҳудудига ўтишида унинг кўшинида европаликлар йўқ эди. Афғонистондаги ҳарбий амалиётлари даврида унинг кўшинида тўққизта - рус, осетин ва еврейлар бўлиб, улар Иброҳимбекдан олдин Фузайл Махсумнинг укаси Саъдод Махсум, Давлатмандбийнинг ўғли Усмонқул ва Мирза Назарлар гуруҳлари билан бирга Советлар ҳудудига ўтган эдилар.

Иброҳимбекнинг Афғонистон ҳудудидаги ҳарбий фаолияти давомида Мирза Қосим номли машиначиси, яъни кийим тикувчисидан ташқари Мулла Қосим номли хазиначиси ҳам бўлганки, у доимо Иброҳимбекнинг ёнида юриб, бутун идоравий ишларга мутасадди эди. Бутун идоравий ва архив ҳужжатлари, қўрбоши гуруҳидаги йигитлар сони, қурол-яроқлар миқдори ва номерланган

ҳисоб-китоби, шахсий таркиб ҳисоби қайд этилган дафтар ва китоблар ҳамда ҳаракат разведка хизматининг маълумотлари, душманнинг яқин стратегик мақсадлари акс этилган махфийлашган маълумотлари, стратегик ҳудудлар ва ҳарбий амалиётларни олиб боришнинг харита ва фавқулудда вазиятдаги тактик режалари, ёзишмалар ҳамда маблағлар²⁴² бевосита Мулла Қосимда сақланар эди.

Чубек чегара отряди рўпарасидаги Афғонистон ҳудудида афғонлар билан урушдан сўнг, Иброҳимбек Мирза Қосимни беш-олти отда юкланган ҳужжатлар билан Эгамберди Эшикоғабوشي ва Арзикул кўрбошилар ҳамроҳлигида қолдириб, ўзи йигитлари билан оилаларни тўплаш учун Каптар-Алига чиқиб кетади. Афғонларнинг кучли таъкиби натижасида Эгамберди ботир, Арзикул ва Мирза Қосимлар ҳам муваққат қароргоҳларини ташлаб чекинишга мажбур бўлишадилар. Натижада Мирза Қосим иккита отга ортилган ҳужжатлар билан Каптар-Алига Иброҳимбекнинг олдига чиқиб боради. Қолган ҳужжатлар ортилган тўртта от Эгамберди ботир билан кетиб қолади. Эгамберди ботирнинг гуруҳи Бағаракдаги ўтиш жойидан Амударёдан ўтаётганда бир гупсар²⁴³ ортилган қурол-яроқлари, учта аёл, бир-қанча йигитлар ва шу ҳужжатлар ҳам дарёга ғарқ бўлади. Эгамберди ботирнинг ўзи бошқа гупсарда яраланган ҳолда дарёдан ўтади. Мирза Қосим эса Иброҳимбек Каптар-Алидан қайтишдаги жанг ҳаракатлари давомида отларининг чарчаганлиги боис Иброҳимбекдан ажралиб қолади ҳамда унинг ва ҳужжатларнинг кейинги тақдири ҳозиргача

²⁴² Бу материаллар асосан Иброҳимбек кўшинининг Афғонистон шимолидаги фаолиятига алоқадор ҳужжатлар бўлиб, советлар ҳудудида алоқадор разведка хизматининг маълумотлари ҳам бўлган.

²⁴³ Гупсар - майда мол ва хўккиз териларини дамлатиб, дарёдан ўтиш учун қилинадиган мослама.

номаълумдир. Мирза Қосим машиначи, яъни кийим тикувчи Иброҳимбек билан Советлар ҳудудига ўтади.

Шимолда Иброҳимбекка қарши курашган афғон армияси асосан афғонларнинг мангал, вазир, жаррани, жаджи, моманд, юсуфзай уруғлари бўлиб, тартибли ҳарбий қисм бўлмай, балки, қуролли тўдалар йиғиндиси эди. Кобул тахтини эгаллаган Нодирхоннинг дастлаб мунтазам, яъни доимий амал қилувчи қўшини бўлмасдан барча ҳарбий амалиётларга қуролли тўдалар этник белгилари асосида сафарбар этилган. Бу тўдалар ташкилий жиҳатдан ҳам жуда суст бўлиб, мустаҳкам қўмондонликка эга бўлмасдан, ёлланган гуруҳлар бўлиб, Нодиршоҳ уларни Британия ҳукумати томонидан етказиб берилган қуроллар билан таъминлаб турган. Уларнинг моддий эҳтиёжи амалиётларда қарши гуруҳни енгиб, қурол-аслаҳа ва от-уловларни ўлжа олиш ҳисобига қондиришга келишилган. Лекин, Афғонистон шимолидаги жанглarda Иброҳимбекнинг мустаҳкам гуруҳини енгиланинг мушкуллиги боис, афғон қуроли гуруҳлари бу соҳадаги бўшлиқни тинч аҳолини талаш ҳисобига тўлдиришга уринишган. Афғон отрядлари асосан ўн бир зарядли инглиз милтиқлари ва уч зарядли милтиқлар билан қуролланган бўлиб, пулемет ва замбараклар билан ҳам таъминланган эди. Пулемет ва замбараклардан ҳарбий амалиётлар жараёнида етарлича фойдалана олмас эдилар. Бу қуролларнинг нисбатан оғир ва кавалерия (отлик) жангида ноқулайлиги сабабли амалиёт жараёнида Иброҳимбек йигитлари уларни қочиргач, кўпинча тўп ва пулеметларни оғирлиги боис ташлаб қочар, бу қуроллар ўз навбатида Иброҳимбекнинг қўлига тушар эди. Уларга Нодиршоҳга қарашли Кобул атрофидаги уруғ бошлиқлари қўмондонлик қилганлар. Нодиршоҳ бу жангари

гуруҳларни шимолга - Иброҳимбекка қарши жўнатишда куйидагича келишилган: жангда ўлган ва асир тушган афғонлар учун унинг қариндошларига Нодир пул тўламайди, фақат барча аскарлар муҳожирларнинг мол-мулкини талашлари лозим, дейилади. Шу сабабли афғонлар имконият топилди дегунча, нафақат муҳожир оилаларга, балки, атрофдаги барча тинч аҳолига хужум уюштириб, мол-мулкини шавқатсиз талайдилар ҳамда аёлларни зўрлайдилар. Афғон кўшинларида шунингдек, муайян озиқ-овқат ҳам бўлмай, улар фақат аҳолини талаш ҳисобига ўз эҳтиёжини қондирадилар. Иброҳимбек лашкарида аксинча, тартиб кучли бўлиб, шариат қонун-қоидаларига қатъий амал қилинар эди. Ҳатто озиқ-овқат муаммоси ҳам тинч аҳолини талаш ҳисобига эмас, балки, аҳолидан сотиб олинар ёки ўша қишлоқ оқсоқолларининг ўзлари йиғиб беришар эди. Шунинг учун маҳаллий аҳолининг бир қисми фақатгина Иброҳимбекдан нажот кутиб, унинг кўшинига келиб қўшилади. Иброҳимбек бошқараётган ҳаракат доираси кенгайиб, ўзи қисқа фурсат ичида ҳаракат марказида турган Марказий сиймога, яъни халқ қаҳрамонига айланади.

Иброҳимбек кўшинининг Афғонистондаги жанглардаги умумий талафоти тахминан етмиш кишини ташкил этади.²⁴⁴ Ва бир марта жангда нисбатан катта талафот кўради: Ортик додхоҳ афғонлар қуршовига бостириб кирганда йигирма беш йигити ҳалок бўлади. Афғонлар Иброҳимбек билан жангда тахминан икки мингдан икки ярим мингтагача аскарларини талафот берадилар.²⁴⁵ Улар Иброҳимбек кучли

²⁴⁴ Ушбу рақамлар К.Н. Абдуллаевнинг «От Синцяня до Хорасана. История среднеазиатской эмиграции 1918-1934 годов». Душанбе-2003, асари қўлёзмасида ҳам тасдиқланиб, Ўзбекистон ССР Давлат Хавфсизлик Комитети архивидаги 123469 делоси маълумотларида ҳам ўз ифодасини топган.

²⁴⁵ Ушбу рақамлар Париждаги ака-ука Мезоннефлар Шарқ ва Америка кутубхонасида сақланаётган маълумотларида ҳам, Иброҳимбек, Абдуқаюм Парвонани

гуруҳлари билан хужумга ўтган куйидаги йўналишларда, яъни Шуробсойда, Ҳазорқокда, Хонобод атрофида, Айлободда, Рустоқ-Хамсян йўналишида ҳамда Ҳазорбоғ-Толикон йўналишларида катта талафот берадилар. Масалан, Хонобод атрофидаги жангда афғонлар етти юзга яқин аскарлари, Айлободда бўлган жангда уч юзга яқин, Ҳазорқокда афғон аскарларининг тахминан уч юз саксонтаси ўлдирилади.²⁴⁶ Иброҳимбек Советлар ҳудудига ўтгач Нодирхон кучлари томонидан муҳожирлар таъқиб остига олиниб, асосан Иброҳимбекнинг атрофида бўлган шахсларни жазолаш компанияси авжга чиқади.²⁴⁷ Ушбу бобнинг қисқача мазмуни ва характерли жиҳатлари:

1. Иброҳимбекнинг Афғонистон ҳукмдори Омонуллахон даврида Кобулдаги Қалъаи Фотуда фахрий тутқинлик палласи (1926 йилнинг июлидан 1929 йилнинг январигача);

2. Ҳабибуллахон (Бачаи Сақо) Кобул тахтини эгаллагач, 1929 йил май ойида Иброҳимбекнинг ҳарбий вазиятни Ҳабибуллахон фойдасига мувофиқлаштириш учун Афғонистон шимолига жўнатилиши ва Ҳабибуллахон ҳукуматидаги ҳарбий вазир Саид Хусейн билан биргаликда афғон уруғлари ва ҳазораларга қарши ҳарбий фаолияти;

3. Кобул тахтини Нодиршоҳ эгаллагач, унинг гуруҳларига қарши дастлабки фаолияти, Нодиршоҳ томонидан Иброҳимбекни Мозори Шариф волийси ўринбосари этиб тайинлаши, яна тезда Кобулга чақирувчи фармоннинг етказилиши, Иброҳимбекнинг рад этганлиги ва жангга тортилганлиги;

ва Эшон Исохон сўров протоколларида ҳам тасдиқланади.

²⁴⁶ Ушбу маълумотларни Иброҳимбекнинг сўров протоколлари, Абдуқаюм Парвоначининг, Исохон Эшоннинг, Эшони Судурнинг ҳамда Мирза Қаюм Шеровнинг алоҳида-алоҳида сўралган сўров протоколлари тасдиқлайди.

²⁴⁷ Бу ҳақда қаранг: Америкада чоп этиладиган дарий тилидаги «Умид» ҳафтаномасининг 244 сонидagi Афибий мақоласи.

4. 1930 йилнинг баҳори ва ёзидаги қатор зафарли амалиётлари, Афғонистоннинг маҳаллий ўзбек, тожик ва туркманлари, шунингдек туркман муҳожирларининг ҳам диний раҳнамози Эшон Халифанинг ҳам Иброҳимбекни қўллаши, натижада Қатағон-Бадахшон минтақасида 1930 йилнинг ёзи ва кузида мустақил давлатчиликни шакллантириш мақсадидаги ҳарбий ҳаракатлари, афғонларнинг дастлабки мағлубияти, Иброҳимбекнинг Рустоқ, Чаёб, Айбек, Имом Соҳиб шаҳарларини қўлга киритиб, ўзининг ҳарбий ва фуқаровий бошқариш усулини ўрнатганлиги;

5. Нодирхоннинг Британия ҳукуматига мурожаати туфайли катта миқдордаги қурол-яроқ ва моддий ёрдам олиб афғон уруғларини ўзининг ички ишлар вазири ва укаси Шомаҳмуд бошчилигида мамлакат шимолига ташлаганлиги ҳамда Иброҳимбек кучларини чекинтирганлиги;

6. Советлар тазйиқидан қочиб кўплаб миқдорда қочоқларнинг афғон ҳудудига ўтиб, халқнинг турмуш шароитининг оғирлашиб кетаётганлиги, большевикларнинг еткизаётган зарари ҳақида ҳисобот бериб, Иброҳимбекни Советларга қарши курашга илҳомлантирганлиги;

7. Оилаларнинг юртга талпиниши, уларни дарёдан ўтказиш, Каптар-Алидаги йиғилиш, Совет ҳокимияти билан расмий келишиш ёки вазиятга қараб Совет тузумига қарши ҳарбий фаолиятни жонлантириш ҳақида қарор ва Иброҳимбекнинг чегарадан ўтиши.

III-БОБ: Мухаммад Иброҳимбек ҳарбий амалиётларининг якуний босқичи, ҳаракат инқироzi

1. Мухаммад Иброҳимбек Ватан тупроғида: сароб бўлган умидлар

Иброҳимбек ва унинг қўшини таркибидаги кўрбошиларнинг асосий қисми Советлар ҳудудига ўтгач, большевиклар армияси Иброҳимбекка қарши кураш билан бир қаторда чегараларнинг ҳолатига ҳам асосий эътибор қаратиб, чегара таркибини қўшимча кучлар билан мустаҳкамлайди. Натижада Афғонистон ҳудудида қолган Ўтанбек ва Арзикулбекларнинг бир неча марта чегарадан ўтиш учун қилган ҳаракатлари натижа бермайди.

Иброҳимбек Афғонистондан Советлар ҳудудига ўтганида унинг тўрт юз йигитидан тахминан ярмида, яъни икки юз йигитида қурол мавжуд эди. Қуролларнинг бир қисмини большевиклар билан келишиш мақсадида оилаларни дастлабки ўтказиш жараёнида Чубек чегара қисми командирига топширган эди. Иброҳимбек ўтган куннинг ўзида Бағарак чегара участкаси орқали ўтган Эгамберди ботирда эса, фақатгина уч-тўрт йигитида қурол бор эди, холос. Ғулом Ҳусейн йигитларида қирқта қурол бор эди. Чунки, дарёдан ўтишда Эгамберди ботир ўзининг барча қуролларини гупсарга юклаб, Иброҳимбек қўшини девонхонасининг ҳужжатлари, учта аёл ва бир неча йигитларини чиқаради. Афғонлар билан кетма-кет отишма шароитида булар Амударёда ғарқ бўладилар.

Иброҳимбек қўшинида қуроллар турли хил: инглизча ўн бир зарядли, афғонча манқа милтиқ, русча уч зарядли, бир зарядли берданкалар, французча олти зарядли милтиқлар

ҳамда муайян миқдорда уларга мос келувчи инглиз патронлари мавжуд эди. Иброҳимбекнинг шахсан ўзи доимо маузер, пистолетнинг парабеллум тури, автоматик пистолетнинг браунинг номли тури, инглизча милтиғи ва немисча карабин (қисқа стволли милтиқ) билан қуролланиб юрар, Иброҳимбек ўзининг икки қиличини Афғонистонда Эгамберди ботир ва Ўтанбекларнинг шахсий жасоратлари учун совға қилган эди. Қўрбошилардан барчасида милтиқдан ташқари тўппончалари ҳам бўлган. Умуман барча қуролли йигитларда милтиқдан ташқари русча, афғонча ёки ўзбекча қиличлари ҳам бўлган. Қўшинда милтиқларнинг барча турига мос келувчи патронлар мавжуд бўлиб, жанговар амалиётларда асосан инглиз патронлари кўп ишлатилиб, патронга бўлган эҳтиёж сотиб олиш ва ўлжа олиш ҳисобига қондирилар эди. Патрон масаласи Иброҳимбек қўшинида мураккаброқ бўлиб, асосан душмандан ўлжа олиш ҳисобига орттирилар ёки маҳаллий аҳолидан жуда қиммат нарҳда - рус патронларини донасини тўрт тангадан, инглиз патронларини - икки тангадан сотиб олар эди. Жангга кириш олдида Иброҳимбек қўшинида вазиятга қараб, қўрбошиларда бир юзу эллик - бир юзу олтмиш патрон, йигитларда эса саксон-юз патрондан бўлар эди. Советлар ҳудудига ўтишда қўшинда патрон камроқ бўлиб, охири кунлар афғонлар билан пайдар-пай тўқнашувлари туфайли патронларнинг асосий қисми ишлатилиб, йигитларда кўпи билан иккитадан патронтош²⁴⁸ қолган эди.

Иброҳимбек Афғонистондан Совет ҳудудига ўтишида ҳеч қандай пулемёт олиб ўтмайди. 1926 йилнинг 21-июнида

²⁴⁸ Патронтош – патронлар сақланадиган идиш. Бир патронтошга тахминан ўн-ўн беш патрон кетган.

Иброҳимбек Афғонистонга ўтишида ўзи билан бирга қизил армия кўшинларидан ўлжа олган англиз патронлари ҳам мос келувчи 47 зарядли пулемётини Иброҳимбек ўзининг шахсий овчиси Асавнинг ихтиёрида бўлганлиги боис, Асав ўз акаси билан биргаликда 1931 йил март ойининг бошларида Совет тупроғига ўтишда чегарачиларнинг қўлига тушади ва табиийки, пулемёт ҳам чегарачилар томонидан мусодара қилинади. Афғонларга қарши муҳораба давомида ўлжа олинган икки пулемет патронларининг тугаганлиги боис ишлатилмай қолади ҳамда Афғонистон ҳудудида душман қўлига тушиб қолмаслиги учун хандақ қаздириб кўмдирилади. Бундан ташқари афғонлардан ўлжа олинган битта англизча пушка ва унинг икки яшик снаряди ҳам Совет ҳудудига ўтишдан олдин хандақ қаздирилиб кўмдирилади. Иброҳимбек билан бирга ўша куннинг ўзида Совет ҳудудига Чубек чегара отряди ҳудудидан беш мингга яқин киши Афғонистондан ўтади.²⁴⁹ Ушбу ўринда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, биринчи бобда таъкидлаганимиздек Шарқий Бухородан Афғонистон ҳудудига аҳолининг тўртдан бир қисми, яъни 250 мингга яқин киши ўтиб кетган бўлса: «Турли маълумотларни таққослаш натижасида шундай хулосага келиш мумкинки, кетган муҳожирлардан Тожикистонга фақатгина 150 минги қайтиб келди, қолган 100 минги авғон жамиятида аралашиб ёки бошқа шарқ мамлакатларига ўтиб кетган».²⁵⁰

Иброҳимбекнинг қалбида илгари таъкидлаганимиздек, Совет тупроғига ўтиши билан қолган барча қуролларини топшириб, ҳукумат билан келишиб, тинч меҳнат билан

²⁴⁹ Шуни ҳам эсда тутиш лозимки, дарёдан ўтиш бир неча кун мобайнида давом этиб, чегаранинг бир-қанча ўтиш учун қулай жойларидан амалга оширилади.

²⁵⁰ Абулхаев Р. Эмигранты и реэмигранты Таджикистана (20-е-начало 30-х годов XX-века)//Журнал Мероси Ниёгон-Наследие предков. Душанбе. 2003. № 6. Стр. 70.

шуғулланиш ҳам йўқ эмас эди. Худди шу мақсадда муҳожир оилаларнинг ўтишидан илгари Иброҳимбекнинг топшириғига асосан Мулла Жўра, Ўташ қозоқ ва Достон қозоқлар Амударёдан ўтишиб Чубек чегара отрядининг командири билан музокаралар олиб боришади. Чегарачилар командири муҳожир оилалардаги мавжуд қуролларнинг барчасини топширишни талаб қилади. Иброҳимбекнинг буйруғига биноан фақат оилаларда мавжуд бўлган қуроллар топширилади. Шундан сўнг оилаларнинг дарёдан ўтиш жараёни бошланади. Дарёнинг чап қирғоғида Иброҳимбек ўзининг 150 қуролланган йигити билан афғонларнинг ҳужумини қайтариб, оилаларнинг беҳатар ўтишини таъминлаб турадилар. Худди шу мақсадда йигитларнинг қўлида бўлган қуроллар Совет чегарачиларига топширилмайди. Иброҳимбек оилалар ўтгач, қизиллар томонидан ҳам таъқибга учрамагандан сўнг, ўзи ўтиши билан ҳукумат билан келишишни, ундан сўнг қуролларни топширишни ният қилади. Лекин, Иброҳимбек ўша куни Амударёдан беш мингга яқин кишини ўтказиб, кечқурун, юқорида айтиб ўтганимиздек, йигитлари билан дарёдан ўтиш жараёнида ҳам афғонларнинг ҳужумига жавобан қуроллардан ўт очишга мажбур бўладилар, отишма билан дарёдан ўтаётган Иброҳимбек гуруҳи чегарачиларда ҳам шубҳа ўйғотиб, Совет чегарачилари уларга қарата ўт очадилар. Иброҳимбекнинг йигитлари ҳам дарёнинг ўртасида ўзларини ҳимоя қилишга мажбур бўлишиб, чегарачиларга қарата қуролли жавоб қайтарадилар. Шу тариқа отишмалар бошланиб, Иброҳимбекнинг бутун умидлари барбод бўлади. Натижада, чегарачилар миқдор жиҳатидан кам бўлганлиги боис, кўшин қирғоққа яқинлашавергач чегарани ташлаб қочадилар. Бу

Афғонистондан қайтгач, Иброҳимбекнинг қизиллар билан биринчи тўқнашуви эди. Бу тўқнашувда Иброҳимбекнинг йигитлари ҳеч қандай талафот кўрмайди. Иброҳимбекнинг режаси бўйича дастлаб ўзи дарёдан ўтиб, тинч меҳнат билан шуғулланишлари, ҳеч қандай ҳарбий амалиётларни бошламасликларини айтиб чегарачилар бошлиғи билан келишишни, юқорида таъкидлаган талабларни ҳукумат олдиға қўйиши ҳамда ҳар кимнинг ўз ота маконига бориб ўрнашиш учун ижозат беришларини сўраб, ундан кейин оилалар, сўнгра қолган йигитлар ўтиши лозим эди. Лекин афғонларнинг охириги дамгача кузатиб, ҳар қадамда пойлаб юришлари ва қирғоқ бўйлаб ҳам тартибсиз отишмалари унинг режаларини барбод этиб, охириги дақиқагача ўзи ҳам йигитларининг сафида бўлиб, оилаларни ҳимоя қилишга мажбур бўлади. Шунга қарамасдан Амударёдан ўтгандан сўнг ҳам муносабатларга аниқлик киритиб курулларни ҳукуматга топшириш фикри Иброҳимбекни тарк этмайди.

Чегарачиларнинг чегарани ташлаб қочиши, улар бориб, кўплаб миқдорда самолётларни жўнатиб, Иброҳимбек қўшинига ҳаводан туриб пулемётлар орқали катта талафот етказиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас эди. Шу тариқа Иброҳимбек қўшинига нисбатан хавфсизроқ ҳудудларга чиқиб кетиш ҳақида буйруқ беради.

Қўшин Илонлитоғ орқали Чолтоғ йўналиши бўйлаб йўлга тушади. Йўлда Қурбоншайитдан Илонлитоғ йўналишида уларга қарши олдин битта, кейин иккита, сўнг яна биттаси келиб, жами учта самолёт ҳаво ҳужумини кучайтиради. Иброҳимбек қўшинига ҳужумга ўтмаслик ҳақида буйруқ бериб, унинг қалбида ҳали ҳам большевиклар билан келишиш умиди сўнган эмас эди. Аввал самолётлардан пулемётлар орқали ўт очилиб, бомбалар ташланади. Бир

пайтнинг ўзида пастдан пайдо бўлган қизил аскарлар кавалерияси²⁵¹ ҳужумни бошлайдилар. Самолётлар ташлаган бомбаларидан йигитлар ва отлар талафот кўра бошлайди. Шу тариқа Иброҳимбекнинг большевиклар билан келишиш ҳақида қалбидаги умид учкунлари сўна боради. Иброҳимбек кўшини тепаликда қизиллар кавалерияси пастликда истехком олганлиги боис Иброҳимбек кўшинига интиқом учун жуда қулай фурсат юзага келади. Самолётлар ҳам аксига олиб ҳаво ҳужумини кечгача давом эттиришади, натижада Иброҳимбек кўшинининг отишмаларга аралашшига имконият беришмайди. Иброҳимбек кейин сўров жараёнида ушбу жангни эслаб: «Бутун ҳаётим давомида мана шу Илонлитоғдагидек менга алам қилган эмас: душман менга мушт кўтарган бир шароитда, мен унга қарши жавоб бера олмадим», - дейди. Шу тариқа қизиллар кечгача ҳужумни давом эттиришади, фақатгина кечқурун аввал пастликдаги кавалерия, кейин эса самолётлар тарқалишади. Иброҳимбекнинг Советлар ҳудудига ўтиши ҳақида разведка маълумотлари орқали хабардор бўлган большевиклар унга қарши фронтни кенгайтира боради. Ўзбекистон ва Тожикистондан бир қанча кавалерия полклари, махсус батальонлар сафарбар этилиб, «...мамлакат ичкарасидан Тожикистонга кўшимча равишда 25 та ҳарбий самолётлар келтирилади..., шунингдек, Иброҳимбекка қарши ҳарбий амалиётга оператив раҳбарликни амалга ошириш мақсадида Ўрта Осиё ҳарбий округи кўмондонининг ёрдамчиси Грязнов бошчилигида Душанбеда кўшин гуруҳининг штаби тузилади».²⁵²

Большевикларнинг Илонлитоғдаги ҳаво ҳужуми, яъни

²⁵¹ Кавалерия – отдан фойдаланувчи қуруқликдаги кўшин тури, отлик аскарлар.

²⁵² Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе, «Ирфон», 1988. Стр. 292.

самолёт ташлаган бомба ва ўқлардан Иброҳимбек йигитларидан ўн киши, отлардан ўн бештасини талафот беради. Кавалерия отрядининг отишмаларидан зарар кўрмайди. Жараёнларнинг кейинги ривожиди Иброҳимбек кўшинига қизил аскарлар ҳужум қилган тақдирда аёвсиз ҳужумга ўтиш лозимлиги уқдирилади. Шу тариқа Иброҳимбек дастлаб хоҳламасада, тақдирнинг шафқатсиз ҳукми билан ҳарбий амалиётларга аралаша боради.

Чолтоғда бир неча кун бўлишлари билан, яъни 1931 йилнинг 8-апрелида Иброҳимбек атрофидаги кўрбошиларга ҳар қайсиси ўз юртларига: Алет полвон - Жарипқўлга, Ханжан - Кангуртга, Кўганбек Кенжаев - Балжувондаги Тутқавулга, Алимардон додхоҳ ва унинг укаси Мулла Қарақулларни - Найзабулоққа (Ғози Малик), Ташман кўрбоши кўрбошини - Боботокқа, Исахон Эшонни ҳам ўз муридларига (Ҳисор ва Сурхонга), шунингдек, Ҳусейн командир, Шоҳасан, Қара тўқсабо, Гулмирза ҳожи, Мансурқуллар бориб, ўз уруғдошлари орасида халқнинг аҳволидан бохабар бўлиб туришларини, агар аҳоли Советларга қарши кайфиятда бўлса, уларни Советларга қарши курашга даъват этиш лозимлигини буюриб, бу ҳақда улар керакли ваколатнома, мурожаатнома ва чақириқлар билан таъминланади.²⁵³ Чунки:

1. Қўшиннинг кўпчилик бўлиб юриши қизиллар ҳаво ҳужумидан кенг фойдаланаётган бир шароитда хавфли эди. Катта гуруҳни самолёт тез пайқар эди. Шу сабабли Иброҳимбек кучларни бўлишга қарор қилади.

²⁵³ Уларнинг ҳар қайсилари атрофида элликтадан юзтагача йигитлари бўлиб, кўрбошилар Балжувонга ҳам, Лақайга ҳам, Ҳисорга ҳам ўз уруғдошлари ҳузурига нафақат ҳарбий кўрбоши, балки ўша ҳудудда фуқаролик ҳокимиятининг бошлиғи, яъни бек сифатида Иброҳимбек томонидан ваколатланган эдилар.

2. Иброҳимбекнинг қалбида Илонлитоғ воқеасидан сўнг қизилларга нисбатан адоват аланга олиб, нафрати чексизлик сари йўналган экан, аҳолининг Советларга нисбатан муносабат ва кайфиятини билмоқ, халқ қўлласа кенг миқёсда ҳарбий амалиётни бошламоқ эди.

3. Қўшинда озуқа масаласи ҳам жиддий тус олаётган, тоғларда кийик ва ёввойи эчкилар кўп бўлишига, йигитлари овлаб келаётганликларига қарамасдан, шароит қўшиннинг озиқ-овқат базасини ҳам мустаҳкамлашни талаб этаётган эди.

Шу мақсадда Исахон Эшон ва Алимардон додхоҳлар Лақай ва Ҳисорга жўнатилгандан сўнг, Эрназар кўрбоши Қўрғонтепа, Жиликўл ва Саройкамардаги маҳаллий қозоқларга бек сифатида юборилади. У эллик қуролланган йигити билан аввал Теракли тоғдаги Тошработ қишлоғига, сўнг тайинланган ҳудудларга чиқиб кетади. Шундай қилиб Иброҳимбек кўрбошилар билан кенгашиб, уларни ўз ҳудудларига жўнатиб, фаолияти натижаларидан ўзини доимо хабардор қилиб туришларини буюради. Шу билан бир вақтда Совет ҳокимияти идораларида хизмат қилаётган маҳаллий аҳоли вакилларига ҳам мурожаат ва мактублар жўнатиб, ушбу масалага, яъни Иброҳимбекнинг кенг қамровли ҳужум бошлашига уларнинг муносабатини билмоқчи бўлиб, бунда Иброҳимбекда Совет ҳокимиятига қарши курашиш кайфияти устун бўлишига қарамасдан, мурожаат ва мактублардан икки мақсадни кўзлайди:

1. Агар большевиклар ҳокимиятида хизмат қилаётган маҳаллий миллат вакилларида ҳам Советларга қарши кайфият бўлса, Иброҳимбекнинг жўнатган таклифи асосида келиб унга қўшишишади, натижада ҳаракат таркиби

кенгаяди,²⁵⁴

2. Агар улар ҳақиқатан ҳам Совет ҳокимиятини қўллаб-қувватлаб, унинг халқ манфаатига хизмат қилишига ишонсалар, Иброҳимбекка ҳокимиятга таслим бўлиш таклифи билан чиқадилар. Бунда Иброҳимбек ҳокимият олдига ўз талабларини қўяди, агар большевиклар вакиллари талабларни қабул қилган тақдирда, ўзаро келишилади ҳамда қуроллар топширилиб, Иброҳимбек тинч меҳнат билан шуғулланиш учун ўз ота макони – Лақайга чиқиб кетади.

Шу мақсадда Иброҳимбек Илонлитоғда эканлигида лақайлардан бўлган Суюнбой бошчилигида беш кишидан иборат вакиллари Қизилмозорга жўнатади. Аэропланларнинг тўхтовсиз бомба ташлашлари ҳамда тўхтовсиз пулемёт билан отишлари сабаб, Иброҳимбекка йигитларнинг умрига зомин бўлмаслиги учун фақат ҳукумат билан келишиш усули маъқул туюлгандек бўлади. Улар Иброҳимбекнинг топшириғи асосида Қизилмозорга бориб, ҳукумат вакиллари Иброҳимбекнинг қуролларни топшириб тинч ҳаёт билан шуғулланишга тайёр эканлигини билдиришлари лозим эди. Вакиллар Жарипқўл орқали Қизилмозорга боришда, Жарипқўлга тўхтаб меҳмон бўладилар, кечқурун улар хузурида халқ оқсоқоллари йиғилгач, вакиллар Иброҳимбекнинг мақсадини айтадилар, шунда лақайлар: Бек таслим бўлмоқчи бўлса, олдин келиб бизни ўлдирсинда, кейин таслим бўлсин, дея Иброҳимбекнинг таслим бўлишидан норози бўлиб, Совет ҳокимиятининг халққа шафқатсиз зулм ўтказётганлигини айтиб, уларга қарши курашиш лозимлигини қатъий

²⁵⁴ Иброҳимбек Афғонистонда эканлигида унинг разведкаси Тожикистонда Совет ҳукумати таркибида хизмат қилувчи маҳаллий аҳоли вакиллари кўпчилиги совет тузумига қарши кайфиятда эканлиги ҳақида маълумот етказган эди.

таъкидлайдилар ва шунга даъват этадилар.²⁵⁵ Аҳолининг бундай қатъий талабидан сўнг вакиллар Иброҳимбекнинг ҳузурига қайтиб, Совет тузуми халққа ўтказаетган зулм ҳамда кейинги воқеалар тафсилотлари билан Иброҳимбекни таништиргач ҳамда аксарият аҳолининг Афғонистондан қайтганликларини баҳона қилиб, зўрлик билан аҳолининг мол-мулки ҳамда чорва моллари тортиб олиниб, ўзларини кулоқ сифатида жазолаш компанияси авж олдирилайётганлигини айтадилар. Бу воқеалардан сал ўтиб Иброҳимбек Чолтоғда эканлигида Данғара тумани Тошгузар қишлоғида яшовчи қўнғиротлардан Иброҳимбекнинг эски таниши бўлган Бердимурат оқсоқол икки киши билан келиб Иброҳимбек билан учрашади. Аҳоли Иброҳимбекнинг Афғонистондан келганлигидан хабардор эканлигини, ўзини элнинг оқсоқоли сифатида Советлар ҳокимияти қаттиқ таъқибга олганлигини, халқ большевикларнинг бундай сиёсатидан аламзада эканлигини, ўзи йигитларни тўплаб қуролли гуруҳ ташкил этиб, Иброҳимбекка келиб кўшилишини айтади. Иброҳимбек унга йигитларни тайёрлаб, ҳозирча ўз қишлоғида туришини, керак бўлган тақдирда чопар жўнатишини айтиб, Ташгузарга жўнатади. Аҳолини бундай талаб ва Советларга муносабати Иброҳимбек қалбида бир томондан Советларга қарши интиқом сари чорласа, иккинчи томондан қизил армиянинг мардларча юзма-юз урушдан юз ўгириб, ҳийла йўлини тутиб, осмондан самолётлари воситасида хужум уюштириб, йигитлар таркибига талафот етказаетганлиги, ушбу

²⁵⁵ Ушбу даврда эл орасида шундай тўртлик бўлган: Бек айнама давлет бер,
Қошиниға савлет бер.
Журти бизиқ елиме
Эй худайим мадет бер!
Дала ёзуви. 1991. Май. Султанонобод.

ҳийлавий муҳорабада ўзи пассив-кузатувчанлик мавқеидан нарига ўтмаётганлигини ўйлаб, иккиланади. Ҳар ҳолда ҳукумат вакилларига жўнатган мурожаатлари таъсирини ва натижасини кутишга қарор қилади.

Ҳокимият вакилларига жўнатган мурожаат ва чақириқлар жавобини бир неча кунлик кутишдан сўнг, натижа бўлмагач, Иброҳимбек йигитлари билан Чолтоғдаги Дарвозабулукқа боради. Бу вақтда Дарвозабулукда Афғонистондан Иброҳимбекдан сал кейинроқ ўтган Ортиқ қўрбоши ўзининг икки юздан кўпроқ йигити билан келиб ўрнашган эдилар. Бу давр мобайнида Ортиқ қўрбоши Қизилмозордаги Оқсой қишлоғи яқинидаги жанглarda Шаталов бошлиқ қизилларнинг йирик гуруҳини яқсон қилишга муваффақ бўлган эди. Бу ерда йиғилган бир неча қўрбошилар иштирокида мажлис ўтказилиб, Иброҳимбек ўз қўрбошилар дасталарини қизиллар ҳужумга ўтган тақдирда уларга қарши амалиётни жонлантиришга вазифалантиради. Ўзи Сарсарек ёки Санглаҳда бўлишини, ишларнинг бориши ҳақида маълумотларни ўша ерга етказишларини айтиб, қўрбошиларни ўз гуруҳларини тўлдириш учун ҳудудларига, яъни Абдуқаюм Парвоначини - Данғарага, Кўган тўқсабо Кенжаевни Тутқаулга (Балжувон), Алет полвонни - Жарипқўлга, Абдужалил, Ортиқ, Байназарларни ҳам Балжувон минтақасидаги ҳудудларига жўнатиб, Ханжан ва Полвон додхоҳларни Чолтоғда қолдиради, ўзи эса йигитлари билан Сарсарекка чиқиб кетади. Шундан сўнг, Сарсарекдан Балжувондаги Найзабулукқа²⁵⁶ йўл олади. Найзабулук яқинида дастлаб унчалик катта бўлмаган қизил аскарлар кавалериясига дуч келиб, отишма бошланади. Иброҳимбек гуруҳи уларни мажақлаб, ўнтасини ўлдириб, иккита пулемёт

²⁵⁶ Балжувон Найзабулоғида Лақайнинг Бадрохли уруғи вакиллари яшардилар.

- бири енгил, иккинчиси Максимка, бир қанча милтиқ ва патронларни ўлжа оладилар. Шу пайтда ҳар икки томондан қўшимча қизил кавалерия гуруҳлари келиб, уларга қарши ҳужумга ўтади. Қаттиқ тўқнашув натижасида ҳар икки томон ҳам талафот кўради. Тўрт соат давом этган шиддатли уруш туфайли Иброҳимбек йигитлари билан тепаликдаги адирликни эгаллайди, қизиллар пастдан туриб ҳужумга ўтадилар. Бу жангда Иброҳимбек гуруҳи юз эллик кишидан иборат бўлиб, олти киши ҳалок бўлади. Биринчи жангда Иброҳимбек шахсан ўзи отишмаларда иштирок этмай, кузатиб, ҳарбий амалиётни бошқариб туради. Иккинчи жангда қизилларнинг қўшимча кучи келгач, Иброҳимбекнинг йигитлари жанг майдонидан чекина бошлагач, ўзи жангга киради. Бундан руҳланган йигитлари ҳам шиддатли жангни давом эттиради. Бу жангда йигирмага яқин отлиқ қизил аскарлар Иброҳимбекни қуршаб олиб тириклайин тутмоқчи бўлганларида, қуршовни ёриб чиқишга муваффақ бўлади. Натижада Иброҳимбек йигитлари билан яна Чолтоққа чекинади. Биринчи жангда ўлжа олинган пулемётлардан оғири - Максимкани патроннинг йўқлиги сабаб, жарликка улоқтирадилар, енгилени ўзлари билан бирга олиб, кейинчалик Иброҳимбек Бобожон кўрбошига совға қилади.

Бу орада большевиклар Иброҳимбекка қарши қаратилган барча ҳаракатларни бошлаб юбориб, аҳолининг Иброҳимбекка қўшилиб кетишининг олдини олиш кун тартибидаги асосий масалалардан бири эди. Шу тариқа большевиклар аҳолини Иброҳимбек қўшинидан бездириш режасини ишлаб чиқиб, ҳукумат бунга катта миқдорда маблағ ҳам ажратади. Ушбу режа асосида маҳаллий аҳолидан ташкил этилган кўнгилли қизил отрядларни бир

қанча гуруҳларга бўлиб, Иброҳимбек қўшинига хос кийим-кечак билан таъминландилар, кечалари Иброҳимбек қўшини номидан Иброҳимбекка қўшилиб кетиш эҳтимоли устун бўлган аҳоли пунктларига ҳужум уюштирилиб, талон-тарожлик ва босқинчилик билан шуғулланишга вазифалантирилади ҳамда ушбу ҳодисалар большевиклар томонидан сахналантирилган сценарий асосида амалга ошади. Кечаси гуёки Иброҳимбек йигитлари томонидан таланган қишлоқларга эртаси қизиллар кириб аҳолини юпатишади ҳамда кечаси қилинган зарарнинг ўрнини қоплаш учун жабр кўрган аҳолига муайян миқдорда пул ҳам улашишади. Мана шу усул билан ҳам Иброҳимбек қўшини халқнинг душмани, большевиклар эса аксинча аҳолининг мададкори эканлиги халқ онгига сингдиришга ҳаракат қилинади.

Найзабулоқ яқинидаги қуршовни ёриб чиққач, Иброҳимбек йигитлари билан Чолтоғдаги Дарвозабулоққа Полвон додхоҳнинг ёнига қайтади. Бу ерда у Ортиқ додхоҳ, Байназар ва Ғулом Ҳусейнхонларни учратади. Иброҳимбек Ортиқ, Ғулом ва Полвон додхоҳларни вазиятни ўрганиш учун Қизил Мозорга жўнатган эди. Иброҳимбек Дарвозабулоқда бир неча кун қолиб кетади. Бу ерга Алет полвон ва Ханжан кўрбошилар келишиб, Алет полвон Жарипқўл ва Булёнга борганлигини, Ханжан эса Пошин ва Кангуртга бориб аҳолининг кайфиятини ўрганганликларини, аксарият аҳоли Советларга қарши кайфиятда эканлигини айтадилар. Кўрбошиларнинг қолган гуруҳи ҳам Дарвозабулоққа келгач улар иштирокида Иброҳимбек мажлис ўтказади. Бу йиғилишда Алет полвон, Ханжан, Ортиқ додхоҳ, Байназар, Алихан, Баймурод додхоҳ,²⁵⁷

²⁵⁷ Алихан ва Боймурод додхоҳ Балжувон лақайларидан.

Мулла Ниёз, Эшони Судур, Абдуқаюм Парвоначи, Абдужалил,²⁵⁸ Ҳайитали, Кўган қара, Кўганбек Шералиев, Абдуқадир иноқ ва бошқалар бор эдилар. Эгамберди ботир Афғонистонда қаттиқ яралангани боис, Чолтоққа келолмасдан беш-олти қуролли йигити билан Илонлитоғда қолади. Эгамберди ботир билан Афғонистондан ярадор бўлиб келган Мулла Аҳмад ҳам Илонлитоғда қолади. Эгамберди ботирнинг қолган йигитлари эса Чолтоққа келиб, Иброҳимбекка қўшилган эдилар. Ушбу йиғилишда асосий маърузачилар Алет полвон ва Ханжан кўрбошилар бўлиб, аҳоли аксарият қисмининг большевикларга қарши кайфиятда эканлигини, Советлар ҳокимияти халқни эзаётганлиги боис улар ўз гуруҳларига қўшилиб, большевиклар режимига қарши курашиш иштиёқини билдирганликларини айтадилар. Йиғилиш қарорининг қисқача мазмуни:

1. Афғонистондан Советлар ҳудудига ўтгач биз фақат мудофаада бўлиб, аҳолининг аҳволи руҳиясини ўрганиш билан машғул бўлиб, ҳокимият вакилларига қатор мурожаат ва хитобномалар жўнатиб, ўзимизнинг келганлигимизни маълум қилиш билан шуғулланганлигимиз боис, кенг камровли ҳужумни ташкил қила олмадик;

2. Кўрбошилар жойларда вазиятни ўрганиб, аҳолининг аксарият қисми большевиклардан жабр кўраётган эканлар ҳамда ушбу қатлам бизнинг гуруҳларга қўшилиб қизил армияга қарши жанг қилиш иштиёқини билдирган эканлар, энди қишлоқлардан йигитларни сафимизга жалб этиб, қизилларга қарши ҳужумга ўтиш;

3. Юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун кўрбошилар ўз назорат ҳудудларида истиқомат қилувчи

²⁵⁸ Абдужалил – Ҳисор лақайларидан.

аҳоли ҳисобидан қуролли таркибни кенгайтириш учун барча кўрбошиларни махсус ваколатномалар асосида жойларга сафарбар этиш, шундан сўнг қизил армияга қарши ҳақиқий жангни бошлаш.

Шу мақсадда Иброҳимбек барча кўрбошиларни ва аскарбошиларни махсус ваколатномалар ҳамда аҳолига мурожаатномалар билан таъминлаб ўз назорат ҳудудларига жўнатади. Ўзи Сарсерек ёки Санглаҳда бўлишини, ишларнинг натижалари ҳақида барча маълумотларни ўша ерларга жўнатишларини тайинлаб, кўрбошилар ўз ҳудудларига – биринчи гуруҳ: Ортиқ додхоҳ ва Алет полвон Балжувон лақайларига – Байрам ва Тўртуул уруғларига, Ханжан Пошин ва Кангуртда яшовчи қарлуқ ва тожикларга; иккинчи гуруҳ – Ташболта, Кўген Қара, Ҳайтали ва Абдужалиллар Балжувонда яшовчи Ҳисор лақайларига жўнатилиб, иккинчи гуруҳдаги тўрт кўрбошига умумий раҳбар сифатида Абдуқаюм Парвоначи ҳам қўшиб юборилади. Иброҳимбекнинг ўзи йигитлари билан Сарсерекка чиқиб кетадилар. Иккинчи гуруҳнинг йўли ҳам Сарсерек орқали Санглаҳ йўналиши эканлиги боис Чолтоғдан Абдуқаюм Парвоначи ҳам ўз гуруҳи билан Иброҳимбекка қўшилиб йўлга тушадилар. Жанбулоққа етганларида Кўганбек Кенжаевни бир юзу элликтача йигити билан учратадилар. Йигитларнинг аксарият қисми Балжувондаги Тутқавуллик йигитлар эди. Кўганбек Кенжаев Иброҳимбекка Тутқавулда, Кўлисуфёнда ва Лақайда бўлганлигини, аҳолининг кўпчилиги Советларга қарши кайфиятда эканлигини, шу сабабдан тез орада йигитлар ихтиёрий равишда унинг гуруҳига келиб қўшилганликларини айтади. Шундай қилиб Жанбулоқда Иброҳимбек гуруҳи миқдори уч юз кишига етади. Барчалари

Жанбулоқдан Санглахга чиқишиб, Иброҳимбек ўз муваққат қароргоҳини Санглах этиб тайинлайди. Ушбу ҳудудлар Абдуқаюм Парвоначининг назорати остида эканлиги боис Кўганбек Кенжаев ҳам Абдуқаюм Парвоначининг ихтиёрига ўтади. Найзабулоқдан Санглахга чиқишда қизил аскарлар гуруҳига дуч келишади, қисқа отишмалардан сўнг Иброҳимбек гуруҳи миқдор жиҳатдан кўп бўлганлиги боис қизиллар чекинишади. Лекин эртасига эрталаб бу қизиллар гуруҳи Санглахга бошқа гуруҳларни ва самолётларни эргаштириб келиб, бир неча гуруҳга бўлинишиб Иброҳимбек гуруҳига қарши ҳужумга ўтадилар. Иброҳимбек мерган йигитлардан иборат бир гуруҳини уларга қарши ташлайди. Отишма давомида Иброҳимбек разведкаси қизиллар қуршовга олаётганлиги ҳақида хабар беради. Иброҳимбек ўз гуруҳига Санглахдан Сарсерек томон чекиниш ҳақида буйруқ беради. Ушбу жангда артиллерия ва самолётлар ҳужуми туфайли Иброҳимбек гуруҳидан учта от ҳалок бўлади. Қуршовдан чиқишгач, қизиллар ҳам тарқалишади. Иброҳимбек Кўганбек Кенжаевни унинг назорат ҳудуди бўлганлиги боис йигитлари билан Санглахта қолдириб, ўзи қолган гуруҳ билан Сарсерекка чиқиб кетади. Сарсерекда эканлигида Ҳисор ва Лақайдан Исахон Эшон ва Шоҳасанлардан мактуб олиб, у ерларда ишлар кўнгилдагидек кетаётганлиги, аҳоли ҳисобидан шахсий таркиб кенгаяётганлиги, халқнинг кўпчилиги қўллаб-қувватлаётганлиги маълум қилинган эди. Ҳатто улар қизилларнинг битта аэропланини ҳам уриб туширганликларини айтиб, Иброҳимбекни ҳам у ерларга таклиф этар эдилар. Ушбу чақириқлар Иброҳимбекни қизил армияга қарши жангга илҳомлантирсада, бироқ Афғонистондан қайтгандан сўнг унга қарши фақат

самолётлар эскадрони хужум уюштириб, унга хужумга ўтишига имконият бераётганлигини, натижада ҳаракатнинг биринчи давридаги (1926 йилгача) муваффақиятларга эриша олмаётганлиги, муайян миқдорда талафот ҳам бераётганлигини, ишлар шу тариқа давом этаверса, вазият ўз фойдасига ҳал бўлмаслигини ўйлаб, ҳукумат билан келишиш учун яна бир бор уринишга ҳаракат қилади.

Шу мақсадда Иброҳимбек Санглах тоғи орқали Бука қишлоғига бориб, Совет ҳокимиятига хизмат қилиб юрган эски таниши Одина исмли тожик кишини топиб, унинг воситасида ҳукумат билан келишиб қуролларни йиғиб топшириш, шу ва фақат шу йўл орқали йигитларнинг ва халқнинг ҳаётини сақлаб қолиш мумкин деган қарор билан ўзининг бир юзу эллик йигити билан кетади. Бу даврда Ортик додхоҳда икки юз йигит, Кўганбек Кенжаевда бир юзу эллик йигит, Алимардон додхоҳда юз йигит, Ханжанда юзтадан камроқ, йигитларнинг қолган қисми Ташман кўрбоши кўрбоши ва Исахон Эшонларнинг ихтиёрида эди.

Иброҳимбек Кўганбек Кенжаев ва Абдуқаюм Парвоначилар билан биргаликда Санглах сари ҳаракат этаётганда Чалтав довоғида ўн кунларча дам олади. Бу муддат давомида қизиллар учрамайди ва ҳеч қандай отишма ҳам бўлмайди. Сўнгра Найзабулоқ орқали Санглах сари жўнайдилар. Найзабулоқ атрофида яна қизилларга рўпара бўлишади. Қизиллар пастда - қишлоқда, Иброҳимбек йигитлари билан тоғликда эди. Отишмалар бошланиб, талафот бўлмай жанг тугайди. Сўнг қишлоқни айланиб ўтиб, Санглахга отланадилар.

Санглах йўналишида Тошбулоқ атрофида Иброҳимбек гуруҳи қизиллар билан рўпара бўлиб, яна отишмалар бошланиб, авж олади. Шу пайтда Иброҳимбек гуруҳини

излаб, Данғарадан қизилларнинг тўртта отряди йўлга чиққан эди. Улар яқинлашмасдан Иброҳимбек йигитлари билан Кўктепа орқали чиқиб кетади. Қиялик сари чиқиб кетишаётганларида қизиллар замбаракдан тўпга тутишади. Лекин, бу тўп ўқлари уларга етмасди ёки улардан анча ошиб кетарди. Шу тарика талафот кўрмайдилар. Бир пайтнинг ўзида самолётлар пайдо бўлади ва дарахтларнинг кўплиги боис уларни пайқамайди. Соат кундузи ўн бирларда Иброҳимбек Кўктепада Кўганбек ва Адбуқаюм Парвоначиларга ўз қишлоқлари Тутқавулга боришларини маслаҳат бериб, ўзи қолган олтмиш-етмиш йигити билан Вахш дарёси қирғоғига қараб ҳаракат қилади.

2. Мухаммад Иброҳимбек Лақайда ҳамда жараёнларнинг кейинги ривож

Шу куннинг ўзида Иброҳимбек йигитлари билан аср ва шом намози орасида ўз от-уловларида Вахш дарёсидан сузиб ўта бошлайдилар. Баҳорда дарё сувининг тошганлиги ҳамда отларнинг нобоплиги боис ўтиш жараёнида Иброҳимбекнинг икки йигити оти билан дарёга ғарқ бўлади.

Қизилларнинг таъқиби туфайли Санглахга ҳам етиб боролмаган Иброҳимбек, ушбу таъқибдан қутулиш мақсадида Вахш дарёсининг ўнг қирғоғига ўтиб, Ғозималикдаги Найзабулоққа бормоқчи бўлади. Тутқавулга жўнатган Кўган кўрбошига Найзабулоққа маълумот жўнатиш вазифасини ҳам топширган эди. Шу сабабли, йигитлари билан Найзабулоққа жўнайди.

Дарёдан ўтгандан сўнг, Иброҳимбек Шўрсой томон от буради. Бу пайтда Алимардон додхоҳ Арал (Куйбишев, Хўжамастон, ҳозирги Жомий тумани) атрофида қизилларга

қарши ҳарбий амалиётлар олиб бораётган эди. Йўлда у қўй боқиб юрган икки рус кишисини учратиб, бир муддат сўроққа тутади, вазият ҳақида маълумот олгач, орқада келаётган йигитлари русларга ғам бермасликлари учун, қўлларига махсус рухсатнома ёзиб беради.

Кундуз кунни Шўрсойда ўтказиб, кечаси Бешбулоқ томон ҳаракат қиладилар. Бешбулоқда кундузи тўхтаб, кечаси яна Қирақбулоқ, яъни Рангонтоғ томон силжийдилар.

Рангонга Иброҳимбек ўз юртида нималар бўлаётганини эшитиш ва кўриш учун бораётган эди. Лақайларни йиғиб, ҳеч қандай кенгаш ўтказишни режалаштирмаган эди, чунки, ҳар қандай кенгаш, тинч аҳоли билан учрашув, кейинчалик қизиллар кулоғига етиши, натижада бу тинч аҳолининг беғуноҳ қони тўкилиши билан яқунланишини ҳам яхши билар эди. Вазиятнинг фавқулодда қалтислиги боис, охириги пайтлар кўрбошилари билан ҳам кенгаш ўтказмас, барча қарорларни ўзи қабул қилиб, фақатгина режани амалга оширишдан сал илгари кўрбошиларга билдирар ҳамда шу асосда ҳаракат қилинар эди. Чунки ҳар қандай машварат қизилларнинг кулоғига етиб бориш эҳтимоли устун бўлиб, натижада амалга ошириш лозим бўлган режа барбод бўлиши муқаррар эди. Шу жиҳатдан ҳам қарорлар фавқулодда ҳолатда қабул қилиниб, кўрбошилар томонидан тезкорлик билан амалга оширилиши таъминланар эди.

Архив маълумотларига қараганда, 1931 йилнинг 1-майида Сурхондарёда бўлган Исахон Эшонда 50 йигит, Лақайда бўлган Иброҳимбекда 200 йигит, Алимардон додхоҳда 100 йигит, Бобожон ва Шоҳасанда 200 йигит, Тутқавул-Кангурт-Балжувон-Муминободда бўлган Эгамберди ботирда 100 йигит, Кўганбек ва Аннақулда 200 йигит, Эрназар қозоқда 60 йигит, Ортиқ кўрбоши ва Алет

полвонларда 280 йигит, шунингдек, ўз навбатида кичик кўрбошиларда тахминан 50 тадан 100 тагача йигитлари бўлиб, жами Шарқий Бухорода Иброҳимбекка бўйсунувчи кўрбоши гуруҳларда 2225 йигит бўлиб, 5-май маълумотларига кўра йигитлар сони 2450 тани ташкил этган.²⁵⁹ Бошқа бир манбанинг таъкидлашича, 1931 йилнинг 15-майига келиб Иброҳимбекка бўйсунувчи йигитлар сони 2823 кишини ташкил этган.²⁶⁰

Иброҳимбек Қирақбулоқда эканлигида кун бўйи ёмғир тинмайди. Шу пайтда Қарамендидан юз киши атрофида қизиллар пайдо бўлиб, жанг бир соатча давом этади. Жанг талафотсиз тугаши билан Иброҳимбек қизилларни майдонда қолдириб, йигитлари билан кечқурун Эшмага қараб ҳаракат қилади. Кечани Эшмада ўтказиб, эрталаб йўлга чикқач, улар устида иккита самолёт пайдо бўлиб, бир пас айлангач қайтиб кетади. Бир муддат ўтгач, разведка қилиб кетган икки самолёт, қолган шерикларини ҳам эргаштириб келади, натижада Иброҳимбек гуруҳига қарши олти самолёт ва иккита отлик отряд пайдо бўлади. Иброҳимбек йигитлари билан Томчи йўналишига қараб ҳаракат қиладилар. Отлик аскарлар уларга етолмайди, бироқ авиация улар устидан бир-нечта бомба ташлайди ва пулемётлардан ўкка тутуди. Иброҳимбек йигитларига бомба шикаст етказмасда, пулемет ўқидан икки киши ҳалок бўлади. Шунингдек, большевиклар томонидан Иброҳимбек номига йигитларини тарқатиб, таслим бўлиш ҳақидаги талабномалар ёзилиб, талаб бажарилмаса ўзи билан Афғонистондан қайтган тинч аҳолининг барчаси қаттиқ жазоланиши таъкидланган талабномалар ҳам самолётлардан сочилади. Ушбу жиҳат

²⁵⁹ Тожикистон Республикаси Давлат архиви. Фонд 3, опись 5, дело 432, варақ 202.

²⁶⁰ Бу ҳақда қаранг: Геосинхрония. Борьба с басмачами в Средней Азии 1918-1938 гг. Интернет: <http://www.hrono.ru/sobut/1918basam.html>. Стр. 20.

ҳам Иброҳимбекни қаттиқ ўйга солиб, қўшини таркибида бўлган йигитларни тарқатиш масаласи доимий диққат-эътиборида бўлади. У ҳукумат билан келишиш ҳақида қатор тадбирлар ишлаб чиқиб, аскарбоши ва қўрбошиларни ҳам шу мақсадда вазифалантиради. Лекин шунга қарамасдан, тинч аҳоли орасидан ҳукуматдан азият чеккан йигитларнинг Иброҳимбекка келиб қўшилиши давом этади.

Кечаси қоронғида Иброҳимбек йигитлари билан Томчига кириб келишда йигитларининг бир қисмига жавоб беради. Иброҳимбек Томчига тўхтамай, Ганжина дараси томон чиқиб кетиб, у ерда тунайдилар. Эрталаб у ерга ҳам қизиллар етиб келиб, хужумга ўтади. Бу ерда Иброҳимбекнинг бир отбоқари ҳалок бўлиб, ўзлари Найзабулокқа чиқиб кетадилар.

Найзабулокда Иброҳимбек Шоҳасан, Бобожон қўрбоши, Мансуркул ва Алимардон додхоҳлар гуруҳлари билан қўшилади. Алимардон додхоҳ Арал атрофларидан Найзабулокқа Иброҳимбекдан бир неча кун олдин келган эди. Алимардон додхоҳ Арал атрофларида ва Найзабулокда ҳам кўплаб йигитлар унинг гуруҳига қўшилиш иштиёқини билдирганликларини, ҳозирча жараёнларни сал кузатиш лозимлигини айтиб, уларнинг кутиб туришларини тайинлаганини Иброҳимбекка айтади. Шоҳасан ҳам Ғозималикда икки юздан ортиқ йигитлар топшириқ кутиб турганликлари, Мансуркул эса Жалтиркапада аҳолининг аксарияти Иброҳимбекка қўшилишларини айтганликлари ҳақида ҳисобот берадилар. Натижада қўшиннинг сони икки юз кишини ташкил этади. Шу билан бир қаторда Алимардон додхоҳ Душанбега Абдулазиз ревкомга ўзининг одамани қуролларни топшириб, ҳукумат билан келишишга тайёр эканликларини билдириш учун юборганлигини айтади.

Бобожон кўрбоши гуруҳида Совет ҳокимиятидан аъзият чеккан кўплаб бой ва зиёлилар ҳамда Советлар ҳокимияти кулоқ тамғасини ёпиштириб таъқиб этаётганлар ҳам бор эди. Қизиллар Алимардон додхоҳ ва Бобожон кўрбоши гуруҳларига ҳам тинчлик бермай, доимий таъқибни давом эттирмоқда эдилар. Иброҳимбек бу ерда бўлган барча ўзига қарашли ва уларга қўшилган кишиларни йиғиб, қарши туриш ва қочиб юриш фойдасиз эканлигини айтиб, Афғонистондан қайтган тинч аҳоли манфаати учун қуролларни топшириб Совет ҳукумати билан келишиш лозимлигини таъкидлайди. Шу мақсадда йигитларнинг бир қисми тарқатилади. Иброҳимбекнинг таклифи асосида Кангурт гарнизонига Ортиқ додхоҳ таслим бўлади. Данғарада Эгамберди ботир ва Пашшақуллар таслим бўлишади. Ҳукумат дастлаб уларни кечириб қўйиб юборган бўлсада, Ортиқ додхоҳ Иброҳимбек таслим бўлгач, чекистлар томонидан қўлга олинади. Эгамберди ботирни эса Чубек атрофларидаги худудда ухлаб ётган жойида чекистлар айғоқчилари болта билан чопиб ўлдирадилар.

Иброҳимбек Лақайда эканлигида Найзабулоқ яқинида аввал етти аскар пайдо бўлиб, яна саксонтача қизиллар кавалерия отряди уларга қўшилишади ҳамда шиддатли жанглар бошланади. Патронлар камлиги сабаб аввал Иброҳимбек отишмани бошлайди, кейин йигирма йигити унга қўшилишади, натижада қизиллар учта ўликни ташлаб турли томонга қоча бошлайдилар. Иброҳимбек патрон ўлжа олиш ниятида йигитларига тумтарақай қочаётган қизилларнинг орқасидан қувишни буюради, лекин шу пайт осмонда самолетлар пайдо бўлиб, Иброҳимбек йигитлари орқага чекинишади. Бу урушда Иброҳимбек гуруҳи талафот кўрмайди: битта юк ортилган отни ўлжа оладилар. Бу юклар

Максимка пулеметининг коробкаланган мингдан ортик патронлари бўлиб чиқади.

Бу жангдан сўнг Иброҳимбек Алимардон, Турдиназар ва Мулла Эшонқуллар гуруҳидаги йигитларини улардан ажралиб қолиб, Абдулазиз ревкомни топишни, у билан қуролларни топшириб, ҳукумат билан келишиш ҳақида музокарани бошлаб, натижасини Қизил Маликка етказишни буюради. Ўзлари эса Қизил Маликда уларни кутиб туришини айтади. Сўнгра Иброҳимбек, Алимардон, Мулла Эшонқуллар қолган йигитлари билан Зарангбулоқ тоғларига, у ердан Қўнғиротадирга ўтиб, уч кун ўша ерда турадилар. Уч кундан сўнг яна Зарангбулоқ томон ҳаракат қилиб, Алимардон додхоҳ қолган йигитлари билан Зарангбулоқда, Иброҳимбек ва Бобожон ўз йигитлари билан Зарангбулоқдан тахминан икки чақирим масофада бўлган Зарангбулоқ кўли атрофига жойлашадилар.

Қуёш ботишидан олдин у ерда ҳам қизиллар пайдо бўлиб, Иброҳимбек ва Алимардон додхоҳлар билан жангни бошлайди, лекин қоронғи тушиши билан жанг тўхтади. Иброҳимбек ўзидан икки чақирим узокликда бўлган Алимардон додхоҳнинг вазиятини билиш учун бир йигитини жўнатади. У йигит бир чўпон орқали Алимардон додхоҳ Найзабулоқ томон чекинганини, улар истехком олган жойда айна пайтда қизиллар жойлашганини билиб келади.

Иброҳимбек бундай маълумотни олгач, қоронғуликка қарамай йигитларни сафлайди ҳамда Қўнғиротадир томон ҳаракат қилиб, қизиллар истехкомига дуч келади, Иброҳимбек йигитлари тўсатдан хужумга ўтишади, ногаҳоний хужумдан гангиб қолган қизиллар қочадилар, йигитлар уларнинг орқасидан Тошбулоққача қувишга

муваффақ бўладилар. Бу қоронғиликдаги қизилларнинг чекиниши натижасида тўртта от келиб, Иброҳимбек гуруҳига қўшилади. Кейинчалик шу қўшилган тўртта отнинг битта тўриғини Иброҳимбекнинг ўзи минади. Бу жангда Иброҳимбек гуруҳидан талафот бўлмайди. Фақат қизиллар отишмаларини қайтариб турган Кўганбек Шералиев оғир яраланади. Улар Тошбулоқдан яна Қўнғиротадирга ўтиб, икки кун турадилар. Бу пайтда Алимардон додхоҳ йигитлари билан Найзабулоқ яқинидаги Косабуюлоқда эканлигида самолётлар уларни бомбардимон қилишади. Унинг гуруҳи иккига бўлиниб, бир гуруҳи укаси Мулла Қарақул билан қарама-қарши йўналишга, иккинчи гуруҳи - Алимардон додхоҳ йигирмата йигит билан Тошбулоқ томон чекинади.

Бу воқеалардан икки кун ўтгач Иброҳимбек Қўнғиротадирда эканлигида тахминан юз кишидан иборат қизиллар кавалерия отряди пайдо бўлиб, отишмалар бошланади. Юзма-юз олишувга қизилларнинг пулемётлари имкон беришмайди. Натижада қарама-қарши томонлар тепаликлардан истехком олиб, кеч қоронғусигача отишадилар. Масофа жуда яқинлигидан ҳатто қизилларнинг гаплари ҳам баралла эшитилиб туради, лекин Иброҳимбек йигитлари орасида ҳеч ким рус тилига тушунмас эди. Кечаси Иброҳимбек ўзининг ўнта йигити билан душманнинг ён томонидан ўтиб қуршовга олади, кун бўйи жангда бўлган Иброҳимбек ва унинг ўнта йигити тонгга бориб ухлаб қоладилар. Эрталаб туришса, қизиллар ҳам адирликдаги унинг қолган йигитларидан ҳам дарак бўлмайди. Тезда қизиллар қайси томонга, ўзларининг йигитлари қай томонга кетганини билиш учун, изларни излаб йўлга тушишади. Олдинда бир йигит, ўн-ўн беш метр орқада Иброҳимбек беш

йигити билан, бир юз эллик қадамча орқада қолган тўрт йигити кета бошлайди. Тўсатдан Иброҳимбекдан саксон қадам масофада қирқтача отлиқ қизиллар пайдо бўлиб, буларга қарата «стой» дея қичқиришади. Иброҳимбек йигитлари билан тезда тошлар орқасига ўтади ҳамда Иброҳимбек уларга қарата икки марта ўқ узади. Қизиллар яширинадилар. Агар ўша пайтда қизиллар хужумга ўтганларида эди, Иброҳимбекни йигитлари билан тутиб олишлари муқаррар эди. Чунки, буларда патрон ҳам жуда кам миқдорда эди. Масофа ҳам жуда яқин бўлиб, Иброҳимбек ҳатто уларнинг командирини ҳам кўриб туради.

Бу тўс-тўполонда Иброҳимбекнинг орқада келаётган тўрт йигити ҳам ажралиб қолади. Иброҳимбек қолган олти йигити билан Найзабулоққа келади, у ерда сафдошларидан ҳеч кимни топмагач, Тошбулоққа ўтиб тунайдди. Эртасига Тошбулоққа Алимардон ва Бобожонлар олтмиш-етмиш йигитлари билан келишади.

3. Мухаммад Иброҳимбекнинг Боботоққа ўтиши ва ҳокимият билан келишишга уринишлар

Тошбулоқда Иброҳимбек Бобожонга ўзининг қирқтага яқин йигити билан қуролларни ҳукуматга топшириб, тинч ҳаёт билан шуғулланишни буюради. Ўзи эса қолган ўттиз йигит билан Кофарниҳон дарёсидан Ишқобод ва Хўжабулбулон орасидан отда сузиб ўтиб, Исахон Эшон билан учрашиш ниятида Боботоғ томон кетади. Ушбу ҳудудларда қизиллар бўлишларига қарамай, Иброҳимбек Боботоғ томон ўтишида юқоридаги гуруҳларга дуч келмайди, улар ҳам сезмай қоладилар. Ҳеч қандай отишма ёки ҳарбий ҳаракатлар бўлмайди.

Иброҳимбекнинг Боботокқа ўтишдан асосий мақсад, Исахон Эшон билан учрашиб, вазият тўғрисида маълумотлар олиш билан бир қаторда қизилларнинг авиация эскадронларига қарши туришнинг фойдасизлиги, Афғонистондан ўтган тинч аҳолининг манфаати учун йигитларни тарқатиб, ҳукумат билан келишишнинг йўллари ахтариш эди. Шунга қарамасдан Совет ҳокимиятидан норози бўлган шахсларнинг ўз йигитлари билан Иброҳимбек гуруҳига қўшилиш жараёни давом этаверади. Боботокқа ўтгач, Қоражўмалак қишлоғига тўхтаб, у ерда тўрт-беш кун бўладилар. Ойбулоқ қишлоғида Қаюм тожик ўзининг йигирма йигити билан келиб қўшилади. Бу вақт мобайнида Иброҳимбек ўз одамларини Ташман кўрбоши ва Исахон Эшонларнинг ҳузурига - уларнинг ишлари нима кечаётганини билиш учун жўнатади. Улар бу пайтда Қорағач қишлоғида эдилар.

Ташман кўрбоши ва Исахон Эшонларнинг Боботокқа ўтганларининг дастлабки кунларида, яъни Иброҳимбек Қоражўмалак қишлоғида эканлигида уларга Исахон Эшон гуруҳидан Деновга жўнатилиб, қизиллар билан бўлган тўқнашувда ҳалок бўлган Ҳусейннинг акаси Ҳасан ўзининг юз йигити билан келиб қўшилади ҳамда у ўзининг гуруҳига кўнгиллилар отрядининг командири Мингқобул йигирма йигити билан келиб қўшилганлигини айтади.

Иброҳимбек Қоражўмалак қишлоғида эканликларида Исахон Эшон, Ташман кўрбоши, Қорабой ва Соҳиб командирлар ўзларининг икки юзга яқин йигити билан келиб қўшилиб, Исахон Эшон ўзининг ҳудудида кўплаб аҳоли Совет ҳокимиятидан азият чекаётганлиги боис уларнинг гуруҳига келиб қўшилиш иштиёқи устун эканлигини, лекин ўзлари қизиллар томонидан доимий

таъқибда бўлганликларини айтишади. Улар келганликларидан бир кун ўтиб, қаттиқ ёмғир бошланади. Бу пайтда қизиллар отряди пайдо бўлиб, ўзаро отишмалар бошланиб кетади. Иброҳимбек 1931 йилнинг 13-14 июлидаги сўроқ протоколида қизил армиянинг жанглардаги журъатсизлигини таъкидлаб, «биз отишмани бошласак, қизиллар атрофга аланглаб харсангтош ҳисоблай бошлайди, яъни ўзларини панага олиш учун харсангтош ахтаради», - дейди. Ва бу жангда ҳам қизиллар тошларнинг орқасига яшириниб, милтиқ ва пулеметлар билан ўққа тута бошлайди. Бир соатча давом этган жангда Иброҳимбек йигитларидан фақатгина биттаси бўйнидан енгил яраланади.

Шу пайтнинг ўзида орқа тараф, яъни Сари Хонқанинг ғарбий томонидан қизиллар нисбатан каттароқ отряди билан куршовга ола бошлайди. Иброҳимбек йигитлари билан куршовни ёриб ўтиб, Бибичекка томон чиқиб кетишади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу жанг қаттиқ ёмғир шароитида бўлиб ўтади. Иброҳимбек йигитлари билан Бибичеккага келгач, уст-бошларини қуритиш мақсадида катта гулхан ёкадилар. Шу пайт соқчилар қизилларнинг икки юз эллик кишидан иборат отряди келаётганини маълум қилади. Натижада Иброҳимбек йигитлари билан Ҳазратбобо томонга чиқиб кетади. Шунда ҳам қизиллар таъқибни кучайтириб, отишмалар бошланади. Куёш ботиши билан отишмалар тўхтаб, қизиллар орқада қола бошлайдилар ҳамда таъқибни тўхтатадилар.

Иброҳимбек йигитлари билан Ҳазратбобода бир кун туради. Бу ерда уларга Мулла Холдор ва Мулла Жўрахонлар ўзларининг юзга яқин йигитлари билан келиб қўшилишади. Улар қўшилганларидан бир кун ўтиб, самолётлар пайдо бўлиб, айланиб, бомба ташлай бошлайди. Ундан кейин яна

икки самолёт келиб, бомба ташлаб, пулемётлардан ўқ ёғдира бошлайди. Ушбу бомбардимон натижасида Иброҳимбек йигитларидан бир киши ва иккита от ўлади. Кечани тоғда ўтказгач, эрталаб Иброҳимбек Ҳасанни чақиради ҳамда «биз ҳозиргача ҳукуматга қарши ҳеч нарса қилишга улгурмадик, гуноҳимиз йўқ, йигитларингни олиб, бориб ҳукуматга таслим бўл», - дейди. Шундай қилиб, Ҳасан ўзининг қарлуқлардан иборат юз йигити билан Қарлуққа чиқиб кетади. Мулла Холдор ва Мулла Жўраҳонларга ҳам ушбу кўрсатма билан жавоб беради. Улар йигитларини олиб Жийдабулокқа қараб кетадилар. Иброҳимбек, Исахон Эшон, Ташман кўрбоши ва Мулла Ниёзлар Қоражўмалакка бориб, у ердан Чегамга чиқиб, тунни ўша ерда ўтказадилар.

Бу ерда уларни таъқиб этиб, юзтача қизил аскарлар келади. Иброҳимбек уларни кўриб, йигитлари билан Қўрғонча тоғларига чиқади ҳамда у ерда қарама-қарши томонлар орасида отишмалар бошланади. Уларни фақат юз қадамча келадиган бир жарлик ажратиб турар эди, холос. Қизиллар анъаналарига содиқ равишда яна тошлар орқаси ва чуқурликлардан туриб, ўт очишни давом эттиради ҳамда тезда чекинади. Бу жангда қизиллар бир отидан ажралади. Иброҳимбек гуруҳи талафот бермайди.

Иброҳимбек йигитлари билан тунни ўтказиш учун Қўрғонча тоғига чиқади. Эрталаб, икки километрча масофада жойлашган қизилларни кўрадилар. Бу пайтда тоғнинг тепа қисмидан етмиштacha киши келиб, Иброҳимбек гуруҳига қўшилишади. Қизиллар пастдан туриб хужумга ўтадилар. Иброҳимбек йигитларига барча қуроллардан бараварига ўт очишни буюради. Натижада қизиллар хандақларга яшириниш учун шошилиб қоладилар. Шу пайтда осмонда битта самолёт пайдо бўлгач, Иброҳимбек

ўзининг йигирма йигитини хужумга ташлайди, қолганларига жангалзорда яширинишни буюради. Чунки: биринчидан, йигитларнинг кўпчилик эканликларини сезган самолёт ёки бомбардимонни узоққа чўзади ёки бориб, бошқа самолётларни ҳам етаклаб келади; иккинчидан, пастликда истехком олиб, отишмани давом эттираётган қизилларга қарши ўз йигитларининг нимага қодирлигини билган Иброҳимбек, ушбу амалиётда ўн киши кифоя деб ҳисоблаб, яна ўн кишини ҳар эҳтимолга қарши уларнинг ёнига қўяди.

Самолёт бомбалари натижасида тўртта от ўлдирилади. Бундан сўнг яна олти самолёт пайдо бўлиб, айланиб-айланиб қайтиб кетади. Чунки, бу пайтда Иброҳимбек йигитларининг барчаси жангалзор орасига кириб кетган эдилар. Самолёт уларни сезмайди. Пастликдаги қизиллар отряди ҳам отишмани тўхтатиб, орқага қайтишади.

Ушбу жангдан кейин ҳам Иброҳимбек, қизилларнинг доимо орқасидан таъқиб этиб юриб, ҳарбий амалиётларга аралашаишга мажбур этаётганликлари, бу уруш охиروқибатда ўзининг фойдасига ҳал бўлмаслигини ўйлаб Иброҳимбек Мулла Эшонқулни Ташман кўрбоши гуруҳидан отларга ем олиб келиш учун Сари Ханқага жўнатишган йигирма йигитни топиб, улар билан ҳукуматга таслим бўлиш учун Қорабияга жўнатади. Исахон Эшоннинг йигити Мулла Ниёз ихтиёрига ҳам йигирма йигитни бериб, таслим бўлишни буюради. Ва ўзи олтмиш йигитни олиб, Исахон Эшон, Алимардон додхоҳ, Соҳиб командир ва Ташман кўрбошилар билан Сурхон томонга ҳаракат қилиб, эртасига кечга бориб, қирғоққа етиб борадилар. Дарёнинг саёз жойидан кечиб, нариги қирғоқ - Файзобод томон ўтадилар. Тонг отар маҳали Қарлуқ тоғига етиб, у ерда тўхтайдилар.

Эртасига эрталаб соат ўнларда Денов тарафдан олтмиш-

етмиш нафар қизил аскар, Қарлуқ тарафдан эса қирқ қизил аскарлар кела бошлайдилар. Иброҳимбек йигитлари билан баландликка - Чинор қишлоғи томон чиқа бошлайди. Қизиллар таъқибни давом эттириб, яқинлаша бошлайди. Чунки Иброҳимбек гуруҳидаги отларнинг барчаси чарчаган эди. Қизиллар тактикасини яхши билган Иброҳимбек ўзининг тўрт йигитини уларга қарши ташлайди. Тўрт йигит қизилларга қарата бирданига ўт очиши билан қизиллар шошилиб, яширингани жой ахтариб қоладилар. Шу тарика қизиллар таъқиб қилишни тўхтатадилар. Иброҳимбек йигитлари билан Кўл қишлоғига етиб боради.

Кўлдан Қўрғонча²⁶¹ томон ҳаракат қилиб, Деҳибаланд қишлоғида тўхтайдилар. Бу ерга, яъни Деҳибаландга Бойсун томондан Қўрғонча орқали катта йўл ўтар эди. Иброҳимбек бу йўлга ўзининг йигирма йигитини соқчи қилиб қолдириб, ўзи қолган йигитлари билан тепаликка чиқади. Бир қанча муддатдан сўнг бу соқчилар қишлоқ совети раиси, ўрмон хўжалиги қоровули ва яна иккита давлат хизматчисини бошлаб келади. Иброҳимбек уларни бир муддат сўровга тутгач, жавоб беради.

Кечга бориб қизилларнинг пиёда аскарлари пайдо бўлади. Улар пайдо бўлиши билан Иброҳимбек йигитлари билан тоққа чиқиб кетади. Қизиллар Деҳибаланд қишлоғини эгаллайди. Бу орада ҳеч қандай отишма бўлмайди.

Эртасига эрталаб Иброҳимбек йигитлари билан Сангардак томон ҳаракат қилади. Бир сутка ўтгач, эрталаб Сангардак кўпригига етиб келадилар. Кўприкда қизиллар гуруҳи тургани сабабли, отишма бўлади ва кўприкдан ўтишга имкон бўлмайди. Иброҳимбек йигитлари билан

²⁶¹ Қўрғонча Бойсун тумани Қўрғонча қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли қишлоқ.

тепаликка қайтиб, кунни у ерда ўтказади. Сўнгра маҳаллий тожиклардан бир кишини учратади. У киши йўл бошлаб, бошқа йўл билан Сангардакка олиб киради.

Иброҳимбек Сангардакка келса, у ерда тинч бўлади, деб ўйлаган эди. Ўша куни кечкурунга бориб, соқчилар қизиллар бу ерга ҳам келаётганини маълум қилади. Иброҳимбек йигитларига қизиллар ўтиши керак бўлган кўприкни бузишни буюради. Кўприкни бузиш жараёнида кўприкка қизиллар етиб келади. Иброҳимбек йигитлари уларга қарата ўқ узгач, қизиллар 3-4 чақирим орқага чекиниб, қишлоқда тўхтайдилар, Иброҳимбек ҳам йигитлари билан Сангардакда қолади. Бу пайтда Иброҳимбек йигитларининг сони юз киши бўлиб, фақатгина йигирматаси қуролланган эди, холос.

Шу кеча Самарқанддан Холмурод²⁶² деган киши бошчилигида ўттиз йигит келиб, Иброҳимбек гуруҳига кўшилади. Уларда учта русча милтиқ, тўрт-бешта қирқма милтиқ бор эди, холос. Иброҳимбек Холмуродга ўзини Назарбек деб таништиради. Чунки, Иброҳимбек Сурхон дарёсидан ўтганидан сўнг, қизиллар таъқибини кучайтирмаслик учун ҳамда изларни йўқотиш мақсадида муҳрини яшириб, зарурат туғилганда атрофдаги одамлар билан мулоқотда ўзини шу гуруҳнинг оддий аъзоси деб таништиради. Исахон Эшонни ҳам ўз номи билан атамасликларини, теварак атрофга унинг кимлигини билдирмасликларини буюради. Бу давр давомида барча мактуб ва хужжатларни Иброҳимбек тасдиқламай, Эшони Судур тасдиқлайди. Холмурод Иброҳимбек билан суҳбати чоғида, Ҳисор томонга кетаётгани, у ерда Афғонистондан

²⁶² Холмурод – Самарқандда Хушматбой кўрбоши гуруҳида ўрта командир сифатида қизилларга қарши жанг қилган.

қайтган Иброҳимбек кўшинига бориб қўшилиш ниятида эканлигини айтади. Иброҳимбек сирни ошкор қилмай, - “Биз Бек билан учрашдик, у киши барча қуролли гуруҳлар ўз жойларига бориб, ҳукуматга қуролларни топширсинлар, деб буюрди” - дейди. Иброҳимбек сўров жараёнида шу воқеани эсга олиб: «Бу учрашув мен учун жуда ҳайратланарли бўлди. Холмурод ким билан гаплашаётганини тасаввурига ҳам келтирмай менга юзланиб: - Назарбек, биласизми, мен Иброҳимбек билан Анвар Пошшо давридан бери жуда яхши танишман. У жуда ботир, биз бир йилдан ортиқ у билан қизилларга қарши урушганмиз. Шунинг учун ҳам мен у кишини бориб кўришим керак, – деб менинг (яъни Иброҳимбекнинг) Ҳисор ва Сурхондаги зафарли юришларим ҳақида тўлқинланиб гапира бошлади ҳамда мана шу ғалабаларда ўзи ҳам шахсан менинг ёнимда бўлиб муваффақиятларни таъминлаб турганини тез-тез таъкидлаб турди. Мен эса уни биринчи марта кўраётган эдим», - дейди. Бир кунлик суҳбат давомида Иброҳимбек ўзининг кимлигини сир тутган ҳолда, Иброҳимбекни ахтариш фойдасиз, у Балжувон томонларда бўлиб, барча кўрбошиларига ҳукуматга қуролларни топшириб, тарқалиб тинч меҳнат билан шуғулланишни буюрди, Совет ҳукуматига қарши туриш бефойда, юзлаб самолётлари бомбаларни тўлдириб, бизни ахтариб юрибди, саноксиз бомбаларнинг ёғилиши натижасида йигитларимиз ўлиб кетаяпти, деган гапларни Бек тайинлади, деб Холмуродни кўндиришга ҳаракат қилади, лекин Холмурод ҳам қизилларга қарши урушиш ниятида эканлигини, улар юртни, халқни хонавайрон этганлигини айтиб, Иброҳимбекни танимасада йигитлари билан унинг ёнида қолади. Бу пайтда Иброҳимбек йигитларининг сони етмишдан ошмас эди.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Иброҳимбекнинг Совет худудига ўтганлиги ҳақида овоза кенг тарқалади. Большевикларнинг кенг миқёсда унга қарши уруш эълон қилиши билан бир қаторда ҳукуматдан жабр кўрган аҳолининг муайян қатлами унинг гуруҳига қўшилиш истагида бўлади. Чунки, бу даврга келиб мавжуд тузумнинг аҳолига зуғуми етарли даражада ортиб, жойларда норозилик ҳаракатлари авж олган эди. «ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги фавқулудда вакили Рамский томонидан 1932 йил 15 февралда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Акмал Икромов номига ёзилган «мутлақо махфий» тамғали 7-махсус маълумотномада келтирилишича, Шаҳрисабз шаҳри ва атрофларида деҳқонларнинг Совет ҳокимиятига қарши кучли ғалаёнлари бўлиб ўтган... 1931 йил баҳорида улар Иброҳимбекнинг Шаҳрисабзга юборган вакили – Очил билан маслаҳатлашиб, куроли кўзғолон кўтаришга тайёргарлик кўрганлар».²⁶³ Буларнинг бари аҳолининг муайян қисми Совет ҳокимиятидан норози бўлиб Иброҳимбекни кутганликларидан далолат беради. Лекин Иброҳимбек юрагида қизилларга нисбатан интиқом ҳиссининг кучлилигига қарамасдан, уларнинг ҳарбий техника ва шахсий таркиб жиҳатидан ҳам минглаб баравар устунлигини идрок этган ҳолда, йигитларини ажал домига тошширишни истамай, ҳукумат билан муросага келиш йўлларини ахтаради.

Хуллас, Иброҳимбек ва Самарқандлик Холмурод йигитлари билан Сангардақда эканликларида эрталаб маҳаллий тожиклардан бири келиб, икки юзга яқин қизил

²⁶³ Ражабов Қ. Шаҳрисабз воҳаси XX-асрда.//Шаҳрисабз минг йиллар меъроси. Т.: Шарқ. 2002. 57-66 бетлар.

аскарлар кавалерияси айланма йўл орқали Сангардак томон келаётганликларини маълум қилади. Иброҳимбек йигитлари билан, шунингдек, Холмурод ҳам Сангардакнинг тепа қисмига Бахчага қараб ҳаракат қиладилар. Иброҳимбек йигитлари билан йўлга тушиб Кўктўғайга келгач, бир кеча қолиб Кўккамарга ошиб ўтадилар. Қизиллар таъқибни давом эттириб, изма-из қувиб келмоқда эди. Кўккамарда тушдан кейин юзга яқин қизиллар отряди билан отишма бошланиб, кечгача давом этади. Қоронғи тушиши билан Иброҳимбек гуруҳи Бош Чорвоқ йўналиши бўйлаб ҳаракат қилади. Эрталаб яна йўлга тушганларида қизилларнинг отряди пайдо бўлади, лекин бу сафар қизиллар пайқамайди. Чунки улар жар ёқалаб кетаётган, Иброҳимбек гуруҳи эса анча тепаликда эди. Шундай қилиб Иброҳимбек ўз гуруҳи билан Тул Жайлав қишлоғига етиб боради ва у ерда тунайдилар. Эрталаб яна қизилларнинг катта отряди пайдо бўлиб, Иброҳимбек томон ҳаракат қила бошлайдилар. Иброҳимбек гуруҳи йўналишни ўзгартириб Дарбанд²⁶⁴ атрофидаги Кўктўғай томонга ҳаракат қила бошлайди. Қизиллар анча орқада қола бошлайди, шу орада учта самолёт пайдо бўлади, бу самолётлар Иброҳимбек гуруҳини пайқамасада, ундан сўнг яна қизилларнинг кавалерия қисми пайдо бўлади. Иброҳимбеклар яна тепароққа – Хатча сари ҳаракат қилади, қизиллар эса Иброҳимбеклар ташлаб чиққан ҳудудга келиб жойлашади.

Анча вақт қизиллар ҳам дам олишади, Иброҳимбек гуруҳи ҳам дам олади. Сўнг қизиллар яна Иброҳимбек гуруҳини таъқиб этиб тепалик сари ҳаракат қила бошлайди. Иброҳимбек гуруҳи эса дарёнинг карама-қарши қирғоғи

²⁶⁴ Бойсун тумани Дарбанд қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Дарбанд қишлоғи.

орқали яна Хатчага чиқади. Қизиллар яна яқинлашиб қолишади, лекин улар дарёнинг бошқа қирғоғида эдилар. Шу пайт қизилларнинг отрядига яна қўшимча кавалерия гуруҳи келиб қўшилиб, уларнинг сони 250 тага етади. Шу кеча икки ўзаро қарама-қарши гуруҳ, икки қарама-қарши қирғоқда ухлайдилар.

Эртасига эрталаб Иброҳимбек гуруҳи Қизилтом қишлоғига қараб ҳаракатни давом эттиришади, Қизилтомга тўхташлари билан у ерда ҳам қизиллар пайдо бўлганлиги маълум бўлади. Отларнинг чарчаганлиги ва кундуз куни бўлганлиги боис ҳаракат қилиш бефойда деб ўйлаб қизилларга қарши ҳужумга ўтишади. Қизилларни чалғитиш учун Иброҳимбек ўз гуруҳини иккига бўлиб, биттасини айланма йўл орқали қизилларнинг орқа қисмига ташлайди. Ўзи эса Холмурод билан биргаликда ўттиз йигити билан қизилларнинг рўпарасидан ҳужумни бошлади. Лекин бу сафар Иброҳимбекнинг бу тактикаси муваффақиятсиз тугайди, чунки шу пайтнинг ўзида қизилларнинг яна бир гуруҳи пайдо бўлиб, Иброҳимбек гуруҳининг орқа қисмидан ҳужумга ўтишади. Иброҳимбек гуруҳи мудофаага ўтишга мажбур бўлишиб, Кўкабулоқ томонга чекинишади ва кечани Кўкабулоқ устидаги тоғда ўтқозишади. Бу жангда талафот бўлмайди. Эрталаб яна йўлга чиқишиб Кўктўғай томон юришади, буларни таъқиб қилиб юрган қизиллар улардан икки чақирим масофада бўлган Хатчада эди. Иброҳимбек бу ерда қочиб юриш фойдасиз эканлигини, қизилларга қарши ҳаракатлар бефойдалигини Холмуродга айтиб, уни кетишга кўндиради ҳамда у йигитларини олиб Самарқанд томонга чиқиб кетади. Иброҳимбек гуруҳида етмишта йигит қолади.

Қизиллар томонидан таъқиб давом этаверади. Кўктўғайда кечани ўтқозишиб, яна Иброҳимбек гуруҳи Кўккамар

томонга ҳаракат қилишади. Қизиллар уларнинг таъқибида яна эски излар бўйича жарлик ёқалаб ҳаракатни давом эттирадидлар. Иброҳимбек гуруҳи яна орқага қайтиб Хатча қишлоғига яқин жойда тўхташади. Тушга яқин қизиллар уларга яқинлашиб қолгач, жойни ўзгартириб Хатчага бормоқчи бўлишади. Лекин Хатчада ҳам қизил аскарлар борлиги маълум бўлгач, Кўктўғай томон ҳаракат қилишади. Кўктўғайда қизиллар етиб олади ва гуруҳлараро отишма бошланиб, бир соатча давом этади. Натижада Иброҳимбек талафот бермай, йигитлари билан Кўккамарга чиқиб кетади. Қизиллар Кўктўғайда қолади.

Иброҳимбек Кўккамарда тунни ўтказди. Эрталаб у ерда ҳам қизиллар пайдо бўлгач, Иброҳимбек йигитларини олиб, Кўкабулоқ томон кетишга мажбур бўлади. Кўкабулоқда эканликларида қуролсиз йигитлардан бири маҳаллий чўпоннинг отини ва баъзи нарсаларини тортиб олмоқчи бўлади. Буни кузатиб турган Иброҳимбек чидай олмай, ҳалиги йигитни қамчилаш мақсадида унинг устига от солади. От қоқилиб кетиб, Иброҳимбек йиқилади ва ўнг кўли чиқади.

Кўкабулоқдан қизил аскарларнинг тазйиқи туфайли Иброҳимбек йигитлари билан Лангарга томон ҳаракат қилади. Бу ерда Иброҳимбекнинг Ҳамза исмли отбоқари Иброҳимбекнинг отини миниб келаётганида йўлда ухлаб қолади, чарчаган от ҳам гуруҳдан орқада қолиб, адашади. Иброҳимбек йигитлари билан кунни Лангарда ўтказгач, қоронғи тушиши билан Танги Ҳарам томон жўнайдилар. Бу кечаси ҳам гуруҳдан икки йигит адашиб қолиб кетади.

Кейинги кун, яъни 1931 йилнинг 12-июнида ҳам доимий ҳаракат туфайли Оқбоштовга етиб, дам олиш учун тўхтайдилар. Куёш ботиши арафасида бу ерда ҳам

қизилларнинг пайдо бўлиши туфайли, дам олиш ҳам узоққа чўзилмайди. Қизилларнинг бу ҳамласи Иброҳимбек гуруҳини ғафлатда қолдиради. Чунки, соқчи ухлаб қолиб, қизиллар қўлига тушади. Соқчига ишониб дам олаётган гуруҳ, душманнинг тўсатдан қилган ҳужумидан шошиб қолади. Бу пайтда Бобожон йигитлари билан тепарокда, Иброҳимбек отсиз, пастда жарликда эди. Отишма бошланиши билан отбоқар Иброҳимбекка от келтиради. Иброҳимбек унга сакраб минаётганида қизилларнинг отишмаси туфайли ҳаловатини йўқотган бошқа бир от хуркиб туёғи билан Иброҳимбекнинг яна ўнг қўлига урилиб, қўлни синдиради. Хуллас, бу дақиқаларда Иброҳимбек ўзидан омад юз бурганлигини яққол ҳис этади. Бу урушда Иброҳимбек йигитларидан биттаси оғир яраланади, биттаси асир тушади ва беш-олти от ўққа учиб ўлади. Бу ердан Иброҳимбек ўнг қўли синган ҳолда йигитлари билан Кўхитанг томон кетади.

Бу ерда Иброҳимбек ҳукумат билан келишиш ниятида экан, шунчалик фойдасиз ҳаракатлар шартмиди, қизил аскарларга таслим бўлиши мумкин эдику, мазмунидаги савол ҳам туғилиши мумкин.

1. Иброҳимбекдек қўмондон қизил аскарлар отрядига шармандали тарзда таслим бўлишни ўзига эп кўрмасдан, ўзаро келишиш ҳақида ҳукумат миқёсида музокалар олиб борилишига умид боғлайди, чунки бу пайтнинг ўзида Балжувон, Лақай, Ҳисор ва Қўрғонтепа ҳудудларида Иброҳимбек қўл остида бўлган икки минг аскар бўлиб, улар ҳукуматга қарши ҳарбий амалиётни тўхтатиб, қуроларни топшириши фақат Иброҳимбекнинг буйруғига боғлиқ эди.

2. Иброҳимбек Балжувондан Лақайга ўтишида ўз қайнотаси Абдуқаюм Парвоначига ҳукумат билан

келишишнинг йўл ва имкониятларини ахтаришни, ўзи Исахон Эшон билан Ҳисор ёки Боботоғда бўлишини, бу ҳақда умидли маълумот бўлгудек бўлса, ўша ерларга етказиши лозимлигини тайинлаган бўлиб, мана шу ҳақда ҳам хабар кутаётган эди.

Шу мақсадда Иброҳимбек қизилларни чалғитиб туришга, бу орада ҳукуматдан ёки Абдуқаюм Парвоначидан хабар ёки таклиф келиб қолишига умид боғлайди. Шундай қилиб, Иброҳимбек гуруҳини Қуҳитанг йўналишида қизиллар таъқиб қилишиб, анча йўлгача боришади. Лекин бора-бора орқада қолиб, кейин кўринмай кетадилар. Қуҳитанг аҳоли пунктида Иброҳимбек йигитлари билан тўғри бозор майдонидан кесиб ўтади, уларни бу ерда ҳеч ким тўхтатмайди, ҳеч қандай гуруҳ таъқиб ҳам этмайди. У яна бошқа йўл билан орқага - Кўккамар томонга қайтади. Иброҳимбекнинг фикрича ушбу ҳудудда амалиёт олиб боровчи қизил аскарлар, барибир уларнинг орқасидан Кўхитангга қараб йўл олади. Кўккамарда эса бир неча кунни тинчроқ ўтказиш мумкин, деб ўйлайди.

Иброҳимбек йигитлари билан Кўккамарга келгач, у ерга ўн уч оқсоқол билан бирга бир чол келиб, ўзини Иброҳимбекнинг қайнотаси эканлигини, хушxabар олиб келганлигини айтганлиги тўғрисида маълумот олади. Шундан сўнг уларни учратиш мақсадида Чакмоққа, у ердан Бойсун томонга отланади. Бу ерда ҳам уларга қизиллар етиб олиб, жанг бошланади. Бу жангда Иброҳимбек йигитларидан бир киши яраланиб, битта от ўлдирилади. Бу шиддатли ҳужум остидан Иброҳимбек йигитлари билан Бойсун ва Қарлуқ орасидаги Удак қишлоғига келади. Бу ерда ҳам қизилларнинг қўшимча отряди пайдо бўлиб, жанг бошланади. Қизиллар ҳамласини қайтарган ҳолда

Иброҳимбек гуруҳи Оққапчиғайга чекина бошлайди.

Оққапчиғайга етмасдан, Иброҳимбек йигитлари ўз хоҳишларига қарши равишда икки гуруҳга бўлиниб кетишга мажбур бўладилар. Иброҳимбек, Исахон Эшон, Алимардон додхоҳ, Соҳиб командирлар йигирмата йигит билан Оққапчиғайда, Бобожон ва Ташман кўрбошилар элликка яқин йигит билан Миршоди томонга кетадилар.

Икки гуруҳга ажралгандан сўнг, Иброҳимбек гуруҳи кунни ўша худудда бир кудук атрофида ўтказиб, кечаси яна илгарига - Сурхон томонга ҳаракат қилиб, ярим кечаси Қумкўрғондан қуйроқдаги Сурхон дарёси соҳилига етиб келадилар. Соҳилга етишда Иброҳимбек гуруҳи темир йўлга дуч келади.²⁶⁵ Шу атрофда анча дам ҳам оладилар. Иброҳимбек сўров жараёнида хотирлашича: - узоқдан поезд кўринди, биз уни томоша қилиш учун анча тўхтаб қолдик, поезд ўтиб кетгач ҳаракатни давом эттирдик, - дейди.

Шу кечанинг ўзида дарёда сувнинг тошганлигига қарамай, Иброҳимбек гуруҳи дарёдан кечиб ўта бошлайдилар. Бу кечув муваффақиятсиз яқунланиб, беш-олти йигит отларининг тамоман ҳолсизлиги туфайли ўтишларига ишонмай қирғоқда қолади, бир йигит от ва милтиғи билан сувга ғарқ бўлади, икки йигитнинг отлари ғарқ бўлиб, ўзлари дарё ўртасидаги оролчага чиқишга муваффақ бўлишади ва у ерда қолишади. Лекин бу атрофда қизиллар кўзга ташланмайди.

4. Кейинги жараёнлар ва ҳаракат инқирози

Бу вақтга келиб Иброҳимбекнинг қизилларга қарши

²⁶⁵ Термиз-Душанбе темир йўли 1926-1930 йиллар қурилган. Жумладан: Термиз-Регар (150 км) – 1926-27 йй., Регар-Душанбе (70 км) – 1927-29 йй., Душанбе-Янгибозор (Кофарнихон) (36 км)- 1930 й.

урушишга имконияти ҳам қолмайди. Қизилларнинг доимий таъқиби туфайли бу ерларда Абдуқаюм Парвоначини ахтариш фойдасиз деб билиб, Сурхон дарёсидан ўтишга шошилиб Кофарниҳон қирғоғи сари бўлган ҳаракатдан кўзланган асосий мақсад - Иброҳимбек ўз ватани Лақайга бориб, у ерда ўзини ҳукуматга топшириш керак, деган қатъий қарорга келади.

Улар Сурхон дарёсидан ўтганидан сўнг қирғоқдан сал узокроқ жойда дам оладилар. Тонг отгач Жийдабулоқ ва Боботоғ йўналиши бўйлаб ҳаракат қиладилар. Тушдан сўнг Жийдабулоқ булоғи атрофида эканликларида олисда ўттизтача қизил аскарларни кўриб, жангсиз Кафарниҳон дарёси сари кетадилар. Бу ерда Иброҳимбек файзободлик уч йигитга жавоб беради.

Кечаси отларни Кофарниҳон дарёсидан суғориб, дарё қирғоғи бўйлаб, юқори томонга - Ойбулоққа қараб ҳаракат қиладилар. Кечки ҳаракат давомида отларнинг чарчаганлиги боис орқадаги беш йигити ҳам адашади. Исахон Эшон ва Алимардон додхоҳларнинг ҳам отлари қаттиқ чарчаганлиги туфайли жуда орқада қолиб кетадилар. Шундай қилиб, беш киши - Иброҳимбек, Соҳиб командир ва Мулла Раҳмат олдинда, Эшон Судур ва Мулла Ҳожи орқада ҳаракатни давом эттирадилар. Эшони Судур ва Мулла Ҳожи ҳам отларини суғориб, ўзлари ювиниш учун хаяллаб қолиб кетадилар.

Тонгга яқин Иброҳимбек, Соҳиб командир ва Мулла Раҳматлар дам олиш мақсадида тўхтаб, отларни ўтлатмоқ учун кўйиб юборадилар, ўзлари дам олиш учун ўтлоққа ёнбошлайдилар. Тушга бориб, отлар ўтлаб анча тепаликка чиқиб кетган бўлади, шу пайтда ушбу ҳудудларни назорат қилиб юрган отлиқ қизил аскарлар тепаликдаги отларни

кўриб қолиб, келиб ушлаб кетишади. Иброҳимбеклар анча пастда ҳамда яёв бўлганлиги сабаб, отларни ҳимоя қилиш учун ҳаракат қила олмайдилар. Қизил аскарлар ҳам уларни пайқамайдилар.

Қизиллар кетгач, Иброҳимбек ўз шериклари билан яёв йўлга чиқишади. Кечга яқин Хонобод қишлоғи рўпарасидаги қирғоққа етиб келиб, у ерда кечаси дам оладилар. Бу даврга келиб Иброҳимбекнинг ҳаракатланиш эҳтимоли бўлган деярли барча ҳудудларга қизил кўшиннинг махсус гуруҳлари ташланган бўлиб, Кўктош, Лохур, Эсанбой йўналиши бўйлаб, шунингдек, Ишқобод ва Хўжабулбулонда Абдулла Валишев (Абдулла нўғай) бошчилигида ОГПУнинг 10-полки 2-дивизиони жойлаштирилган, Эсанбой кўнгиллилар отряди ҳам ушбу мақсад йўлида вазифалантирилиб, унга Муқим Султонов командирлик қилар эди.

Иброҳимбек гуруҳи эрталаб қирғоқнинг нариги бетидаги Хўжабулбулон қишлоғида пахта даласида ишлаётган деҳқонларга кўзлари тушади. Иброҳимбек деҳқонлардан бирини чақиради. Деҳқон келиб, бериги қирғоққа ўтгач, Иброҳимбек ундан Хўжабулбулондаги вазият ҳақида сўрайди. Деҳқон Хўжабулбулонда қизил командирларнинг отряди ва делегацияси борлигини айтиб Абдуқаюм, Абдулазиз, Жузбай, Абдурашидбай, Данғара ГПУсидан Куфельд ва бошқалар, шунингдек, Муқим командир ҳам шу ердалигини айтади. Иброҳимбек оқсоқолларнинг ҳам шу ерда эканлигини эшитгач, кўнглида умид учкунлари пайдо бўлади ҳамда ўзининг ўнг қўли синганлиги боис Мулла Раҳматга айтиб хат ёздирди. Мулла Раҳмат Иброҳимбек номидан қизил командирлар делегацияси ва Муқим командир номига: - “Биз келдик - кутиб олинглар, мен

ҳукуматга таслим бўлмоқчиман”, - мазмунида хат ёзиб, деҳқонга берадилар.

Деҳқон хатни олиб дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб кетади. У ердан яна бир деҳқонни ўзига шерик қилиб Хўжабулбулон сари жўнайдилар. Иброҳимбекнинг илтимосига кўра тўрт-беш деҳқон унчалик узоқликда бўлмаган Ишқободдан гупсарлар олиб келиб, Иброҳимбек, Соҳиб командир ва Мулла Раҳматларни Кофарниҳон дарёсининг ўнг қирғоғига ўтказиб қўядилар. Сўнгра уларни кичкина бир пахса уйга бошлаб борадилар. У ерда Иброҳимбеклар ярим соатлар давомида дам олиб, деҳқонлар берган нонни истеъмол қилишиб, хатнинг жавобини кутадилар. Шу куни, яъни 1931 йилнинг 23-июни ҳафтанинг сешанба кунида тахминан эрталаб соат ўн яримларда Хўжабулбулондан Муқим командир,²⁶⁶ унинг ўринбосари Қорахон Сардорov²⁶⁷ ва тўрт-беш аскарлар келади. Улар келганда Иброҳимбек пахса уйнинг ичида ўтирган бўлиб, бу пайтда Иброҳимбек ва унинг икки шериги томонидан битта рус милтиғи, битта ўн бир зарядли инглиз милтиғи, битта

²⁶⁶ Муқим Султонов, 1894 йилда Туркменистоннинг Карки шаҳрида туғилиб, миллати туркман бўлган. 1921 йилдан Термизда қизилларнинг разведка хизматида ишлай бошлаган. 1924-25 йиллари қизилларнинг Қабодиёндаги махсус бўлими вакилининг ўринбосари, 1925-31 йиллар Кўктош кўнгилли отрядининг командири бўлган. Иброҳимбек таслим бўлгач Муқим Султонов партия ва совет хизматларида тез кўтарилиб, ҳатто 1-қақирқ СССР Олий Советининг депутати этиб сайланган. 1975 йилда у Душанбеда вафот этган.

²⁶⁷ Қорахон Сардорov - 1905 йилда Туркменистоннинг Хатаб районида туғилган. 1923 йилдан қизил армиянинг разведка хизматида ишлай бошлаган. 1925-31 йиллар аскар, катта милиционер, Кўктош кўнгиллилар отряди командирининг ўринбосари бўлган. Иброҳимбек таслим бўлгач, 1931-32 йиллар Кўктош ғалла қабул қилиш пункти мудир, 1933-40 йиллар Кўктош райони милиция бўлимининг бошлиғи, 1940 йилдан Кўктош от заводининг директори, сўнг Тожикистон озиқ-овқат саноати халқ комиссарининг ўринбосари, 1941-46 йиллар Ёвон ва Роҳатий районлари ижроия комитетининг раиси. 1956 йилда Ленин районида вафот этган ҳамда 1956 йилдан Кўктош посёлкаси Қ. Сардорov номига қўйилган эди.

парабеллюм пистолети, битта браунинг пистолет,²⁶⁸ битта катта маузер ҳамда патронтошларда олтмиш-етмиш милтиқ патрони, олтмиш маузер патронлари ва олтмиш браунинг ва парабеллюм патронлари-топшириш учун аллақачон тахлаб қўйилган эди. Иброҳимбек доим ёнида олиб юрадиган немис милтиғини, сал илгарироқ отбоқари Исматга берган эди. Исмат ҳаракат давомида йўлда булардан орқада қолиб, шерикларидан адашади.

Юқоридаги куролларнинг барчасини Иброҳимбек Муқим Султоновга топширади. М.Султонов хатни олганлигини айтиб, уларга суҳбат учун оқсоқоллар хузурига - Хўжабулбулонга боришимиз лозим, дейди. Ва барчаси Хўжабулбулон сари йўлга чиқади. Йўлдаги суҳбатдан маълум бўлишича, М.Султонов хатни делегацияга кўрсатмасдан, фақатгина Иброҳимбекнинг шу ерда эканлигини билдирган экан.

Икки юз қадамча юргач, Иброҳимбеклар уларни кутиб олиш учун келаётган Абдулла Валишев, Абдуқаюм Парвоначи, Жузбай оқсоқол, Мулла Жўра, Мулла Аҳмад бий, Абдурашид бий, Мулла Эшонқул, Эсон тўқсабо ва Хумбеталилардан иборат делегацияни учратадилар. Учрашув самимий рўҳда бўлади: «Иброҳимбек ўзини мардларча тутати. Валишев ҳурмат билдириб, шахсан келиб Иброҳимбекнинг кўлини сиқади».²²⁰ Улар бирга кўшилишиб, барчаси Хўжабулбулон сари ҳаракат қиладилар. Йўлдаги суҳбатдан маълум бўлишича, М.Султонов ҳам, юқорида номлари тилга олинган

²⁶⁸ Браунинг пистолет – автоматик тўппонча.

²²⁰ Шевченко Д.В. Ибрагим-бек – лидер «басмаческого движения» Восточной Бухары (по материалам рассекреченных документов Федеральных Российских архивов) // «XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Бухоро, 2010. – Б. 151.

оқсоқоллар ҳам Иброҳимбекнинг бу ерда эканлигини мутлақо билишмаган, икки деҳқон Иброҳимбек хатини олиб борганда улар қарама-қарши йўналиш бўйлаб кетишга тайёрланиб турган эканлар. Хўжабулбулон марказида ҳукумат вакиллари учун идора вазифасини ўтаётган каттагина ўтовга киришади. Туш ҳам бўлиб қолганлиги сабабли қишлоқ оқсоқоллари томонидан меҳмонларга ош тарқатилади. Сўнг Иброҳимбекнинг илтимосига кўра қишлоқдан бир-нечта тухум топиб келиниб, унинг чиққан ва синган ўнг қўлига боғланади.

Хуллас, большевиклар ҳукумати Иброҳимбекни тутишмади, балки Иброҳимбек М.Султоновни чақириб, ҳукуматга ўз ихтиёри билан таслим бўлди. Худди шу ерда яна манбаларга мурожаат қиламиз: «1931 йил баҳорида Иброҳимбекнинг... Лақай водийсида қилган ҳарбий ҳаракатлари муваффақиятсизликка учрайди ва 1931 йил 23 июнда эрталаб Иброҳимбек ўз хоҳиши билан Совет ҳукуматига асир тушади. Совет манбаларида бу воқеа «1931 йилнинг 23 июнида эрталаб Иброҳимбек дарёдан кечиб ўтаётган пайтда қуролсизлантирилди ва Муқим Султонов раҳбарлигидаги кўнгиллилар қисми уни асирга олиб, НКВДга топширди», деб талқин этилади. Аслида 1931 йил 9 ноябр куни Иброҳимбек билан ОГПУ терговчиси Г.Дуров ўртасида бўлиб ўтган савол-жавоб қуйидагича бўлган: «Савол: Агар, сиз ҳақиқатан ҳам таслим бўлишни ният қилган бўлсангиз, нима учун Боботоғда юрган кезларингизда, яъни таслим бўлишингиздан илгари қизил аскарлар ва ишчилар ўртасида Совет ҳукуматига қарши хат-эълонлар тарқатиш тўғрисида топширик бердингиз? Жавоб: Мен бундай хат эълонларга унчалик аҳамият бермасдим... Ўзим Кофарниҳон дарёсига бориб, бир фуқародан сўрадим:

«Иброҳимбекка келган элчилар қайда?» Фуқаро айтдики: «Қаюм парвоначи ва элчилар Хўжабулғон (Хўжабулбулон) идорасидадир». Энди мен анинг кўлига Қаюм парвоначи, Муқим қўмондонларнинг отига хат ёзиб бердимким, мен ҳукуматга таслим бўлғоли келдим, келиб мени олиб боринглар, деб. Хатни фуқародин юбориб, ўзим ҳам дарёни ўтиб эрдим. Қаюм парвоначи, Муқим қўмондон ва бошқа элчилар келишиб, мени бирга Хўжабулғон идорасига олиб бордилар. Ҳукуматга таслим қилганим ҳам шул, кўрганим ҳам шулдир».²⁶⁹

Тарихчи олимлар томонидан мазкур асарда берилган ҳулосада ҳам Иброҳимбек ўз хоҳиши билан большевикларга таслим бўлганлиги таъкидланади. Шунингдек, Омонулла Олимовнинг таъкидлашича Иброҳимбек таслим бўлгач Душанбега олиб келиниб, дастлабки сўроқ жараёнида Тожикистон ССР ҳукуматида масъул вазифада ишлаётган элатдошимиз Жузбой оқсоқол ҳам иштирок этганлиги, кейинчалик у: «Бек таслим бўлди. Уни уришиб, зўрлик билан асир олинди, деган гап хато», дейди.²⁷⁰

Хўжабулбулонга келиши билан Иброҳимбеклар Данғара ГПУсидан Куфельдни, яна битта рус командирини ҳамда Абдулла Ноғайни (Валишевни) учратадилар.

Иброҳимбек бу ерда Исахон Эшон ва Алимардон додхоҳларга ҳам таслим бўлиш ҳақида мактуб юборади. Шундан сўнг Иброҳимбекни Сталинободга²⁷¹ жўнатадилар.

Амалиёт иштирокчилари таслим бўлиш жараёнини сохталаштириб куйидаги мазмунда ҳисобот топширадилар:

²⁶⁹ С.Турсунов, Э.Қобулов, Т.Пардаев, Б.Муртазоев. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарқ. 2001 138 бет.

²⁷⁰ Қаранг: Олимов Омонулла. Қора унвон //Замондош (Ҳафтаннома, Душанбе шаҳри). 2006. №44.

²⁷¹ Сталинобод – бугунги Душанбе шаҳри.

Тожикистон Коммунистлар партияси(б) Марказий Комитети котиби ўртоқ Ҳусейновга,

Тожикистон ГПУ опергруппасининг самарали фаолияти туфайли ўртоқ Валишев раҳбарлигида, ходимлар Яншевский ва Куфельдларнинг бевосита иштирокида 1931 йилнинг 23-июнида соат 13 дан 13 минут ўтганда Кофарниҳон дарёсидан ўтиш жараёнида Хўжабулбулон қишлоғи ҳудудида Иброҳимбек, кўрбошиси Соҳиб командир ва бир йигити билан қўлга олинди. Улардаги икки милтиқ, икки маузер ва битта наган мусодара этилди». Ҳисоботда ёзилишича қўлга олиш қуйидаги тартибда амалга оширилган:

Кофарниҳон дарёсининг чап қирғоғига ўтиш мақсадида Иброҳимбек икки деҳқон, Хўжабулбулон қишлоғида яшовчи камбағаллар Йўлдош Эгамбердиев ва Карим Алимардоновларга дарёдан тезроқ ўтказиб қўйишларини, акс ҳолда уларни қизиллар ушлашини, буйрукни тезда бажармасалар отиб ташлашини буюради. Улар дарёдан ўтказиб қўйишларини айтиб, Валишев билан алоқада бўлганликлари сабабли аввал Валишев билан учрашиб, унга Иброҳимбекнинг ўрнини ҳамда ўнг қирғоқдан чап қирғоққа ўтиш учун тайёрланаётганлиги ҳақида маълумот беришади.

ОГПУнинг 10-кавалерия полки таркибида 60 отлиқ гуруҳ бўлган Эсанбой кўнгиллилар отряди, командири Муқим Султонов ва унинг ёрдамчиси Қорахон Сардорев, комдив Васильевнинг умумий қўмондонлиги остида ўртоқ Валишев кўрсатилган ҳудудда қуршов ташкил этиб, фуқаролар Йўлдош ва Каримга Иброҳимбекни тезда ўнг қирғоқдан чап қирғоққа, яъни ўзлари ўраб олган жойга олиб ўтишни буюради.

Улар гупсарда Иброҳимбек ва шерикларини кўрсатилган

жойга олиб ўтгач, илгаридан ташкил этилган тўсиқ, яъни куршов асосида кўнгиллилар отряди ва қизил армия дивизиони, ўртоқ Валишев, Яншевский ва Куфельдлар иштирокида Иброҳимбек ва унинг икки шериги қўлга олиниб куросизлантилди ва Сталинободга жўнатилди, қабилида қизил аскарлар ва чекистлар бутун жараёни ўз манфаатларига мослаб юқорига ҳисобот беришади ҳамда бунинг эвазига ҳукумат томонидан яхшигина сийланадилар .

Иброҳимбекни қўлга олишдаги хизматлари учун Абдулла Валишев (Абдулла ноғай), А.Васильев ва Муқим Султоновлар СССРнинг энг юксак мукофоти Қизил Юлдуз ордени билан тақдирланадилар. Шунингдек, кейинчалик генерал бўлган Собир Рахимов ҳам Иброҳимбек қўшинига қарши курашдаги фаолияти учун мукофотланади.

Сталинобод(Душанбе)да Иброҳимбек ўз кўшинининг қолган барча гуруҳларига тезроқ куросларни топшириб ҳукуматга таслим бўлиш ҳақида чақириқ ва мурожаат тайёрланилади ва бу мурожаат Совет ҳокимияти вакиллари томонидан жойларга тарқатилади. Улардан баъзилари:

«Эшони Судур, Мулла Ханжан ва Миён Эшонга!

Афғонистон ҳудудидан Тожикистонга ўтиб, биз аҳолининг қўллаб-қувватлашига ишонган эдик, лекин биз қаттиқ адашдик.²⁷² Халқ бизни қўлламасдан бизга қарши туриб, қизил армияни қўллаб-қувватлаб, кўнгиллилар отрядини ташкил этмоқдалар. Бизнинг йигитларнинг бир қисми тарқалиб кетишди, бир қисми қизил армия ва кўнгилли отрядлар томонидан қўлга олинди. Энди кураш тамоман бой берилди ҳамда ҳеч нарса ва ҳеч кимдан умид қилиш фойдасиз. Энди ўзларингиз ва ўз

²⁷² Иброҳимбек номидан мурожаат ва чақириқлар асосан ОГПУ вакиллари томонидан тайёрланиб Иброҳимбекка тасдиқлатишган.

хавфсизликларингиз ҳақида ўйлангизлар. Бунинг энг яхши йўли Совет ҳокимиятига таслим бўлиш. Ихтиёрий таслим бўлиш гуноҳни анча енгиллаштиради. Шахсий манфаатларингиз йўлида Сизларга ҳам буйруқ ва ҳам маслаҳатим Совет ҳокимиятига таслим бўлингизлар, бу билан Сизлар ўзларингизнинг кейинги ҳаётларингизни сақлаб қоласизлар.

Сизларнинг хайрихоҳларингиз Иброҳимбек Лақай».

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Иброҳимбек Советлар билан келишиш ҳақидаги қатъий қарорга анча илгари келгач, қўшин сафига кейин келиб қўшилган йигитларни тарқатиб, умумий мақсадни большевиклар вакилларига етказиш учун қайнотаси Абдуқаюм Парвоначини улар ҳузурига жўнатган эди. У Абдуқаюм Парвоначининг хабарини Боботоғ ва унинг атрофларида кутади. Натижа бўлмагач, Иброҳимбек аскарбоши ва қўрбошиларига таслим бўлиш лозимлиги ҳақида топшириқ беради. Ана шу топшириққа асосан, 1931 йилнинг 22-июнида, яъни Иброҳимбекдан бир кун олдин Эшон Исахон ва Алимардон додхоҳлар таслим бўлишади.

Яна манбаларга мурожаат этамиз: «Тошкент, (ТАСС ахбороти).²⁷³ 22-июнда кизил армия чегара қисмлари томонидан... Иброҳимбек бошлиқ хориждан ўтган босмачиларнинг қолдиклари тору-мор этилди. Иброҳимбекка яқин одамлар – Эшон Исахон, Алимардон додхоҳ ва бошқалар қўлга олиндилар. 23-июнда эса Иброҳимбекнинг ўзи икки шериги билан биргаликда қўлга олинди, Тошкентга олиб келинди».²⁷⁴ Бекнинг Тошкентга олиб кетилишини дастлабки сўров жараёнида иштирок этган

²⁷³ ТАСС-Совет Иттифоқи телеграф агентлиги.

²⁷⁴ Қаранг: Интернет. www.russ.ru/ 1931 – двадцать седьмая неделя.

Жузбой оқсоқол шундай изоҳлаган экан: «Менинг кўзимча ундан (Иброҳимбекдан сўради:

- Сен кимсан? Номинг, отангинг номи нима?

Бу сўроқ ҳарбий бошлиқ томонидан уч марта такрорланди. Учинчи марта бек унга тик боқди-да:

-Ўриснинг ҳукуматида сендан каттароғи борми ё йўқми? – деди.

-Бор,-деди бошлиқ, - лекин улар Тошкентда, Москвада.

-Ана ўшаларга айтаман кимлигимни,-деди бек ва бошқа саволларга умуман жавоб бермади».²⁷⁵

Ҳаракатга оид воқиалар ривожини шу билан характерланадики:

1. Иброҳимбек Советлар ҳудудига ўтишидан асосий мақсад, муҳожирларга салбий муносабатда бўлган Нодиршоҳ режими ҳамда муҳожир оилаларга нисбатан босқинчилик сиёсати олиб бораётган тартибсиз афғон қабилалари зуғумидан халос этиш ниятида оилаларни чегарага, яъни Панж дарёси қирғоғига тўплаб, чегарадан ўтказиши;

2. Совет ҳокимияти билан келишиш учун тадбирлар ишлаб чиқиб, дастлаб қуроолларнинг бир қисмини йиғиб, Чубек чегара постидаги чегарачиларга топширгани, лекин афғонларнинг тинимсиз ҳужуми туфайли дарёдан ўтиш жараёнида ҳам қуроолларни ишлатишлари туфайли Совет чегарачиларини ҳам шошириб қўйганлиги, шунингдек, чегарачилар ҳам қурооллардан фойдалангач, ҳар икки томон ҳам бир-бирига қарши ҳарбий ҳаракатни бошлаганлиги боис Иброҳимбекнинг келишув ҳақидаги режалари барбод бўлганлиги;

²⁷⁵ Олимов Омонулла. Қора унвон //Замондош (Ҳафтанома, Душанбе шаҳри). 2006. №44.

3. Каптар Алидаги йиғилиш қарорига асосан Иброҳимбек тамоман таслим бўлиш эмас, балки ўзаро ярашув усулидан фойдаланиш учун, Совет ҳокимиятининг олдига қатор талаблар қўйиши, ушбу талаблар қабул бўлгач, куролларни топшириб осуда ҳаёт билан шуғулланиши, акс ҳолда аҳоли қўллаб-қувватлагудек бўлса, Советларга қарши кенг миқёсда ҳарбий амалиётни бошлаши, Совет органлари раҳбар ходимларининг диққат-эътиборини ушбу масалага тортиш ниятида мурожаатномалар жўнатишга қарамасдан ушбу масалага муносабат билдирилмай очиқ қолдирилганлиги;

4. Разведка маълумотлари, ўз ҳудудларига жўнатишга қўрбошилар ҳисоботлари Совет режими аҳолининг ўзига тўқ қатламини шафқатсиз жазолаётганлиги ҳамда маҳаллий аҳоли оқсоқоллари (Мулла Саид, Бобожон кўрбоши, Мулла Одина, Бердимурод оқсоқол ва бошқалар) келиб Иброҳимбек гуруҳига қўшилганлиги ҳамда қўллаб-қувватлашга иштиёқ билдирганлиги;

5. Натижада Иброҳимбек ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборганлиги, қизил армиянинг Иброҳимбекка қарши катта куч ва йирик миқдордаги ҳарбий техникаларни сафарбар этиб, самолётларнинг бомбалари ва самолётларга пулемётлар ўрнатиб Иброҳимбек қўшинини кичик гуруҳларга бўлиб ташлаб, Иброҳимбек олдига талаб қўйганлиги, тинч аҳоли манфаати йўлида Иброҳимбек ушбу талабни қабул қилишга мажбур бўлганлиги, натижада қизиллар томонидан ҳаракатни парчалашга муваффақ бўлиб, ҳаракат тамоман енгилиб, Иброҳимбек ўз ихтиёри билан қизилларга таслим бўлганлиги.

Жараёнлар ривожининг мазмун ва моҳиятидан келиб чиқиб Иброҳимбекдек йирик ҳарбий фигура нима сабабдан

қисқа муддатда Советларга таслим бўлиб, ҳаракат инкирозга юз тутди?! – деган савол табиий равишда туғилиши мумкин:

1. Иброҳимбек ҳақиқатан ҳам ўз давридаги йирик ҳарбий-сиёсий фигура сифатида ҳарбий-сиёсий жабҳада реал мавқега эга бўлиб, унинг фақатгина номи атрофида ўн минглаб кишилар жипслашишга тайёр бўлган, нуфузи ҳатто душманлари томонидан тан олинган ҳарбий саркарда эди.

2. Бу даврга келиб Советлар зулми қуюшқондан чиқиб, аҳолининг иззат-нафсига тегиб бўлган эди. Совет мезонларига кўра жамиятда нисбатан нейтрал яшаш учун ижтимоий келиб чиқиши қул, батрак - сассиқ эшаги ҳам бўлмаган камбағал ва йўқсил бўлиши талаб этилар эди. Ҳатто баъзи кишиларнинг аждодлари бой ўтганлигига ҳам ишора қилиниб, қамоққа олинаётган ва сургун қилинаётган эди.

3. Шу сабабдан ҳам Иброҳимбек Совет даври илмий адабиётларида қайд этилганчалик, халқ томонидан қўлланмади эмас, аксинча аҳоли томонидан яхшигина қўллаб-қувватланди ҳамда аҳоли вакиллари унинг қўшини таркибига келиб қўшила бошладилар.

4. Иброҳимбек қўшинининг энгилишининг асосий сабаби – қизил армиянинг қудрати ва имкониятларининг ошиб кетаётганида эди. Бу даврга келиб СССР қаддини анча тиклаб олиб, ҳарбий индустрия ривожига кенг шароит яратиб, мамлакат жанубида мавқеини мустаҳкамлаш учун авиация эскадронлари, мавжуд техникалари ҳамда кучларини сафарбар этган эди.

5. Охирги ва ҳал қилувчи хулоса шундан иборатки, Иброҳимбек кучлари қизил армия авиация эскадронларининг бомбалари ҳамда самолётларда ўрнатилган пулемётлар ҳужуми туфайли талафот

бераётганлиги боис ҳамда большевиклар томонидан Афғонистондан қайтган тинч аҳолини жазоланишининг олдини олиш мақсадида Иброҳимбек ўз қўшинини тарқатиб, ҳукуматга таслим бўлишни буюради ва ўзи ҳам шу йўлни тутлади.

Натижада Иброҳимбек таслим бўлиб, ўн тўрт ой мобайнида қаттиқ қийноқларга олинади. Бу қийноқлар ҳам унинг иродасини бука олмайди, у сўроқ жараёнида юрт мудофааси, эрку-имон ҳимояси йўлида Советлар тузумига қарши ҳамда элининг ор-номуси ҳимояси йўлида имконият қадар афғон ҳукмдори Нодирхон кучларига қарши мардларча курашганлигини таъкидлайди. Ҳамда ҳарбий-трибунал ҳукми билан Иброҳимбек ўзининг ўн беш сафдоши билан 1932 йилнинг 31-августидан отиб ташланади. Шу ўринда ҳужжатларга мурожаат этамиз: «...Иброҳимбек Чақабоев, Сулаймон Салоҳиддинов (Эшони Судур) ва бошқалар, жами 16 кишини Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг 58 ва 60 моддалари асосида (123469 жиноий иш делоси) отувга ҳукм қилинсин:

1. Иброҳимбек Чақабоев.
2. Сулаймон Салоҳиддинов (Эшони Судур).
3. Абдуқаюм Парвоначи Улаев.
4. Эшон Исахон Мансурхонов.
5. Алимардон додхоҳ Муҳаммедов.
6. Ортиқ додхоҳ Аширов.
7. Кўганбек Кенжаев.
8. Тошмат Хўжабердиев.
9. Мулла Ниёз Парвоначи Ҳақимов.
10. Алет Полвон Элмирзаев.
11. Шоҳасан Иманкулов.
12. Кўганбек Шералиев.

13. Мулла Аҳмад Бий Саидов.

14. Мирзақажом Шеров.

15. Азим Марқа Остонақулов.

16. Эшон Полвон Баҳодурзода».²⁷⁶

Чекистлар маълумотларига қараганда Иброҳимбекка бўйсунувчи кўрбоши гуруҳлари, яъни Тожикистон ҳудуди ва Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти ҳудудида фаолият олиб борувчи кўрбошилардан:

1. Ҳарбий тўқнашувларда ўлдирилган: кўрбошилар – 19, йигитлар – 987.

2. Асирга олинган: кўрбошилар – 10, йигитлар – 175.

3. Ихтиёрий таслим бўлганлар: кўрбошилар – 119, йигитлар – 2529.

Қўлга туширилган ва мусодара қилинган қуроллар: кесма милтиқ – 673; силлиқ стволли милтиқ – 239; совуқ қурол – 257; револьверлар – 133; енгил пулемёт – 3; оғир пулемёт – 1; граната – 2; патронлар – 5500.

Булардан ташқари Иброҳимбек кўшини қўлга олингач, ОГПУ оператив гуруҳлари томонидан «босмачи»ларнинг шериги сифатида уруғ, қишлоқ оксоколлари ва ўзига тўқ обрўли шахслардан – 2249 киши, шунингдек, кўнгилли равишда таслим бўлган кўрбошилардан – 17 таси газер²⁷⁷ кўрбоши, 891 таси газер йигит сифатида қамоққа олинган.²⁷⁸

²⁷⁶ Иброҳимбекни Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг 58 ва 60 моддалари (РСФСР Жиноят кодексининг 58-2, 58-4 моддалари) асосида жиноят содир этганликда айбловчи 123469-жиноий иш делоси.

²⁷⁷ Газер – фаол, жасур, ғайратли. Бу ерда олдинги ҳарбий амалиётларда фаол қатнашган шахс сифатида.

²⁷⁸ Ушбу даврда халқ орасида куйидаги тўртлик кенг тарқалган: Қорғантўбе қор салди,

Чапча қавун тор салди.

Бальшевиғи қурисин

Мусурманға шор салди.

5. Мухаммад Иброҳимбекнинг сўров протоколларидан (Хужжатлар сўзлаганда ёки Мирғозининг²⁷⁹ овози)

Протокол № 17. Тошкент шаҳри, 1931 йилнинг 19 июли.

Савол: Сиз қизил армия қисмларининг сони ҳақида қандай маълумотга эга эдингиз?

Жавоб: Тожикистонда ҳаракат қилувчи қизил армия қисмлари тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдим. Шахсан менга қарши юз-бир юзу етмиш кишилик кавалерия отряди хужум қилиб турар эди. Фақат бир маротаба, Сангардақда эканлигимда Бойсунлик бир киши келиб, Душанбедан Дарбандга минглаб қизил аскарлар келганини айтган эди. Бахчада эканлигимда менинг олдимга тўққизта ўзбек йигитлари келиб, Тожикистонга пахтани йиғиб олиш учун тўққиз минг эркакни олиб бориб, сўнг ҳаммасини отга ўтирғизиб, кейинчалик қуроллантиришга ваъда бериб, калтаклар билан менга қарши жўнатишганини, улар бунга кўнмасдан тўққиз мингдан икки минги қочиб кетганликларини айтишган эди.

Савол: Сизга қарши миллий қисмлар ҳам жанг қилаётганини билармидингиз?

Жавоб: Абдулазизнинг отряди ва Қувондиқнинг кўнгилли отряди ҳақида эшитган эдим. Бошқалар ҳақида маълумотга эга эмасман. Уруш бўлганда мен бундай маълумотларни асир тушганлардан ва яраланиб жанг майдонида қолиб кетганлардан олар эдим.

Савол: Сиз ўз одамларингизни қизил армия отрядларига

²⁷⁹ Мирғози – Шимолий Афғонистон аҳолиси томонидан Иброҳимбекка берилган улуғловчи сифат, нисбат. Мир-амир сўзининг қисқарган шакли бўлиб, ҳукмдор, қирол, вазирларга нисбатан ишлатилган. Ғози – ғазовот, яъни муқаддас уруш иштирокчиси. Бу ерда ғазовот қироли, бошлиғи сифатида.

урушмаслик таклифи билан жўнатганмисиз?

Жавоб: Санглаҳда бир қанотли самолёт менинг йигитларимга ўзбек ва тожик тилларида мени ҳақоратловчи мурожаатномалар ташлайди. Шунда мен Мирза Қаюмга менинг номимдан барча отрядларга, русларга, мусулмонларга, қизил армияга ва аҳолига “биз урушиш учун келмаганимизни, агар истасаларинг, бирга бўлайлик, агар истамасаларинг тинч яшанглар, мен ҳам сенларга тегинмайман”, мазмунида хат ёзишни буюрдим. Ўзимнинг таслим бўлишим ҳақида ҳеч нарса ёзмадим, чунки улар менга таслим бўлишни таклиф этиш ўрнига, мени қаттиқ ҳақоратловчи чақириқлар ташлаган эди. Бундан ташқари чақириқлар менга эмас, менинг йигитларимга қаратилган эди.

Савол: Авиация Сизга тез-тез хужум қилиб турар эдими ва бу йигитларга қандай таъсир қилар эди?

Жавоб: Урушда самолёт энг зарурий қуролдир. Менинг тасаввуримда Афғонистондан қайтганимиздан сўнг, бизга қарши фақат самолётлар урушди. Сизларнинг битта самолётингиз мингта қизил аскарнинг ўрнини босади. Агар самолётлар чекинмасдан босим билан бизни таъқиб этганда эди, тезда барчамизни яксон қилар эди. Самолётлар бир пайдо бўлиб, бир- икки бомба ташлаб, пулемётда отиб яна тезда йўқолиб кетар эди. Йигитларга самолёт турли хил таъсир этар эди: баъзилари самолётдан кўрқар, баъзилари эса пайдо бўлиши билан уни кузатар, яъни томоша қилишар эди.

Савол: Самолёт бомбаси ва пулемётидан қанча талафот бердингиз. Ундан қандай яширинар эдингизлар?

Жавоб: Менинг гуруҳимда бутун амалиёт (амалиёт) давомида самолётдан ўн тўрт киши ва йигирма беш от ҳалок

бўлди.²⁸⁰ Авиациядан биз ҳар хил яширинар эдик. Йигитлар асосан жангалга яширинар, агар яқин орада дарахтлар бўлмаса, мен йигитларга отда қатор бўлиб туришни буюрар эдим. Самолётлар бизни пайқаш билан пасайиб, бир-икки бомба ташлар ва пулемётдан отар, шунда ҳам бизнинг қимирламай турганимизни кўриб, қизиллар деб ўйлаб, яна осмонга кўтарилиб, учиб кетишар эди. Агар биз дам олаётган пайтда самолётлар пайдо бўлиб қолса, мен йигитларга ётишни буюрар эдим, натижада самолётлар бизни пайқамасдан ўтиб кетишар эди. Ҳаракат давомида гуруҳ-гуруҳларга бўлиниб юрар эдик. Авиацияга қарши кураш тажрибасини мен ўтган мавсумда (яъни 1927 йилгача) йиққан эдим. У пайтда биз осмонда самолёт пайдо бўлиши билан, қизилларнинг белгиси-«Т»-белгисини кўрсатар эдик, натижада самолёт яна орқасига қайтиб кетар эди. Биз бу белгини ясаб, яхши натижаларга эришганмиз. Бу мавсумда (яъни Афғонистондан қайтганимиздан кейин) биз бундай белгидан фойдаланмадик.

Савол: Самолётга қарши уюшқоқлик билан ўт очардиларингизми ёки якка тартибдами?

Жавоб: Агар биз уюшқоқлик билан ўт очганимизда уни уриб туширар эдик. Лекин биз самолётга якка тартибда, кўпинча от устида туриб ўт очар эдик. Мен шахсан ўзим самолётга отнинг устидан ҳам, пиёда ҳолатда ҳам ўт очар эдим.

Савол: Гардани Уштур атрофида сизларнинг ўқларингиздан қулаган самолёт ва унинг учувчиси ҳақида нималар дея оласиз? Самолётдан олган пулемётларни нима

²⁸⁰ Бу ерда Иброҳимбек фақатгина ўзи билан бирга бўлган икки юзта атрофида бўлган гуруҳ ҳақида сўзлапти. Алат додхоҳ, Ортиқ полвон, Абдуқаюм Парвоначи, Исохон Эшон ва бошқа қурбошилар гуруҳида ҳам авиация хужуми туфайли табиий равишда талафот бўлган.

қилдингизлар?

Жавоб: Гардани Уштур атрофидаги жангда бизга қарши авиациядан ҳам фойдаландингизлар. Биз самолётларга қарата ҳам отдик. Уруш тугагач, соқчиларимдан бири Шоҳасан шу атрофдаги Хўжабекоб довонида самолётларнинг биттаси кулаб тушганлигини хабар қилди. Йигитларим бориб чалажон учувчини ўлдириб, икки пулемёт ва Максимкани олиб келишди. Максимкани жарликка улоқтириб, енгилларидан фойдаландик. Кейинроқ енгилларидан бирини мен Бобожон кўрбоши ихтиёрига топширган эдим.

Савол: Қайси ҳудудлардаги жанг сиз учун энг оғири бўлган?

Жавоб: Шахсан мен учун урушиш ҳеч қаерда оғир эмас эди. Фақатгина Илонлитоғ атрофидаги Қурбаншайитдаги жангда мен учун қийин бўлди. Чунки, биз Афғонистондан қайтгач отларимиз жуда чарчаган эди ҳамда бизга қарши отлиқ отряд ва авиация бирданига хужумга ўтди. Бутун ҳаётим давомида мана шу Илонлитоғдагидек менга алам қилган эмас: душман менга мушт кўтарган бир шароитда, мен унга қарата етарлича жавоб бера олмадим.

Савол: Жангда қизиллар томонидан сизни тириклайин ушлаш мумкин бўлган ҳолатлар ҳам бўлдими?

Жавоб: Ҳа, Қўнғиротадирдаги жангда бўлди. Чунки, мендаги от жуда ёмон эди.

Савол: Афғонистондан Совет ҳудудига ўтгандан сўнг, қизил армия билан бўлган тўқнашувда, авиациядан кўрган талафотларингиздан ташқари бевосита жангларда Сизнинг гуруҳингиз қанча талафот берди?

Жавоб: Саккиз киши ҳалок бўлди, шулардан олтитаси Найзабулоқ яқинида. Битта ярадор бўлди ва икки киши асир

тушди.

Савол: Сиз ҳарбий киши сифатида, қизил армиянинг фаолиятига қандай баҳо берасиз? 1926 йилгача бўлган даврга нисбатан, ҳозир қандай фарқлар бор?

Жавоб: Фарқлар жуда катта. Қизил армия 1926 йилгача қилган ишнинг ҳозир юздан бирини ҳам қилган эмас. Олдинги қизил аскарлар бизни кўриши билан «ура» деб бизга ташланар, биз «ур-бас» деб уларга ташланар эдик. Ҳар икки томон ҳам душман сафларини ёриб ўтишга ҳаракат қилишар, ўт очар қуроллардан фақат яқин масофада фойдаланар эдик. Ҳозирги урушда қизиллар жуда шошқалоқлик қилдилар. Олдинги мавсумда қайси гуруҳ - бизми, қизилларми қочса, иккинчи гуруҳ қувиб, етиб олиб, қилич билан чопиб ташлар эди. Ҳозирги урушда қизиллар ўқнинг товушини эшитиши билан отдан тушишиб, ўзларини панага оладилар. Бундай ҳолатларда мен, уруш амалиётларига аралашмаслик мақсадида²⁸¹ йигитларим билан икки минг қадам улардан узоқлашиб, йигитларимга панага ўтиб туришни буюрар эдим. Ўзим эса дурбин билан уларни кузатар эдим. Қизиллар анчадан сўнг разведкасини чиқариб, йўлларининг хатарли эмаслигига ишонгач, ўша йўналиш бўйича кетишар эдилар. Бундай ҳолатда биз ҳатто уларга нисбатан ўнлаб баравар кам ҳамда қурол-яроқларимизнинг жуда ҳам оз бўлишига қарамай, асосан қизилларни қочирар эдик.

Менинг тасаввуримда бу мавсумда қизиллар менга қарши урушишни ёки исташмади ёки сизлар фақат кўрқоқ ва дангасаларини менга қарши ташладингизлар, уларнинг отган патронларининг ҳаммаси ҳам ҳавога кетди.

²⁸¹ Иброҳимбек бу даврда Советлар билан келишиш умидида қайнотаси Абдуқаюм Парвонанини жўнатиб, ўзи унинг жавобини кутиб юрган эди.

Сизларнинг ҳозирги аскарларингиз қўл жангига, яъни мушглашишга умуман ярамайди, барчаси тажрибасиз эканлар. Агар биз 1926 йилгача бўлган урушдаги усулларни қўллаганимизда улар бизни умуман енголмасди. Мана, Найзабулоқ яқинидаги бир воқеани айтиб берай: ўшанда қизиллар икки тепаликни эгаллаган эди. Ҳар бир тепаликда уларнинг пулемёти бор эди. Кўганбек ўзининг ўн йигити билан ўттиз қизил аскарга қарши пулемётли тепаликка ҳужумга ўтганда, қизиллар дарров кейинги тепаликка қочиб ўтдилар. Холмўмин йигирма йигити билан бу тепаликка ташлангач, қизиллар яна чекиндилар. Холмўминга яна Кўганбек қўшилди. Холмўминдан эллик қадам орқада мен ўзим ҳаракат қилар эдим. Қизилларнинг жарликка пулемётни жойлаштираётганларини кўриб, мен уларга қарши ўт оча бошладим. Холмўминнинг ҳам ўзларига қарши ташланаётганини кўриб, қизиллар Максимка пулемётларини ташлаб, кейинги тепаликка қараб қочдилар. Пулемётнинг ёнида ўлдирилган бир қизил аскар ётарди. Холмўмин бу тепаликка ҳам ташлангач, қизиллар икки жасадни қолдириб, қочиб кетдилар.

Найзабулоқдаги уруш давомида мендан бошқа ҳеч ким қуролдан отган эмас. Чунки, биринчидан, бизда патрон кам эди, иккинчидан, мен жангда оддий милтиқлардан ўт очсам, душман пулемётдан ўт очаяпти деб ваҳимага тушарди. Бунда мен бирданига учта инглиз милтиғидан фойдаланар эдим. Ҳамма вақт менинг ёнимда икки йигит юриб, менга милтиқларни ўқлаб бериб турар эди. Найзабулоқ остида ҳам шундай бўлди. Мен бу жангда, шахсан ўнтача қизил аскарни отдим. Охирида шуни ҳам айтишим керакки, агар қизилларда бўлгани каби, менинг йигитларим ҳам Найзабулоқ остидаги жангда шунча кўп патрон, милтиқ ва

пулемётларни ишлатолмай қочганларида эди, мен уларни ўзим отиб ташлаган бўлардим. Энг асосийси, жангчиларга яхши раҳбар керак. Бошлиғи ботир бўлса, йигитлари ҳам ботир бўлади. Қизил аскарлардан хафа бўлмаса ҳам бўлади, чунки, уларда мард, ботир раҳбарнинг ўзи йўқ эди.

Протокол №18. Тошкент шаҳри. 1931 йил 23 июль.

Савол: Охирги пайтларда бошқа қўрбошиларингиз билан алоқани қандай йўлга қўяр эдингиз? Эгамберди ботир, Ортиқ, Абдуқаюм Парвоначи ва бошқаларнинг таслим бўлганлигини қаердан билдингиз?

Жавоб: Охирги пайтларда вазиятнинг мураккаблиги боис ҳеч қандай алоқа бўлмаган. Абдуқаюм Парвоначининг таслим бўлганлигини Хўжабулбулондаги делегация билан мени кутиб олишга чиққанларида билдим. Эгамберди ботир ва Ортиқнинг таслим бўлганлигини ўзим таслим бўлгандан сўнг Абдуқаюм Парвоначидан эшитдим.

Савол: Афғонистондан Совет худудига ўтгандан сўнг, у ерда қолган Ўтанбек ва Эшон Халифалар билан қандай қилиб алоқа боғлаб турдингиз?

Жавоб: Чегарадан ўтгандан сўнг, улар билан ҳеч қандай алоқада бўлмаганман.

Протокол №19. Тошкент шаҳри. 1931 йил 26 июль.

Савол: Патронларни қаердан олардингиз? Қизил армиядан қанча патрон ўлжа олгансизлар? Қайси жангда патронларингиз етишмай қолган?

Жавоб: Афғонистондан келтириладиган барча патронларни туркманлардан олардик. Улар нафақат заводда

тайёрланган патронларни сотардилар, балки, ўзлари ҳам шундай патронлар тайёрлар эдилар. Туркманларда милтиққа, маузерга, браунингга, парабеллумга ва ҳатто уч зарядли милтиққа затвор ясайдиган усталар кўп. Одатда, гильзаларни биз уларга берар эдик, порохни туркманларга Совет ҳокимиятининг ўзи берар эди. Чунки, Каркидан Афғонистонга порохни қоплаб ташир эдилар. Қизиллардан йирик миқдордаги патрон ўлжасини Найзабулоқ остидаги жангда қўлга киритганмиз. Унда мингдан ортиқ патрон ўлжа олинган эди. Уруш давомида бизда патрон етишмовчилиги бўлган эмас, чунки, қизилларни қочириш учун тўрт-беш патрон кифоя эди.

Савол: Отларни алмаштириш қандай суръатда юз берар эди?

Жавоб: 1926 йилгача биз от алмаштирган эмасмиз, чунки жангни бир жойда ўтказганимиз учун отлар чарчамас эди. Бу йил бизга қизиллар ҳеч қаерда тинчлик бермай, таъқибни кучайтиргани сабабли, отлар тез чарчар эди. Натижада минг сўмлик отни беш сўмлик отга, яъни деҳқонларнинг отига ҳам алмаштиришга мажбур бўлар эдик. Бу мавсумда отларни асосан биринчи учраган одамлар билан алмаштирардик. Қишлоқларда алмаштирган эмасмиз, чунки, қишлоқда отнинг ўзи йўқ эди. Ўртача ҳисобда ҳар бир йигит биттадан учтагача от алмаштирди. Шахсан мен ўзим еттита от алмаштирдим. Шулардан бештаси ўзимники, яъни гуруҳда бўлган от, иккитасини деҳқонлардан алмаштирдик. Афғонистондан мен ўн беш от олиб қайтган эдим. Кўпи йўлда йўқолди, Найзабулоқ остидаги жангда учта отим ўлдирилди, кейинчалик, биттаси қизиллар қўлига тушди.

Савол: Сизда асирлар бор эдими? Уларнинг тақдири нима кечди?

Жавоб: Менда асирлар умуман бўлмаган.

Савол: Ўз армиянгиз таркиби, ички тартиб, мукофотлаш ва жазолаш ҳақида гапириб берсангиз?! Йигитларни озик-овқат билан ким таъминлар эди?

Жавоб: Мен ўзим лашкарбоши даражасига эга эдим, яъни бутун кўшин кўмондони эдим. Кейинги мансаб - аскарбоши, яъни алоҳида йирик гуруҳнинг командири. Охирги пайтда қуйидагилар аскарбоши эди: кўнғиротларга - Ўтанбек, Балжувон лақайларига - Ортик, лақайларнинг қолган қисмига - Алимардон ва Эгамберди ботир, қозоқларга - Эрназар.

Лашкарбоши зиммасида йигитларни ўз вақтида кийим, қурол-яроқ ва озик-овқат билан таъминлаш вазифаси турар эди. Кийим-кечак ва қурол-яроқ масаласи бўйича аскарбошилар менга ҳисобот берар ва мен уларга керакли кўрсатмалар берар эдим. Аскарбошиларда қуйидаги мансаблар бўларди: 1) Озуқачи. 2) Котиб ва Мулла Имом. Ҳар бир аскарбошининг кўшини алоҳида гуруҳларга бўлинар эди. Бу гуруҳларни кўрбошилар бошқарар эдилар. Кўрбошилар ўзларининг аскарбошиларига бўйсунар эдилар. Ҳар бир кўрбошининг гуруҳи яна нисбатан кичик гуруҳлардан иборат бўлиб, бу гуруҳлар ўз бошлиғига ва Мулла-имомига эга эди. Охирги бирлик-ўнликлардан иборат бўлиб, ўнбошилар ўз гуруҳидаги йигитларга бошлиқ ҳисобланиб, ўнбошиларнинг миқдори кўрбоши гуруҳларида йигитлар сонига боғлиқ эди. Шахсан менинг ёнимда котиб, хазиначи, эшон - яъни ўзимнинг шахсий имомим, шунингдек, менинг шахсий кўриқчиларим учун алоҳида Мулла-имом бўлар эди. Мен ўзим доимо бир юзу эллик - икки юз йигитдан иборат кўриқчиларим кузатувида юрар эдим. Шунингдек, мен қаерда, ҳар қандай ҳолатда

бўлишимдан қатъий-назар, шахсий кўриқчиларимдан икки йигит доимий ёнимда бўлар эди. Ўн икки йил давомида ушбу тартиб узлуксиз давом этди. Агар мен қайсидир аскарбоши хузурига борсам, у ўз йигитлари ҳисобидан умумий кўриқчиларни кўяр, лекин менинг шахсий кўриқчиларим ҳар доимгидек хизматни ўтар эди.

Шу йилги ҳаракат давомида куйидаги тартибда соқчилар хизмат қилди: кундузги дам олиш пайтида энг баланд тепаликка дурбин билан соқчи кўяр эдим, ҳар-икки соатда соқчилар алмаштирилар, кечаси эса ҳар бир тепаликка ҳамда йўл томонга саккиз-ўн кишидан иборат соқчилар кў йилиб, улар навбат билан кўриқчилик қилар эди. Мен ўзим алоҳида ухлар эдим, ёнимда доимо икки соқчи турар эди. Мулла, котиб ва хазиначи ҳам йигитлардан алоҳида ухлар эди.

Ҳаракат давомида доимо олдинда уч-беш йигит, ўртада мен кўриқчиларим билан, охирида яна ўнтача йигит юрар эди. Биз боришимиз керак бўлган нуқтага мен илгаридан икки йигитни жўнатар эдим. Уларнинг бири биз боргунча ўша ерда қолар, иккинчиси қайтиб келиб вазият тўғрисида менга маълумот берар эди. Бу йилги мавсумда биз олдинги усуллардан фойдалана олмадик ҳамда фойдаланишга ҳожат ҳам йўқ эди. Сизларнинг разведкангиз фақат отларининг кулоғига қараб юрар, бурунларининг тагида нималар бўлаётганини кўра олмас эди.

Олдинги мавсумда (яъни 1926 йилнинг иккинчи ярмигача) ҳаракат куйидаги тартибда амалга ошар эди. Олдинда уч киши разведка қилиб кетар, кейин аскарбоши кўмондонлигида йигирма беш - ўттиз киши, ўртада мен шахсий кўриқчиларим билан, орқада барча қолган йигитлар бошқа аскарбоши билан юрилар эди.

Бизда интизом доимо қаттиқ эди. Буйруқни бажармаслик

ҳоллари ҳеч қачон бўлмаган. Жазолаш турларидан энг кўп қўлланиладиган тури - қамчилаш эди. Бизда қамок йўқ эди. Агар йигит жанг майдонидан қочиб чиқса, қамчилаб, яна жангга киритилар эди. Қўрбошилар жанг майдонидан қочиб чиқиш ҳоллари умуман бўлган эмас, чунки бизда жанг майдонидан қочиб чиққан қўрбошига ўлим жазоси муқаррар деб ҳисобланган келишув бор эди.

Қамчилашдан кейинги жазо - йигитни қуролсизлантириш бўлиб, бу энг оғир жазо ҳисобланар эди. Энг олий жазо - отиш бўлиб, бу бузуқлик билан шуғулланган йигитга нисбатан қўлланар эди.

Бизда мукофотлашнинг ҳам ҳар хил турлари бўлиб, бошқаларга ўрناق бўлган йигитларга чопон ёки бошқа кийимлар, қўрбошиларга эса - бутун анжомлари билан, яъни эгар-жабдукли (абзалланган) от, наган, маузер, парабеллум ёки ҳарбий кийим-кечак совға қилар эдим.

Жангда қаҳрамонлик кўрсатган аскарбоши эса менинг энг яхши отларимдан биттаси билан тақдирланар ёки унга ёққан қизни, қалини қанча катта бўлишидан қатъи-назар олиб берар эдим. Мендан ташқари, аскарбошилар фақатгина чопон билан мукофотлаш ҳуқуқига эга эдилар. Йигитларнинг озиқ-овқатидан озуқачи хабардор бўлиб турар эди, йигитлар шикоят қилмас, чунки улар кўнгилли бўлиб хизматга келар эдилар. Озиқ-овқатни қайси қишлоқ яқинида бўлсак, ўша қишлоқ оқсоқоллари ўзлари аҳолидан йиғиб берар эдилар. «Додхоҳ», «Тўксабо», каби унвонлар Амир Олимхондан қолган бўлиб, мен ҳеч кимга бундай унвон берган эмасман. Бизда ҳеч қандай орден бўлмаган.

Савол: Бу йилги мавсумда ҳам йигитларни вақтинча тарқатиб, кейин белгиланган жойга йиғиш ҳоллари ҳам бўлганми?

Жавоб: Бу йил йигитларга жавоб бермаганман.

Савол: Бу йил йигитларингизнинг кайфияти қандай эди? Умуман сиз уларнинг кайфияти, руҳияти билан ҳам қизиқар эдингизми?

Жавоб: Бу йил йигитларнинг кайфияти қониқарли эди. Умуман, мен уларнинг кайфияти билан унчалик ҳисоблашишга одатланмаганман. Мен қандай буйруқ берсам ҳам, улар эътироз билдирмас эдилар. Илгари, йигитларнинг, кўрбоши ва ҳатто аскарбошиларнинг кайфиятини ҳамда садоқатини билиш учун мен уларнинг орасига ўзимнинг махфий одамимни ташлар эдим. Бундан ташқари, аскарбошиларнинг ичига мен одатда Мулла ёки барча ҳурмат қиладиган обрўли оқсоқолни жўнатиб, у орқали аскарбошининг мақсади ва руҳиятини билиб олар эдим. Кўрбоши ва йигитлар орасида менинг икки-уч эътиборли йигитларим бўлиб, улар мен билан шахсан учрашиб, кўрбоши ва йигитлар ҳақида маълумот бериб турар эдилар. Мен ўзимга тегишли бўлган ҳар қандай гуруҳни назоратсиз қолдирмас эдим. Ҳатто озуқачининг атрофида ҳам ўзимнинг йигитларим бўлар эди.

Илгариги пайтда, менинг ҳузуримга қандайдир вакиллар гуруҳи ташриф буюрса, дастлаб, уларнинг ёнида менинг одамим пайдо бўлиб, уларнинг мақсади самимий эканлиги ҳақида маълумот берар, мен шунга қараб улар билан муносабат қилар эдим.

Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларида ҳам 1926 йилгача менинг одамларим ўзларини савдогар сифатида кўрсатиб, менга маълумот жўнатиб турар эдилар. Ҳатто, Якуб Тўра (Мелькумов)нинг келиши билан мен одамларимдан маълумот олдим ва бошқа бир кишини унинг ҳузурига разведкага жўнатдим. У киши шахсан Якуб

Тўранинг ўзи билан учрашиб, бир кеча меҳмони бўлган ҳамда керакли маълумотларни унинг ўзининг оғзидан эшитган.

Агар менда қизил армия ҳарбий қисмларида аскарлар сони, уларнинг яқин орадаги режаси, ҳарбий техникалари ва ҳоказолар тўғрисида маълумот олиш зарурати туғилса, илгаридан бир йигит билан келишиб, уни қолган йигитлар олдида уришиб, қамчилаб, отаман деб таҳдид қилар эдим. Кечаси у милтиғини олиб, бизнинг гуруҳдан қочиб, қизилларга қўшилар эди. У ерда у керакли маълумотларни йиғиб, кечаси мен тайинлаган одамнинг уйига келар, мен ҳам ҳеч кимга билдирмасдан келишилган кечада бориб, у билан учрашиб, керакли маълумотларни олар эдим. Буларнинг барчасига қизиллар билан бўлган кўп йиллик жанг тажрибаси мени ундар эди. Чунки, шароит инсонни нималар қилишга ундамайди. Масалан, мен шахсан ўзим пулемётни қисмларга ажратиб, яна бемалол тузатаман, ваҳоланки, менга буни ҳеч ким ўргатган эмас.

Савол: Маҳаллий аҳоли ҳисобидан гуруҳларингиз неча кишига ортди?

Жавоб: Ҳабибуллоҳон²⁸² замонида менда қизил армияга нисбатан нафрат жуда кучли бўлиб, урушиш иштиёқи жуда баланд эди. Агар у тахтдан ағдарилмаганда эди мен икки-уч ой ичида халқни турғизиб, Шарқий Бухорони (Сурхондарё вилояти ва бугунги Тожикистоннинг асосий қисми) қизиллардан тозалар эдим. Унда уруш бошқача бўлар эди.

Савол: Сизлар Афғонистондан қайтгандан сўнг ҳам гуруҳларингизга маҳаллий халқдан қанча қўшилди?

Жавоб: Бошқа гуруҳларни билмайман, лекин Шоҳасанга

²⁸² Ҳабибуллоҳон – Бачаи Сақо Кобул тахтига чиққач, шу ном билан Афғонистонни бошқарган.

эллик-олтмишта балжувонлик йигитлар, Ташман кўрбошига бир-нечта йигит, Ҳусейн командирга йигирмата бойсунлик йигитлар ҳамда Соҳиб командирга бир-қанча сизлар «қулоқ», мен эса «одам» деб атайдиган кишилар келиб кўшилди. Бу ерда бизда тез-тез ишлатиладиган бир мақолни эслатмоқчиман: “Камбағал яшаш учун курашади, унинг ҳатто ўлишга ҳам вақти йўқ”.

Имзо: Муҳаммад Иброҳимбек.

Протокол №21. 1 - август 1931 йил.

Савол: Афғонистонда ўзбек кўрбошилардан кимлар қолди, улар нима учун Сиз билан ўтмади? Уларнинг миқдори ва қурол-яроғи қанча? Туркман муҳожирлари ва сардорлар тўғрисида гапирсангиз?! Афғонлар билан тўқнашувда маҳаллий халқ сизга қандай ёрдам кўрсатди?

Жавоб: Ўзбек кўрбошиларидан қуйидагилар Афғонистонда қолди:

1. Ўтанбек - кўнғиротларга бошчилик қилади. Унинг гуруҳи таркибида Мулла Холдор, Мулла Жайлов, Полвонхўжа, Бойсари ва Мулла Жўралар бўлиб, булар ҳаммаси Ўтанбекнинг кўрбошиларидир. Ўтанбек гуруҳида ўрта ҳисобда тўрт юз йигити бўлиб, улар асосан уч калибрли ва ўн бир зарядли инглизча милтиқларга эга. Бу гуруҳ бақувват ва яхши қуролланган гуруҳ бўлиб, қуроллари асосан жангда афғонлардан ўлжа олинган.

2. Мулла Колаб - унинг гуруҳида уч юз йигити бўлиб, ҳаммаси ўзбекнинг катағон уруғи вакиллари дirlар. Толиқонда доимий яшайди, ёши ўттизда.

3. Эломон, унинг ҳам йигитларининг сони уч юзта. Имом Соҳиб атрофидан бўлиб, ёши ўттизлар атрофида.

4. Қўқон, унинг икки юз йигити бўлиб, Хонобод яқинидаги Хўжа Илғордан, унинг ҳам ёши ўттизлар атрофида.

Эломон ва Қўқонлар ҳам катағанлардан бўлиб, йигитлари ўз элатдошларидирлар. Мулла Колаб, Эломон ва Қўқонларда уч юзтагача қурол бўлиб, йигитларининг ярмиси қуролсиздир.

Бизнинг оилалар чегара яқинида эканликларида мен уларни афғонлар ҳужумидан ҳимоя қилаётган эдим. Бу вақтда Ўтанбек Толиқонда бўлиб, афғонлар билан урушаётган эди ҳамда Эломон ва Колаблар ҳам у билан бирга эди. Мен дарёдан ўтишдан олдин Ўтанбекка хат ёзиб ўзимнинг Совет ҳудудига ўтаётганимни ва унинг ҳам тезроқ етиб келишини тайинладим. Лекин, Ўтанбек афғонларнинг ҳужуми туфайли улгурмади ҳамда қолган муҳожир оилалар билан Афғонистонда қолиб кетди. Қўқон бизнинг ўтишимиздан анча илгари жанглارнинг бирида жароҳатланиб, афғонлар қўлига асир тушади. Сўнг биз уни Имом Соҳиб бургути(гарнизон кўмондони)дан икки от ва икки минг рупия эвазига сотиб олдик. У биз ўтаётган пайтда ҳали тузалмаган эди, шунинг учун Афғонистонда қолиб кетди.

Ўтанбек, Эломон, Мулла Колаб ва Қўқон гуруҳлари менинг кўшимдаги бошқа гуруҳлар каби афғонларга қарши фаол курашдилар. Кейинчалик улар тақдири ҳақида дарагим йўқ. Лекин, мен Боботоғда эканлигимда Мулла Жўра келиб, афғонларнинг бизнинг қолган гуруҳларимиз билан мурасага келиб, ярашганликларини айтган эди. Қуролларининг тақдири ҳамда уларнинг афғонлар билан кейинги муносабатлари ҳақида бошқа бирор гап эшитган эмасман. Мен Афғонистондаги ўзбек муҳожирларида

мингтача қурол бор деган эдим ва бунда юқорида тилга олган қуролли гуруҳлардаги мавжуд милтиқларни киритмаган эдим. Уларники билан бирга ўзбек муҳожирларининг қуроли икки мингтани ташкил этади.

Протокол № 22. Тошкент шахри. 1931 йил. 28-август.

Савол: Сизнинг хузурингизга келган осетинлар ҳақида сўзлаб берсангиз?!

Жавоб: 1930 йилнинг ёзида мен Толиқон яқинидаги Сарой-эсонда бўлиб, афғонлар билан тўқнашиб юрганымда Совет ҳудудидан ўтиб, Рустокда юрган икки осетин ҳақида эшитиб қолиб, Рустокни назорат қилиб турган Кўганбекка уларни топиб менга жўнатишни буюрдим. Менинг хузуримга келгач, улар Совет ҳудудидан зулм ва сиқувдан қочиб келганликларини, ўзларининг мусулмон эканлигини айтиб, Афғонистон орқали Ҳажга бориш ниятида эканликларини, лекин бу ур-тўполон шароитида Ҳажга бориш хавфли эканлигини ҳамда бормасликка қарор қилганликларини айтиб, менга ўзларини ўз ҳимоямга олишларини илтимос қиладилар. Мен уларни оддий йигит сифатида қўшинга қабул қилдим, улар биз билан бирга афғонларга қарши курашларда иштирок этдилар.

Бир неча ойдан сўнг, қишнинг бошланиши билан мен Чаёбда эканлигимда, Рустокдан учинчи осетин келиб қўшилади. У Николай замонида олти юз кишига командир бўлганлигини, ҳозир большевиклардан қочиб юрганлигини айтгач, мен уни ҳам қўшимга йигит сифатида қабул қилдим. Мен уни ўзбекчани билмагани учун уни гуруҳ бошлиғи этиб тайинламадим. Жангларда фаол иштирок этиб, бошқа осетинларга нисбатан у жасур жангчи эди.

Қишнинг охирида Чаёбга, менинг хузуримга яна бир,

паст бўйли осетин келиб, ўзининг Кўлобдан қочиб келганини, у ерда большевикларнинг ҳарбий қисми мавжудлигини айган эди. Менинг қўшим таркибида жанг қилишга мойиллик билдиргач, мен уни Исахон Эшон ихтиёрига йигит сифатида жўнатган эдим.

Бу воқеалардан сўнг Кўганбек ҳузурига уч киши келиб, бирови жухуд (еврей), бошқаси рус ва учинчиси осетин эканликларини айтиб, улар Кўлобдан бўлиб, еврей ва осетинлардан вакил эканликларини, Совет ҳокимиятига қарши курашиш масаласида миллатдошлари номидан мен билан музокара олиб бориш учун келганликларини айтади. Уларнинг барчаси Мулла Зокир ва Ҳожи Ҳайдар гуруҳлари билан бирга Советлар ҳудудига мендан олдинроқ ўтишди.

Мен Айлободда эканлигимда Қўрғонтепадан Тўхтасин исмли қирғиз келиб, ўзининг Қўрғонтепада яшаганлигини, Олой қирғизларидан эканлигини айтиб, Кўлоб ва Балжувонга тўққиз юз осетин келганини, уларнинг барчасида арава бўлиб, аравакашлик қилишларини айтади. Кунларнинг бирида осетин аравакашларининг бошлиғи Қўрғонтепага келиб, Тўхтасин билан учрашганини ҳамда Иброҳимбекка етказинглар, у келиши билан биз ҳаммамиз унга қўшилиб, Советларга қарши курашамиз деганини айтади.

Савол: Самарқандлик Ҳамроқулбек қўрбоши ҳақида нималарни биласиз ?

Жавоб: Мен Ҳамроқулбек билан Балжувонда танишганман. У ўзининг ҳажга боришини айтган эди. Сўнг, у Маккадан қайтгач, мен Кобулда эканлигимда у билан учрашдим. Ёши қирқларда эди. У шунингдек, Истамбулда бўлганини айтган эди. Кобулда у дастлаб Шерматбек билан турди, кейин турк элчихонасига таржимон бўлиб ишга

кирди.

Мен Афғонистондан Тожикистонга ўтганимдан сўнг бир кун менинг хузуримга Регардан Мулла Ражаб исмли йигит келиб, Ҳисорга Самарқанддан уч вакил келганини, улар ҳақиқатан ҳам Иброҳимбек Афғондан келган бўлса, самарқандликлар ҳам Советларга қарши курашни бошламоқчи эканликларини айтиб, менинг ҳақиқатан ҳам Тожикистонга ўтган ёки ўтмаганлигимни билиш учун вакилларнинг Ҳисорда эканликларини айтган эди.

Иброҳимбек: Мен кўшим билан Амударё орқали Афғонистондан Тожикистон худудига ўтганимда, Илонлитокқа чиқишда қизил армия кўшинлари ва аэропланлар ҳужумлари тагида қолдик. Шундан сўнг мен лақайлардан бўлган Суюнбай бошчилигида беш кишидан иборат ўз вакилларимни жўнатдим. Улар менинг топшириғим билан Қизилмозорга бориб, Совет ҳокимиятига менинг ҳукумат билан келишиш учун келганлигимни билдиришлари лозим эди. Аэропланларнинг тўхтовсиз бомба ташлашлари ҳамда узлуксиз пулемёт билан отишлари сабаб, менга йигитларимнинг умрига зомин бўлмаслигим учун фақат шу йўл маъқул туюлгандек бўлди. Вакиллар Жарипқўл орқали Қизилмозорга боришда, Жарипқўлда тўхтаб, халққа менинг мақсадимни айтгач, лақайлар: Бек таслим бўлмоқчи бўлса, олдин келиб бизни ўлдирсинда, кейин таслим бўлсин, дея менинг таслим бўлишимдан норози бўлиб, Совет ҳокимиятининг халққа шафқатсиз зулм ўтказаятганлигини айтиб, Совет тузумига қарши курашишга даъват этадилар. Аҳолининг бундай қатъий талабидан сўнг вакиллар Кангурт туманининг Тошгузар қишлоғида яшовчи Бердимурат оқсоқол билан бирга менинг хузуримга қайтиб, Совет тузуми халққа ўтказаятган зулм ҳамда кейинги

воқеалар тафсилотлари билан мени таништиргач, яъни асосан лақайларнинг Совет ҳокимиятига қарши курашаётганликларини ҳамда аксарият аҳолининг Афғонистондан қайтганликларини баҳона қилиб, зўрлик билан аҳолининг мол-мулки ҳамда чорва молларини тортиб олаётганликларини айтгач, мен ана шу шафқатсизликлар эвазига Совет ҳокимиятига қарши курашни давом эттиришга аҳд қилдим ҳамда халқимнинг ор-номуси ҳимояси йўлида қизиллардан ҳам, афғонлардан ҳам имконият қадар қасд олишга ҳаракат қилдим.

Исахон Эшон сўровидан: Иброҳимбек Кобулга бориш тўғрисидаги Нодирхон ва Олимхон таклифларини рад этгач, афғонлар унга қарши кенг миқёсда жанг бошлайдилар. Иброҳимбек ўз қўшини билан уларнинг хужумини қайтариб, уларга катта талафот етказди ҳамда чекинишга мажбур эта бошлайди. Афғонларга қарши бу жангда Иброҳимбек Шимолий-Шарқий Афғонистоннинг ўзбеклари ва тожиклари томонидан қўллаб-қувватланади. Чунки, Иброҳимбек Қатаған-Бадахшон вилоятлари, балки, ундан ҳам кенгроқ ҳудудда ўзбек ва тожикларнинг мустақил давлатини тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Иброҳимбекнинг қайнотаси Абдуқаюм Парвоначи Улаев сўровидан: __Иброҳимбек афғонларга қарши курашни бошлагач, қўшинга маҳаллий ўзбек элатлари ва тожиклар келиб қўшила бошлади. Афғонларга қарши курашиш жараёнида Хонобод, Толиқон ва Рустоқ ўзбеклари ва тожикларининг қўллаб-қувватлашларига таяниб, Иброҳимбек Афғонистоннинг Қатаған-Бадахшон вилоятларида мустақил давлат тузиш мақсадида эди. У биз афғонлар устидан ғалаба қозонганимиздан сўнг, ўзбеклар ва тожиклар идора этувчи ўз миллий давлатчилигимизни

тузамиз, деган эди. Толиқонда қатағон уруғларининг бошлиғи Мулла Абдушукур ва Қаракул кўрбошилар билан бўлган суҳбатда Иброҳимбек ушбу масалага кенг тўхталди. Натижада афғонистонлик ўзбек ва тожиклар томонидан ушбу ҳаракат кенг миқёсда қўллаб қувватланди. Ушбу жангда ҳар бир йигит афғон режимини тугатиб, ўз миллий давлатчилигини тузишни яхши идрок этгани учун фаол ҳаракат қилар эди.

...Афғонистондан Чубек чегара пости орқали ўтганимиздан сўнг бизни ҳукумат аэропланлардан бомбалар ташлаш ва пулемётларни сайратиш билан қарши олди. Натижада Чубекдан Чолтоғ йўналиши бўйлаб ҳаракат қилишга мажбур бўлдик. Чолтоққа учинчи куни етиб келиб, уч кунлар атрофида дам олдик. Бу ерларга ҳам аэропланлар етиб келиб, бизни таъқиб эта бошлади. Чолтоғдаги самолётлар бомбардимонидан сўнг Иброҳимбекнинг большевикларга қарши нафрати оша бориб, қўшин таркибидаги Алимардон додхоҳ, Исахон Эшон, Шоҳасан, Ҳусейн Командир (Деновлик)лар бошчилигида уч юзтагача аскар бўлган кучли гуруҳни Лақай ва Ҳисорга ташлаб, аҳоли қўллаб-қувватлагудек бўлса, уларни Советларга қарши қуролли хужумга даъват этишни буюради. Ўзи ҳам йигитлари билан яқин орада етиб боришини таъкидлайди. Шунингдек, Гулмирза Ҳожи ва Мансуркулларни ҳам ўз уруғдошлари ҳузурига жўнатиб, вазиятни ўрганиб, халқ қўллагудек бўлса большевикларга қарши ташвиқот ишларини кучайтиришга вазифалантиради.

Бу воқеадан сўнг қолган кўрбошиларни ўз ҳузурига чақириб, Алет полвон, Мулла Байназар, Кўганбек Кенжаев, Кўганбек Шералиев, Аннакул Бий, Имам Бий, Эшон Сулаймон, Азим Марқа, Мирза Қаюм, Ханжан ва Эрназар

қўрбошилар иштирокида мажлис ўтказиб, Бухорода Файзулла Хўжаев Советлар сиёсатини кескин танқид қилиб чиққанлигини, Тожикистон ҳукумати аъзоси Мулла Абдулазиз ҳам Совет ҳокимиятига қарши чиқиш қилганлиги ва яна бир қатор маҳаллий халқ вакиллари Советлар сиёсатидан норози эканликлари ҳақида маълумот олганлигини айтиб, қўрбошиларни жойларда ушбу маълумотнинг таъсири ва тўғрилигини текшириш ҳақида вазифалантириб, агар тўғри бўлгудек бўлса, вазиятдан фойдаланиб, халқни большевикларга қарши кенг миқёсдаги амалиётга жалб этиш лозимлигини таъкидлади.

Ортиқ додхоҳ Ашуров сўровидан: – Дарвозабулук (Чолтоғ)даги йиғинда Бек Файзулла Хўжаев Советларга қарши кайфиятда бўлиб, қўшин йиғаетганлиги, уни бутун Бухоро аҳолиси қўллаб-қувватлаётганлиги ҳақида маълумот олганлигини айтиб, Ҳисордаги Исахон Эшондан ҳам аксарият аҳоли Советларга қарши кайфиятда эканлиги ҳақида мактуб олганлигини, биз қўрбошилар аҳоли орасида бўлиб ушбу маълумотларнинг тўғрилигини текшириб, агар ҳақиқатан ҳам шундай бўладиган бўлса, халқни кенг миқёсда жалб этиб, таркибимизни мустаҳкамлаб вазиятни қўлдан чиқармаслигимиз ҳақида кўрсатма берди.

Кўганбек Кенжаев сўровидан: Афғонистондан Совет ҳудудига ўтганимиздан сўнг, эртасига эрталаб Илонлитоғда бизга самолётлар ҳужум уюштирганлиги туфайли биз Чолтоққа чиқиб кетишга мажбур бўлдик. У ерда уч-тўрт кун тургач Бек мени ва Аннакулбийни ҳузурига чақириб, аҳолининг Советларга нисбатан муносабатини билиш ва аҳолидан хабардор бўлиш учун Данғара ва Кангурт туманларига боришимиз лозимлигини, ушбу ҳудудларда Аннакулбий аҳоли турмуш даражаси, мен эса йигитларнинг

таркиби ва ҳолати учун жавобгар эканлигимни тайинлаб, ҳар иккаламизни ҳам керакли ҳужжатлар билан таъминлади. Биз Кангурт туманига қарашли Ифран қишлоғида ҳам бўлиб, у ердан Саргазонга ўтдик ва отларимизни алмаштирдик. Бу қишлоқлардан бизга маҳаллий аҳолидан ўн икки киши қўшилди. Бир неча кундан сўнг биз яна Чолтоққа қайтиб келиб, Бек билан учрашдик. Ва барчамиз Бекнинг буйруғи асосида Санглах йўналиши бўйлаб ҳаракатлана бошладик. Йўлда Бха қишлоғилик тожиклардан бўлган Совет ҳокимиятидан норози Мулла Саид Набиев бизга қўшилиб, ўз қишлоғидан йигитларга зиёфат ташкил қилди. Эртасига Бек ўз йигитлари билан Ҳисорга чиқиб кетди, биз эса Сарсерекда қолдик.

6. Аҳолига мурожаат ҳамда мажлисларнинг баёни

Илгари таъкидлаганимиздек, Иброҳимбек Афғонистоннинг шимолига Ҳабибуллахоннинг топшириғи ва Саид Олимхоннинг буйруғи асосида йўлга чиқиб, ўзидан бир-икки кун олдин мамлакат шимолидаги вазиятни Ҳабибуллахон фойдасига мувофиқлаштириш учун йўлга чиққан Саид Ҳусейнга етиб олиб, Ҳабибуллахондан Саид Олимхон орқали олган топшириғини, яъни Фулом Набихон бошчилигида Термиздан кирган қизил аскарлар гуруҳини чекинтиргандан сўнг, ўзи муҳожирлардан иборат қўшин билан Советлар ҳудудига кириши лозимлигини айтади. Бунинг учун Олимхон Шарқий Бухорода аҳолини қизилларга қарши курашга жалб этиш учун ўттиз нусхада Мурожаатнома ёздириб, имзо ва муҳрини босиб, тарқатишни таъминлаш учун Иброҳимбекка беради. Мурожаатноманинг қисқача мазмуни қуйидагилардан

иборат эди: Ўзи, яъни Амир Олимхон, Иброҳимбекни большевикларга қарши курашиш учун жўнатмоқда, шу сабабдан аҳоли Иброҳимбекни ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаб кенг доирадаги ҳарбий амалиётни бошлашлари лозимлиги, ундан сўнг ўзи, яъни Олимхон катта қўшин билан келиб Бухоро тахтини эгаллаши ёзилган эди.

Иброҳимбекнинг Афғонистон шимолида эканлигида сариосиёлик Мулла Норбой (Норбой чўлоқ) Советлар таъқибидан Афғонистонга ўтиб келиб Иброҳимбекка қўшилади ҳамда Советлар худудида аҳолининг асосий қисми Иброҳимбекни кутаётганлигини, Иброҳимбек дарёдан ўтиши билан халқнинг қўшилишини айтади ва Иброҳимбекнинг топшириғи билан Мурожаатнома тайёрлай бошлайди. Унинг отаси тўқсабо унвонига эга бўлиб, ўзи эса бир неча йил Совет идораларида хизмат қилиб, кейинроқ Афғонистонга ўтиб Иброҳимбекка қўшилган эди. Унинг бир неча йил Совет идораларида ишлаганлиги, яъни маълумот ва вазиятни яхши билганлигини ҳисобга олиб, Мурожаатнома тайёрлаш унга топширилади. Мурожаатнома тайёр бўлгач, унинг жуда ҳам узунлиги боис, Мулла Юсуфнинг маслаҳати билан иккинчи, яъни қисқа варианты тайёрланади ва ўнлаб нусхада кўпайтирилади. Ушбу вариант ҳам Иброҳимбекнинг топшириғи асосида Мулла Норбой томонидан тайёрланиб, қуйидаги мазмунда эди:

Туркистон, Татаристон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Ўзбекистон ва Тожикистон халқларига.

Миллатлар Лигаси Россияда коммунистик тузумига барҳам бериб, большевиклар ҳокимиятини тугатиш тўғрисида қарор қабул қилиш арафасида. Яқин кунларда шундай қарор қабул қилинган, барча чет эл мамлакатлари Миллатлар Лигасининг қарори асосида Совет ҳокимиятини

тугатиш учун ҳарбий амалиётларни бошлайдилар. Совет ҳокимиятининг умри қисқа экан унга ишонмасдан, бизни ҳар томонлама қўллаб-қувватлайсизлар, деган умиддаман.²⁸³

Большевиклар томонидан ҳам Иброҳимбекка қарши турли чақириқ ва мурожаатномалар тайёрланиб, аҳоли орасига тарқатилади. Жумладан, Иброҳимбек Вахш дарёсидан ўтгандан сўнг, яъни 1931 йилнинг май ойида Иброҳимбекнинг йигитлари номига қизиллар томонидан тайёрланиб, аэропланларда осмондан сочилган. Бу мурожаатномаларда асосан Иброҳимбекни ҳақоратловчи, йигитларни унга ишонмасликка ва эргашмасликка даъват этувчи чақириқлар бўлиб, у Иброҳимбекнинг ғзабини кўзғатади ҳамда мирзаларга буюриб, бутун Лақай ва Ҳисор халқи Советларга ишонмаслиги лозимлиги айтилиб, ўзининг гуруҳларига келиб қўшилишга даъват этувчи ўнлаб хитобномалар тайёрлатади ва уларни аҳоли орасида тарқаттиради.

Сангардакда эканликларида Иброҳимбек гуруҳига қўшилиш ниятида ўнлаб йигитлари билан Шаҳрисабздан келган самарқандлик Холмурод қўрбоши орқали Шаҳрисабз ва Китоб томонларда тарқатиш учун бир неча мурожаатномалар тайёрланиб, бериб юборилади.

Булардан ташқари Иброҳимбек Регар атрофида эканлигида илгари Мулла Ражаб гуруҳида йигит бўлиб хизмат қилган даврдан бошлаб, Иброҳимбек билан таниш бўлган бир киши Регардан унга мактуб олиб келади ҳамда

²⁸³ Миллатлар Лигаси ҳамда чет эл давлатларининг большевистик режимга қарши кураши ҳақидаги фикр Иброҳимбек тасавурида Кобулда яшаган пайтидан, яъни Юсуфбой Муқимбоевнинг Миллатлар Лигасига топширган Меморандуми ҳамда бу ҳақда Қалъаи Фотуда Олимхон ҳамда унинг атрофидаги кишилар иштирокида қилинган кенг ҳисоботи натижасида Иброҳимбек ҳам ушбу умидлантирувчи фикрга ишониб, Мурожаат тайёрлаш жараёнида ёлгон ташвиқот усули сифатида эмас, балки кутилаётган ҳамда юз бериши муқаррар бўлган жараён сифатида тилга олган.

Самарқанддан уч киши келиб, Ҳисорда эканликлари ва шу хатни Иброҳимбекни топиб, унга топширишни ва иложи бўлса жавоб хати ҳам келтиришни сўрашганликларини айтади. Хатда Самарқанд аҳолисининг бир қисми Иброҳимбекнинг Советлар худудига ўтганлигини эшитиб, агар ҳақиқатан ҳам Иброҳимбек ўтган бўлса, улар ҳам келиб унга кўшилишларини айтган эдилар. Иброҳимбек мактубга жавобан мирзаларга буюриб бир неча чақириқлар тайёрлатади ҳамда уларни имзо ва муҳри билан тасдиқлаб, Самарқанддан келган вакилларга бериб юбориш учун жўнатади.

Сарсарекда эканликларида Иброҳимбек топшириғи асосида Мирза Садриддин²⁸⁴ томонидан Ҳисор мусулмонлари ва руслари номига мурожаатнома тайёрланиб, большевиклар режимига қарши курашга даъват этилади.

Аҳолига қилинган мурожаатноманинг қисқача мазмуни:

Қизил аскарлар, милиция, отряд ходимлари, большевиклардан азият кўрган халқ, мусулмон, рус ва бошқа миллатларга мансуб жами биродарлар! Большевик разилларга қарши биз билан бир сафда турингизлар. Большевиклар ҳукумати сизларни доимо хўрлаб, оғзингизда нонингизни тортиб олиб, кўпчилик аҳолини ўлдириб, қолган қисмини ўз дини ва эътиқодига қарши қурол кўтаришга ундаб келди. Шу кетишида барча нарсангиздан, жумладан қалбингиздан ҳам айриласиз. Худога шукрки, мен Афғонистондан ўз юртимга, ўз еримга большевик аблаҳларни қувиб, Оллоҳнинг давлатини, яъни мусулмонлар

²⁸⁴ Мирза Садриддин – асли файзободлик бўлиб, Саид Олимхоннинг узок қариндоши ҳисобланган. Олимхоннинг қариндоши Саидбекнинг мирзаси бўлиб ишлаган, Кўганбек Рустокни эгаллагач, Рустокда мирза лавозимида хизмат қилган. Иброҳимбек билан Советлар худудига бирга ўтиб, унинг ёнида ҳам мирзалик қилган.

давлатини тиклаш мақсадида келдим. Келингизлар, биргалашиб большевиклар ҳокимиятини парчалаб, мусулмонлар ҳокимиятини ўрнатайлик. Шундан сўнг, яна эски ҳаётга қайтамиз, илгаригидек барча аҳолида озиқ-овқат ва гўшт сероб бўлади. Ўн йилликнинг аччиқ тажрибаси большевиклар халққа ҳеч нарса бермаслигини ва бера олмаслигини кўрсатди. Фақат зарар, зиён келтирмоқда. Яна қайтариб айтаман ва Сизларни биргаликда большевикларга қарши курашишга чақираман.

Мир Иброҳим.(Биринчи муҳри босилган).

Мирзо Қаюм Шеровнинг сўроқ протоколи. Тошкент. 1931 йил. 28-октябрь.

Савол: Иброҳимбек топшириғи билан сиз, охирги пайтда қандай ҳужжатларни тайёрлагансиз?

Жавоб: Бекнинг топшириғи билан охирги пайтда тўрт жойда аҳолига мурожаатнома ва ҳужжатлар тайёрлаганман.

I. Чолтоғда - бу ерда русларга, ўзбекларга, тожикларга ва бошқа миллатларга қарата ўн беш нусхада мурожаатномалар тайёрлаб, халқни Совет ҳокимиятига қарши курашга чақирганмиз. Бу мурожаатномаларни мен ёзиб, Бекка топширганман, у киши ўз навбатида кўрбошиларга тарқатган. Бундан ташқари Бекнинг буйруғи билан уруғ ва элатлар номига хитобнома ҳам тайёрланиб, Бекнинг номидан «фалончи кўрбоши Совет ҳокимиятига қарши курашиш учун фалон жойга жўнатилмоқда», мазмунидаги ваколатнома ёзилиб қуйидаги кўрбошиларга тарқатилган:

1. Исахон Эшон – Ҳисор, Регар ва Сурхондарёга;
2. Абдуқаюм Парвоначи - Балжувон бадрахлиларига;
3. Кўган Тўксабо (Кўганбек Кенжаев) - Балжувон эсанхожа ва курдекларига;
4. Ортиқ додхоҳ - Балжувон тўртуулларига;

5. Алет Полвон - Балжувон байрамларига;
6. Ханжанга - Кўлоб ва Балжувон қарлуқларига;
7. Эрназар - Қўрғонтепа, Жиликўл ва Сарой-Камар қозоқларига;
8. Алимардон додхоҳ - Ҳисор бадрахлилариға (Арал, Найзабулоқ, Кийик);
9. Гулмирза Ҳожи ва Мансуркул - Ҳисор қизилбайларига (бадрахли уруғининг шохчалари, шу жумладан жалтиркапаликлар ҳам);
10. Ташман қўрбоши - Боботоғ дўрманларига;
11. Шохасан ва Бобоҳон - Ҳисор ва Ғозималик тожикларига;
12. Ҳусейн командир – Денов, Бойсунга.

Бу қўрбошиларга ваколатномалар Афғонистондан Советлар худудига ўтгандан сўнг бир ҳафта ўтиб, 1931 йилнинг 8-апрелида Чолтоғда ёзилиб, Иброҳимбек томонидан тасдиқланиб, қўрбошиларга тарқатилиши билан улар ўз гуруҳлари билан тегишли этник худудларига тарқалишган.

II. Балжувондаги Найзабулоқда. Бу ерда ҳам руслар, ўзбеклар, тожиклар ва бошқа миллатлар номига мурожаатномалар ёзилган.

III. Санглаҳда халқ номига большевикларга қарши курашга чорловчи хитобнома ёзилган.

IV. Боботоғда, қизил армия, ишчи ва деҳқонлар номига Советларга қарши курашни бошлашга чорловчи мурожаатнома ёзилган. Шу билан бир қаторда Исахон Эшон номига ваколатнома ёзилиб, ҳақиқатан у киши Бек (Иброҳимбек)нинг ўринбосари этиб тайинланганлиги ҳамда Ҳисор, Сариосиё, Денов, Бойсун, Шеробод ва Қабодиёндаги бутун фуқаровий ва ҳарбий ҳокимият у кишига

топширилганлиги таъкидланган. Бундай ваколатномаларни Бек (Иброҳимбек) айтиб турар эди, мен эса ёзар эдим.

Иброҳимбек буйруғи асосида қўшин Советлар ҳудудига ўтгандан сўнг котиблари томонидан қуйидаги мурожаатномалар, чақириқлар ва хитобномалар ёзилиб, аҳоли ўртасида тарқатилган:

1. Большевиклар ҳокимияти асоратида бўлган барча биродарларга, жумладан татарлар, қозоқлар, арманлар, руслар, ўзбеклар, тожиклар ва бошқа миллат вакилларига – Советлар ҳокимиятини ағдариш учун унга қарши курашга чақирувчи чақириқ;

2. Барча ўзбек ва тожикларга... большевикларга қарши курашга раҳбарлик қилиш учун Кангурт қарлуқларига Ханжани қўрбоши сифатида юбориш тўғрисида;

3. Балжувон ва Кўлобдаги ҳарбий амалиётларга раҳбарлик қилиш учун Ханжан қўрбошига ваколатнома;

4. Қизилбайларга ўз оқсоқоллари Ҳожи Қулмирза ва Мансуркул тўқсаболар раҳбарлигида большевиклар ҳокимиятига қарши курашга чақириқ;²⁸⁵

5. Эрназар қўрбоши бошчилигида Қўрғонтепа, Жиликўл ва Сарой камар қозоқларига Советлар ҳокимиятига қарши муқаддас урушга чорловчи мурожаатнома;

6. Юқорида таъкидланган ҳудудлар қозоқларига Эрназар қўрбоши таркибини мустаҳкамлаш учун отлар билан таъминлаш ҳақида хитобнома;

7. Қатағанларнинг чурақ, мардат, темиз ва бошқа уруғларига большевиклар ҳокимиятига қарши кечиктириб бўлмас курашни бошлаш учун мурожаатнома;²⁸⁶

²⁸⁵ Ушбу ҳужжат ҳам Чолтоғда тайёрланиб, Иброҳимбек билан бирга бўлган Ҳожи Қулмирза ва Мансуркул тўқсаболар орқали Исохон Эшон ва Алимардон додхоҳлар билан биргаликда Ҳисорга жўнатилади.

²⁸⁶ Қатағанларга мурожаатнома Абдусамат ва Султон воситасида жўнатилиб, улар

8. Кўлобдаги Гул Махсумга Иброҳимбек ўзининг Советлар ҳудудига ўтганлиги, у ўз йигитлари билан келиб тезроқ қўшилиши ва Совет ҳокимиятига қарши биргалашиб курашишга чақирувчи мактуб;²⁸⁷

9. Худди шу мазмунда Кўлоб ва Балжувонда Совет ҳокимияти идораларида хизмат қилувчи Муҳаммад Умархон (Умар Кўлоби)га, Раҳмонкулга - Саройкамарга, Самига - Арпа Тугилдига, Аликулга - Қўнғиротга, шунингдек, Нусратулло Махсумга - Сталинободга, Азиз ревомга - Сталинободга, Қувандикка - Кўктошга, Қарши қизилга - Ёвонга, Шодига - Сангтўдага, Юзбай оқсоқол ва Абдурашид бийларга ҳам мактублар жўнатиб, Иброҳимбек ўзининг Советлар ҳудудига ўтганлигини маълум қилади;

10. Қизил аскарлар, ишчи ва деҳқон биродарлар ҳамда аҳолининг большевиклар асоратида бўлган барча қатламларига – Советлар ҳокимиятини ағдаришга даъват этувчи хитобнома;²⁸⁸

11. Исахон Эшонни ўзининг ноиби (ўринбосари) этиб тайинлаб, Шарқий Бухоронинг қатор бекликларида фуқаровий ва ҳарбий ҳокимиятини ўрнатиш тўғрисида ваколатнома.

Биринчи тўққизта хужжат, Иброҳимбекнинг Афғонистондан Советлар ҳудудига ўтганидан бир неча кунлардан сўнг Чолтоғда ёзилган, ўнинчи ва ўн биринчи

ўттизта йигитлари билан Афғонистондан Иброҳимбек билан бирга ўтган эдилар. Улар Ханжан кўрбоши билан биргаликда Балжувон ва Кўлоб қатағанларига чикиб кетишадилар.

²⁸⁷ Гул Махсум Иброҳимбек Афғонистонга ўтишдан олдин Кўлобда совет ҳокимиятининг вакили сифатида фаолият олиб борган.

²⁸⁸ Иброҳимбек Боботоғда эканлигида икки юзга яқин илгари нисбатан тўқ бўлган оилалар тоғда Советларнинг кулоклаштириш сиёсатидан қочиб юрганликларини кўради. Уларнинг илтимоси асосида ўнинчи ва ўн биринчи хужжатлар тайёрланиб, Исахон Эшон жойларда тартиб ўрнатишга вазифалантирилади.

хужжатлар Боботоғда ёзилган. Шунингдек, Чолтоғда Нусратулло Махсум номига ҳам мактуб тайёрланиб, Ёвонлик бир тожик киши воситасида Сталинободга олиб бориб топшириш учун жўнатишган. Гул Махсум ва Муҳаммад Умархонга Кўлобга балжувонлик бир лақай воситасида жўнатилади. Лекин Совет идораларида хизмат қилувчи юқоридаги уч шахсдан ҳеч қандай жавоб олинмайди.

Исахон Эшонга берилган ваколатноманинг қисқача мазмуни:

Оллоҳнинг иояти билан барчангизга маълум бўлсинки Саид Исҳоқхўжа Судурни Кўрғонтепа, Ҳисор, Сариосиё, Денов, Бойсун, Шеробод ва Қабодиён бекликлари худуди бўйича қўмондон ҳамда ўзимга ўринбосар этиб тайинлаб бутун маъмурий, ҳарбий, фуқаровий ва молиявий ишларни бошқариш вазифасини юклайман. Ушбу худудларда шариат талаблари асосида тартиб ўрнатиб, бошқариш усулини жорий қилишни буюраман. Юқорида таъкидланган худудларда фаолият олиб борувчи барча кўрбошилар, обрўли ва эътиборли кишилар, оксоқоллар Саид Исҳоқхўжани менинг ноибим сифатида мартабасини тан олиб, унга бўйсуниб, ҳурмат билан муносабатда бўлишларингизни сўрайман.

1350 йил, Муҳаррам ойининг 6-куни (1931 йил, 24-май).

(Иброҳимбекнинг имзоси) Мир Иброҳимбек. (Бекнинг икки муҳр(печат)и босилган).

Биринчи муҳр: Муҳаммад Иброҳимбек, Бий, Додхоҳ, Девонбеги, Лашкарбоши, Тўпчибоши, Чақабой додхоҳ, Бобо ўғли.

Иккинчи муҳр: Мулла Муҳаммад Иброҳимбек, Бий, Девонбеги, Тўпчибоши, Лашкарбоши, Чақабай Тўқсабо

ўғли.

Париждаги ака-ука Мезоннефлар Шарқ ва Америка кутубхонасида Совет чекистлари томонидан тайёрланган Иброҳимбекка оид қуйидаги ҳужжатлар диққатга сазовор. Ушбу ҳужжатда сана қўйилмаган бўлсада, у 1924 йилнинг охирига оид эканлиги матн мазмунидан кўриниб турибди. Унда Тошкентдаги ОГПУ бошқармасининг мутасадди ходими ўзининг қуйи бўлимларига топшириқ бериб, Иброҳимбекнинг унвон ва мансаблар билан улуғланиши ҳаракат доирасининг кенгайишига олиб келиши учун кенг имкониятлар яратиши қайд этилиб, жумладан шундай дейилади:

Мен томонидан Бухородан олинган ишончли маълумотга кўра, Иброҳимбек Лақай, Саид Олимхоннинг махсус фармони асосида бутун Шарқий Бухоро ҳокими, яъни Қушбеги этиб тайинланганлиги тасдиқланди. Ушбу фармон асосида энди унга маъмурий жихатдан қуйидаги бекликлар бўйсунушади: Денов, Сарижуй, Ҳисор, Қоратегин, Дарвоз, Балжувон, Кўлоб, Қўрғонтепа ва Қабодиён. Саид Олимхоннинг ушбу фармони ўтган йилнинг 6-декабрида чиқарилган бўлиб, қуйидаги мазмунни ўз ичига олади: «Шарқий Бухорода истиқомат қилувчи кичик халқларнинг эътиқодимиз душманларининг сонсиз кучларига қарши бир неча йил давомидаги кураши, менга азият чеккан фуқаро ва биродарларимизни тиртиб-интизомни қайта тиклаб мустаҳкамлаш учун бошқариш ишларига кенг жалб этиш вазифасини юклайди. Шу сабабдан ҳам мен ўзимнинг фармоним асосида ўзининг хизматлари билан ота ва боболар анъаналарига содиқ қолиб, дин ва эътиқодга нисбатан садоқатини тасдиқлаган Сиз Иброҳимбек Бийни, Шарқий Бухородаги барча вилоятлар

Қўшбегиси этиб тайинлайман. Сизга Қўшбеги даражаси асосида Шарқий Бухоронинг барча вилоятларида шариат талаблари асосида бошқариш усулини жорий қилишни топшираман. Ушбу фармон барча вилоятларга тарқатилсин». Шунингдек, ушбу фармон нусхалари Саид Олимхоннинг Хонободдаги вакили, тоғаси Тоғайбекка, Хонободда истиқомат қилувчи собиқ Фузорнинг беги Акрамбекка ҳамда Саид Олимхоннинг Афғонистоннинг турли минтақаларида яшовчи аъёнларига юборилади. Бу тўғрида маълумот эски Бухородан олинди. Шу билан бир қаторда Бухородан яна маълумот тушдики, унда Саид Олимхон юқоридаги фармон билан бир қаторда Иброҳимбекка бошқаришнинг ҳарбий усулига ўтиш лозимлиги ҳақида кўрсатма юборган. Бунинг учун Иброҳимбек ихтиёрига ҳарбий тажрибага эга бўлган мутахассислар юбориш тўғрисида ҳам ваъда берилган.

ОГПУ ходими тайёрлаган бу ҳужжатда масаланинг қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратган: Ушбу маълумот билан бир қаторда, шунинг ҳам айтиб ўтишим лозимки, Иброҳимбек Қўшбеги этиб анча илгари тайинланган бўлиб, бу тўғрида тахминларни тасдиқлаш учун бир неча марта Бухорога жўнатилган сўровларим асосида аниқ жавоб олдим. Ушбу маълумот эҳтимол тутилган барча тахминларга нукта қўйиб, босмачилик ҳаракати давомидаги Иброҳимбекнинг Шарқий Бухоро ҳудудидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб, баъзи шахслар тасавурида Иброҳимбекнинг ҳали ҳам қуролли қўзғолончиларнинг бошлиғи сифатида қарашларига чек қўйиб, унинг сиёсий мавқеини тан олишга ундайди. Менинг фикримча ушбу фармон Иброҳимбекнинг бизга қарши қураши учун янги куч бағишлаши билан бир қаторда,

Афғонистондаги чегара вилоятлар ҳукумати томонидан ҳам Иброҳимбекка алоҳида эътибор билан муносабатда бўлишга ундайди.

Худди шу мазмундаги иккинчи мактуб ҳам диққатга сазовордир, у 1924 йилнинг бошларига тааллуқли бўлиб, унда: «Иброҳимбек Лақайнинг Шарқий Бухоро бўйича Қўшбеги этиб тайинланганлиги туфайли, Инглиз-Ҳиндистон ҳудудларида фаолият олиб борувчи таниқли эшонлар томонидан, Иброҳимбекнинг Шарқий Бухородаги ҳарбий-фуқаровий мавқеи билан бир қаторда диний мавқе ва эътиборини кўтариш мақсадида ҳамда Шарқий Бухоро диний ҳаётида аҳолини бошқариш соҳасида ҳам бутун раҳбарлик ва ташаббусни ўз қўлига мустаҳкам олиши учун Эшон унвони билан тақдирланиши ҳақида кенг миқёсда гап-сўзлар оралаб юрганлиги ҳақида Бухородан маълумот олдим. Бу сўзлар ҳали аниқ ўз тасдиғини топмаган бўлсада, алоҳида эътибор қаратишни талаб этади, чунки: Биринчидан, бу сўзлар Бухорода пайдо бўлиши билан бир қаторда Тошкентда ҳам пайдо бўлди. Иккинчидан, мазмун ва мантиқ жиҳатидан Эшон унвони, Иброҳимбекнинг Шарқий Бухоро бўйича Қўшбеги этиб тайинланишини тўлдириши лозим, яъни бутун ҳудудда аҳолининг ҳарбий, фуқаровий ва диний бошлиғи сифатидаги мавқе ва ўрнини мустаҳкамлаши мумкин. Шарқий Бухоронинг бугунги шароитида фақатгина Қўшбеги ҳокимияти фуқаровий мансаб сифатида зарурий обрў ва эътибор учун етарли бўлмасдан, ҳар икки унвоннинг ўзаро қўшилиши Иброҳимбекнинг мавқеини кўтаришга хизмат қилади. Эшон унвонисиз бундай юқори эътиқод қилувчиларга бошлиқ бўлиш, шариат қоидаларига мос келмаслиги мумкин. Шу сабабдан ҳам Олимхон ва унинг атрофидаги дин

рахнамолари тавсиялари асосида ва уламоларнинг кўллаб-қувватлаши туфайли эшонлар жамоаси унга диний мазмундаги Эшон унвонини беришга қарор қилганликлари мумкин.

Умуман, бугунги шароитда Шарқий Бухорода шу пайтга қадар қўрбоши сифатида фаолият кўрсатиб келган шахснинг обрўсини мустаҳкамлаш учун бундай унвонлар берилиб, ҳарбий, сиёсий ва диний ҳокимиятни қўшиб бермоқ манфаатдор кучлар томонидан қўйилган фавқулодда моҳирона қадамдир.

Мен шахсан ўзим Бухорода истиқомат қилувчи диний оламдан бохабар бўлган танишларимга ушбу маълумотни текширишлари ҳақида топшириқ бердим. Ўзим барибир ушбу маълумот тўғри бўлса керак деб ҳисоблайман.

Ушбу икки маълумот(Иброҳимбекни Кўшбеги этиб тайинланиши ва Эшон унвони берилганлиги – Н.Н.)ни таққослаган ҳолда, шуни айтишим мумкинки, биз Шарқий Бухорода босмачилик ҳаракатининг кўтарилиши, яъни аланга олиши арафасида турибмизки, менинг кузатишларимга кўра бу ҳаракат пасаймайди. Эҳтимол бу ҳаракат ҳозиргидек кураш доирасини кенгайтириш пайида бўлган туткич бермайдиган куч сифатида ҳудудий-базис характериға эға бўлади. Менинг тасаввуримча, яқин орада Иброҳимбекнинг нисбатан тинч ҳудудларни ҳам ўз таркибига жалб этиб, ўз ҳаракат чизиғини кенгайтираётганлиги ҳақида маълумотларни кутиш мумкин. У Жанубий Амударё атрофларида ўз мавқеини мустаҳкамлаб, Шеробод ҳудудларида ҳам ўз тарафдорларини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Баъзи маълумотларга қараганда, Иброҳимбек Афғонистон ҳудудида бўлган Бухоро муҳожирларининг барча асосий

кучларини бирлаштириб, улардан фойдаланиш ҳаракатида бўлади, чунки афғон томонидаги кучларга таяниш, Амударё бўйи худудларида ўз мавқеини мустаҳкамлаш деган гап.

Иккинчидан, Эшон унвонини бериш Британия Ҳиндистони худудида яшовчи эшонларнинг қайсидир гуруҳи томонидан тақдим этишга ижозат берилганлиги ҳақидаги маълумотга эътибор қаратиш лозим. Биз Шарқий Бухоро тарихида эшонларнинг Читрал, Гильгит, Асамар ва яна Бомбей гуруҳлари катта роль ўйнаганликларини биламиз. Лекин, бу ўринда Олимхон эшонларнинг қайси гуруҳлари билан алоқада эканлиги бизга номаълум, лекин менинг ўйлашимча, бу ерда диний таъсирни сиёсий ҳокимият билан қўшиб олиб боришга интилувчи, яъни диндан сиёсий соҳада ҳам фойдаланишга ҳаракат қилувчи эшонларнинг Бомбей гуруҳи ҳақида гап кетмоқда. Шу сабабдан, масаланинг жуда муҳимлиги боис, ушбу маълумотга асосий эътиборни қаратиш талаб этилади».²⁸⁹

Мажлис баёни²⁹⁰

Қўрғонтепадан Шарқий томонда жойлашиб, етти қақирим масофада бўлган Жартепа кишлоғида 6-сентябрга ўтар кечаси йиғилиш бўлиб, йиғилишда Лақай водийси қўрбошиларидан ташқари Раҳмон додхоҳ, Ғаюрбек ва Хуррамбеклардан вакиллар қатнашганлар. Шу билан бир қаторда Саид Олимхондан махсус вакил сифатида қўрбоши Бўронбий қатнашиб, Олимхондан совға сифатида

²⁸⁹ Демак, Иброҳимбекнинг мавқеини мустаҳкамлаш учун Британия Ҳиндистони (бугунги Ҳиндистон ва Покистон) диний уламолари томонидан Эшон унвони ҳам берилдики, бу диний оламдаги фавқуллода ҳолатдир. Эшон унвони Мухаммад пайғамбарга яқин (қавмдош) одамларнинг авлоддан-авлодга ўтиб келувчи унвон бўлиб, бу ерда ажаб эмас, Иброҳимбекнинг эътиқод ҳимояси йўлидаги фаолияти эшонлар томонидан юқори баҳоланиб, уни наслу-насаб жиҳатидан ҳам Мухаммад пайғамбарга яқинлаштириш йўлини тутишганлар.

²⁹⁰ Мажлисининг мазмунидан бу ҳужжат 1925 йилга оидлигини билиш мумкин.

Иброҳимбекка соплари бриллиантлар билан қопланган олтин қилич, кўрбошиларга эса парча тўнлар инъом этиб, Бўронбий ўз нутқини бошлайди. У муқаддас ислом дини учун курашни давом эттиришга барчани чақириб, Афғонистонда Англия ва Туркия вакилларининг иштирокида мусулмонлар армияси ташкил бўлаётганлигини, армия таркибига асосан муҳожирликдаги аҳолининг курашга яроқли қатламини ҳамда Афғонистон шимолида доимий истиқомат қилувчи аҳоли вакилларида жалб этилиб, қўшин шаклланиши билан қуроллантирилиб, Иброҳимбек ихтиёрига жўнатишларини айтади. Шу билан биргаликда Бўронбий Иброҳимбекнинг қаҳрамонликларини улуғлаб, жасур кўрбошилар шаънига ҳам илиқ фикрлар билдиради. Сўзини тугатгач, Бўронбий қиличини тишида тишлаб, Қуръонни кўтариб, Бухорони большевиклардан тозалашга қўлидан келганича ҳисса қўшишини айтиб қасам ичади. Шундан сўнг Иброҳимбек сўзга чиқиб, кўрбошиларни яна ҳам дадилроқ бўлишга, майдонга тушганда ҳар қандай кўрқокликни йиғиштиришлари лозимлигини таъкидлайди. Сўнг вакиллар сўз олиб, кўрбошиларнинг дадиллиги ғалаба омили эканлиги қайд этилиб, дадиллиги ва баҳодирликлари билан бир қанча муваффақиятларни таъминлаб, эътиқод ва имон йўлида жонларини нисор этган Исҳоқ, Болта Кавказ, Субҳонкул ва Эшон Ботир сингари кўрбошиларни эслашадилар. Шундан сўнг барча қатнашувчилар муқаддас ислом йўлида содиқ қолиш учун қасам ичадилар. Мажлис кечаси соат 12 да тугайди. Эртасига Иброҳимбек Бўронбийни кузатиш учун Вахш дарёсидан ўтади. Большевиклар разведкаси кеча бўлиб ўтган мажлисдан хабар топиб, кўрбоши гуруҳларига ҳужум уюштирадилар. Асадулла кўрбоши йигитлари бу

ҳужумда анча талафот кўради. Иброҳимбек буни эшитиб, йигитлари билан тезда орқага қайтади, лекин жанг қилишга улгурмайди. Ушбу жангда Асадулла билан бирга бўлган Иброҳимбек кўшини девонхонаси ҳужжатлари ҳам большевиклар кўлига тушиб, большевикларнинг учинчи махсус дивизияси штабига жўнатилади.

Вакиллар иштирокидаги йиғилиш

Совет чекистларининг кўлига келиб тушган маълумотларга биноан, Иброҳимбекка бўйсунувчи гуруҳларнинг йиғилиш протоколи келтирилган бўлиб, унда ҳам йиғилиш санаси ёзилмаган, ҳужжат мазмун моҳиятига кўра у Иброҳимбекнинг Афғонистон ҳудудидан Советлар ҳудудига ўтган даврга (1931 йилга) тўғри келади. Унда таъкидланишича: 15-16 кунлар илгари Иброҳимбек томонидан барча бекларга хат жўнатилиб, унда барча кўрбоши гуруҳларидан мажлисга вакил жўнатилиши талаб этилган. Мажлис Жиликўлдан Амударё томонга 20 чақирим масофада бўлган бир адирликда ўтказилган. Лекин йиғилишда Иброҳимбекнинг ўзи қатнашмаган. Йиғилишга кўрбоши гуруҳларидан обрўли йигитлар ва мутасадди шахслар қатнашган. Йиғилишга кўрбоши гуруҳлари ва Совет ҳокимиятидан азият чеккан кишилар таклиф қилиниб, асосан Тожикистон ҳудудидagi туманлардан, шунингдек, Ўзбекистон ҳудудининг Сариосиё ва Денов туманларидан вакиллар қатнашиб, умумий миқдор 70 кишини ташкил этган. Қатнашувчилар дастлаб Ясавулбоши Алимхон (Ёвоннинг Жалтиркапе қишлоғидан, Афғонистондан Иброҳимбек билан бирга ўтган) томонидан махсус дафтарга қайд этилгач, йиғилиш ташкилотчилари жойлашган қароргоҳдан ярим чақирим масофада очиқ хавода жойлашадилар. Қароргоҳ қуролли йигитлар томонидан

қўриқланиб, юзлаб қуролланган йигитлар ҳимоясида бўлади. Мажлис иштирокчилари озиқ овқат билан етарли микдорда, яъни ўн-ўн икки киши кунига битта қўй билан таъминланади. Шундан сўнг Ясавулбаши Алимхан иштирокчиларни йиғиб, «... узоқ ҳудудлардан барча таклиф қилинган гуруҳлардан вакиллар ҳозирча келиб улгурмаганликларига қарамай йиғилишни бошлайверамиз. Бунинг учун ҳозир ҳаммамиз қароргоҳга бориб, сўзларни диққат билан тинглаймиз. Биз ўз атрофимизга одамларни кўпроқ жалб этишимиз, асосан қишлоқ советлари ва колхозлардан обрўли, одамларга таъсир кўрсата оладиган кишиларни жалб қилишимиз лозим», деб сўзини тугатгач, барча иштирокчилар қароргоҳ сари йўл олишади. Бу ерда улкан гиламга солинган кўрпалар устида ҳаммаси бир хил афғонча услубда тикилган кулранг формада, бошларида қоракўлдан тикилган кавказча кубанкада ёшлари 35-50 атрофларида бўлган ўн тўрт киши ярим доира шаклида ўтириб, уларни ўз навбатида ишончли қўриқчилар қўриқлаб турадилар. Йиғилиш бошланишидан олдин барча қатнашувчилар жамоат бўлиб намоз ўқиб оладилар, ундан сўнг мажлис бошланади. Сўнг мажлис очилиб, ўн тўртлар гуруҳидан бир киши сўз олиб, ўз нутқини қуйидагича бошлайди: «...биз ҳаммамиз мусулмонмиз, Худонинг якка ва ягоналигига ишониб, ўз динимизнинг ҳимояси учун курашяпмиз. Сизлар ўз ҳудудларингиздаги имонли шу билан бир қаторда большевиклар тузуми томонидан жабр-ситам кўрган мусулмонларнинг ишончли вакилисизлар, шу сабабли бизнинг зафарларимизни халқимиз кутаяпти. Барчамиз ўз эътиқодимизни ҳимоя қилиш учун кўкрагимизни душман хужумига очиб, юртни ҳимоя қилишимиз лозим. Бу муқаддас кураш йўлида қанчалар

бародарларимиз шаҳид бўлдилар. Ҳаммаларингизга маълум Бухоро инқилоби давридан, яъни Амир Олимхон кетгандан сўнг Иброҳимбек муқаддас уруш учун қанча чақириқлар қилди?! Ҳеч кимга сир эмаски, амир кетгач Иброҳимбек ва Анвар Пошшо Бухоронинг ярмини большевиклардан тозалашга муваффақ бўлдилар. Улар биргаликда бундан кўпроқ муваффақиятларга эришиб, Бухоронинг қолган шаҳарларини ҳам қизил аскарлардан тозалашлари мумкин эди, лекин номаълум сабабларга кўра, яъни уларнинг ўзларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ораларидаги алоқалар узилди ва бундан большевиклар ҳокимияти усталик билан фойдаланди. Шу пайтгача Иброҳимбек томонидан аҳоли кўплаб маротаба большевикларга қарши курашга даъват этиб келинди, лекин аҳоли барча қатламининг онг даражаси пастлиги сабабли бундай чақириқлар етарли муваффақиятлар келтирмади. Бугунга келиб мана шундай вазият етишди. Бир қанча хорижий давлатлар бизга ёрдам қўлини чўзмоқчи эдилар. Биз уларга рад жавобини бериб, фақатгина бизга қурол-яроқ беришларини, қизилларга қарши урушни ўзимиз имкониятларимиздан келиб чиқиб эплашимизни айтдик. Биз бу ерга Сизларни шу мақсадда таклиф этдикки, ўз жойларингизга қайтиб боргач Сизлар минглаб кишиларнинг вакили сифатида уларга бизнинг мақсад ва ниятларимизни тушунтиришларингиз лозим. Биз бу ерга бекларни шунинг учун ҳам таклиф этмадикки, большевиклар бизни фақатгина ўз қўрбошилари билан ишлайди, халқ уларга эргашмайди, деб ўйламасликлари учун асосан халқ вакилларини таклиф этдик. Шу жиҳатдан ҳам Сизлар жойларда ўз атрофларингизга асосан халқни жалб этишга интилиб, обрўли кишиларни, қишлоқ совети ва колхоз ходимларини ҳам ушбу кураш йўлида биз билан

якдил бўлишларига эришишларингиз лозим. Шу билан бир қаторда маҳаллий милиция вакиллари орасида тарғибот ишларини кучайтириш лозимки, улар ҳам ўз қуроллари билан бизнинг сафимизга келиб қўшилсинлар...».

Қўмондонлар гуруҳидан, яъни ўша ўн тўрт киши орасидан сўзга чиққан кейинги нотик қисман шундай деди: «...Сизларга бизларнинг руҳонийларимиз, яъни мулла ва эшонларимиз, обрўли кишиларимиз қаерга кетганликлари яхши маълум. Халқнинг Худо йўлида эркин ибодат қилиши учун бирорта ҳам мачитимиз қолмади. Бизнинг барча обрўли кишиларимизни кулоқ сифатида жазолаб, мол-мулкни мусодара қилишди. Баъзи аёлларни йўлдан уриб, большевиклар ўз сафларига қўшиб олмоқдалар. Бундай ҳолатда ўз хотинларимизга ҳам эгалик қилолмай қоламиз. Ҳамма жойда қашшоқчилик, етишмовчилик. Биз илгари шундай яшармидик?! Айтинглари, Совет ҳокимияти халққа нима берди?! Фақатгина зарар, зиён ва шикаст. Булардан бошқа нарса эмас. Наҳотки, бизнинг баъзи мусулмон биродарларимиз уларга қўшилиб, бизга қарши турса?! Наҳот улар пайғамбаримиз Мухаммад (с.а.в.) томонидан асос солинган буюк ислом дини ҳимоячиларига қарши қурол кўтарса?! Сизлар халқнинг орасида юрганда мана шу масалаларда тушунтириш ишлари олиб боришларингиз, шу йўл билан бизнинг сафимизнинг кенгайишига хисса қўшишларингиз лозим. Қурол тўғрисида ўйлаш бизнинг муаммомиз...».

Ўша ўн тўртлар гуруҳининг ичидан кейинги нотик қуйидаги фикрларни айтди: «...Охирги икки йил давомида Совет ҳокимияти артеллар ташкил эта бошлади, ундан сўнг колхозлар, энди эса айрим жойларда совхозлар ташкил этишяпти. Яқин орада барча жойларда совхозлар кўпайиши

айтилаяпти. Шундай кетаверса, аҳолининг асосий қисми очарчиликдан қирилиб кетишади. Ахир халқнинг илгари қандай яшаганлигини ва ҳозир қандай яшаётганлигини ўзларинг кўраяпсизлар. Совет ҳокимиятининг ваъдаларига ишомангизлар, умид ҳам қилмангизлар. Мана оддий мисол: Бойсунлик Эшниёз Юнусов кимлигини, Совет ҳокимияти учун қандай ишлар қилганлигини ҳаммаларингиз яхши биласизлар. Ҳозир эса у қилган хизматларига қарамасдан ҳукумат томонидан қамоққа олинган. Мана иккинчи мисол: Мулла Норбой (Норбой Максудов, деновлик)ни олингизлар. У ҳам Совет ҳокимиятига анча йиллар ишлаб, большевикларнинг кимлигини, уларнинг аниқ башарасини билиб, охири мусулмон биродарларига қарши бекорга курашганлигини англаб етиб, яна қайтиб келиб сафимизга кўшилди. Менимча, Сизларнинг ораларингизда ҳам Советларга хизмат қилган одамлар топилиб, улар ҳам Советлардан ҳеч қандай фойда йўқлигини англаб етган бўлсалар керак. Шунинг учун жойларда Совет ҳокимияти идораларида ишлаётган шахслар орасида ҳам ушбу маълумотларни тарқатиш лозим. Баъзилар большевикларнинг тазйиқидан кўрқиб, уларга хизмат қилиб юришган бўлсалар, бизларнинг сафларимизга келиб кўшилишлари керак».

Ўн тўртликлардан яна бири шундай дейди: «Сизларга маълумки, қишлоқларимиздан обрўли, динимиз пешволарини кулоқ сифатида сургун қилинмоқда. Охириги бир неча йил давомида Иброҳимбек Совет худудида эмас эди ҳамда бундай уруш очиш нияти ҳам йўқ эди. Чунки у четдан ёрдам ҳақида кўшимча ваъдалар олмаган эди. Бу йил биз четдан ёрдам ҳақида ваъдалар олдик ва Иброҳимбек Афғонистондан бу томонга ўтди. Сизларни йиғишдан

асосий мақсад шуни маълум қилмоқчи эдик. Бу ҳақда албатта Совет ҳокимияти хабар топиб, бизларни битта-битта ушлаб жазолаш пайида бўлади. Шуни ҳам таъкидлаб ўтайинки, агар большевиклар бизнинг режаларимиздан хабар топсалар, барча ишларимиз барбод бўлади. Шунда бизнинг мусулмончилигимиз ҳам тугади, деяверинг. Бу йил қўй йили экан, Мухаммад пайғамбаримиз қўй йили баракали ва муваффақиятли келишини айтганлар. Шунинг учун сафимизга йигитларни жалб этишга кўмаклашасизлар, деган умиддан».

Мажлислар орасидаги танаффус ва савол-жавоблар жараёнида Иброҳимбекнинг одамлари саволларга куйидагича жавоб бердилар:

«...аҳолидан зўрлик билан ҳеч нарса тортиб олиш керак эмас. Ўғирлаш, ўлдириш қатъиян тақиқланади, агар у бошқа дин вакили бўлган тақдирда ҳам ...». «...Қизил аскарларга қарши биринчи бўлиб хужумга ўтиш керак эмас, агар улар хужумга ўтишса, уларга қарши амалиётни бошлаш керак...». «...Темир йўлларни, алоқа ва телеграф симларини бузиш керак эмас... Бизнинг кенг миқёсдаги ҳаракатимиз кейинги ойда, яъни ашур ойида, Афғонистондан Ўтанбек ўтгандан сўнг ҳамда Қизилоёқ туркманларининг пири Эшон Халифадан керакли ёрдам келгандан сўнг бошланади. Ўтанбек келгандан сўнг, биз зарурий миқдорда курулларни олгач, ашур ойидан олдин биз кейинги беклар иштирокида бўладиган кейинги йиғилишимизни Жарқўрғон атрофида Сайхон худудида ёки Қабодиёндаги Қора-Газа атрофларида ўтказамиз. Ҳозир ҳар бир бекка ўз худудида, яъни ўз уруғи жойлашган худудда бўлиши ҳақида топшириқ берилган. Шуни эсдан чиқармангизлар, агар мусулмонлардан бирор-бир жосус топилгудек бўлса, шафқат қилмай ўлдиригизлар.

Агар рус бўлсаю, жосус бўлмаса, унга тегмангизлар...». «...Совет ҳокимияти қишлоқларда аҳолига зулм ўтказаяётган экан, бу аҳолининг улардан бешиб, бизга келиб қўшилишига имкон яратади...».

Мажлис уч кун давом этиб, пешин намозидан аср намозигача бўлиб ўтар, қолган пайтлар гуруҳлар ўзаро мулоқот уюштирар, ҳудудлардаги вазият билан танишишар ҳамда гурунглашар эдилар. Уч кун давомида ҳам тоат-ибодатга асосий эътибор берилади. Асосан мажлис давомида ўн тўртликлар гуруҳидан сўзга чиқишар, вакиллар эса тинглаб, баъзи пайтлари эҳтиросларни жунбушга келтирадиган нутқлар таъсирида йиғлашар эдилар. Асосан Афғонистондан келган собиқ муҳожирлар нутқлари қатнашувчиларда катта таассурот қолдирар эди Сўзга чиқувчи нотиклардан ҳеч қайсиси ўзларини таништирган эмас.

Большевикларнинг жосуслик хизмати ўз айғоқчилари орқали юқоридаги маълумотларни қўлга киритгач, шошилиш равишда ҳаракатнинг кенг ёйилишига қарши тадбирлар ишлаб чиқа бошлайдилар. 1931 йилнинг 19-мартидаги ҳисоботларига мувофиқ, улар ишлаб чиққан ва амалиётга жорий этаётган тадбирлари керакли натижаларни бераётганлиги ҳақида маълум қиладилар. Бу ҳисоботда жумладан шундай дейилади:

«Тадбирларимизнинг натижаси ҳақида»

Район ижроия комитетларининг қуролли гуруҳларга жойларда ўз қуролларини топшириш ва таслим бўлишлари ҳақидаги мурожаати натижасида гуруҳга қўшилган йигитлар орасида иккиланишлар кузатилмоқда. Лекин, баъзи реакцион кайфиятдаги йигитлар, «бу ҳали бошланиши, урушнинг зўри энди бўлади» қабалида жавоб беришмоқда.

Биз ҳам уларни огоҳлантириб таслим бўлмаганларга нисбатан репрессив методлардан фойдаланишимиз ҳақида таъкидламоқдамиз. Бундай тарғибот йигитларнинг гуруҳларни тарк этиб кетишида яхши натижа бериши мумкин.

Қуролли гуруҳга қўшилган йигитнинг оила аъзолари ва яқин қариндошларини гаров сифатида қамаш ҳам йигитларнинг гуруҳларни тарк этишида ҳамда шундай гуруҳларга қўшилишга мойил бўлган йигитларнинг олдини олиши мумкин. Миллий хусусият ва тоғли шароитда тарбия топган йигитлар психологиясини ҳисобга олган ҳолда, юқорида тилга олинган репрессив методлар тарғибини кучайтирмасдан, уларнинг гуруҳлар таркибидан чиқиб кетишларини тезлатиш учун даставвал юмшоқроқ мазмундаги муружаатларни кўпайтириш лозим.

Иброҳимбек қўшини таркибида қирққа яқин европа миллатига мансуб кишилар бўлиб, улар ўзларини «николаевчилар» деб атаб, уларнинг уч нафари нисбатан юқорироқ мавқега эга бўлиб, қўшиндаги обрўли кишилар атрофидадир. Қолганлари эса йигитлар таркибида бўлиб, уларнинг ҳеч қайсиси қуролга эга эмас».

IV-БОБ: Давр кўзгусида сиёсий жараёнлар таҳлили: тарихий-фалсафий аспект

1. Жараёнга алоқадор сиёсий воқеалар таҳлили

Сталинча синфий кураш назариясига кўра, социализм сари қадам ташлаётган ёш Советлар мамлакати учун асосий ички душман бой ва руҳонийлар деб эълон қилиниб, ушбу мезонларга яқинлашган шахслар кенг таъқиб қилина бошланади. Бутун мамлакат бўйлаб динга қарши атеистик кураш компанияси кенг қулоч ёяди. Руҳонийларнинг илғор қисми, яъни илғари большевикларга қарши бўлган кучлар билан ҳамкорлик қилган қатлами чет эл империализмининг агенти тамғаси остида уларга қарши репрессив методлардан усталик билан фойдаланилади. Мусулмонлар учун Ҳаж сафари айтиш мумкинки, тамоман таъқиқланади. Қулоқлаштириш сиёсати СССР бўйлаб кенг қулоч ёйган, ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раиси И.А.Зеленский Тошкентда 1930 йилнинг 18-январида бўлиб ўтган йиғилишда ўз маърузасининг асосий қисмини «Қулоқлар – баҳорги экин компаниясининг асосий душмани. Уни синф сифатида тугатамиз»,²⁹¹ - деб номлайди. Худудларда эса маҳаллий ҳокимият вакиллари ана шу директив кўрсатманинг ижросини тезлаштиради. Қулоқлаштириш сиёсати шароитида «...бой хўжаликлар билан бир қаторда ўртаҳол ва камбағаллар ҳам зўрлик билан кўчириб юборилди... Ота-боболаримиз диндорлиги учун ҳам, маъмурий талабларга эътироз билдиргани учун ҳам, шахсий

²⁹¹ Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари. Тошкент: Шарқ, 2001. Б. 38.

адовати учун ҳам қулоқ қилинганлар».²⁹² Большевиклар бой ва қулоқ деб таъқиб остига олаётган қатлам, аҳолининг илғор қатлами бўлиб, олим К.Абдуллаевнинг фикрига кўра уларнинг Афғонистонга ўтган қисми муҳожирларнинг биринчи тўлкинидан (яъни – 1925 йилгача ўтган муҳожирларга нисбатан) фарқли равишда Қатаған вилоятининг шаҳар худудларига ўрнашиб, ўша минтақа иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутганлар. Афғонистоннинг бошқа минтақаларига нисбатан Қатағанда ўша йигирманчи йилларнинг охирида қоракўлчилик, гиламчилик ва ҳатто пахтачилик компанияси ҳам фаолият кўрсата бошлаган.²⁹³

Большевикларнинг қулоқлар сиёсатини амалда қўллашдан асосий мақсади:

1. Мамлакат бўйлаб большевиклар ҳаракатини қўллаб-қувватламаган, асосан эски тузум тарафдорлари бўлиб, қуролли амалиётларга деярли алоқаси бўлмаган аҳоли қатламини жазолаш;

2. Жанубий ўлкаларда ҳали ҳам давом этаётган «босмачилик» ҳаракатининг моддий ва маънавий томирларига болта уриш;

3. Кенг қулоқ ёзаётган, лекин ҳали моддий асоси анча суст бўлган колхозлаштириш ҳаракатини қулоқлардан мусодара қилинган ер ва моллар ҳисобига мустаҳкамлаш. Албатта бундай сиёсат натижасида халқнинг муайян қатлами таъқибдан қочиб, Афғонистонга ўтиб кетади.

Ҳабибуллаҳон (Бачаи Сақо) ва инглизлар ўртасидаги муносабат. Омонуллоҳон ҳукмронлиги даврида Бачаи Сақо

²⁹² Аминова Р.Х. Коллективлаштириш-қашшоқлаштириш демак. //Шарқ юлдузи журнали, 1992. №12. Бет 186 .

²⁹³ См. Абдуллаев К.Н. Бухарская послереволюционная эмиграция. (К историографии проблемы). В кн. Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент: Фан, 1991. Стр.196.

давлат хазинасини ўғирлашдаги иштироки учун ҳукумат томонидан ўлимга ҳукм этилгач, Британия Ҳиндистонига қочиб кетиб, инглизлар билан алоқа боғлайди. Бу пайтда инглизлар Омонуллахоннинг ўрнига муносиб номзод ахтараётган эди. Инглизлар Омонуллахонга қарши дастлаб бошқа афғон уруғларини курашга ташлайдилар, бу уруғлар инглизлар истаган муваффақиятни қўлга киритавермагач ҳамда уларнинг бошида умумий бирлаштирувчи ҳарбий ёки сиёсий фигуранинг йўқлиги боис, инглизлар режаларига ўзгартириш киритишади. Бачаи Сақо аксарият мезонлар бўйича инглизлар талабига мос тушгач, унинг бошчилигида кўҳистонликлар олдинги планга сурилади. Бачаи Сақо Кобулни эгаллашдан олдин инглизлар билан ёзма шартнома тузиб, фақатгина Буюк Британия билан алоқаларни мустаҳкамлаш, Кобулдан Советлар элчихонасини чиқариб юбориш, хуллас, Англия билан Омонуллагача бўлган муносабатларни тиклаш мажбуриятини олади. Бунга жавобан Англия катта миқдорда субсидия, яъни ёрдам тариқасида маблағ ҳамда зарурий қурол-аслаҳа билан таъминлаш ваъдасини беради. Ҳатто Кобул тахтига ҳали чиқмасдан, Чорикордаги жанглarda Бачаи Сақо яралангач, Кобулдаги инглиз элчихонасидан врачлар келиб, унга тиббий ёрдам кўрсатиб, у энди дала кўмондони эмас, балки мамлакатнинг бўлғуси ҳукмдори, шу жиҳатдан ҳам ўзини жуда эҳтиёт қилиши лозимлиги яна бир бор эслатилади. Тахтни ҳали эгаллаб улгурмаган Бачаи Сақо, Кобулнинг Бағбара мавзесида жойлашган инглиз элчихонаси мудофааси ҳақида кайғуриб, дарров соқчиларни алмаштириб, ўзининг ишончли одамларини қўяди. Дастлаб инглизлар кўрсатмаси билан мамлакатни бошқаришга киришган Ҳабибуллаҳон, кейинчалик уларнинг йўриғига

амал қилмай қўйганлиги сабабли, яъни мамлакатни мустақил бошқаришга интиланлиги, хуллас, ҳукмдорлигининг дастлабки даврларидан бошлаб, Британия давлатининг қўлида қўғирчоқ бўлиб қолмасдан, мустақил ички ва ташқи сиёсат юргизишга интилгани боис ҳам нафақат мамлакат тахтидан, ҳатто ҳаётидан ҳам ажралади. Саид Олимхон ва Иброҳимбек билан ижобий муносабатда бўлган Ҳабибуллаҳон, уларни ҳам қўллаб-қувватлаш мақсадида, Иброҳимбекни мамлакат шимолига ташлашда жуда эҳтиёткорона сиёсат олиб боради, шу билан у СССР билан ҳам муносабатларнинг бутунлай салбий моҳият касб этишининг олдини олмоқчи бўлади. Ҳабибуллаҳон инглизлар ўйлаган, умид қилган одам бўлиб чиқавермагач, Британия ҳукумати кун тартибига Афғонистон тахти масаласини қўйиб, мамлакат тахтига муносиб номзод ахтара бошлайдилар. Номзод танлашда асосий мезон қилиб қуйидагилар олинади:

1. Инглизлар манфаатини биринчи ўринга қўядиган ҳамда Советлар давлатига қарши нафрати чексиз бўлиши;

2. Мамлакатда ички низоларни тезроқ баргараф эта оладиган, аҳоли томонидан етакчи сифатида эътироф этишга лойиқ бўлган ҳамда мана шу ҳурмат-эътиборни қозона оладиган шахс бўлиши;

3. Уруғлараро ички низолар кучайган бир шароитда ҳамда СССР ҳудудидан Афғонистон шимолига бир неча марта бостириб кирган қизил армия кучларининг, бундан кейин ҳам босқинчилик қилиш эҳтимоли йўқ эмаслиги ҳамда большевикларнинг Афғонистон шимолида ўз ғояларига ҳамоҳанг бир қўғирчоқ давлатни тузиш эҳтимоли ҳам йўқ эмаслиги, шунинг учун ҳам мамлакат ҳукмдори юқорида таъкидланган икки хусусиятдан ташқари ҳарбий

етақчилиқ маҳоратини ҳам ўзида мужассамлаштирган бўлиши лозим эди.

Худди шу мақсадда англизлар тахтдан қувилган Омонуллахоннинг укаси Иноятуллахонни топиб, у билан учрашиб, унинг олдига ўз талабларини кўяди, у ўз навбатида барча шартларни қабул қилади. Унда англизлар ўзлари истаган барча сифатларни кўрмасада, давлатчиликда ворисийлик анъаналарига мувофиқ, шунингдек, барча мезонларга мос номзоднинг йўқлиги боис уни ҳарбий тўнтариш тайёрлаш учун самолётда англиз Ҳиндистони худудида бўлган Пешоварга олиб келишади. Айти шу пайтда Ҳабибуллахон(Бачаи Сақо) чақириғи бўйича Нодирхон ҳам Афғонистонга ўтиш учун Пешоварга келган бўлади. Инглизлар Нодирни ҳам Ҳабибуллахонга қарши амалиётларда фойдаланиш учун унга ҳам эътибор бера бошлайди. Ҳарбий ва дипломатик миссияларда ишлаб, бу соҳаларда етарли тажриба орттириб улгурган устаси фаранг Нодир биринчи навбатда фармонбардор фигура, собиқ ҳарбий вазир ҳамда Афғонистон ташқи ваколатхонасининг Франциядаги собиқ бошлиғи сифатида тез орада англизларнинг ишончини қозона боради. Инглизлар ўзлари истаган мезонларнинг барчасини Нодир шахсида мужассам эканлигини кўради. Шундай қилиб, жараёнлар марказига Нодир чиқиб, Омонулланинг укаси Иноятуллахон англизларнинг истаги билан ушбу сиёсий ўйиндан чиқарилади ва Эронга чиқиб кетиши талаб этилади. У Эронга чиқарилиб юборилади. Шундай қилиб англизлар қозонида пиширилаётган ошни ейиш Нодирхонга насиб қилади.

Нодирхон ва англизлар. Омонуллахон ҳукмдорлиги даврида Нодирхон Афғонистоннинг Париждаги элчиси этиб

жўнатилади. Бир муддат элчи бўлиб ишлагач, қандайдир сабаблар билан вазифасини ташлаб, Францияда яшай бошлайди. Омонуллахон Европа бўйлаб саёҳатга чиққанда Парижда ҳам бўлиб, Нодирхонни учрашувга таклиф этади. Нодирхон ўз хавфсизлиги нуқтаи назаридан ҳар эҳтимолга қарши учрашувдан бош тортади. Шундай қилиб, Омонуллахон ва Нодирхон ўртасидаги ғараз ёрқин намоён бўла бошлайди.

Кобул тахтини Ҳабибуллахон(Бачаи Сақо) эгаллагач, ўзининг рақиби Омонуллахон билан салбий муносабатда бўлган ва Францияда яшаётган Нодирхонга бир юзу эллик минг рупия жўнатиб, уни Омонуллахонни қўллаб-қувватловчи кучларга қарши курашда фойланиш учун Кобулга чакиради. Нодирхон Ҳабибуллахон жўнатган пулларни олиб, Кобулга бориш учун Пешоварга келади ва у ерда анча тўхтаб қолади. Бу даврда Британия Ҳабибуллахоннинг олдига Афғонистондан барча давлатлар элчихонасини чиқариб, фақатгина Буюк Британия билан муносабатларни ривожлантириш талабини қўйган эди. Илгаридан келишилган режа бажарилиши учун инглизлар ўз элчисини Кобулдан чакириб оладилар, Франциянинг элчиси ҳам чикиб кетади. Кобулда Ҳабибуллахон билан дўстона алоқа ўрнатиб фақат совет, турк, немис ва яна бир қанча давлатлар элчихонаси қолган эдилар. Шу ва яна бошқа масалаларда Ҳабибуллахон Британиянинг илгаридан чизиб берган ҳамда буни қайта-қайта эслатиб, кўрсатаётган чизиғидан юрмасдан, мустақил сиёсат юргиза бошлайди. Инглизлар Ҳабибуллахон Буюк Британия манфаатларига зид ҳаракатлар қилаётганидан ғазабланиб, унга қарши кучларни йиғиб рағбатлантиради ва бундай кучнинг бошига Пешоварда бўлган Нодирхонни қўяди. Нодирхон афғон

уруғларини йиғиб, асли мешкобчи бўлган Бачаи Сақо афғон тахтига муносиб эмас, шиори остида англизлар ҳомийлигида мавжуд кучларни унга қарши йўналтиради. Шундай қилиб, Нодирхон тахтни эгаллагач, англизларнинг хоҳиш иродасига бўйсуниб, ҳокимиятни бошқаради. Ўз навбатида англизлар Нодирхонни ҳар томонлама қувватлаб туради. Иброҳимбекнинг таъкидлашича, «Нодиршоҳнинг вазири Шомахмуд бизга қарши олиб борган жанглардан бирида афғонларнинг йирик командирларидан бирини асирга олиб, сўроқ қилганимда, у қуролларнинг барчаси англизларники, патрон ва снарядлар билан ҳам Англия таъминлаб турганини айтиб, қурол-яроқ ва ўқ-дорилар Афғонистоннинг шимолига Кобулдан туяларда катта микдорда олиб келинаётганлигини айтган эди», дейди. Бундан ташқари Нодиршоҳ ҳокимияти Афғонистоннинг шимолида мавқеини мустаҳкамлагандан сўнг, большевиклар давлатига нисбатан буфер зона бўлган ушбу ҳудуд назорати диққат эътибордан четда қолмаслиги ҳамда назоратни кучайтириш учун англизларнинг кўрсатмаси билан Нодиршоҳ Ҳиротдан Майманагача ва Майманадан Мозори Шарифгача йўл қурилишини бошлаб юборади.

«Нодиршоҳ 1933 йилнинг 8 – ноябрида Афғонистон Садри Аъзами (Ҳукумат бошлиғи) шимолий минтақаларда сафарда эканлиги боис, Кобулдаги Ҳабибия билим юрти тугатувчиларига шахсан ўзи ҳужжат топшириш жараёнида Абдуҳолиқ исмли битирувчи томонидан отилади. Укаси – ҳарбий вазир Шомахмудхон томонидан қотил ўлдирилиб, Нодиршоҳнинг 19 яшар ўғли Зоҳиршоҳ мамлакат ҳукмдори этиб тайинланади».²⁹⁴

²⁹⁴ Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилди севвум. Техрон: Урфон, 1996. Саҳ. 619-6205. (дарий тилида)

Саид Олимхоннинг англизлар ва бошқа элчилар билан муносабати.

Саид Олимхон ва англизлар орасидаги муносабатга келсак, Совет ҳокимиятининг дастлабки кунларида, Саид Олимхон ҳали тахтда эканлигида Советларга қарши туркманлар мадади билан курашади. Бу пайтда англизлар курол-яроқ, патрон ва аскарлари билан Олимхонга ёрдамга келади. Улар кўплаб патрон, мингтача милтиқ Олимхонга совға қиладилар. Олимхон совғаларни олиб, Совет ҳокимиятига қарши ўз кучлари билан курашишини айтиб, туркманларга англизларни кузатиб қўйишларини буюради. Бу воқеадан сал ўтгач, Амир Олимхон ҳузурига англизлардан вакил келади, Саид Олимхон вакилни шахсан ўзи қабул қилиш иштиёқини билдирмагач, бундан норози бўлган вакил Бухорони тарк этади. Ушбу воқеа Бухоро-Британия муносабатларида ҳал қилувчи ўринни эгалламасада, лекин Британияни Бухоро билан жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлишини тақозо этади.

Саид Олимхон 1920 йилда Шарқий Бухорода эканлиги пайтида ёрдамга муҳтож бўлиб, англизларнинг мададига умид боғлайди ҳамда Буюк Британия қироли Георгу-Vга мактуб ёзиб, бу хат Қошғардаги Британия консулхонаси бошлиғи Эссертонга жўнатилади ва мактуб ўз навбатида Лондонга етиб боради. Саид Олимхон ушбу мактуб орқали Британия қиролидан давлат қарзи ҳисобига юз минг фунт стерлинг, 20 минг дона милтиқ, 30та тўп замбараклари билан ва 10та аэроплан зарурий жиҳозлари билан таъминланган ҳолда жўнатишни илтимос қилади. Шунингдек, Қоратегин орқали 2 минг куролланган солдат ҳам юбориши сўралади.²⁹⁵

²⁹⁵ Glenda Fraser. Basmashi-I. P. 49-55.

Большевиклар ҳокимияти ҳам ўз навбатида Шарқий Бухоро ва Британия Ҳиндистони орасида ўзаро алоқа қилиш мумкин бўлган ягона йўлни ёпиш мақсадида Помирга қизил аскарларнинг катта кучини ташлайди. Натижада Олимхон Британиядан ҳеч қандай ёрдам ололмайди. Ҳабибуллаҳон Кобул тахтини эгаллаган дастлабки кунлардан бошлаб, Саид Олимхон билан ижобий муносабатда бўлади. Шу билан бирга Саид Олимхон Англия ва Франция элчихонаси ходимлари ҳамда Кобулда фаолият олиб борувчи бошқа расмий кишилари билан қувғиндаги давлат бошлиғи сифатида фақат ўзи яқиндан алоқада бўлишга уриниб, бу учрашув ва суҳбатларга ўз атрофидаги кишиларнинг қатнашишини истамайди. Фақатгина Миллатлар Лигасига Кобулдан ўзи чиқиб кетиши мумкин эмаслиги боис Юсуфбой Муқимбоевдан фойдаланади.

Иброҳимбекнинг Кобулда, Саид Олимхон ҳузурида эканлигида ҳам, Қалъаи Фотуга ташриф буюрган чет эл давлатлари элчилари Ироҳимбек билан танишиб, асл вазият ва кейинги режаларни унинг ўзидан эшитишни исташларини айтишсада, Саид Олимхон Иброҳимбек унинг мулозими эканлигини, у топширган ҳар қандай топшириқни сўзсиз бажаришини айтиб, у ҳақда қизиққан барча саволларга ўзи жавоб беришга қодирлигини изҳор этади. Гарчи Британия 1921-1924 йиллар давомида большевикларга қарши Саид Олимхонни қисман қўллаган бўлсада, кейинги йилларда минтақада большевиклар таъсирининг кучайиб бораётгани, Советлар томонидан миллий-худудий чегараланиш ўтказилиб, маҳаллий аҳолини ҳокимият ишларига кенг миқёсда жалб қилишлари Британиянинг умид алангаларини пасайтира бориб, Бухоро масаласида фақатгина ҳайбаракаллачилик йўлини тутади. Яъни Британиянинг

бухоролик кўрбошиларни кўллаб-қувватлаши декларатив характерга эга бўлиб, амалий асосларга эга бўлмайди.²⁹⁶

Шу билан бир қаторда Британия ҳаракат марказидаги ҳарбий сиймоларнинг муваффақиятсизликка учраб Афғонистонга ўтганларидан сўнг Саид Олимхон билан муносабатларни минималлаштира бориб, қуролли ҳаракатларнинг реал натижаларидан умид уза бошлайди. Шу боис, натижаси мавҳум бўлган Бухоро масаласини кейинги планга қолдириб, олдинги ўринга натижаси нисбатан реалроқ бўлган Афғонистон масаласини қўяди. Натижада Афғонистон шимолидаги вазиятни ўз қўлига олиш борасида Нодирхонга кўрсатма берилиб, ҳарбий техника ва қурол-яроқ масаласида кўмаклашишларини таъкидлашади.

Миллатлар Лигасига Меморандум. Юсуфбой Муқимбоев қоракўл савдоси соҳасида яхши мутахассис сифатида Европа мамлакатлари бўйлаб савдогарлик фаолияти билан шуғулланиб юрган пайтида эски таниши бўлган бухоролик йирик бир савдогар орқали Миллатлар Лигаси ходимаси бўлиб ишлаётган, Николай Романов даврида оқпошшонинг вакили сифатида Амир Олимхоннинг Петербургдаги қароргоҳида фаолият олиб бориб, бухоролик аъёнлар билан яхши таниш ҳамда Саид Олимхон шахсига нисбатан ижобий кайфиятда бўлган бу аёл Юсуфбой Муқимбоевга ушбу ташкилотнинг мажлисларига қатнашиш имкониятини яратиб беради. Миллатлар Лигаси мажлисларидан бирида Бухоро республикаси Марказий Ижроия қўмитаси собиқ раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев ўзи ва унинг атрофидаги

²⁹⁶ Бу ҳақда собиқ совет чекисти Георгий Агабеков ҳам ўз асарида Англия ҳукумати ва Бухоролик кўрбошилар орасида ёрдам ҳақидаги расмий шартномани қўлга киритишга қанчалик интилмасин бу нарса топилмаганлигини айтади. Бу ҳақда қараңг: Агабеков Г. Секретные миссии. Москва. Терра-Книжный клуб. 1998. Стр. 129-130.

одамлар Ўрта Осиёда истиқомат қилувчи халқларнинг вакили эканлигини, Олимхон ҳам большевиклар сингари халқ манфаатини кўзламаслигини, улар бари халқни эзувчи, зулмкор эканлигини айтиб Ўрта Осиё халқлари, жумладан яхудий ва руслар номидан ҳам ёзилган ҳамда минглаб имзолар йиғилган Декларацияни ўқиб беради. Ушбу йиғилишда иштирок этаётган Юсуфбой Муқимбоев ҳам сўзга чиқиб, фақатгина Саид Олимхон Бухоро тахтининг ҳақиқий эгаси эканлигини айтади. Сўнг яна Усмон Хўжа сўз олиб Бухоро халқи ҳеч қачон Олимхоннинг ҳокимиятга келишини хоҳламаслигини, Олимхон ҳам большевиклар сингари халқни эзишдан манфаатдор эканлигини айтиб, Ю. Муқимбоевни бундай мажлисларда қатнашишга ваколоти йўқ деган мазмунда нутқини тугатади. Бу воқеалардан сўнг Юсуфбой Муқимбоев Кобулга қайтиб Олимхонга юқоридаги воқеа ҳақида ҳисобот беради ҳамда улар ҳам Бухоро халқи ва муҳожирлар номидан худди шу тахлитда баённома тайёрлашиб, бу ҳужжат Миллатлар Лигасининг ходимаси кўмагида Меморандум моҳиятини касб этади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, Юсуфбой Муқимбоев ўзининг савдогарлик ва вакиллик фаолияти билан Европа мамлакатларида, жумладан Парижда бўлган пайтидан Омонуллахондан норози бўлиб юрган Нодирхон билан бир неча марта учрашиб, Омонуллахоннинг Олимхон ва унинг атрофидагилар билан ҳам муносабатлари жуда илиқ эмаслиги боис, қарашлар ва манфаатлар мос келиб, ўзаро яқинлашиб қоладилар. Шу сабабли Нодирхон Кобул тахтига чиққач уларнинг муносабатлари ижобий бўлади.

Қалъаи Фотуда Олимхон атрофидагилар. Олимхоннинг атрофидаги одамлар 1921-22 йилларда уч юз кишини ташкил этган бўлса, кейинчалик, бир қисми яна қайтиб

Бухорога келишади, бир қисми Шарқ мамлакатларига тарқалиб кетишади. 1927-28 йилларга келиб Олимхоннинг атрофида ўнча одам қолиб, қўлидан иш келувчилари ўттиз ёшлар атрофида бўлган Юсуфбой Муқимбоев – Саид Олимхоннинг Миллатлар Лигасидаги вакили билан Исмоил Девонбеги – Олимхоннинг Пешовардаги савдо палатаси вакили эдилар. Улар ҳам Кобулга келишиб, Олимхонга ҳисобот бериб турганликларига қарамай, Пешоварда яшаганлар. Юқоридаги икки кишидан ташқари Олимхон атрофида қуйидаги ишбилармон кишилар фаолият олиб борганлар: Аъзамхўжа – 50 ёшлар атрофида; Мирфаттоҳбек – 50 ёшлар атрофида (Афғонистон шимолига Саид Олимхоннинг Иброҳимбекни Кобулга келишини талаб этувчи мактубини олиб келган киши); Искандарбек – 50 ёшлар атрофида бўлиб, Мухаммад Муродбек девонбегининг ўғли; Абдуллабек – 50 ёшлар атрофида бўлиб унинг отаси афғон бўлсада, ўзи Бухорода туғилган эди. Булардан ташқари Олимхоннинг бир қанча маслаҳатчилари унинг атрофида бўлганлар. Чунончи Аҳмадбек эшикоғабоши, Ёвқочди додхоҳ, Мирзаи Калон (Бош котиб). Улар ўша XX-аср ўттизинчи йилларида 60-70 ёшлар атрофида бўлиб, барчаси Пешовар орқали Ҳаж сафарида бўлишган. Булардан ташқари етмиш беш ёшли, бухоролик Жаҳонгир Иноқ ҳам Қалъаи Фотуда яшаб, Олимхоннинг энг яқинларидан бири сифатида у билан доимо шахмат ўйнаган. Давлатободда яшовчи Латиф Девонбеги ҳам Олимхоннинг яқин одамларидан бўлган.

Саид Олимхоннинг умрининг сўнгги йилларида уч хотини бўлиб, бири бухоролик Биби Хурсанд, иккинчиси

ҳисорлик Мамлакатжон, учинчиси тутқовуллик²⁹⁷ Саъба эдилар.

2. Афғонистонда муҳожирлар ҳамда уларнинг регионал таркиби: этнотарихий аспект

Муҳожирлар мазмун моҳияти жиҳатидан сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий сабабларга кўра ўзга муҳит ва ўзга жамиятда яшаётган аҳоли қатламидир. Муҳожирларнинг жамиятга интеграциялашувида дин, тил ва урф-одат муҳим роль ўйнайди. Мана шу уч мезоннинг умумийлиги муҳожирларнинг янги жамиятга адаптациялашув жараёнини тезлатиб фаол интеграциялашувини таъминлайди. Агар муҳожир қатлам билан жамиятнинг доимий аъзолари орасида дин (шу жумладан мазҳаб ҳам), тил, урф-одат масаласида фарқиятлар кўзга ташланса муҳожирлик давридаги депрессив²⁹⁸ жараён ўнлаб йилларга чўзилиши мумкин. XX асрнинг 20-30 йилларида Туркистон минтақасидан Афғонистонга ўтган муҳожирларга нисбатан юқоридаги мезонни ишлатиб бўлмайди, чунки:

1. Октябрь инқилобига қадар Афғонистон билан Бухоро, Қўқон ва Хоразм давлатлари орасида савдо-иқтисодий алоқалар мустаҳкам бўлиб, айниқса Афғонистоннинг Шимолий минтақаси билан ўзаро алоқалар яхши ривожланган эди.

2. Алоқаларнинг ижобий моҳият касб этганлиги – этногенетик илдизнинг яхлитлигига, ягона миллат

²⁹⁷ Тутқовул – Тожикистоннинг жанубий-шарқий қисмида жойлашган Норак шаҳри яқинидаги қадимий қишлоқ. Бу ерда ўрта асрларга оид маданият намуналарини ўзида мужассам этувчи Ҳисор маданиятига оид ёдгорликлар топилган бўлиб, 1972 йили Норак сув омбори қурилгач, ушбу қишлоқ сув омбори тагида қолган.

²⁹⁸ Депрессия - ижтимоий-психологик мослашув жараёни.

компонентларини ташкил этганликларига, яъни Амударёнинг ҳар икки томонида ҳам туркий ва тожик халқларининг муқим яшаб келаётганликлари, демак маданий-маънавий белгиларининг умумийлигига бориб тақалади.

Албатта, муҳожирларнинг маҳаллий ўзбек ва тожиклар билан алоқалари ижобий бўлган, лекин афғон уруғлари ва ҳазоралар билан муаммолар бўлиб, ушбу муаммолар Нодирхон ҳокимият тепасига келгандан сўнг қуролли хусусият касб этган. Шу жиҳатдан ҳам Нодирхон ҳукумати муҳожирларга нисбатан реакцион сиёсат юргизган. Шундай сиёсат 1950 йилларгача давом этган. Ундан сўнг муҳожир оилалардан ҳам афғон армиясига аскарлар олина бошлангач, муҳожирларга нисбатан сиёсат ҳам ўзгара борган. Масала моҳиятига ҳамда уни вужудга келтирган объектив шарт-шароитларга эътибор қаратадиган бўлсак:

1. Октябрь инқилобидан сўнг қизил армиянинг босқини туфайли маҳаллий аҳоли қочоқ сифатида ўз истиқомат ҳудудларини тарк этиб, ижтимоий-маданий омиллари муштарак бўлган Афғонистонга хижрат этиб, муҳожир сифатида жойлашадилар, айниқса ушбу ҳаракат Саид Олимхоннинг Шарқий Бухорони ҳам тарк этиб, Афғонистонга ўтгач, оммавий равишда бошланади. Бу муҳожирлик ҳаракатидаги биринчи босқич эди.

2. 1924-1925 йиллардаги қурғокчилик туфайли вужудга келган очарчилик, бунинг устига қизил армиянинг ҳамда унга қарши кучларнинг аҳолига озик-овқат жиҳатидан моддий база сифатидаги талончилик муносабати муҳожирлар оқимининг иккинчи босқичини вужудга келтирди.

3. 1929-1930 йиллардаги Совет ҳокимиятининг кулоқлаштириш сиёсати натижасида ўзига тўқ оилаларга зуғум ўтказиб, Сибирь ва Шимолий Қозоғистон ўлкаларига сургун қилиш усули аҳолининг кўплаб Афғонистон ҳудудига кўчишига туртки бўлди. Бу муҳожирлик ҳаракатидаги учинчи босқич эди. Бу босқич 1938-йилларгача давом этиб, Совет ҳукуматининг репрессив сиёсатидан азият чеккан баъзи оилалар ушбу йилларда ҳам муҳожир сифатида ватанни тарк этишган эдилар, яъни: «...янги ижтимоий тузум таъқибига учраган кишилар Афғонистонни ўзларининг вақтинчалик ватанларига айлантирган эдилар... Улар қайтиб келиш умиди билан кетган эдилар. Уларнинг бу умиди, афсуски, умидлигича қолиб кетаверди».²⁹⁹ Улардаги мана шу Ватанга қайтиш умиди ўзлигини сақлаб қолишлари учун маънавий асос бўлди.³⁰⁰

Шундай қилиб дини, мазҳаби,³⁰¹ аксарият ҳолларда тили, маданияти яқин бўлган қўшни Афғонистонга юз минглаб хўжаликлар ўтиб кетиб, баъзилари қайтган бўлсаларда, аксарияти ўша ҳудудларда қолиб кетдилар.

1920-30 йиллардаги воқеаларни таҳлил этишда Афғонистондаги сиёсий вазият ҳамда муҳожирлар омили асосий ўрин эгаллайди, яъни:

1. Муҳожирлик ҳаракатининг биринчи босқичида Шарқий Бухоро аҳолисининг тўртдан бир қисми

²⁹⁹ Жўракул Ажиб. Сўнмас садолар. Душанбе: Нафосат, 2005. Б. 100.

³⁰⁰ Ушбу давр оғзаки ижодида қуйидаги тўртлик характерлидир: Ақ тарбуз, ала тарбуз,

Бизем сувдан вўтемиз.

Ҳич ғам жеменг қавмлар

Ватанимизга кетемиз.

³⁰¹ Ҳазоралардан ташқари Афғонистоннинг барча халқи ислом динининг суннийлик мазҳаби вакиллари дирлар. Ҳазоралар шиа мазҳаби вакиллари.

Амударёдан ўтиб, Афғонистон шимолига жойлашиб, улар асосий миграцион қатлам сифатида Афғонистонга демографик жараёнларни тубдан ўзгартириши билан бир қаторда, большевиклар даъвогарлик қилаётган ҳудуд, яъни Ўрта Осиёдаги кейинги ҳарбий-сиёсий жараёнларнинг ривожига ҳам ўзига хос равишда таъсир этдилар.

2. Афғонистон Бухоро давлати билан мавжуд эски анъаналарга содиқ қолган ҳолда ҳамда ўз ҳудудларига яқинлашиб келиб, хавф солиш эҳтимолини туғдираётган большевикларни орқага улоқтирилишига умид боғлаб, доимо таҳдид солиб турган Россия билан Афғонистон ўртасидаги буфер зона, яъни Бухоро давлатини сақлаб қолишга интилиб, 1924 йилгача кам миқдорда бўлсада, Саид Олимхонга қарашли кучларга бақадри имкон ёрдам беришга интилади.

3. 1920-30 йилларда миллий зиёлилар, жадидлар жумладан ёш бухороликлар, ёш хиваликларнинг ҳам асосий қисми Афғонистон ҳудудига ўтиб, кейин уларнинг муайян қисми Афғонистон орқали Туркия, Арабистон, Эрон, Британия Ҳиндистонининг Пешовар минтақаси(бугунги Покистон)га, баъзилари эса Европага тарқалишади.

4. Афғонистон шимолидаги муҳожирларнинг қуролли вакиллари 1930 йилда мамлакат сиёсий-ҳарбий ҳаётида муҳим ўрин тутиб, Иброҳимбек бошчилигида Қатаған-Бадахшон ҳудудларида³⁰² ўз миллий давлатчиликларини тузиш мақсадида қатор зафарли амалиётлар олиб бориб, маълум ҳудудларни вақтинча бўлсада, ўз тасарруфларига киргизиб, ўз бошқарув усуллари жорий этадилар.

Хуллас, масаланинг мавзуга алоқадор жиҳати шундан иборатки, Иброҳимбекка алоқадор воқеа ва ҳодисаларнинг

³⁰² Афғонистоннинг Шимолий қисми.

кейинги ривожини муҳожирлар омилисиз тасаввур этиш ғайриимкондир. Албатта, Совет тарихшунослиги ўша давр воқеаларини акс эттиришда муҳожирларни Ўрта Осиё аксилинқилобий кучларининг хорижий базаси сифатида талқин этиб, Ўрта Осиёда сиёсий-ҳарбий вазиятни беқарорлаштиришдан манфаатдор бўлган колониал давлатлар, асосан Британиянинг йўл-йўриги ва кўрсатмаларидан чиқа олмайдиган манкуртлар, муҳожир зиёлиларни эса ватанфурушлар сифатида таҳқирлади. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, XX асрнинг 80 йилларигача большевиклар инқилобидан сўнг ўз ҳудудларини тарк этган муҳожирлар ҳақида илмий ва публицистик қарашларга нисбатан 80 йиллардан сўнг собиқ Совет ва хорижий даврий ва илмий нашрларида кенг пайдо бўлиб, ўша давр воқеаларига муносабат билдиришда ўзига хос аҳамият касб эта бошлади, бунинг сабаби:

1. XX аср 70 йилларининг охирида Совет ҳарбий кучлари XX асрнинг 30 йилларида амалга ошира олмаган ғояларини, амалиётда синаб кўришга уринишлари ва бунинг натижасида матбуотда XX асрнинг 30-ва 80 йиллари воқеаларининг тарихий параллеллик жиҳатларини таққословчи илмий ва публицистик мақолаларнинг пайдо бўлиши;

2. XX асрнинг 30 йилларида Афғонистон ҳудудида ҳам большевиклар кучларига қарши, асосан Иброҳимбек бошчилигидаги муҳожирлар турганлиги муаммога бағишланган даврий нашрлар тўлқинларида юзага қалқиб чиқа бошлаши;

3. Биринчи давр, яъни XX асрнинг 30 йиллар тажрибасидан келиб чиқиб, 80 йиллардаги Совет кўшинларининг ҳам Афғонистондаги амалиёти келажаги

мавҳумлигининг етакчи олимлар томонидан хулосаланиши эди.

Шундай қилиб, масала моҳиятидан унинг тарихий илдизи сари юз бурадиган бўлсак, 1920-30 йилларда Афғонистондаги муҳожирлар Ҳиротдан тортиб чегара бўйлаб жойлашган бўлиб, уларнинг ичида миқдор жиҳатидан энг катта гуруҳ - бу туркман муҳожирлари эди.

Ўзбек ва қозоқ муҳожирлари (Афғонистоннинг маҳаллий ўзбеклари бу ҳисобга кирмайди) миқдор жиҳатдан анча кам бўлиб, Иброҳимбек билан Совет тупроғига ўтган тахминан тўққиз мингдан ташқари, ўша ҳудудда қолганлари ўн минг хўжаликни ташкил этган. Буларга лақайлар, дўрманлар, кўнғиротлар, қарлуқлар, тозлар ва қозоқлар³⁰³ киради. Улар қуйидаги ҳудудларда жойлашганлар:

1. Кўнғиротлар - Мозори Шариф, Оқтепа, Гуртепа, Жанариқ ва Чордарада бўлиб, улар ўша даврда бир минг беш юз хўжаликни ташкил этганлар, бошлиқлари Ўтанбек ва Полвонхўжа эди;

2. Лақайлар - Чал, Банги ва Сиёбда бўлиб, уларнинг бошлиғи сифатида Иброҳимбек кетгач, Домулла Эгамберди қолган;

3. Дўрманлар - Айлобод ва Қалъаи Золда. Бошлиқлари - Мулла Тўракул;

4. Кўлоблик қарлуқлар - Рустокда. Бошлиқлари Абдуқодир тўксабо;

5. Қатағанлар - Хонобод яқинидаги Хўжа Илғор ва Толиқонда. Уларнинг элат бошлиқлари - Соҳибназар

³⁰³ Қозоқ муҳожирлари менталитетнинг умумийлиги, жумладан лингвистик жиҳатдан ҳам қипчоқ шеvasи гуруҳини ташкил этувчи ўзбек элатлари билан тилнинг ҳам яқинлиги боис, доимо ўзбеклар билан бирбовур бўлиб яшаб, ҳарбий амалиётларда ҳам биргаликда иштирок этиб келган.

эшикоғабоши, Сафармет тўқсабо. Толиқонда Кўчер тўқсабо ва Ўсер мирохур.

6. Қозоқлар - Имом Соҳиб ва Мозори Шариф атрофида. Бошлиқлари - Имом Соҳибда - Мулла Хожамқул, Мозори Шарифда - Тилевжан мирохур.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Г.Агабековнинг таъкидлашича расмий Москва Шимолий Афғонистондаги муҳожирлар фаолиятини ҳам ўз диққат марказидан ташқарида қолишини истамай, катта миқдордаги пуллар эвазига гумашталари, маҳаллий аҳоли ва муҳожирлар ичидан ҳам ёлланган кимсалар томонидан маълумот олиб туришга ҳаракат қилиб, потенциал кучлар имкониятини минималлаштиришга интилан.³⁰⁴

Ҳабибуллахон тахтдан ағдарилгач, Нодирхон ҳокимият тепасига келгандан сўнг Афғонистонга Совет ҳокимиятининг қулоқлаштириш сиёсати туфайли маҳаллий бой ва уламоларга қарши таъқибдан қочиб, кўплаб ўзбеклар ва тожиклар ўта бошлайдилар. Уларнинг уруғ бошлиқлари: Мирза Назар,³⁰⁵ Азим Марқа, Мулла Менглибой,³⁰⁶ Гаффор, Ҳасан Курдек, Гулмирза хожи, Мансурқул,³⁰⁷ Дувана, Мулла Эшонқул, Мулла Зиёвуддин, Кўген тўқсабо,³⁰⁸ Мулла Рустам, Мулла Норбой,³⁰⁹ Мулла Зокир, Комил,³¹⁰ Одина

³⁰⁴ Бу ҳақда қаранг: Агабеков Г. Секретный террор. Москва: Терра-Книжный клуб, 1998. Стр. 123-130.

³⁰⁵ Мирза Назар кейинчалик Советлар ҳудудига Иброҳимбекдан олдин Давлатмандбийнинг ўғли Усмонқул кўрбоши гуруҳи билан бирга ўтади.

³⁰⁶ Мулла Менглибой - Иброҳимбек билан бирга Советлар ҳудудига ўтади ҳамда бекнинг энг газер (ботир) кўрбошиларидан бири бўлади.

³⁰⁷ Гулмирза хожи ва Мансурқул лақайларнинг қизилбой уруғининг бошлиқлари эди, улар Иброҳимбек билан Советлар ҳудудига ўтгач, иккаласи Иброҳимбек томонидан махсус ваколат асосида ўз уруғдошлари ҳузурига жўнатилади.

³⁰⁸ Кўген тўқсабо Кенжаев – Тожикистонга ўтгач Иброҳимбек ёнидаги фаол кўрбошилардан бири эди.

³⁰⁹ Мулла Норбой – Ўтанбек билан биргаликда Афғонистонда қолади.

³¹⁰ Мулла Зокир ва Комил Советлар ҳудудига ўтади ва кўрбошилиқ қилади.

тўқсабо, Мусурмонкул, Хусейн командир, Рўзибой, Мулла Мустафакул, Шохасан, Мулла Райимкул ва ҳоказо. Уларнинг ҳар қайсиси Афғонистонга камида ўн беш-йигирма кишидан иборат гуруҳ билан ўтиб, уларнинг бир қисми Иброҳимбекка кўшилиб, Нодирхон режимига қарши курашларда фаол иштирок этиб, кейинчалик Иброҳимбек билан Советлар ҳудудига ўтган бўлсалар, қолган қисми Афғонистон шимолида муҳожир сифатида қолиб кетадилар.

Иброҳимбекнинг Шимолий Афғонистондаги фаолияти давомида нафақат муҳожирликдаги ўзбеклар, балки маҳаллий ўзбек ва тожиклар ҳам унинг атрофида жипслашиб, сиёсий ва ҳарбий етакчи сифатида тан оладилар ҳамда тартибсиз афғон қабилаларининг ҳужумидан кўнгиладирган халқ ўз халоскорлари сифатида падар-пай ҳарбий муваффақиятларни қўлга киритаётган Иброҳимбекни ўз раҳнамолари сифатида эътиборга лойиқ деб ҳисоблайдилар.

Иброҳимбек Совет тупроғига ўтгандан сўнг, муҳожирлар умумий раҳбарга эга бўлмай, ҳар бир этник бирлик мустақил амал қилувчи ўз бошлиғига эга бўлган. Иброҳимбекнинг гувоҳлик беришича, 1931 йил 25-26 ёшларда бўлган Ўтанбек, сал ҳаётий тажриба ортиргач, ўзбек муҳожирларига умумий раҳнамо бўлиши мумкин эди.

Ўша даврда муҳожирликдаги ўзбекларда мавжуд бўлган турли хилдаги курулларнинг умумий миқдори тахминан мингтани ташкил этиб, уларнинг кўпчилиги афғонлар билан бўлган жангларда ўлжа олинган. Шундай жангларнинг бирида Иброҳимбек лашкарлари томонидан икки пулемёт ва Ўтанбек гуруҳи томонидан битта замбарак ҳам ўлжа олинган бўлиб, улар душман кўлига тушиб қолмаслик учун Толиқон атрофига кўмилган бўлади.

Булардан ташқари XX асрнинг ўттизинчи йилларидан

кейин ҳам аҳолининг Афғонистонга муҳожир сифатида ўтиш хавфи сақланиб қолади. Булар фарғоналик, самарқандлик, бухоролик, жумладан қаршилиқ, ғузорлик, бойсунлик аҳоли ва Тошкент атрофидан ўзига тўқ қозоқлар бўлиб, ҳукумат томонидан ўзларини кулоқ қилиб, мол-мулклари шафқатсиз мусодара қилинаётган эди. Улар Кўлоб музофотига йиғилиб, куз пайтида дарёда сув камайиб, ўтиш учун кечалари узун бўлган шароитда, чорва-моллари билан дарёдан ўтар эдилар. Ўзига тўқ одамларнинг оммавий кетаётганини кўрган камбағаллар ҳам қандайдир бир фалокатнинг яқинлашиб келаётганини ҳис этиб, улар ҳам кетишнинг пайдан бўлардилар. Кетишнинг асосий сабаблари: ўзига тўқ одамларнинг кулоқ сифатида Сибирга сургун қилиниши ҳамда мол-мулклари мусодара этилиши бўлса, шу билан бир пайтда солиқларнинг юқорилиги эди. Ўша пайтлари Афғонистон ҳукумати муҳожирлардан етти йил давомида ҳеч қандай солиқ олмайди, барча солиқлардан кечилади,³¹¹ деган гап ҳам аҳолининг оммавий кўчишига сабаб бўлганлиги табиий. Лекин Шимолий Афғонистондаги маҳаллий ҳукумат муҳожирлардан барча солиқларни ундиришга ҳаракат қилган.

Бухоролик муҳожирларнинг ишбилармон ва таъсирли қатлами вакиллари XX асрнинг ўттизинчи йилларида қуйидагилар бўлган. Судур унвони билан машҳур, асли Бухоро шахридан, жуда бадавлат, олтмиш ёшлар атрофида бўлиб, тери савдоси билан шуғулланган; Саид Олимхоннинг тоғаси Саидбек Иноқ, кейинчалик Парвоначи. У 1925-1926

³¹¹ Ҳақиқатан ҳам Омонуллахон даврида большевиклар эгаллаган ҳудудлардан ўтган мусулмонларга дастлаб етти йил давомида барча солиқлардан озод-«бахшиш» қилиш жорий қилинади. Муҳожирларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Саид Олимхоннинг Хонободда доимий вакили ҳам фаолият кўрсатади. Лекин, шунга қарамаздан маҳаллий ҳокимият ва тартибсиз афғон қабилалари муҳожирларга паст назар билан қарайдилар.

йилларда Хонободда Олимхоннинг муҳожирлар муаммоларини мувофиқлаштирувчи вакили бўлиб, 1926 йилда вафот этади. Саидбек Парвоначининг ўрнига унинг ўғли тайинланиб, у ҳам 1928 йилда вафот этади. Шундан сўнг Афғонистондаги сиёсий инқироз туфайли мамлакат шимолида Олимхоннинг ҳеч қандай вакили фаолият кўрсатмайди. Бухоролик Абдулҳафиз парвоначининг укаси Абдулғани ҳам шимолда савдогарлик билан шуғулланиб, етарлича сармоёга эга бўлган. Шунингдек, асли Шарқий бухоролик, миллати тожик, 36-38 ёшлар атрофида бўлган Мулла Худойберди ҳам тери савдоси билан шуғулланиб, Хонободда катта саройи бўлган ҳамда Иброҳимбек кўшинини баъзан моддий жихатдан таъминлаб турган. Олтмиш ёшлар атрофида бўлган, бухоролик Латиф Девонбеги ҳам Давлатободда яшаб, савдогарлик билан шуғулланган. Савдо-молиявий амалиётлар юзасидан Андхўйда истиқомат қилувчи туркманлар билан мустаҳкам алоқага эга бўлган.

Мозори Шарифда Самарқандлик муҳожирлардан Абдулҳамид, унинг ўғли Абдурашид бойваччалар ҳам қоракўл савдоси бўйича Пешовар билан мустаҳкам алоқалари бўлиб, улар гоҳ Мозори Шарифда, гоҳ Пешоварда яшашган. Лекин уларнинг Советлар худудида ҳам, Афғонистон шимолида ҳам ўз одамлари бўлган. Омонуллахон ҳукмронлиги даврида ҳар иккаласи ҳам Мозори Шарифда яшаган. Ҳабибуллахон тахтни эгаллагач, шимолда Фулом Набихон ва Саид Ҳусейнлар томонидан бир неча тўқнашувлар бўлиб, аҳолининг савдо-иқтисодий фаолиятлари учун ҳам имкониятлар чеклангач, ота-бола доимий яшаш учун Пешоварга кетишади. Абдурашид бойваччанинг бир оиласи Самарқандда қолган бўлиб, ўзи

Афғонистон ва Пешоварда кўзга кўринган йирик савдогарлардан бўлган. Пешовар ва Мозори Шариф орасидаги сафарларда Абдурашид Кобулда Олимхон ҳузурида бўлиб, у билан ижобий муносабатда бўлган. Муқимбой Юсуфбоев билан ҳам унинг муносабатлари яхши бўлган. Абдурашид бойваччанинг Мозори Шарифда иш юритувчиси Абдулҳамид исмли киши бўлиб, у Совет ҳудудидан Афғонистонга ўтувчи кўплаб муҳожирлар учун бошпана берган.

Бухоролик муҳожирларнинг ичида Абдураззоқ жевачи³¹² ҳам алоҳида ўрин тутиб, дастлаб Афғонистонда, сўнгра Пешоварда яшаб, Ҳаж сафарига борувчи барча ватандошларга Пешоварда мадад кўрсатишга ҳаракат қилган. Шунингдек, Абдураззоқ жевачининг дўсти, шахрисабзлик кенагаслардан, ўттиз ёшлар атрофидаги Абдусаттор исмли шахс ҳам бўлиб, у Пешовардаги Исмоил Девонбегининг тижорат соҳасидаги шериги сифатида фаолият кўрсатиб, Ҳажга борувчи ватандошларни қўллаб-қувватлашга интиланган.

Пешоварда Абдураззоқ жевачи билан бирга фаолият олиб борувчи, ўттиз ёшлар атрофида, асли қаршилик - Мирза Аҳмад ҳам ўша давр муҳожирлари даврасида машҳур бўлган.³¹³ Булардан ташқари Абдураззоқнинг

³¹² Абдураззоқ 1923-1924 йилларда Иброҳимбекнинг ҳузурида ҳам бир неча маротаба бўлган.

³¹³ Мирза Аҳмад дастлаб Совет ҳокимияти хизматида бўлган бўлсада, «босмачилар» билан алоқада бўлганлиги сабабли большевиклар томонидан таъқибга олинган, 1926 йилда Кобулга ўтади ҳамда Олимхон ҳузурида мирза бўлиб ишлаб бошлайди. 1930 йилларда Иброҳимбекнинг Советлар ҳудудига большевикларга қарши уруш учун ўтиши ҳақидаги овозлар тарқалган, Мирза Аҳмад ҳам келиб Иброҳимбекка кўшилмоқчи бўлади. Яхши хаттот бўлганлиги сабабли Олимхон ижозат бермайди. Лекин пайт пойлаб Қалъаи Фотудан чиқиб, шимолий йўналиш бўйлаб йўлга чиқади. Шу пайтда Ҳабибуллаҳон тахтдан ағдарилиб, Афғонистон бўйлаб сиёсий-ҳарбий тартибсизликлар бошланади. Мирза Аҳмад шимолга келолмасдан Пешоварга чиқиб

муҳожирлардан иборат яна бир-қанча одамлари бўлган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, миқдор жиҳатидан йирикроқ бўлган туркман муҳожирлари Афғонистон бўйлаб қуйидагича жойлашганлар: Жунаидхон бошлиқ туркманлар Ҳиротда, унинг куёви, яъни сардор ўз гуруҳи билан Майманада. Ҳиротдан Майманагача бўлган ҳудудда жойлашган туркманлар Жунаидхонга бўйсуниб, улар Марв, Ашхобод ва Чоржўйдандирлар. Жунаидхонга қарашли туркманларнинг миқдори Афғонистонда тахминан қирқ минг хўжалик бўлган. Андхўй, Шибирғон ва Ахчидан Хонободгача бўлган масофада эса Карки, Жиликўл ва Келифдан борган муҳожир туркманлар жойлашган бўлиб, уларнинг барчаси ўз сардорига, яъни кўрбошисига эгадир. Уларнинг барчасининг бошлиғи Эшон Халифа бўлиб, бу туркманлар тахминан олтмиш минг хўжаликни ташкил этган. Жунаидхон ҳам Эшон Халифанинг обрўсини тан олиб, у зотни муҳожирликдаги барча туркманларнинг диний раҳнамоси сифатида эътироф этган.

Туркманларда етарли миқдорда қурол-яроқ мавжуд бўлиб, Жунаидхоннинг қўшинида пулемётлар ва замбараклар бўлган. Фақатгина Андхўй, Шибирғон ва Ахчидаги туркманларда ўн минггача, асосан уч калибрли милтиқ бўлган. Милтиқларнинг ҳар бир донаси афғонлардан олти юз - саккиз юз рупиягача сотиб олинган. Бу қурол-яроқларнинг кўпини Ғулом Набихон енгилиб, Совет ҳудудига қайтаётганда туркманларнинг қўлига тушган.

Эшон Халифа дастлаб табиий равишда Саид Олимхон билан яхши муносабатда бўлган. Иброҳимбек Совет ҳудудидан Афғонистонга ўтиб, Кобулга боргач, Саид

Олимхон унга туркманларни қўшиб, Совет ҳудудига большевикларга қарши ташлаш учун Эшон Халифадан аскар талаб қилади. Эшон Халифа айнан шу масалада Саид Олимхон билан келишиш учун Кобулга ўзининг ўн тўрт вакилини жўнатади. Улар тўрт ой давомида Кобулда бўладилар. Бу муддат давомида Олимхон уларга улкан ваъдалар бериб, имкониятининг чекланганлиги сабабли амалий ёрдам кўрсатолмайди. Туркман вакиллари Саид Олимхон томонидан турли унвонлар билан тақдирланишларига қарамай, Кобулдан кўнгиллари тўлмасдан чиқиб кетадилар. Шундан бошлаб, Эшон Халифа Саид Олимхон билан муносабатини сусайтиради ҳамда собиқ амирнинг жиддийлиги ва қатъиятига шубҳа билан қараб, ҳатто унинг охириги хатларини жавобсиз қолдиради. Юқорида таъкидланган омилларнинг таъсири ҳамда Карки-Кушка чегара участкаларида жиддий тўсиқ, яъни дарёнинг йўқлиги, Совет ҳукумати томонидан назоратнинг сустлиги боис, шу билан бир қаторда аҳолининг оғир турмуш шароитлари сабабли Туркменистондан ҳам кўплаб аҳоли муҳожир сифатида оммавий равишда Афғонистонга сурув-сурув моллари билан ўтаётган эдилар. Агар қайси бири сурувларини олиб ўтолмаса, қуролли тўдаларга мурожаат этиб, уларга мол-мулки ва сурувининг бир қисмини ваъда бериб, улар ёрдамида келиб Туркменистондан мол-мулкени олиб, сурувларини ҳайдаб кетадилар. Чегара ҳудудида яшовчи баъзи кишилар катта пул эвазига баъзи оилаларни ҳам керакли нуқталарга етиб олишига кўмаклашишган. Иброҳимбекнинг сўровномасида ҳатто ўттиз ёшлар атрофидаги бир туркман йигит Саид Олимхоннинг бир қизини Кобулгача олиб борганини, иккинчи марта Олимхоннинг Европа давлатлари ва миллатлар лигасидаги

вакили Ҳожи Юсуф Муқимбоевнинг ҳам оиласини Совет ҳудудидан ўтказиб, Кобулгача олиб борилгани таъкидланади. Туркменистондан Афғонистонга кетаётган муҳожирлар миқдорини билиш учун Иброҳимбекнинг сўроқ протоколига мурожаат этиш кифоя: «Мен Эшон Халифа ҳузурига, биргалашиб Совет тупроғига ўтиш учун маслаҳатга борганимда, у менга 1931 йилнинг январь-февраль ойларида Туркменистондан Афғонистонга йигирма минг хўжалик ўтганини айтган эди», дейди.

Туркман сардорлари ҳақида. Туркманлар қўлидаги қурол-яроқлар ҳақида гапирганда, сардорлар ихтиёридаги қуролли гуруҳларда бўлган қуролларни ҳамда барча туркман муҳожирларидаги қуролларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда қуролларнинг умумий миқдори ўн мингтадан ошиб кетади. Сардорлар, яъни қўрбошилар бошқараётган қуролли гуруҳлар туркман муҳожирларининг доимий қўшини ҳисобланиб, уларнинг бари Эшон Халифага бўйсунди.²²¹

Туркман сардорларидан айримлари: Шибирғонда - Қилич сардор, тўрт юзу элликтача йигити бўлиб, ҳаммаси қуролланган, Пашша сардор - икки юзтача йигити бўлиб, уларнинг ҳам ҳаммасида қуроли бўлган.

Андхўйда - Абраҳ сардор - уч юз қуролланган йигити бўлган. Чаркаш сардор - уч юзтача қуролланган йигити бўлган. Аннагелди сардор, қуролланган икки юз йигити бўлган.

Ахчида - Мулла Худойберди, қуролланган икки юз

²²¹ Эшон Халифа – Қизилоёқ туркманларининг ғоявий раҳнамоси сифатида Афғонистондаги туркманларнинг бирлигини сақлашда улкан хизмат қилган. Эшон Халифа 1955 – йили Шибирғон вилоятининг Қизилоқ қишлоғида 70 ёшида вафот этади. У кишидан икки ўғил – Сирож маҳдум ва Ҳомид маҳдумлар қолган бўлиб, иккаласи ҳам оламдан ўтиб, фарзандлари бор.

йигити бўлган. Чоян сардор - икки юз йигити бўлган.

Мозори Шариф атрофида - Аvezмурат сардор, унинг икки юзга яқин йигити бўлган ва Жума сардор - бир юзу элликтача йигити бўлган.

Лекин бу рўйхатлар сардорларнинг тўлиқ рўйхати бўлмай, сўнг улар юқорида тилга олинган шаҳарларнинг ўзида эмас, балки шу шаҳарлар атрофидаги чўл, адир ва яйловларда фаолият олиб борганлар. Афғонлар туркманларда кўплаб қурол мавжудлигини яхши билишган.

Афғонлар ва туркманлар орасидаги муносабат адоватли бўлган, чунки афғонлар охириги пайтда туркманларга кўплаб босқинчилик қилиб, мол-мулкларини ўғирлашган. Шунингдек, афғонлар туркманларнинг қирққа яқин қизларини ҳам ўғирлаб кетган бўлиб, бу табиий равишда туркманларда душманлик кайфиятини уйғотган. Лекин, туркманларнинг миқдор жиҳатидан кўплиги ҳамда Эшон Халифанинг обрў-эътиборини ҳисобга олиб, Нодиршоҳ Кобул тахтини эгаллагач, туркманлар билан муносабатни яхшилашга интилади. Ҳабибуллаҳон ҳокимиятда эканлигида Саид Ҳусейн Шимолий Афғонистонда ҳарбий ҳаракатларни яқунлагач, Кобулга қайтишида ўзи билан бирга Қилич сардор ва Пашша сардорларни (улар билан тўксонтача қуролланган йигитларини ҳам), олиб қайтади. Сардорлар Ҳабибуллаҳонни туркманлар номидан кутлашлари ҳамда ўзларининг бўйсунушларини маълум қилишлари керак эди. Бу орада ҳокимият ўзгариб Кобул тахтига Нодиршоҳ келади. Ва Нодиршоҳ сардорларнинг йигитларини қуролсизлантириб, Қилич сардорни - мингбоши, Пашша сардорни - корнейл унвонлари билан тақдирлаб, улардан Эшон Халифага бир миллион рупия совға жўнатади. Бу албатта, агар лозим бўлса, туркманлар

Нодиршоҳга ёрдам беришлари лозим, деган ишора эди.

3. Афғонистонлик маҳаллий ўзбек ва тожикларнинг афғонларга қарши Иброҳимбекни қўллашлари ҳамда Бек билан бирвобурлар (Манфаатлар мос келса ботирни қўллайдилар ёки эркинликка интилиш)

Маҳаллий ўзбек ва тожиклар ўзларининг этногенетик яқинлигидан келиб чиқиб, муҳожирлар билан жуда ижобий муносабатда бўладилар. Маҳаллий ўзбеклар Иброҳимбек қўшинига ҳарбий жиҳатдан ҳамда уларни озиқ-овқат билан таъминлашда катта ёрдам берадилар. Афғонистонлик маҳаллий ўзбек ва тожиклар Иброҳимбек ихтиёрига йигирма бешта қўрбоши ва юзлаб йигитларини жўнатади. Уларнинг йириклари куйидагилардир:

1. Мулла Имамқул – қатағанлардан, Ишкамишдан, 400 йигити бўлган;
2. Рустам ботир – ўзбекнинг моғал уруғидан, Толиқондан, 400 йигити бўлган;
3. Арзиқул – ўзбекнинг қанғли уруғидан, Мозори Шариф атрофидаги Айбекдан, 300 йигити бўлган;
4. Мулла Латиф – қатағанлардан, Норин атрофидаги Жибирбулоқдан, 200 йигити бўлган;
5. Мулла Султон – қатағанлардан, Сиятдан, 150 йигити бўлган;
6. Шақул Хўжа – тожиклардан, Норин атрофидаги Чулулдан, 100 йигити бўлган;
7. Мулла Абдусамат – қатағанлардан, Бангидан, 100 йигити бўлган;
8. Халмамет – қатағанлардан, Толиқон атрофидан, 100 йигити бўлган;

9. Мулла Абдушукур – қатағанлардан, Толиқондан, 100 йигити бўлган;

10. Ақмурат – қатағанлардан, Рустоқдан, 100 йигити бўлган;

11. Имамназар полвон – ўзбекнинг моғал уруғидан, Бадахшондан, 100 йигити бўлган;

12. Мулла Имамяр – ўзбекнинг қангли уруғидан, Мозори Шариф атрофидаги Даламдан, 100 йигити бўлган;

13. Мулла Абдукарим - ўзбекнинг қангли уруғидан, Мозори Шариф атрофидаги Қорабўйиндан, 100 йигити бўлган;

14. Мандарачи – тожик, Ишкамиш атрофидаги Ширдан, 100 йигити бўлган;

15. Бобои Нихолбанд – тожик, Толиқондан, 100 йигити бўлган;

16. Бўри – қатағанлардан, Ҳазорқоқдан, 50 йигити бўлган;

17. Халмуҳаммед – қатағанлардан, Жибирбулоқдан, 50 йигити бўлган.

Булардан ташқари Рустоқ атрофида ҳам маҳаллий ўзбек ва тожиклардан беш-олтита қурбоши ҳам ўз йигитлари билан Иброҳимбек қўшини сафида туриб афғонларга қарши ҳарбий фаолият олиб борган.

Шўробгача бўлган жангларда Иброҳимбек қўшини афғонлардан кўплаб қурол-яроқлар ўлжа олган бўлиб, бунда Ишкамиш ва Жибирбулоқлик ўзбеклар Иброҳимбек қўшинини барча зарурий воситалар билан таъминлаб турар эдилар. Шўроб жангидан сўнг, маҳаллий халқдан кўплаб йигитлар Иброҳимбек қўшини таркибига келиб қўшила бошлайди. Бу йигитларнинг тўхтовсиз оқимини маҳаллий оқсоқоллар таъминлаб туради ҳамда оқсоқоллар ҳар бир

юборган йигитига ойида отлиқ аскарга 46 рупия, пиёда аскарга 43 рупиядан маош билан ҳам таъминлаб туради. Пиёда аскарларнинг ҳаммаси ҳам кейинчалик афғон гуруҳларидан ўлжа олинган отлар билан таъминланиб, ҳарбий амалиётларда фаол қатнашадилар.

Хусусан, Афғонистонлик қатағонлар Иброҳимбек кўшинини ҳар-томонлама қўллаб-қувватлаб, ёрдам бериб туради. Уларнинг афғонларга нисбатан нафрати чексиз бўлиб, бу воқеалардан тахминан олтмиш йилларча олдин, қатағонларнинг мустақил ҳокимияти афғонлар томонидан бўйсундирилиб, тугатишга муваффақ бўлинган эди. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, юқорида таъкидлаб ўтилган гуруҳлар Ҳабибуллаҳон ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун бўлган жангларда иштирок этган эмас, улар кейинчалик, Иброҳимбекнинг Афғонистон шимолида мустақил ҳокимиятни шакллантириш учун бошлаган ҳарбий амалиётлари шароитида ҳаракатнинг муваффақиятини таъминлаш учун тузилган эди. Лекин, Британия ва Афғонистон ҳокимиятининг ҳарбий-сиёсий манфаатларига зид бўлган ушбу қуролли ҳаракат инглизлар кўмагида Нодиршоҳни қувватловчи кучлар томонидан бостирилиб, ҳаракат инқирозга учради.

Иброҳимбек атрофидагилар

1. Алимардон додхоҳ - ўз уруғининг бошлиғи бўлиб, Афғонистонда ҳам кўрбоши бўлган. Унинг укаси Мулла Қаракул Иброҳимбекка мирза бўлган. Афғонистонда Алимардон додхоҳ яралангач, унинг ўрнига Мулла Қаракул кўрбоши этиб тайинланади. Совет худудига ўтгач, Мулла Қаракул ҳам яраланади ҳамда Чалтавда унинг ўрнига яна акаси - Алимардон додхоҳ кўрбоши этиб тайинланади.

2. Кўген тўқсабо Шералиев - Афғонистонда Иброҳимбекнинг шахсий кўриқчиларининг командири бўлиб, афғонлар билан бўлган муҳорабаларда ҳам юксак қахрамонлик кўрсатган. Иброҳимбек лашкари томонидан Рустоқ шаҳри эгаллангач, Иброҳимбек томонидан шаҳар гарнизони бошлиғи ҳамда аҳоли раҳбари этиб тайинланган.

3. Алет додхоҳ - Афғонистонда ва Тожикистонда кўрбоши бўлган.

4. Ортиқ додхоҳ - Афғонистонда ва Тожикистонда кўрбоши бўлган.

5. Эрназар қозоқ - Афғонистонда ва Тожикистонда кўрбоши бўлган.

6. Кўганбек Кенжаев - Афғонистонда Иброҳимбекнинг шахсий кўриқчилари таркибида бўлган. Тожикистонга ўтгач, курдекларга кўрбоши этиб тайинланган.

7. Абдукодир иноқ - Афғонистонда кўрбоши бўлган, Тожикистонда Иброҳимбекнинг ёнида бўлган.

8. Тошмат додхоҳ ва Қорабой - Афғонистонда Иброҳимбекнинг ёнида бўлган, Тожикистонга ўтгач, ўз уруғларига кўрбоши этиб тайинланган.

9. Мулла Ниёз Парвоначи - 1924 - 1925 йилларда Иброҳимбек томонидан Саид Олимхон атрофидаги вазият ҳақида маълумотлар етказиб туриш учун вакил сифатида Кобулга жўнатилган. Олимхон уни ўз ҳузурда олиб қолган. Иброҳимбек Кобулдан Хонободга келгач, у ҳам келиб қўшилиб, Иброҳимбекка маслаҳатчи бўлган. Советлар худудига Иброҳимбек билан бирга ўтган.

10. Халиуллин - Афғонистонда кўрбоши бўлиб, Рустоқда Кўган тўқсабо билан бирга бўлган. Тожикистонда ҳам Иброҳимбекнинг ёнида бўлиб, Қўнғиротадирдаги жангларда фаол иштирок этган.

11. Мулла Жўра - Афғонистонда кўрбоши бўлган, Амударёдан Тожикистонга ўтишда Иброҳимбекнинг оиласи билан бирга ўтган.

12. Турдиназар - Афғонистонда ва Тожикистонда кўрбоши бўлган.

13. Мулла Аҳмед бий - Афғонистонда кўрбоши бўлиб, Тожикистонга ўтгач яраланади ва Эгамберди Ботир билан Илонлитоғда қолиб, кейинчалик таслим бўлади.

14. Байназар додхоҳ - Афғонистонда кўрбоши бўлган. Тожикистонга ўтган.

15. Шоҳасан - Иброҳимбек шахсий кўрикчилари таркибида бўлган. Тожикистонга ўтгач Иброҳимбекдан расмий ваколатнома олиб Ғозималикка чиқиб кетади. У ерда Бобожон билан бирга қўшилиб, юз кишилик гуруҳ тузадилар. Иброҳимбек гуруҳи билан бирлашиб, қизил аскарларга қарши курашадилар, кейинчалик Иброҳимбек топшириғи асосида Миршодида ундан ажралиб кетишади.

16. Мирза Садриддин – Афғонистонда Кўганбек Шералиевга қотиб бўлади, Тожикистонга ўтгач Сарсерек тоғида Иброҳимбекдан ажралиб қолади.

17. Мирза Солиҳ Иноқ – Афғонистонда Иброҳимбек буйруғи асосида закотчи бўлган. Тожикистонга ўтгач, Илонлитоғда Иброҳимбекдан ажралиб қолган.

18. Мулла Райимқул – Афғонистонда Иброҳимбек қўшинида таъминот ишлари билан шуғулланган.

19. Аннакул – Кўганбек Кенжаев гуруҳида ўрта командир бўлган.

20. Равшан Сариханов - Кўганбек Кенжаев гуруҳида ўрта командир бўлган.

Шунингдек, ўрта командирлар ҳамда Иброҳимбек қўшини таркибида турли лавозимларда Мулла Эшонкул,

Мулла Зиявуддин, Алихан додхох, Бекмурат инок, Баймурат додхох, Жўрақул додхох, Остонақул, Абдужалил, Душен, Мансурқул, Ҳайитали, Тошболта, Мулла Закир, Усманқул, Мусурманқул, Қаяом тожик ва яна кўплаб шахслар фаолият кўрсатганлар.³¹⁴

Иброҳимбек Қўнғирот адирда эканлигида Қабодиёндан Эшабой номли киши келиб, кизилларнинг кўнгилли кўшини бошлиғи Ўтан Қара Иброҳимбек лашкарига кўшилиш учун курул йиғаетганини ҳамда яқин орада келиб кўшилишини билдириш учун уни вакил сифатида жўнатганлигини айтган.

4. Иброҳимбек ва кўрбошилар

Нодира қиз. Большевикларга қарши миллий озодлик ҳаракати шунчалик кенг қулоч ёздики, бу ҳаракат таркибида ҳатто аёл кўрбошилар ҳам мавжуд бўлган. «Миллий Тикланиш» газетасининг 2000 йил 8-август сонида Америкадаги Индиана университетининг Марказий Евроосиё тадқиқотлари бўлими профессори Хайрулла Исматулланинг «Хурриятга интилган ҳур қиз» мақоласи босилди. Унда: Она Ватанни севиш, душманлардан уни ҳимоя этиш Ватан ўғил-қизлари учун фавқулодда бир ҳодиса эмас, балки фарздор, - де йилади. – Ҳикоямиз шу кунгача сизга ҳали номи таниш бўлмаган, ёш умрини ўз халқининг хуррияти учун қурбон қилган гўзал ватандошимиз, қарманалик Нодира қиз ҳақида.

Нодира ҳақида дастлаб Саид Мансур Олимий³¹⁵ ўзининг «Бухоро – Туркистоннинг бешиги» китобида ўқидим. Янада

³¹⁴ Ушбу рўйхат тўлиқ бўлмасдан, уни дала материаллари асосида бир неча йиллар давомида тўлдиришга ҳаракат қилдик. Ҳозирча ушбу миқдорни аниқлашга эришдик.

³¹⁵ Саййид Мансур Олимий – Амир Олимхоннинг ўғли бўлиб, айни пайтда Туркияда яшайди.

қизиқишим ортиб хат билан муаллифга мурожаат қилдим. ... Саид Мансур Олимий менга тоғаси Исмоил жанобларининг ушбу хотираларини йўллади. ...Бухорога қарашли Кармана туманининг Шарқий қисмида ўзига тўқ Мулла Раҳматиллабой номли зиёли миллатдошимиз яшаб, унинг икки ўғил ва бир қизи бўлган. Раҳматиллабойнинг ўғиллари от минишда, улоқ чопишда, кураш тушишда, тирандозликда ўша минтақада биринчи бўлганлар. Қизи Нодира Бухоронинг Кармана туманидаги Зиёвуддин қишлоғида дунёга келган (1904 йили). Нодира ўқиш, ёзишни ўша даврлардаги ўз мактабларида ўрганади. От минишни, тирандозлик ва шахмат ўйнашни унга акалари ўргатадилар. Нодира чавандозлик ўйинларида сочини турмаклаб бош кийими тагига олиб, белига қизил белбоғ боғлаб олар экан. ... Тақдир тақозоси билан у турмушга чиқмаган.

XX-асрнинг машъум 20-30 йилларидаги эл бошига тушган мусибатлар гувоҳи бўлган Саиджон додхоҳ ўз «Хотиралари»да ушбу маълумотни беради: «Аҳолининг мол-мулки талон-тарож қилинди, сўнг оила номусига қадар тажовуз бошланди. ...Аҳоли бу ҳолга чидай олмади – ўз номусини ҳимоя қилишга отланди». Бундай оғир кезларда, Нодира акалари билан тонг отгунича кўчаларда ўзларини ҳимоя қилиб юрган.

1923 йили аскарлар уларнинг қишлоғига бостириб келиб, Нодиранинг акаларини шаҳид қилганлар. Тарихчи олим Қаҳрамон Ражабовнинг таъкидлашича акалари шаҳид бўлгандан сўнг «Нодира... икки йилча Бухорода истиқлолчилар сафида бўлиб, босқинчи қизил армияга қарши жангларда қатнашди. Кармана ва унинг атрофларида Нодира қизнинг довуғи таралиб, у тиллардан тушмади».³¹⁶

³¹⁶ Ражабов Қ. Истиқлол шаҳидлари...//Шарқ юлдузи. 2002. Тўртинчи фасл. 120-бет;

Бирок юрт қўлдан кетганлигини кўрган Нодиранинг отаси Мулла Раҳматиллабой 1925 йилда оиласи билан шўролар разолатидан қутулиш мақсадида Афғонистонга йўл олади.

Саид Мансур Олимийнинг «Бухоро – Туркистоннинг бешиги» асарида гувоҳлик берилганидек, Афғонистонда Нодиршоҳ ҳукмронлиги даврида Туркистон муҳожирлари бошларидан жуда ёмон кунларни кечирганлар: хўрланганлар, уларнинг мол-мулклари айрим ерли афғонлар ва афғон кийимини кийиб олган шўро аскарлари томонидан тортиб олинган.

Ўша кезларда шундай кийинган икки навкар Мулла Раҳматуллабойнинг уйига кирганлар ва ўрисча сўзлаб ундан зеб-зийнат ва пул талаб қилганлар.

Нодиранинг ота-оналари қизларини ҳимоя этиш мақсадида Нодиранинг тўйига асраб қўйилган бир қанча пул ва олтинларни беришга мажбур бўлишган. Бу ҳолни Нодира бошқа хонада эшик ортидан кузатиб турган. Лекин улар яна кўпроқ пул, олтин талаб қилиб, Нодиранинг ота-оналарини қийнай бошлаган. Бошқа бойлик топилмагач, иккаласини ҳам ўлдирганлар ҳамда қотилларнинг бири пул, бойлик ахтариб хоналарни тинтув қила бошлаган, иккинчи аскар Нодирага тажовуз қилиш учун у турган хонага бостириб кирган.

Нодира акалари тухфа қилган қилични олиб, тажовузкорнинг бошини кесиб ташлаган ҳамда бошқа хонада бойлик қидираётган иккинчисини ҳам қиличдан ўтказган. Кўзи олдида қийнаб ўлдирилган ва мурдалари хор этилиб ерда ётган ота-онасининг қасди, хуни эди бу. Нодира ҳар куни ҳар ерда қайтарилаётган бундай мусибатларнинг кўпини кўрди. ... Бу мудҳиш воқеадан кейин, Нодира кўп

ўйлаган ва у: «Нечун мен бир хонанинг бурчагига кириб ўтиришим керак экан?! Мен шу атрофдаги опа-сингилларимга ёрдам беришим, уларнинг ҳаётларини мудофаа қилишим керак» - деган қарорга келган ва босқинчилар билан курашишга бел боғлаган. Нодира ўша ердаги хотин-қизларнинг бошини қовуштиришга жазм қилиб, уларга шундай деган: «Бизнинг биродарларимизни ўлдирдилар, сингилларимиз ўз эрларидан жудо бўлдилар. Кўпгина сингилларимиз номусига тажовуз қилинди. Ҳозирги вақтда ҳеч ким ўз мол-мулкини яққа ўзи ҳимоя қила олмайди. Опа-сингиллар, келингиз кўрққисни унутайлик. Кўрққас, ҳамма нарсани қўлимиздан бой берамиз. Кўпгина сингилларимиз ўқий оладилар. Улар китобларда ўқиганларки, бизнинг тарихимизда хотин-қизларимиз ҳам душманга қарши катта-катта ишларни қилганлар. Мен душманга қарши мана шу қўлларим билан курашдим, уларнинг салоҳларини тортиб олдим. Эй ғам кўрган опа-сингилларим! Номусимизни ўзимиз ҳимоя қилайлик. Силоҳларни қўлларимизга олайлик. Қари ота-оналаримизни ўлдиришларига йўл қўймайлик. Бу муқаддас ишни амалда қилайлик!».

Юраги ёниб турган аёлларга Нодиранинг чақирғи оловдай таъсир этади. Улар уйларида хомуш ўтириб, кимлардандир эҳсон кутмасдан, кичик гуруҳларга бирлашиб ўзларини, оилаларини ҳимоя қилишга, ватанларидан жудо қилган ёвуз душманга қарши курашга отланадилар.

Ҳар бир урушдаги ҳал қилувчи қурол аввало ўз халқи ва Ватанига буюк ишонч, садоқат ва пок ахлоқ саналади. Аёллар тажовузни ўзига касб этиб олган душман аскарлари билан курашиб уларни йўқ қила бошлаганлар. Бундан хабар топиб, саросимага тушган ўша давр ҳукумати ҳар бир кўчага

ўз айғоқчиларини қўйишни режалаштирган, ватанпарварлар учун хатарли кунлар бошланган. Айни шу пайтда Нодира миллий озодлик ҳаракатининг машҳур қўмондони Иброҳимбекдан хабар топади. Иброҳимбек ўша чоғда ўз аскарлари ва бошқа хайрихоҳлар билан биргаликда Таҳор вилоятининг маркази Толиқонда вақтинча турган эди.

Нодира душманга қарши курашаётган аёлларга қарата, «Биз энди бу ерда тирикчилик қила олмаймиз. Эҳтиётлик билан бу ердан чиқиб, Иброҳимбек аскарларига қўшилайлик», деб хитоб қилади. Нодира бошлиқ ўзбек, туркман, тожик ва бошқа аёллар генерал Иброҳимбек турган ерга борадилар ва ўз қўлларига тушган душман аскарларидан тортиб олинган тўп, маузер, милтиқларни Иброҳимбекка туҳфа қиладилар ҳамда ўзлари ҳам шу лашкар сафига кирадилар. Иброҳимбек Нодирани «Сиз менинг қизимсиз, мен сизнинг отангизман», - деб қабул қилади.

Нодира шарқнинг кўпгина аёллари каби бошига тушган кулфат сабабли йиғи билан ўзини овутмаган. Балки бу гўзал, ғайратли қиз ўзини овутиш йўли сифатида курашни танлаган ва дугоналарини ҳам душманга қарши курашга отлантирган. Гувоҳлик беришларича, бир куни Иброҳимбек Нодирага шундай савол берган: «Нодира қизим, аскар нима мақсадда олдинга интилади? Бунинг маънисини нимада?». - Шунда Нодира: «Менимча одамнинг имони ва умиди бўлса, у олдинга интилади. Бу ҳақда мен китобларда ҳам ўқиганман. Орқага қочиш, чекиниш бу-умидсизликдан ва кучсизликдандир», -деб жавоб қайтарган.

Матонатли қиздан бундай жавобни эшитган қўмондон Иброҳимбек белидаги тўппончасини ечиб, Нодирага туҳфа қилади ва «Қизим, буни энди Сиз тақинг. Бу Сизга

ярашади», - дейди.

...Иброҳимбек шўролар томонидан камалгач, Афғонистондаги унинг оила аъзолари ҳам таъқиб этилади. Унинг умр йўлдоши «Қалъаи Хумдон» номли қамоқхонага ташланади.

Ватан хуррияти учун курашга бел боғлаган Нодира қизнинг Иброҳимбек билан бирга Амударёдан ўтганидан кейинги тақдири ҳақида маълумотлар мавжуд эмас...³¹⁷ Нодира қиз ҳақидаги бу фикрлар Саййид Мансур Олимийнинг асарида ҳам ўзининг ифодасини топиб: «Генерал Иброҳимбек бу шижоатли қизни фарзандликка олиб унга оталарча меҳрибонлик кўрсатди. Нодира жуда довюрак қиз бўлиб, ўлим ва ўлдиришдан кўркмасди»,³¹⁸ деб, Нодиранинг Иброҳимбек билан Советлар тупроғига ўтганлигини тасдиқлаб, унинг кейинги тақдири номаълум дейди.

Абдуқаюм Парвоначи Абдуқаюм Парвоначи Улаев тахминан 1865-1870 йиллар оралиғида Данғаранинг Гулбулоқ қишлоғида туғилиб,³¹⁹ йирик мулк эгаси сифатида аҳоли томонидан ҳурмат этилиб, Балжувон беклигида юксак мавқега эга бўлган. Лақайлардан иборат дастлаб қуролли гуруҳ Абдуқаюм Парвоначи ташаббуси билан тузилиб, Иброҳимбек ҳам унга йигит сифатида киради. Кейинчалик Данғара яқинидаги Қоратоғда бўлган ҳарбий муҳорабалар жараёнида Абдуқаюм Парвоначининг оти ағнаб, ўзи отнинг тағида қолади. Натижада у жиддий жароҳатланиб, кўшинга

³¹⁷ Хайрулла Исматулла. Хурриятга интилган хур қиз. //Миллий Тикланиш газетаси, 2000 йил, 8-август.

³¹⁸ Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Бухоро. 2004. Б. 117.

³¹⁹ Абдуқаюм Парвоначи ҳақидаги баъзи маълумотлар унинг қизи, айна пайтда Тожикистон Республикаси Қўрғонтепа минтақаси Вахш тумани С. Турдиев номли деҳқон хўжалигида истиқомат қилаётган 83 ёшли Зумрад момо Қаюмовадан олинди.

бошчилик қилиш учун ўзининг куёви Иброҳимбекни тайинлайди. Соғайгач, Иброҳимбекка маслаҳатчи сифатида қатор масъул лавозимларда мураккаб амалиётларни бошқаради.

Абдуқаюм Парвоначи Афғонистонда ҳам Иброҳимбек билан бирга бўлиб, Советлар ҳудудига ўтгач, Балжувондаги Ҳисор лақайларининг бошлиғи этиб тайинланиб, унга Иброҳимбек томонидан расмий ваколатнома берилган. Лекин, вазиятнинг Иброҳимбек фойдасига ҳал бўлмаётганлиги ҳамда большевиклар томонидан Афғонистондан Иброҳимбек билан бирга қайтган муҳожир оилаларни жазоланишининг олдини олиш учун Абдуқаюм Парвоначи Иброҳимбекнинг топшириғи асосида Советлар билан келишиш учун имконият ахтаради. Иброҳимбекнинг ушбу таклифини Душанбега Юзбай оқсоқолга етказишни маъқул кўради ва фақат шу йўл орқали Совет ҳокимияти билан келишиш мумкин деб ўйлайди. Мақсадни амалга ошириш учун Душанбега Юзбай оқсоқолнинг ҳузурига борганда чекистлар томонидан қўлга олиниб, 1932 йилнинг августида ҳарбий трибунал томонидан Иброҳимбек билан биргаликда Тошкент шаҳрида отишга ҳукм этилади. Айни пайтда Кўлоб минтақасининг Данғара туманидаги Гулбулоқ ва Тўрткўл қишлоқлари орасида Абдуқаюм Парвоначи қурдирган қалъа сақланиб қолган. Аҳолининг тўй-томошаси деярли ушбу қалъада ўтказилади.

Асадуллабек. Асадуллабек Кўктошдан 10-12 километр масофада бўлган Рангонтўғ йўналишидаги Тошмачит қишлоғида 1890 йилда туғилган. Лақайнинг эсанхўжа уруғидан. Отаси Мулла Хидир тўқсабо йирик ер эгаси ва катта миқдордаги чорва соҳиби, жумладан, унинг йилқи

галалари бўлган. Мулла Хидир тўқсабонинг Оқ мачит қишлоғида шахсий мадрасаси бўлиб, мударрисларга бериладиган ойликдан ташқари мадраса толибларининг кунлик эҳтиёжи учун ҳар куни бир қўй сўйилиб овқат қилинган.³²⁰ «1913 йилда Асадуллабекнинг отаси (Мулла Хидир тўқсабо-Н.Н.)нинг айланма капитали уч миллион рублни ташкил этган».³²¹ Ушбу сумма ўша пайтда жуда катта маблағ эди.³²² Мулла Хидир тўқсабо тахминан 1914-1915 йилларда вафот этади.

Асадулла отаси асос солган Оқ мачитдаги мадрасани тугатади. 1915 йилдан Ҳисор беклигидаги масъул лавозимларда хизмат қилиб, ёш бўлишига қарамасдан ғайрат ва шижоати туфайли қораулбеги даражасига эришади. 1921 йилнинг май ойидан ҳарбий-сиёсий жараёнларнинг ривожи, вазият тақозоси, шу билан бир қаторда таъсирли шахслар ва бошқа йирик фигураларнинг қақриғи асосида қисқа муддатда йирик миқдордаги отлик гуруҳни тузиб, Иброҳимбек қўшини билан бирлашиб Душанбени қизил армия қисмларидан озод этишда фаол қатнашади. Ҳарбий жараёнлардаги аввал қўрбошилиқ сўнгра аскарбошилиқ фаолиятларидаги муваффақиятлари учун Иброҳимбекнинг тавсияси асосида Саид Олимхон томонидан Асадуллабек аста-секинлик билан босқичма-босқич ҳарбий унвонлар билан тақдирланиб бий даражасигача кўтарилади.

Отасидан қолган йирик миқдордаги мол-мулкни ҳам

³²⁰ Асадуллабек ҳаётига оид айрим маълумотлар унинг невараси, аини пайтда Султонобод қишлоқ кенгашига қарашли Бурма қишлоғида истиқомат қилувчи Камолиддин Асадуллаевдан олинди.

³²¹ Ильютко Ф. Басмачество в Локае. Москва-Ленинград, 1929. Стр. 50.

³²² Таққосланг: ўша пайтда бир яши сигир бузоғи билан 10 рубль, бир қўй 2 рубль, бир эчкининг нархи 1 рубль бўлган. Бу ҳақда қаранг: Ильютко Ф. Басмачество в Локае. Москва-Ленинград, 1929. Стр. 41.

ҳаракат моддий базасини мустаҳкамлашга сарфлайди. Жумладан, отсиз йигитлар Асадуллабек ҳисобидан от билан таъминланиб турилган. Асадуллабек Лақайдаги қатор ҳарбий амалиётлардан ташқари Балжувоннинг Илонлитоғ ва Жарипқўлидаги зафарли ҳарбий амалиётларда қатнашиб, қуролли ҳаракат муваффақиятини таъминлаб, бошқа кўрбоши дасталари орасида муайян мавқега эга бўлганлиги боис Иброҳимбекнинг энг яқин маслаҳатчиси ва ўринбосари этиб тайинланади. Шу билан биргаликда Иброҳимбекнинг энг ишонган кишиси ва суянган тоғи сифатида аксарият муваффақиятлар марказида Асадуллабек туради. Унинг барча таклиф ва маслаҳатлари Иброҳимбек томонидан инобатга олиниб, кўшиннинг тактика ва стратегиясини белгилашда етакчи ўринни эгаллаган.

Асадуллабек Лақайдан ташқари Регар, Юрчи, Денов ва Бойсун атрофидаги жангларда муваффақият қозониб, ҳарбий гуруҳлар ва аҳоли орасида ҳам юксак иззат-эҳтиромга сазовор бўлади. Шу туфайли Иброҳимбек Асадуллабекдан Сурхон воҳасида маҳаллий кўрбошилар орасидаги келишмовчиликларни бартараф этиб, барча кучларни ягона мақсад атрофида бирлаштиришда ҳам кенг фойдаланади.

Асадуллабекнинг гуруҳида Афғонистондан келиб қўшилган Мулла Турсун исмли шахс ҳам 1924 йилнинг кузигача ҳарбий фаолият кўрсатиб, ғайрати ва ташкилотчилик қобилиятининг мавжудлиги боис Асадуллабек томонидан ўзига ўринбосар этиб тайинланган. Шунингдек, Асадуллабекнинг укаси ўн саккиз-ўн тўққиз ёшли Ғайбулла ҳам ушбу гуруҳда аввал жигит, сўнг ўнбоши ва элликбоши сифатида ҳарбий фаолият кўрсатган. Асадуллабек 1925 йилнинг кузида Султанобод яқинидаги

Зордўнгда бўлган жангда шаҳид этилиб, Зордўнгнинг ўзига кўмилган. Айни пайтда Султонобод қишлоқ кенгашига қарашли ушбу худуд, яъни Асадуллабекнинг мозори аҳоли томонидан зиёратгоҳга айлантирилган.

Асадуллабек шаҳид этилгач, унинг укаси Ғайбуллабек кўрбоши этиб тайинланади. Лекин Ғайбуллабек ўзининг энди йигирма ёшга тўлганлигини, аксасининг жиловмергани бўлган Аҳмад қозоққа ҳурмат ва эҳтиромининг зўрлигини, ўша киши акасининг ўрнини босиши мумкинлигини айтиб, уни акасининг ўрнига тавсия этади ва маълум муддат Асадуллабек гуруҳларига Аҳмад қозоқ кўрбошилиқ қилади.

Аҳмад қозоқ Кўктош атрофидаги урушлардан бирида қизиллар томонидан шаҳид этилиб, айни пайтда Кўктошнинг Қизил Пахтакор участкасида унинг мозори бўлиб, маҳаллий аҳоли томонидан зиёрат қилинади.

Асадуллабекнинг икки ўғли ва икки қизи бўлиб, ўғилларининг исми Ғаюрбек ва Ғуломбек бўлган. Ғаюрбек ёшлигида вафот этиб, Ғуломбекнинг фарзандлари айни пайтда Кўктош ва Султонободда истиқомат қилишади.

Исахон Эшон. Исахон Эшон тахминан 1880 йилларда Самарқанд яқинидаги Дахбедда туғилади. Ўқиб вояга етгач, Ҳисор беклиги худудидagi муридлари хузурига кўчиб, Ҳисор яқинидаги Қораёғоч қишлоғига жойлашади. Унинг Сурхондарё воҳаси ҳамда Марказий ва Жанубий Тожикистонда кўплаб муридлари бўлган. Исахон Эшон Иброҳимбекнинг пири ҳамда ғоявий раҳнамози сифатида ҳарбий жараёнларда асосий мавқени эгаллаган. 1923 йилда Иброҳимбекнинг топшириғи асосида Исахон Эшон Ҳисор, Регар, Қоратоғ ва Сурхон воҳасида фаолият олиб борувчи кўрбоши гуруҳларни, шунингдек, Раҳмон додхоҳ, Темурбек,

Ўтанбек ва Хуррамбек гуруҳларини бирлаштириб, қизилларга қарши биргаликда ҳаракатни кучайтиришга вазифалантириш учун махсус фармон билан жўнатилганда, Боботоғда чекистлар томонидан қўлга олиниб қамалади. Бир қанча муддат ўтгач, Ёқуббой оғалиқ ва Тағайбойларнинг кафилиги асосида қамокдан чиқарилади.³²³ 1925 йилда чекистлар томонидан яна қўлга олиниб, Душанбедаги ГПУ қамокхонасида эканлигида Соҳиб командир ва Мулла Одина билан биргаликда қамокдан қочади ва кейинчалик Афғонистонга ўтиб кетади. Исахон Эшон Афғонистонга ўтгунга қадар ҳам кўрбоши эди. Иброҳимбек Кобулдан Хонободга келгач, Исахон Эшон Иброҳимбек томонидан яна кўрбоши этиб тайинланиб, 1930 йилда Чаёб эгаллангач, у саккиз ой давомида ҳоким сифатида Чаёбда ҳарбий ва фуқаровий ҳокимиятни бошқаради. Тожикистонга ўтгач, дастлаб кўрбоши, сўнг Иброҳимбекнинг ўринбосари этиб тайинланади. 1931 йилнинг ёзида Иброҳимбекнинг даъвати асосида қизилларга таслим бўлиб, 1932 йилнинг августида ўн олтилар сафида Тошкент шаҳрида отиб ташланади.

Исахон Эшоннинг уч ўғли – Тошхон, Ғозихон, Анвархон ва битта қизлари бўлиб, авлодлари айна пайтда Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларида истиқомат қиладилар. Исахон Эшонни танийдиган кекса авлоднинг таъкидлашларича, Ҳисорнинг Қораёғоч қишлоғида Исахон Эшоннинг булоқлари айна пайтда ҳам мавжуд бўлиб, Ёвоннинг Қайнар қишлоғи атрофидаги гугурт суви номли шифобахш булоқ ҳам Исахон Эшонга нисбат берилиб, аҳолининг шифо излаб зиёрат этувчи масканига айланган.³²⁴

³²³ Ҳожи Ёқуббой ва Тағайбой илгари йирик бойлардан бўлиб, жумладан Ёқуббойда ўн минг қўй, минглаб отлари бўлган. Совет ҳокимиятига ўтиб, ҳар иккаласи ҳам ўша даврда масъулиятли лавозимларда ишлаганлар.

³²⁴ Исахон Эшон ҳақидаги айрим маълумотлар унинг чевараси – Сурхандарё

Эгамберди Ботир. Эгамберди ботир тахминан 1890 йилда Ёвоннинг Кўсабод қишлоғида туғилиб, унинг ота-бобоси аслида Данғаранинг Ҳазрати Хожаи Чархи қишлоғидан бўлиб, аждодлари Балжувон беклигида муайян мавқега эга бўлган.³²⁵ Дастлаб Асадуллабек гуруҳида ўз йигитлари билан кўрбоши сифатида ҳарбий фаолият олиб борган Эгамберди ботир, Асадуллабек шаҳид бўлгач, Иброҳимбек томонидан Султонобод ва Ёвон жулгеси бўйича аскарбоши этиб тайинланиб, ҳаракат фаолиятида асосий роль ўйнаган. Эгамберди Ботир – 1926 йилгача ҳам кўрбоши бўлган, Асадуллабек большевиклар томонидан ўлдирилгач, унинг гуруҳларига Остонакул кўрбоши ва Шайх тўқсаболар билан биргаликда раҳбарлик қилган.

Балжувон беклиги ҳудудида ҳам большевикларга қарши муваффақиятли ҳарбий амалиётларни бошқарган. Сарсерек тоғи яқинидаги Эгизакда Эгамберди ботирнинг зафарли урушини аҳоли ҳамон эслашади. Данғарадан 6-8 километр масофада бўлган Мондақ қишлоғида Эгамберди ботирнинг ҳарбий гарнизони бўлган. Эгамберди ботир ва бошқа кўрбоши гуруҳларини зотли отлар билан таъминлашда Данғара ҳудудидаги гумсувлик Қумебай муайян ўрин тутиб, унинг йилқилари Чолтоғ, Тераклитоғ ва Табақчитоғларда ўтлашган.

Эгамберди ботирнинг Султонободнинг Жалақбулоқ қишлоғи тепасида жойлашган сойликда 1923 йилдаги қаҳрамонлиги унинг мавқеининг янада юксалишига хизмат қилиб, душманлари томонидан ботирнинг номи Иброҳимбек билан бир қаторда тилга олинган бўлди. Паҳлавон

вилояти Узун туманида яшовчи Тошхонов Маҳмудхондан ёзиб олинди.

³²⁵ Эгамберди ботир ҳақидаги баъзи маълумотлар Тошрабат жулгесида яшовчи Қодир ака Одинаевдан олинди.

жуссали қизил командирларнинг бири Эгамберди ботирни яккама-якка қиличбозликка таклиф этиб, майдонга отлик чиқишади. Рақиб қилич сермаб ўтгач, ботир отини чакқонлик билан орқага қайириб, рақибига етиб олади ва қиличи билан чопиб ташлагач, жасад отнинг устида икки томонга осилиб қолади. Отни тезда қайтариб олиб рақибни орқасидан янчиш ҳарбий тактиканинг ўзига хос усули бўлиб, жанговар амалиётлар шароитида ушбу усулдан Эгамберди ботир яхши фойдаланади. Натижада шарқий Бухорода ҳам кейинчалик Афғонистонда ҳам қатор муваффақиятларни қўлга киритиб, Иброҳимбек кўшинининг ғалабасини таъминлаб борди.

Эгамберди ботир аскарбоши сифатида фаолият кўрсатиб, большевиклар томонидан таъқиб кучайгач, 1926 йилда Афғонистонга ўтиб кетади. 1930-1931 йилларда Шимолий Афғонистондаги ҳарбий ҳаракатларда Эгамберди ботир аскарбоши сифатида фаолият кўрсатади.

1931 йилнинг апрелида Советлар ҳудудига Амударёдан ўтиш жараёнида Эгамберди ботир гуруҳидаги қурол-яроқ ортилган катта бир гупсар бир неча аёллар ва йигитлар билан дарёга ғарқ бўлади. Ушбу ҳалокат туфайли Эгамберди ботирнинг жиловмергани ва кўрикчиси Чотмуҳаммад ҳам ҳалок бўлгач, Эгамберди ботир қаттиқ қайғуради. Шу билан бир қаторда Эгамберди ботир Совет ҳудудига оғир жароҳат билан ўтади. Иброҳимбек Совет ҳудудига ўтгандан сўнг Эгамберди ботир билан Дилнак тоғларида учрашадилар. Бу учрашув қисқа муддатли бўлиб, ботир афғонлар билан охириги жангларда оғир жароҳат олганлиги боис жуда қийналар эди. Тожикистонга ўтгач, Эгамберди ботир Мулла Аҳмад бий билан биргаликда Илонлитоғда қоладилар. Шунга қарамадан йигитлари воситасида Иброҳимбек билан

алоқа боғлаб туради ва Иброҳимбекнинг таклифи асосида ўз ихтиёри билан большевикларга 1931 йилнинг 26-майида таслим бўлади. Дастлаб большевиклар Эгамберди Ботирнинг авф этилганлиги ҳақида гап тарқатиб, бошқа кўрбошиларни ҳам тезроқ таслим бўлишларига даъват этиб, қурол-яроқлар топширилгач, Эгамберди Ботир сингари авф этилишлари ҳақида овоза тарқатишади. Лекин большевиклар Эгамберди Ботирни расман авф этган бўлсаларда Иброҳимбек таслим бўлгач, муайян режа асосида ўз жосуслари орқали Эгамберди Ботирни ҳам Чубек яқинидаги Саричашма ва Қумтепа атрофларида 1931 йил ёзида дам олаётган пайтида оғир темир билан бошига уриб шаҳид этишади.

Элбош тўксабо. Аул-Кийиклик, лақайнинг бадрахли уруғидан бўлиб, тахминан 1880- йиллар туғилган. Амирлик даврида йирик чорвадор бой бўлганлиги ҳамда бекликда обруйли ва таъсирли шахс ва бадрахли уруғининг уруғ бошлиғи сабабли амирлик томонидан мингбоши лавозимига кўтарилган. Ҳаракатнинг дастлабки фазасида (1921 йил) Бадрахли уруғи вакилларида қуролли гуруҳ ташкил этиб, Иброҳимбек Балжувондан Лақайга ўтгач Элбош тўксабо гуруҳи келиб кўшилади. Ва Иброҳимбек томонидан бадрахлиларнинг умумий кўрбошиси этиб тайинланади. Шунингдек, у Кийик атрофида ҳамда Вахш дарёсининг ўнг ва чап қирғоқларида ҳарбий фаолият олиб боровчи турли миллат ва элат вакиллари – Бобожон, Алихан, Таймат ва Абдуллабек гуруҳларини бирлаштириб, йигитлари сонини 250 кишига етказиб, кўрбошилиқ қилади.

Элбош тўксабо Кийик, Аралтўғай атрофлари билан бир қаторда Вахш дарёсининг чап қирғоғидаги Сангтўда,

Кавракли, Чаврак, Тутбулоқ, Пўшин қишлоқларида қизилларга қарши ҳарбий фаолиятлар олиб бориб, йирик чорвадор бўлганлиги боис ҳам Иброҳимбек кўшинини озик-овқат ва отлар билан таъминлашда муҳим ўрин тутган. Гишбулоқ қишлоғида қизилларнинг йирик гуруҳига қарши ўн беш соат давомида курашиб, муваффақиятга эришганлиги боис Иброҳимбек томонидан олтин сопли қилич билан мукофотланган.

Алимардон додхоҳ ва Мулла Қорақул. Алимардон додхоҳ ва Мулла Қорақуллар Фахрободдаги Қараменди қишлоғидан бўлиб, ўрта ҳисобда бадрахлилардан иборат беш юз кишилик гуруҳга раҳбарлик қилганлар.³²⁶

Тўғай Сари. Тўғай Сари – лақайнинг тўртовул уруғи кўса шохчасидан бўлиб, Қизилмозор жулгесининг Жарбулоқ қишлоғида истиқомат қилган. У илгари йирик бой ҳамда амалдор бўлиб, унинг гуруҳида 200 йигит бўлган. Қуролли ҳаракат йиллари ўша худудда Тўғайсарибек ўзига қароргоҳ курдириб, йўлига тош тўшатган. Ва бу «Тоғайсарибекнинг хуми» номи билан ҳозир ҳам машҳур.

Барот Эшиқоғабоши. Барот Эшиқоғабоши Мўминобод туманининг Дегтур қишлоғидан бўлиб, аҳоли орасида муҳим мавқега эга бўлганлиги боис, большевиклар ҳокимиятининг дастлабки кунлариданоқ Кўлоб жулгесида уларга қарши шиддатли курашларни бошқариб борган.

Байтур кўрбоши – қарлуқ элатидан бўлиб, йирик

³²⁶ Иброҳимбекнинг ҳарбий амалиётларидаги муваффақиятларини таъминлаб турган Алимардон додхоҳ, Мулла Қорақул, Тоғай Сари, Барот эшиқоғабоши ва бошқа кўрбошилар ҳақида тўлиқроқ маълумотни ҳозирча қўлга кирита олмадик.

кўрбошилардан бири бўлган.

Иброҳим Умбаров (Ибрайим галли) – дастлаб Исмаатбек гуруҳи таркибида бўлган. Чекистлар томонидан орага солинган низо асосида у Исмаатбекни ўлдиргач, қизиллар томонига ўтиб, Қизилмозор кўнгиллилар отрядининг бошлиғи этиб тайинланади. 1930 йилнинг мартада ўз гуруҳидаги икки йигит билан отряднинг қурол-яроқларини олиб Афғонистонга ўтиб кетади. Кўп ўтмасдан Афғонистондан кўрбоши сифатида қайтади. Унинг довюраклиги ва газерлиги ҳақида аҳоли орасида турли ривоятлар юради.

Ўтанбек. Ўтанбек тахминан 1904-1905 йилларда Шарқий Бухородаги Қабодиён беклиги ҳудуди туғилади. Ушбу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, асли қабодиёнлик бўлган кўнғирот элатининг вакили (кўнғиротларнинг қўлдовли уруғидан) Ўтанбек кўрбоши ёш бўлишига қарамасдан, 400-500 кишилик қуролланган гуруҳга бош бўлиб, Қабодиён, Шаҳартуз, Жиликўл атрофлари ҳамда Сурхон воҳасида большевикларга қарши қатор муваффақиятли ҳарбий амалиётлар олиб бориб, Иброҳимбек томонидан юксак эъзозланади. Қабодиён, Шаҳартуз, Жарқўрғон, Термиз йўналиши бўйлаб Афғонистон билан чегара ҳудуди назорати Ўтанбек зиммасида эди. Ўтанбекнинг ҳарбий гарнизони Жарқўрғон ва Шаҳартуз оралиғида Амударё қирғоғига яқин жойда жойлашган бўлиб, айти пайтда ушбу ҳудуд Ўтанжарсой деб аталади. Бу стратегик ҳудуд Термиз-Шаҳартуз йўналиши бўйлаб Ўзбекистон ва Тожикистон республикалари оралиғида бўлиб, айти пайтда ҳар икки давлатнинг божхона

масканлари жойлашган. Иброҳимбек Афғонистонга ўтгач, Ўтанбек ҳам ўз гуруҳи билан Афғонистон ва Шарқий Бухоро орасида ҳудудлардаги вазият ва аҳолининг аҳволи ҳақидаги маълумотлар билан Иброҳимбекни хабардор қилиб туради. Ўтанбек Афғонистондаги ҳарбий амалиётларда ҳам Иброҳимбекнинг ёнида бўлиб, жасурлиги ҳамда муайян ҳарбий тактикасининг устунлиги боис Иброҳимбекнинг муваффақиятларини таъминлаб турган.

Вазиятнинг мураккаблиги боис Иброҳимбек билан Советлар ҳудудига ўтолмаган Ўтанбек 1931 йил 18-апрелдаги архив маълумотларига кўра у «...Эшон Полвон, Мулла Холдор, Мулла Жайлав, Мулла тўқсаболар билан биргаликда Афғонистондаги Тошкўрғон туманининг Ширинкўл қишлоғида, жами 1000 йигит билан бўлиб, ... шунингдек, унинг гуруҳида 150 кўхистонликлар ҳам бор бўлиб, Ўтанбек Советлар ҳудудига ўтиш учун гупсар тайёрлаш мақсадида 80 та хўкизни сўйдириб, тайёргарлик кўрмоқда».³²⁷ Шунингдек, у 1931 йилнинг 29-апрелида ўзининг уч юзга яқин йигити билан Саройкамар чегара отрядининг Бўри заставаси ҳамда Юқори ва Қуйи Панжнинг Оқтепа ҳудуди ва бошқа участкаларидан ўтиш учун қилинган барча ҳаракатлари чегарачиларнинг тревогаси туфайли зое кетиб, давомли отишмалар билан яқунланиб, ҳар икки томондан талафот кўрилади. Ўтанбекни 1931 йилнинг апрель-май ойлари давомида Амударёнинг турли ўтиш жойларидан қилган ҳаракатлари ҳам натижасиз тугайди. Иброҳимбек кўшинининг асосий қисми Советлар ҳудудига ўтганлиги боис, Ўтанбек ва Арзиқулбек гуруҳлари яққаланиб, афғонларнинг пайдар-пай таъқибига дучор бўладилар. Бунинг устига Ўтанбек ўз гуруҳига қарашли

³²⁷ Тожикистон Республикаси Давлат архиви. Фонд 3, опись 5, дело 431, варақ 22.

барча оилаларни, шу жумладан ўзининг оиласини ҳам Советлар ҳудудига ўтказга олмаган эди. Натижада Нодирхон ҳокимияти томонидан Ўтанбекнинг оиласи қўлга олиниб, Мозори Шариф турмасига қамалади.

1931 йилнинг 19-21 августларида Ўтанбек гуруҳи Гулшанқудуқ атрофида унинг гуруҳини доимий таъқиб қилиб юрган афғонларнинг катта гуруҳи билан жангга кириб, ҳар икки томондан ҳам талафотлар берилади. Ушбу жангда Ўтанбек гуруҳи таркибига қўшилиб фаолият кўрсатаётган кўрбоши Бобои Ниҳолбанд ҳам шаҳид бўлади. 1931 йилнинг 23 августида Ўтанбек Қоработир тоғларидан Айбекка ҳужум уюштириб, афғон ҳукумати вакилларида бир-нечтасини асирга олади ҳамда улар орқали ўз оиласини қамокдан бўшатиб Мозори Шарифга етказилиши, акс ҳолда афғонлардан интиқом олишини таъкидловчи мактубни Тошқўрғон ҳокимига қатъий таъкидланган ҳолда жўнатади. 27-августда Ўтанбек ҳазораларнинг қуролли гуруҳлари билан тўқнашиб, ҳазоралардан бир-нечтасини асир олади. 28-августдаги Қундуз жанубидаги Янгиқишлоқ атрофида бўлган жангда Ўтанбекнинг тагидаги от ўлдирилади, ўзи ўнг елкаси ва оёғидан қаттиқ яраланади. Бундан сўнг Ўтанбек ва Арзикулбек гуруҳлари қўшилиб, гуруҳга Арзикулбек кўрбошилиқ қилиб, кичик ҳарбий амалиётлар олиб боради. Октябрь ойида Ўтанбек тамоман соғайиб, ўз гуруҳига кўрбошилиқни зиммасига олади. Большевиклар жосуслик хизматининг 1931 йил 3-ноябрдаги маълумотларига кўра, Ўтанбек 1931 йилнинг 27-октябрида туркман сардорлари гуруҳларига қарши жанг қилгани айтилади.³²⁸ Жараёнларнинг Иброҳимбекнинг Совет тупроғига ўтгандан сўнгги ривожидан давомида илгари йўқотилган мавқеларини

³²⁸ Пограничные войска в СССР. 1928-1938. Москва: Наука, 1972. Стр. 230.

тиклаб олиш учун баъзи туркман гуруҳлари Нодиршоҳ армияси таркибида Ўтанбек, Арзиқулбек ва Чориқулнинг гуруҳларини тугатишда иштирок этадилар. Ушбу маълумотларни россиялик тарихчи олим В.Бойко ҳам ўз маъқоласида тасдиқлайди.³²⁹ Худди шунингдек, Кобулдан Файз Муҳаммадхон Қатаған-Бадахшон дивизиясининг кўмондони этиб тайинланиб, унинг бошчилигида Нодиршоҳнинг қатъий топшириғи билан минг кишидан иборат афғонларнинг қуролли гуруҳи Ўтанбек гуруҳини тамоман тор-мор қилиш ҳамда шимолда барча қуролли ҳаракатларга чек қўйиш мақсадида шимолга жўнатилади. 1931 йилнинг 15-ноябрида Ўтанбек гуруҳини тамоман мағлуб этиш ниятида 900 кишилик отлик гуруҳ билан афғонлар Қундуз минтақасига келиб, бу ерда Ўтанбекка қарши ҳаракатлар олиб бораётган барча гуруҳларни, жумладан, туркманлар гуруҳини ҳам ягона кўмондонлик остига бўйсундириб, қўшин миқдорини икки минг кишига етказди ҳамда 20-ноябрлардан 8-декабргача жанговар амалиётларни фаоллаштиради. Нодиршоҳ Иброҳимбек билан бир қаторда Ўтанбекнинг боши учун ҳам катта мукофот эълон қилади. Бир қатор жанглардан сўнг, Ўтанбек афғонлар томонидан қўлга олиниб, қатл этилади.

Хуррамбек, Хуррамбекнинг ўзи кўнғиротларнинг хуштамғали уруғидан бўлиб, кўрбошиларининг этник таркиби қуйидагича: Раҳмонбердибек бий, Маҳмудбек Қачай эшиқоғабоши, Мустафакул додхоҳлар – кўнғиротлардан, Хусанбек додхоҳ, Дехқонбой тўксабо, Қўйбағарбек тўксабо, Ҳайит тўксабо – туркменжузлардан,

³²⁹ Бу ҳақда қаранг: *Бойко В.С. Среднеазиатская эмиграция в Афганистане в 20 е – начале 30-х годов XX века. //Ўзбекистон тарихи. 2004. №3. Стр. 31.*

Тошматбек бий, Нурмухаммад тўқсабо – дўрманлардан. Хуррамбекка бўйсунувчи қуролли гуруҳлар ҳам асосан қилич, эски милтиқлар, берданка милтиқлари билан қуролланган бўлиб, бу қурол-яроқ, шунингдек, патронлар аҳолидан йиғилган пул ва моллар эвазига Афғонистондан сотиб олиб келинган. Баъзан қурол-яроқ қизиллардан ўлжа олиниб, кўрбоши гуруҳларнинг қурол-яроққа бўлган эҳтиёжи қондирилган. Хуррамбек асосан Сурхон водийсида ҳаракат қилган.

Арзиқул кўрбоши. Арзиқул ўзбекларнинг қангли уруғидан бўлиб, 1905 йилда Балжувон атрофида туғилган. Арзиқулнинг ёшлигида отаси вафот этади. Қангли уруғининг бир қисми Балжувон атрофига жойлашган бўлиб, Саид Олимхон Афғонистонга ўтаётганда Балжувонда қанглиларнинг ҳам баъзи оилалари унга эргашиб Панж дарёсидан ўтадилар. Ўн олти ёшли Арзиқул ҳам Афғонистонга ўтиб, уруғдошлари билан Айбекка жойлашади. Ёшлигидан жуда ғайратли бўлган Арзиқул Айбекда йигитларни ўз атрофига тўплаб, аҳолини ўғри ва талончи гуруҳлардан ҳимоя қилиб юради. Шу мақсадда кичик қуролли дасталар тузади. Натижада Омонуллахон замонида маҳаллий ҳокимият вакиллари билан муносабатлари кескинлашиб, 1926 йилнинг охирида Омонулла ҳокимияти томонидан Арзиқул беш йил қамоққа ҳукм қилинади. 1929 йилда Кобул тахтига Ҳабибуллаҳон чиққач, у авфи умумий эълон қилиб барча маҳбусларни озод қилади. Қамокда икки ярим йил ўтириб чиққан Арзиқул яна Айбекка қайтиб, қуролли гуруҳини тиклайди ва аҳоли ҳимояси билан шуғуллана бошлайди. Иброҳимбекнинг Ҳабибуллаҳон томонидан мамлакат шимолига юборилиб,

унинг афгонлар билан тўқнашувидан олдин Арзиқул дастлаб ўн икки йигити билан Иброҳимбекнинг ҳузурига хизматга келгач, Иброҳимбек уни синаб, ғайратли ва жасурлиги боис элликбоши этиб тайинлайди. Афгонларга қарши уруш давомида у кўрбоши бўлиб, Иброҳимбек кўшинидаги йирик гуруҳлардан бирига раҳбарлик қилади. 1930 йилнинг кузида 25 ёшли Арзиқул ва Бойсари ўз йигитлари билан биргаликда Айбек шахрини афгонлардан тозалаб, шаҳар ҳокимиятини вақтинча бўлсада ўз қўлларига олиб, Иброҳимбек кўрсатмалари асосида бошқарув усулларини жорий қиладилар.

Иброҳимбекнинг Афғонистондан Совет ҳудудига ўтишида Чаёбда Арзиқул ва Бобои Нихолбанд ўзларининг беш юзтача йигитлари билан Афғонистон ҳудудида қоладилар.

Шерматбек (Шермухаммадбек). Шерматбек Афғонистонга дастлаб Шарқий Бухородаги Саройкамар орқали Панж дарёсидан Афғонистонга ўтиб кетади. Шерматбек Афғонистонга ўтиши билан Кобулга жойлашиб, афгон ҳукуматидан ҳар ойда минг рупиядан ёрдам пули олиб туради. Афғонистонда унинг атрофидагилардан энг яқинлари: Нурматбек - унинг укаси, Назиржон - унинг котиби, Мамедали қирғиз ва Холматжон ўзбек- йигитлари.

Иброҳимбек билан Шерматбек гарчи илгари чопарлар воситасида алоқа қилиб турган бўлсаларда, дастлаб 1926 йилнинг кузида Кобулдаги Қалъаи Фотуда учрашишади. Унинг йигитлари, асосан Холматжон Шерматбекнинг топшириқлари билан Фарғона водийсига қатнаб турган. Албатта, Холматжон 1924-1925 йиллари Афғонистондан Шарқий Бухоро орқали Фарғона водийсига бориб келишда

Иброҳимбек хузурида ҳам бир неча марта бўлган. Иброҳимбек Кобулда эканлигида Шерматбек билан доимий мулоқотда бўлишган. Шерматбек Омонулла ҳокимиятидаги бир қанча вазирлар, асосан ҳарбий вазир Азизхон билан муносабатлари яхши бўлган. У ўзининг дипломатик маҳорати туфайли Кобул сарой аъёнлари диққат эътиборини ўзига жалб эта олган. Шерматбек бухоролик муҳожир Ҳошим Шойиқ³³⁰ билан алоқалари жуда қалин бўлиб, уларни умумий дунёқараш бирлаштириб турган. Кобулдаги бошқа муҳожирлардан фарқли равишда уларнинг ҳар иккаласи Ўрта Осиёда давлатчилик шакли муваффақиятини республика тузумида деб билиб, большевиклар иштирокисиз мустақил давлат тузиш тарафдорлари бўлганлар. Лекин бу борада Ҳошим Шойиқнинг дунёқараши нисбатан устунроқ бўлиб, Шерматбекда жаидлар таъсири туфайли бу ғоя кейинги йилларда шаклланган. Шунинг учун ҳам муаммонинг тилга олинган бу жиҳатлари сабабли Олимхон билан уларнинг алоқалари жуда чекланган бўлиб, Кобулдаги муҳожир жаидлар билан эса мустаҳкам алоқада бўлганлар.

Шерматбек Фарғона водийси билан Холматжон ва ўзининг бошқа йигитлари орқали алоқа қилиб турган бўлса, Мамадали орқали Олой қирғизлари билан боғланиб турган.

1928 йилнинг охири ва 1929 йилнинг бошларида Жалолободда Омонуллахонга қарши Ҳабибуллахон томонидан кўтарилган қуролли қўзғолонни бостириш учун у Омонуллахон ҳокимиятидан 20 дона милтиқ олиб, ўз йигитлари билан қатнашади. Лекин, муваффақиятсизликка учрагач, вақтинча Кобулга келолмайди. Нодирхон тахтни эгаллаши билан Шерматбек яна Кобулга келиб яшай

³³⁰ Ҳошим Шойиқ – БХСР раҳбарларидан бири.

бошлайди.

1930 йилдан бошлаб Шерматбек Пешоварда нашр этиладиган «Азербекжан» газетаси билан ҳамкорлик қилиб, бу газетга Ўрта Осиё ҳақидаги материалларни жўнатиб туради. Бундай материалларни олиш учун у Мозори Шарифга котиби Назиржонни юборган бўлиб, Назиржон анча муддат Мозори Шарифда туради. Иброҳимбек Саид Хусейн билан биргаликда 1929 йилнинг ёзида Мозори Шарифга кириб, қўшини билан шаҳардаги боғлардан бирида жойлашганида ушбу кучларга хайрихоҳ сифатида олқишлаб келган шаҳар аҳолиси қаторида Назиржон ҳам бўлиб Иброҳимбек билан учрашади. Шунингдек, Нодиршоҳнинг Кобул тахтига чиққан дастлабки ойидаёқ, ҳали Иброҳимбек Нодиршоҳга қарашли кучлар билан тўқнашмасдан Оқтепада эканлигида у ерга Шерматбекнинг укаси Нурматбек икки йигити билан келади. Сўнг улар Оқтепада туркманлардан бўлган танишлариникида бўлиб, сўнг Мозори Шарифга боради. Нодирхон ҳукумати ҳам Омонуллахоннинг муҳожирларга нисбатан юргизган сиёсатни қўллаб, муҳожир қўрбошиларнинг мамлакат шимолида яшашига қарши эди. Шундай сиёсат натижасида Нурматбек қўрбоши ҳам Мозори Шариф ҳокимияти томонидан Кобулга қайтарилади. Нурматбекнинг акаси Шерматбек кейинчалик Туркияга ўтиб, 1970 йилда Адана шаҳрида вафот этади.³³¹

Уста Ёқуб – Шерматбекнинг одами, фарғоналик ўзбек бўлиб, тахминан 1895 йилда туғилиб, ўтган асрнинг йигирманчи йилларидан кейин Афғонистонга ўтиб кетади ва Хонободда яшаб, Шерматбекнинг баъзи топшириқларини

³³¹ Шерматбекнинг вафоти собиқ совет матбуотида ҳам ўз аксини топади. Баъзи журналистлар Шерматбекни Иброҳимбек деб талкин этишади. Натижада айрим аҳолининг тасавурида Иброҳимбекнинг қўлга тушмасдан Туркияга ўтиб кетганлиги ҳақидаги нотўғри тушунча пайдо бўлади.

бажарган ҳамда этикдўзлик касби билан шуғулланган. Иброҳимбек Саид Ҳусейн билан биргаликда Шимолий Афғонистонда большевиклар ва Фулом Набихонга қарши ҳарбий амалиётларни бошлаган пайтидан Иброҳимбек кўшинига йигит бўлиб киради. Нодиршоҳ даврида яна Хонободга келиб ўз касби билан шуғуллана бошлайди. Иброҳимбекнинг Советлар худудига ўтиб большевикларга қарши курашиши ҳақида Афғонистон шимолида гап-сўзлар тарқалгач, Уста Ёқуб ҳам олти фарғоналик муҳожирлар билан Иброҳимбекнинг сафига келиб қўшилади. Иброҳимбек кўшинидаги фарғоналикларнинг сони Андхой, Маймана ва Мозори Шарифдан келиб қўшилган муҳожирлар ҳисобига қирқтадан ошиб, уларнинг умумий бошлиқлари Уста Ёқуб ва Андхойда яшаган Абдурайим бўлганлар.

Фузайл Махсум. Фузайл Махсум Қоратегин беги сифатида уч йил давомида Фарм ва Қоратегин минтақасини большевиклардан ҳимоя қилади. Анвар Пошшо билан бирга Шарқий Бухорода ҳарбий амалиётлар олиб боради. 1923 йили Фарм қизил аскарлар томонидан эгаллангач, ўз укаси Саъдод Махсум билан Афғонистонга ўтиб кетади.

Кобулда у туркиялик Ҳасан афанди билан ижобий муносабатда бўлиб, Ҳасан афанди орқали Туркиянинг Кобулдаги элчихонаси вакиллари билан яқиндан алоқада бўлади. Шерматбек ва Фузайл махсум ўртасида яхши муносабат бўлиб, Кобулда улар тез-тез учрашиб туришган. Ҳабибуллахон ҳокимият тепасига келгунига қадар Фузайл Махсум ҳам Кобулда бўлиб, Ҳабибуллахон тахтни эгаллагандан сўнг, ўзининг 5-6 одамлари билан Афғонистондаги Бадахшонга бориб, у ердан ўз гуруҳига

йигитларини йиғиб, 1929 йил апрель ойида Советлар ҳудудига ўтади. Тожикистонга ўтгач, Фузайл Махсум Иброҳимбек ҳам келаётганлигини, у Термиз орқали келиб Сталинободни эгаллаши ҳақида гап тарқатиб, аҳолининг барча қатлами ушбу курашда ўзларини қўллаб-қувватлаши лозимлиги ҳақида тарғибот ишларини олиб боради. Ҳамда жанговар амалиётларни бошлаш учун қулай фурсат келганлигини айтади. Қоратегинда большевикларга қарши ҳарбий амалиётларни ўтказди. Қоратегиндаги жангларда қизиллар уни мағлуб этгач, Бадахшонга тўққиз кишиси билан қочади. У ердан Мозори Шарифга Саид Ҳусейннинг олдига ўтади. Кейин яна Кўлобга қайтади. Қоратегинда большевикларга қарши кураш олиб бораётган пайтларда Шерматбек Фузайл Махсум ўзининг одами эканлигини, уни ўзи Тожикистонга жўнатганлиги ҳақида Афғонистонда гап тарқатади.

Саид Олимхон билан Фузайл Махсумнинг муносабатлари яхши бўлмасдан, ҳар иккиси ҳам бир-бирини ўзаро муносабат қилишга арзимади, деб ҳисоблайдилар. Чунки, Саид Олимхон Шарқий Бухородан Афғонистон ҳудудига ўтгач, Фузайл Махсум Қоратегинни мустақил давлат деб эълон қилади ҳамда жума намозларида хутбага ўз номини қўшдириб ўқиттиради. Ўша даврлардан бошлаб, Олимхон ва Фузайл Махсумлар орасида ихтилоф бўлиб, умумий душман (большевиклар) рақобатда бўлган икки шахсни қайсидир жиҳатдан ўзаро яқинлаштирган бўлсада, лекин илгариги келишмовчиликлар сабаб, кейинги йилларда муносабатлар таранглашмасада, лекин салбийлигича қолади. Садриддин Айний ҳам 1923 йилларда Фузайл Махсум Фармни мустақил давлат сифатида эълон қилиб, ақча пуллар

ҳам чиқарганини ёзган эди.³³² Лекин Фармнинг мустақиллиги узокқа чўзилмади, қизиллар келиб шаҳарни эгаллайдилар. Илгари таъкидланганидек, қизиллар билан бўлган жангда кучлари парчаланган Фузайл Махсум укаси Саъдод бир неча йигити билан Афғонистонга ўтиб кетади.

Афғонистонда Нодирхон ҳукумати муҳожирларга, айниқса уларнинг пешволарига ижобий муносабатда эмаслиги боис, Фузайл Махсум бир неча одамлари билан Ҳиндистоннинг мусулмонлар яшайдиган ҳудудига (бугунги Покистон) ўтиб, у ерда Шери Кашмир лақабли ҳарбий фигура билан яқиндан алоқа боғлайди ва унинг ёрдамида тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўяди. Ҳаж зиёратини адо этиб, ўз одамлари билан Хитой Туркистонига ўтади. Қошғарда Ҳожи Умар (баъзи манбаларда Ҳожи Абдуқодир) лақаби билан тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиб, ўз атрофига маслакдош муҳожирларни тўплайди. XX аср 30-йилларининг ўрталарида Фузайл Махсумни душманлари сотадилар, у Қошғардаги Совет элчихонасига топширилади ва большевиклар томонидан шаҳид этилади.

Жунаидхон. Жунаидхон Хоразмда ва бугунги Туркманистонда большевикларга қарши ҳарбий фаолият олиб бориб, 1920-24 йилларда қатор муваффақиятларни қўлга киритади. 1928 йилнинг ўрталарида қизиллар томонидан таъкиб кучайгач, аввал Эронга, сўнгра Афғонистонга ўтиб Ҳирот шаҳрида яшай бошлайди.

Афғонистонда ҳокимият тепасига Ҳабибуллахон келиши билан Саид Олимхоннинг у билан жуда яқинлиги, дастлаб Ҳабибуллахоннинг инглизлар билан ижобий муносабати натижасида Афғонистон шимолида Олимхон инглизлар ва

³³² Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, 2-том. - Тошкент: 1964. Б. 396-397.

Ҳабибуллаҳон кўмагида большевикларга қарши ҳарбий амалиётни бошлаши ҳақида гаплар тарқалади. Жунаидхон ҳам Олимхон хузурига ўз одамларини жўнатиб, барча амалиётларда қатнашиш учун тайёр эканлигини айтади. Афғонистон шимолида йирик миқдорда туркман муҳожирлари жойлашган бўлиб, уларнинг аксарияти Жунаидхоннинг атрофига бирлашиб, уни қўллаб-қувватлашга тайёр эдилар. Эшон Халифа туркманларнинг диний раҳнамози сифатида аҳоли томонидан эъзозланса, Жунаидхон туркманларнинг ҳарбий етакчиси сифатида шундай ҳурмат-эҳтиромга сазовор эди. Жунаидхон 1938 йили вафот этади.

Эшон Султон ва Эшон Сулаймон. Эшон Султон ва Эшон Сулаймонларнинг кўплаб муридлари бўлиб, Эшон Султон Дарвоз беклигида большевикларга қарши ҳаракатни бошқариб, 1923 йилгача минтақани қизиллардан фаол ҳимоя қилган. Кейинчалик Фузайл Махсум билан келишолмай, Садриддин Айнийнинг таъкидлашича, ака-ука эшонларга Муҳаммад Акбар тўқсабони ўлдирганликлари ҳамда бошқа айблар кўйилиб, Сомий (Салим) Пошшонинг розилиги билан суд қилиниб, улар ўлимга ҳукм этилади. Эшон Султон ўлдирган Муҳаммад Акбар тўқсабонинг қабри устида дор тикилиб, ҳар иккаласи ҳам 1922 йилнинг октябрида Фузайл Махсум томонидан дорга осилади.³³³ Бошқа бир манбада таъкидланишича, Эшон Султон Қоратегин водийсида таъсир доираси масаласида Фузайл Махсум билан рақобатда бўлганлиги боис, большевиклар Фузайл Махсум гуруҳига қарши ҳарбий амалиётлар жараёнида Эшон Султон ҳам Фузайл Махсум гуруҳига

³³³ Садриддин Айний. Асарлар сақиз томлик, 2-том. - Тошкент -1964. Б. 389-390.

қарши қуроли курашни бошлайди, натижада Фузайл Махсум икки қуроли гуруҳ орасида енгилиб, Афғонистонга қочишга мажбур бўлади.³³⁴

Эшони Судур (Садр). Эшони Судурнинг асли исмлари Сулаймон Салоҳиддинов бўлиб, у 1878 йилда Бухоро шаҳрида амир амалдори оиласида туғилади. Унинг отаси Эшон Салоҳиддин Бухоро амири Саид Абдулаҳадхон саройида қатор диний лавозимларда ишлаган бўлиб, унинг охириги лавозими шайхул-ислом³³⁵ бўлиб, мансаб жиҳатидан тўғридан-тўғри амирнинг ўзига бўйсунган ҳамда амирликдаги бутун диний-тарбиявий ишлар, мачит, мадраса ва диний олий ўқув юртларининг ҳолатини назорат ва ташкил этиш унинг зиммасида эди. Эшон Салоҳиддин Саид Олимхон тахтга чиқмасидан олдин оламдан ўтган.

Фузор беги Акрамхон Эшон Салоҳиддиннинг кўёви, яъни унинг қизига уйланган. Эшон Салоҳиддиннинг ўғли Эшон Сулаймон ҳам 25 ёшидан бошлаб саломатлиги сабабли Фузорда яшай бошлайди. У амир саройида ҳеч қандай мансабни эгалламасада, отаси ҳамда поччаси Фузор беги Акрамбекнинг ҳурмат-эътибори сабабли унга Олимхон диний йўналиш бўйича аввал ўроқ, кейин судур, сўнгра садр унвонлари билан сийлайди. Эшон Сулаймоннинг Фузорда ҳовлиси, каттагина ери ва унга қарашли обжувоз ва тегирмонлари, шунингдек, Бухорода ҳам отасидан мерос қолган ҳовлиси бўлган.

Саид Олимхоннинг Бухорони тарк этиб, Душанбе томонга ўтгандан сўнг Қарши ва Фузор атрофларида ҳам жаҳидларнинг сўл қаноти ва большевикларнинг амир

³³⁴ Бу ҳақда қаранг: Шозимов П.Д. Таджикиская идентичность и государственное строительство в Таджикистане. - Душанбе, 2003. Стр. 151.

³³⁵ Шайхул-ислом - Бухоро амирлигида олий диний лавозим ҳисобланган.

аскарларига қарши ҳаракатлари авж олгач, Эшонни Судур ҳам Шарқий Бухорога ўтади. Саид Олимхон Шарқий Бухородан Афғонистонга ўтгач, Эшонни Судур ҳам Саройкамар ўтиши участкаси орқали фақатгина бир қизини олиб, 1921 йилда Афғонистон ҳудудига ўтиб кетади. Дастлаб Хонободга жойлашиб, диний унвон соҳиби бўлганлиги учун Хонобод ҳокими томонидан тайинланган ойлик ёрдам пулини олиб туради. Айни шу пайтда Омонуллахон ҳокимиятида ҳарбий ишлар бўйича вазир лавозимида бўлган Нодирхон Хонободга келиб, муҳожирлар масаласи билан ҳам қизиқади ҳамда уларга деҳқончилик билан шуғулланишларини маслаҳат бериб, баъзиларига Хонобод атрофларидан ер ажратиб бериш ҳақида ҳокимга топшириқ ва кўрсатмалар беради. Бу даврда Афғонистон шимолида жойлашган муҳожирлар муаммолари билан Олимхоннинг тоғаси Тагайбек шуғулланиб, у Хонободда турар ҳамда Олимхон билан доимий алоқа боғлаб, унга керакли маълумотларни етказиб турар эди. Эшонни Судур ҳеч қандай меҳнат билан шуғулланмасдан, афғон ҳокимиятидан ёрдам пули олиб Афғонистон шимолида тўрт йил, жумладан, уч йил Хонободда, бир йил эса Мозори Шарифда қизи билан яшайди. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, Хонободда иқлимнинг номўътадиллиги боис муҳожирлардан кўпчилиги обу-ҳавога мослашолмасдан Мозори Шариф атрофларига кўчиш ҳаракатлари кенг тус олади. Эшонни Судур Мозори Шарифда ҳам афғон ҳокимияти вакиллари билан пул ёки натура шаклида ёрдам олиб туради. 1924 йилда реэмиграция масалалари билан шуғулланувчи махсус комиссия ўз фаолиятини кучайтириб, Афғонистондаги муҳожирларни ҳам ўз ватанларига қайтарши масалалари билан шуғуллана бошлайди. Мозори

Шарифда жойлашган Совет консулхонаси ҳам бу борада тарғибот ва таъвиқот ишларини жонлантиради. Натижада Марказий Бухоро ва унинг атрофларидан борган муҳожирларнинг баъзи гуруҳлари қайта бошлайди. Ғузур беклиги ҳудудидан борган 20 муҳожир ҳам 1925 йилда Совет консулхонасидан ижозат олиб, собиқ Ғузур беклигида мирза бўлиб ишлаган Мирза Ўрун бошчилигида ватанга қайтадилар. Лекин, Эшонӣ Судур Ғузур беги Акрамбекнинг қариндоши эканлиги ҳамда юқори диний унвон соҳиби бўлганлиги боис Советлар ҳудудига ўтишига журъат қилмасдан поччаси Акрамбек билан Мозори Шарифда қолади. Муҳожирликдаги оилалар турмуш даражаси қийинлашиб, тўрт йил давомида захирадаги маблағлар ва ашъвий воситалар тугай бошлайди. Маҳаллий ҳокимиятдан олаётган ёрдамлар ҳам қисқара бошлайди. Бу орада Кобул ва шаҳар атрофида яшаётган муҳожирларга Омонуллахон томонидан берилаётган ёрдам миқдори мамлакат шимолидагига нисбатан анча кўплиги ҳақида гап тарқалиб, собиқ Ғузур беги Акрамбек бошчилигида бир гуруҳ муҳожирлар, жумладан Акрамбекнинг тўрт ўғли ҳамда Эшон Судур ва яна бир неча киши ўз оилалари билан Кобул йўналиши бўйлаб йўлга чиқиб, Кобулдан уч чақирим масофада, бир афғон ер эгасига қарашли Қалъаи Шамсийда ижарада турадилар. Қалъаи Шамсида бир неча оила, жумладан, Эшонӣ Судур ҳам ўз қизи билан туриб, вақт-вақти билан, яъни ҳар ойда бир марта Қалъаи Фотуга Саид Олимхон ҳузурига моддий ёрдам олиши учун бориб турадилар. Саройда ёрдамни Олимхоннинг собиқ амалдори Бухоро қўшбегисининг ўғли Акрамхон Эшон (собиқ Ғузур беги Акрамхон эмас, бу бошқа Акрамхон) тарқатиб турган. Бу орада Эшонӣ Судурнинг ҳам қизи бўй етиб, Кобулдан 20

чақирим масофада бўлган Униён қишлоғида турувчи Саид Аббос исмли бадавлат эшонга хотинликка беради. Лекин ватан ва оиласидан узоқда яшаиш Эшони Судур учун жуда зерикарли эди. Шу сабабли Кобул ва шаҳар атрофларида яшовчи муҳожирлар орасида ҳам Иброҳимбекнинг Советлар ҳудудига ўтишиши ва ватанда тинч меҳнат билан шугулланиши нияти борлигини эшитиб, Бухорога қайтмоқчи бўлади. Бу орада Қалъаи Фотудан Қалъаи Шамсийга сарой амалдори Акрамбек Эшон (Эшони Судурнинг поччаси) собиқ Ғузур беги Акрамбекникига меҳмонга келади. Вазиятдан хабар топиб у Эшони Судурни Советлар ҳудудига ўтмасликка даъват этади, лекин Эшони Судурни у ҳам кўндиролмагач, эртасига Қалъаи Фотуга ўтишини, унгача Акрамбек Эшон Саид Олимхон билан гаплашиб, Иброҳимбек номига мактуб тайёрлаб қўйишини айтади. Эртаси куни мактубни Эшони Судур Акрамбек Эшондан олиб 1930 йилнинг июль ойида Кобулдан чиқиб, 8-10 кунлардан сўнг Айлободда турган Иброҳимбекнинг хузурига боради. Иброҳимбек Саид Олимхон номидан келган, ўзини Кобулга даъват этувчи мактубни ўқиб, ҳеч қачон тирик ҳолатда Кобулга қайтмаслигини, борса ҳам ўзининг ўлиги боришини Эшони Судурга таъкидлайди. Иброҳимбек билан ватанга қайтиши умидида Эшони Судур унинг ёнида қолади. Афғонларга қарши ҳарбий амалиётлар даврида Иброҳимбек билан бирга бўлсада, у ёшининг бир жойга бориб қолганлиги боис ҳарбий жараёнларга бевосита қатнашмайди. Шундай қилиб, саккиз ой Афғонистонда Иброҳимбек билан бирга бўлгач, яна биргаликда Советлар ҳудудига ўтишади. 1931 йил июнь ойининг биринчи ярмигача Эшони Судур Иброҳимбек билан бирга бўлиб, Боботозда отининг чарчаганлиги боис бир неча йигитлар билан биргаликда гуруҳдан орқада қолишади. Бир

неча кунлик тоғма-тоғ юрганларидан сўнг Деновга - Худойназар командирнинг уйига бориб, икки кун меҳмон бўлишади ҳамда у орқали Денов ГПУсига қуролларини топширишади. Лекин, Эшони Судур ҳам ҳукумат томонидан қамоққа олиниб, Иброҳимбек билан биргаликда 1932 йилнинг август ойида ўн олтилар гуруҳида қатл этилади.

Бобожон кўрбоши. Бобожон кўрбоши Тағаймуродов – ғозималиклик тожиклардан бўлиб, Салим Пошшо даврида Иброҳимбек кўшини таркибига келиб кўшилган. У қатор зафарли амалиётларда қатнашиб, большевиклар Ғозималикда устунлик мавқега эга бўла боргач, 1924 йилда қизил аскарларга таслим бўлиб, авф этилгач, ҳарбий амалиётларда қатнашмайди. Лекин, 1929-1930 йилларда Совет ҳокимиятининг зуғуми туфайли анча азият чекади. 1931 йилда Иброҳимбек Советлар худудига ўтиб, Шоҳасанни Ғозималикка жўнатганда илгариги жанглар туфайли бир кўлининг майиблиги, яъни этигини бировнинг ёрдамисиз кия олмаслиги ҳамда бировнинг ёрдамисиз отга мина олмаслигига қарамасдан қисқа вақт ичида Шоҳасан иккаласи ўз атрофларига юзлаб йигитни тўплаб, Лақайдаги Найзабулоқда турган Иброҳимбек гуруҳига келиб кўшилади. Боботоғдаги Ҳазратбобога, у ердан Деновдаги Ҳасанага, ундан яна Ойбулоққа, кейин Чегинга ўтиб, қизиллар билан жангда фаол қатнашади. Сўнгра Бойсун томонга чекинадилар. Бобожон ва Шоҳасан кўрбошилар Иброҳимбекнинг топшириғи асосида Бойсун атрофларидан Эсанбойга келиб, 1931 йилнинг июнида қизил аскарларга таслим бўладилар.

Иброҳимбек атрофида қуйидаги қўрбошилар ҳам 1926 йилгача бўлган даврда ҳарбий амалиётларда иштирок этганлар. Булар:

Ҳайитбек (Қабодиёндан, қўнғиротлардан, 300 йигити бўлган), Мўлла Жайлов (қўнғиротлардан, 200 йигити бўлган), Мўлла Ражаб (Сари Осие туркларидан, 350 йигити бўлган), Тошиматбий (дўрманлардан, 250 йигити бўлган), Бобомурод тўқсабо (марқалардан, 150 йигити бўлган), Худойберди тўқсабо (марқалардан, 100 йигити бўлган), Қорахон тўқсабо (қарлуқлардан, 100 йигити бўлган), Суяр тўқсабо (қарлуқлардан, 50 йигити бўлган), Йўлдош Ярқин (қарлуқлардан, 50 йигити бўлган), Жумамурот полвон (туркманлардан, 50 йигити бўлган), Шамурат қоровулбеги (тозлардан, 40 йигити бўлган), Сапар қоровулбеги (қарлуқлардан, 50 ка яқин йигити бўлган), Мўлла Исмат ва Муртазақул махсумлар (қавчинлардан 50 ка яқин йигитлари бўлган).

5. Мухаммад Иброҳимбек: воқеълик, ривоят ва тахминлар, уларнинг ўзаро муносабати масалалари

Инсоният тарихий тараққиёти жараёнида маънавий маданият ривожлана бориб, халқнинг қахрамон фарзандлари улуғланган, уларга атаб қатор дostonлар, ривоятлар тўқилган. Воқеликда қахрамонлар ҳаёти ҳар қанча фожиа билан тугашидан қатъий назар, халқ ўз қахрамонининг ҳалокатини истамайди. Аксинча, унинг ҳаётини узайтириб, умрига-умр қўшиб, ўзгаларга намуна сифатида кўрсатади ҳамда шу билан ўзини овутади. Аҳолининг муайян вакили томонидан илгари сурилган ривоят аҳолининг қолган қатламлари орасида тахминлар вужудга келишига асос

бўлади. Ва бу тахминлар ўз навбатида янгидан-янги ривоятлар туғилишига асос бўлади. Шу жиҳатдан ҳам ривоят ва тахминлар ўзаро алоқадорликда ривожланади.

Воқелик бу ҳаётий жараёнда юз бериб, реал асосга эга бўлган муқаррар ҳолатдир. Лақайларнинг асосий машғулоти чорвачилик бўлиб, чавандозлик (кўпқари)да донг таратиб, лақай зотли отларни вужудга келтирганлар ҳамда амирлик оламида муайян мавқега эга бўлиб, мустақиллик ва эркин яшашни ҳаётининг асосий мазмуни деб билган бу этник бирлик XX асрнинг 20-31 йиллардаги аҳолининг қизил армияга қарши қуролли ҳаракатида юрт мудофааси ҳамда эрку-имон ҳимояси учун фаол курашдилар. Яъни ҳозирги, янгича тафаккур тарозусида ўлчаб айтсак, улар ўз эътиқодига собит қолиб ватанпарварлик мавқеини тутишди. Лақайлар бошидаги ҳамма кўргиликлар ҳамда халқ ҳаётидаги зулмат кунлар ана шу воқеалардан кейин бошланди. Юрт босқинчиларига қарши халқ ҳаракатида дастлаб Иброҳимбек бошлиқ кўшин маълум муваффақиятларни қўлга киритган бўлсада, Россиядан келиб турган қизил армиянинг катта ҳарбий кучи ҳамда техник имкониятларининг чексизлиги боис халқнинг асосий қисмининг ҳаёти фожиали яқун топди.

Маълумки, ҳар қандай инқилоб замирида кўплаб тўкилган қонлар ётади. Эски ва янги тарихдаги барча инқилоб ва инқилобий ўзгаришлар бунга гувоҳдир. Эсимда, «Лақай овози» ҳафтаномасида яқин ўтмишимизга бағишланган турфа қарашдаги кишиларнинг мақолалари эълон қилинган, ҳафтанома таҳририятига турли мазмундаги хатлар кела бошлади. Мактубларнинг баъзиларида инқилоб қораланган бўлса, айримларида инқилобга нисбатан ижобий фикр билдирилган эди. Уларнинг баъзилари ҳафтаноманинг

13-сониди эълон қилинди. Лекин, шуни унутмаслик керакки, ҳар қандай революцион ўзгариш аёвсиз тўкилган қонлар эвазига амалга ошади. Бу қоннинг ҳар бир қатраси инсониятга, қолаверса биз ва сизнинг аجدодларимизга, биродарларимизга тегишли эканлигини тасаввур этмоқнинг ўзи инқилоб инсониятнинг, демак, бизнинг генофондимиз кушандаси эканлигига амин бўламиз. Тарихий тараққиёт ва инсоният тажрибаси ҳеч қачон улкан қонлар эвазига барпо бўлувчи сиёсий тизимни оқламайди. Аксинча, инсоният ҳар қандай сиёсий ўзгариш инқилобий, яъни революцион тарзда эмас, балки эволюцион, яъни босқичма-босқич тинч йўл билан амалга ошишидан манфаатдордир. Жаҳонда тараққий этган мамлакатлардаги ижобий ўзгаришларнинг барчаси эволюцион тараққиёт маҳсулидир.

Муаммога холис, объектив ёндошадиган бўлсак, социалистик инқилоб халқнинг муайян қисмининг қонлари эвазига амалга оширилиб, мустаҳкамланган бўлса-да, Иккинчи жаҳон уруши ўзаро сиёсий-ҳарбий рақобатда бўлиб, турфа қарашларга эга бўлган турли миллатларни ягона мақсад – фашизмга қарши курашиш йўлида бирлаштирди. Бу урушда СССРнинг ғалабаси ҳам ягона мақсад учун миллатлараро бирлашувнинг ҳосиласи эди. XX аср олтишинчи йилларидан тўқсонинчи йилларгача собиқ тузум томонидан халқнинг ижтимоий турмуш даражасини ошириш йўлида қатор ижобий ҳаракатлар қилинди. Совет Иттифоқи миқёсида халқлар орасида дўстлик, ўзаро ҳамжиҳатлик иқтисодий омиллар билан бир қаторда этнослар орасида маданий-маънавий муваффақиятларда ҳам етарли аҳамият касб этди. Иккинчи жаҳон уруши даврида этнослар орасида ўзаро яхлит ҳарбий фаолият, умумий офатга қарши яқдил ҳаракат миллатларни янада

жипслаштирди. Бу исбот талаб қилмайдиган аксиома. Лекин, тарих саҳифаларини варақлар эканмиз, социалистик инқилоб ўз ғоясига қарши ҳар қандай кучга нисбатан ҳарбий-сиёсий геноцид методидан усталик билан фойдаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Буни бизга нисбатан кекса авлод яхши эслайди. Воқеаларни тасаввурингизда жонлантириш учун «Лақай овози» ҳафтаномасида босилган мақоладаги бир эпизодни келтириш кифоя деб ўйлайман: «...инқилобчи қизил аскарлар Ковки қишлоғи (Фахрободнинг тепа қисмидаги қишлоқ) аҳолисини аззенчиге (роса) қириб, тасодиф билан айрим қочиб қолганларнинг изидан тушади. Ва шундайгина қишлоқ пастидаги Рангонсой соҳилида Зулфи бобони ўғли Равшан билан тутиб олишади. Қизил аскарлар Зулфи бобони фарзандининг кўз ўнгида ханжар билан чопиб ташлашади.

- Бир маҳал бўйнидан чопилган отам икки кўзини мендан узмай йиқилиб тушди... Ва бир муддат типирчилади. Шунда ҳам қиблагоҳимнинг нигоҳи менда эди» (Равшан бобо Зулфиев хотираларидан).³³⁶

Инқилоб Одам Ато ва Момо Ҳавонинг зурёдлари бўлмиш, тил ва тафаккур соҳиби саналган инсонлар қалбида бир-бирига нисбатан мана шундай адоват, душманлик уруғини сочгувчи салбий хислат бўлиб, бир-бирини маҳв этишнинг даҳшатли усулларини қўллашга ундагувчи инсоният тараққиётининг кушандасидир.

Лақай элатининг бир қисми «қулоқ» ва «босмачи» аталмиш тамға боис, большевиклар империясининг катағонидан, Сибир ва Шимолий Қозоғистон сургунларидан жон ҳовучлаб, эътиқодига ҳамоҳанг юрт излаб Афғонистонга ўтиб кетган бўлсада, қолган қисми тақдирга

³³⁶ «Лақай овози» ҳафтаномаси. - Душанбе, 1992. №17.

тан бериб, Совет тупроғида қолиб коллективлаштириш ҳаракатларида фаол қатнаша бошлади. Лекин бу билан элат вакиллари мўътадил ҳаётини тўлиқ йўлга қўя олмадилар. Сталин репрессияси яна илгаридан пешонасида шўр тамға бўлган ушбу элат вакиллари ҳам фаол қатағон қила бошлади.

И.В. Сталин томонидан асос солинган ҳарбий-казармавий социализм, бепоён мамлакат ҳудудидаги бошқа миллат ва элатлар қатори, лақайларга ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликларни раво кўрди. Қизил армияга қарши урушда толиққан халқни Советлар ҳукумати кенг истеъмол моллари улашиш ваъдаси билан муайян майдонларга йиғиб, атрофидан пулемётлар билан ўққа тутди. Бундай қотилликлар XX аср 30 йилларининг бошларида Фаҳрободда, Кўктошда (ҳозирги Заготзерно майдонида), Ҳисор қалъасида ҳамда Ёвонда бўлган эди.³³⁷ «Султонободнинг Постхона қишлоғида ва бошқа бир неча қишлоқларда қизиллар халқни мол сўйиб шўрва осиб зиёфатга таклиф қилади ва у ерга турли хил матоларни уйиб қўйиб, булар сизга совға дейишади. Одамлар қизиқишиб кўпайишган пайт атрофда пистирмада турган қизиллар уларни ўққа тутиб кириб ташлашади».²²² Қизил империя томонидан қилинган бундай хунрезликлар туфайли элатнинг асл фарзандлари кирилиб кетди. 1937-38 йиллардаги оммавий террор бошқа жабрдийда халқлар қатори лақайларнинг бошида ҳам қора кузгундек айланиб, уларнинг кўзга кўринган фарзандлари «тройка» томонидан ё қатағон ёки Шимолий Қозоғистон ва Сибирга сургун қилинди. Ушбу

³³⁷ Дала ёзувлари. Ушбу маълумот 1991 йилнинг кузида Кўктошда Ҳожи Раҳмонберди Мустафоқуловдан ёзиб олинган эди.

²²² Саййид Таваккалхон. Муҳаммад Иброҳимбек (тарихий қисса). – Душанбе, 2009. – Б. 51.

йилларда ҳам иложини қила олган элатдошларимиз Афғонистон тупроғига ўтиб кета бошладилар.³³⁸ Мана шундай репрессия ва сургунлар натижасида илгари парчаланган эл, яна ҳам бўлақларга бўлиниб, собиқ мамлакат бўйлаб тарқалиб кетди. Шимолий Қозоғистон ва Сибирнинг баъзи вилоятларида ҳозир ҳам ўзга туркий халқлар таркибига сингиб лақайлар яшамоқдалар.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Иброҳимбек ҳақида ижобий муносабат XX аср тўқсонинчи йиллари бошларида бошланиб, қатор илмий мақолалар чоп этилиб, илмий тўплам, китоб ва дарсликларда бир қанча материаллар берилди.

Маълумки, кейинги етмиш йил мобайнида Иброҳимбекнинг шахсиятига қизиқиш ортиб, айниқса хорижий матбуот ва илмий-оммабоп нашрларда қатор мақолалар чоп этилиб, хатто Иброҳимбекка нисбат берилган суратлар ҳам нашр қилинди. Лекин, бу суратларнинг баъзилари Иброҳимбекка тегишли бўлмасдан, балки тахмин қилинган суратлар эди. Худди шундай суратлардан бири Афғонистонда кўпайтирилиб, қуйидаги ёзув билан тарқатилган: «Шаҳид Иброҳимбек Лақай. Як тан аз мужоҳидини сарзамини қаҳрамонпарвари Мовароуннаҳр, ки муддати шонздаҳ сол алайҳи ишғолгарони большевик жиҳод намуд».³³⁹ Мозори Шарифда чоп этилган «Андиша» журналида ҳам Иброҳимбек деб тахмин қилинган бир сурат босилган. Бу суратлар Иброҳимбекни билган ва таниган кишилар томонидан инкор қилинган. Ва табиийки, халқ орасида «Бу суратлар Иброҳимбекники эмас, демак Бек

³³⁸ Бу ҳақда қаранг: Жўракул Ажиб. Сўнмас садолар.- Душанбе: Нафосат, 2005.

³³⁹ Таржимаси: Шаҳид Иброҳимбек Лақай. Қаҳрамонпарвар Мовароуннаҳр сарзаминиданки, ўн олти йил давомида большевик босқинчиларига қарши жиҳод қилди.

қўлга тушмаган» сингари гаплар тарқалишига асос бўлган. Лекин афсуски, фактик маълумотлар бундай эмаслигини тасдиқлайди.

Шимолий Афғонистонда нашр этилган «Андиша» журнали Иброҳимбек ҳақида маъқола эълон қилиб, қуйидагича давом этади: «Давлатга қарашли аскарлар ва Толиқон шаҳридаги қуролли элжори³⁴⁰ кишиларнинг Иброҳимбекка қарши юришлари Иброҳимбек томонидан орқага чекинтирилиши билан Ҳожи Кўлоби Толиқонийнинг дилсўзларча ҳамкорлигини ўзига жалб этган Иброҳимбек, бир замонлар мукамал қуролланган гуруҳлар маскани бўлган Рустоқ тумани томон ҳаракат бошлайди. Иброҳимбек Лақай ушбу ҳаракатидан мазкур туман ва у ердаги қурол-аслаҳаларни қўлга киритишни назарда тутган эди. Иброҳимбек Рустоқнинг Ёмби қишлоғига киради ва Хуррамбекни Рустоқ шаҳарчасини олишга вазифалантиради.

Шаҳар атрофида ҳарбий тўқнашувлар бошланиши билан Ноиб Муҳаммад Набихон қўлидаги қуроллари билан шаҳарни мудофаа қилишга кўзи етмасдан, ҳийла-найрангларга

умид қилади. Бу ҳассос вазиятда Ноиб Шафихон Рустоқий бир амалга қўл уриб Рустоқ қалъасининг қуйи маҳалласида Иброҳимбекни меҳмонга чақириб, унинг шаҳарга киришининг олдини олади».³⁴¹

«Ургу минтақасида кўтарилган қўзғолонни³⁴² ўн етти кун тинчитиб турган Муҳаммад Аъламхон бригадаси афғон давлати ҳарбий кучларини Иброҳимбекка қарши ташлайди.

³⁴⁰ Элжори - давлатга қарашли бўлмаган.

³⁴¹ «Андиша» журнали. - Мозори Шариф. 1372 хижрий, далв ойи (1994, февраль) №5. 35-бет.

³⁴² Ургу аҳолиси Иброҳимбек тараф бўлиб, давлат кучларига қарши қўзғолон кўтарган эдилар.

Шерозий даштида афғонларнинг мангал ва масъуд қабилаларига Иброҳимбек тарафидан оғир зарба берилади. Хуррамбек шаҳид бўлгандан сўнг, Иброҳимбек кучлари Шибирғон тарафга йўл олади. Бу даврда Иброҳимбек Самангон, Балх, Фарёб ва Шибирғон вилоятларидан қўллаб-қувватловчи мактубларни қўлга олади.³⁴³

Иброҳимбек кўшини орқага қайтаётиб, Абдул Фафурхон Исоқзай ва Фулом Ҳасан ҳазоранинг қўшинларига қарши Шибирғоннинг Хўжадуки ва Эликработ минтақаларида шиддатли жанглар олиб боради. Нодиршоҳ давлатини ҳимоя этувчи икки мутаассиб хоннинг урушлари Балх вилоятининг Давлатобод ва Сиёғирд минтақаларида давом этади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, мен 2001 йилнинг февраль ойида Техронда бўладиган илмий конференцияга бориб, элатдошларни ахтариб топиб, уларнинг яшаш манзилларига борган пайтим, Туркиядан ҳам элатдошимиз Бадрахлининг Алимбачче уруғидан 58 ёшли Абдулвоҳид Райимкул ўғли Ўзтурк ҳам Эронга ташриф буюриб, ватандан бир йигит келиб, элатдошлар билан суҳбатлашиб юрганини эшитиб, у киши ҳам Абдулҳафиз аканикага ташриф буюрдилар. Ва биз беш-олти соат давомида қизгин суҳбатлашдик. Абдулвоҳид Райимкул ўғлининг гувоҳлик беришича алимбаччелер Авғонистонда ҳам мерганликка жуда уста бўлиб, туман миқёсидаги раҳбарлар овга чиқса, албатта алимбаччелердан бирортасини ўзлари билан бирга олиб юрар эканлар.

Шу билан бир қаторда, ушбу суҳбатда Абдулвоҳид ака ҳам бир ажойиб тарихий воқеани сўзлаб бердики, бу ҳеч кимни бефарқ қолдирмаса керак: Бу воқиа тахминан 1975

³⁴³ «Андиша» журнали. - Мозори Шариф. 1372 хижрий, далв ойи (1994, февраль) №5. 36-бет.

йилда бўлган экан. Афғонистондаги Айлободга, қишлоқ оқсоқоли Мулла Хушбахтнинг уйига Афғонистоннинг Покистонга яқин бўлган Хелман вилоятидан Иброҳимбек бобонинг кичик хотини Майхуван чече, акаси Ҳожи Мустафоқулнинг ўғли билан келиб, Имам соқини топиб келишларини сўрайди. Ҳожи Мустафоқулнинг ўғлининг кўлида янги чиқа бошлаган магнитофон ва ўнга яқин катта касеталар бор эди. Имам соқи Лақайнинг жанқабил уруғидан бўлиб, афғонистонлик ўзбек бахшилари орасида гапга чечанлиги ва ҳозиржавоблиги билан жуда машҳур бўлиб, унинг олдига тушадиган соқи бўлмаган. Имам соқи ўз термаларида: «Вон уч жашимда бек бабам желкеме кундал тайлади, Қурбанназар сақи белимди байлади», деб куйлар экан.

Ушбу термага асос бўлган тарихий воқиа бундай бўлган экан: 1929-1930 йиллардаги ўзгарувчан ҳарбий-сиёсий жараёнлар ва баъзи афғон қабилалари вакилларининг муҳожирларга нисбатан талончилик ва зўравонлик ҳаракатлари Иброҳимбекни ҳам ҳарбий амалиётларга тортади. Дастлаб, Иброҳимбек бошлиқ кўшин шимолда улкан муваффақиятларни қўлга киритиб, муайян ҳудудда ўз тартибини ўрнатсада, лекин, Нодиршоҳнинг сараланган кўшини ва афғонларга Англиянинг йирик ҳарбий ёрдами Иброҳимбек кўшинларини чекинишга мажбур қилади.

Ана шундай ҳарбий амалиётларнинг биридан сўнг Иброҳимбек ўз лашкари қуршовида дам олаётганда унга доимий ҳамроҳлик қилувчи соқилар дoston ва термалар куйлай бошлайди. Соқилар дostonларини тугатгандан сўнг Бек бобо, яна ким бор, деб сўрайди. Кўшиндагилардан бири шу қишлоқ атрофида бир 12-13-ёшли эчки боқиб юрувчи бола таёғини дўмбира қилиб, Бекнинг қаҳрамонликларини

қўшиқ қилиб айтиб юришини айтади. Бек уни тезда топиб келишларини буюради. Эчки боқиб юрган ёш болани топиб келадилар. Бек билганини айтишни буюради. Ёш бола аввал шошиб, кейинчалик ўзини босиб, чўпон таёғини дўмбира қилиб, кўзини юмган ҳолда давранинг ўртасига чиқиб, Бекнинг қаҳрамонликлари ҳақида қўшиқларини қўшиққа улаб, дoston қилиб айта бошлайди. Бу орада Бекнинг атрофидаги соқилардан бири ёш боланинг қўлидан таёғини суғуриб олиб, ўзининг дўмбирасини ушлатиб қўяди. Имам соқи шундан дўмбира чертишни ўрганиб кетганлигини кейинчалик айтган экан. Хуллас, ўн уч ёшли бола Иброҳимбекнинг қаҳрамонликларини бир неча соат давомида айтиб, чарчаганидан сўнг, Бек бобо уни тўхтатади. Ва бир тўнни боланинг елкасига ташлайди, Бекка ҳамроҳлик қилувчи Қурбанназар соқи ёш Имомнинг белини маҳкам боғлаб қўяди. Иброҳимбек ёш боланинг қўнглини кўтариб, унинг соқилик маҳоратига катта баҳо беради ва бошқа мавзуда терма ва дoston айтиб юр, лекин мени мақтаб бошқа айтма, мени деб эл Ватанда ҳам, афғонда ҳам парокандаликка учраб саргардон бўлди, агар яна мени мақтаб айтадиган бўлсанг икки қўлим осмонда, яъни икки қўлим мозордан ташқарида қолади, дейди.

Бу воқеалардан сўнг Имам соқи улғайиб, дoston ва термалар айтиб юради. Лекин кўпчиликнинг талаб ва илтимослари билан Иброҳимбек ҳақида фақатгина умумий тарзда термалар куйлаб, охирида «Шаҳид кеткен Мирғазим», - деб умумлаштириб қўя қолар экан.

Иброҳимбекнинг кичик хотини Майхуван чече албатта Имам соқининг маҳоратидан яхши хабардор ва ёшлигида Бекнинг қаҳрамонликлари ҳақида куйлаган терма ва дostonлари ҳақида ҳам билар эди. Иброҳимбек Совет

тупроғига ўтиб, қизилларга таслим бўлгач, Афғонистон ҳукмдори Нодирхон томонидан Иброҳимбекнинг яқин одамлари, жумладан, Бекнинг қайноғаси Ҳожи Мустафоқул оила аъзолари ва синглиси Майхувон чече билан бугунги Покистон билан чегарадош ҳудуд бўлган Ҳелман вилоятига сургун қилинади. Ҳелман ва Айлободнинг ораси тахминан бир ярим минг километр бўлсаям, сургун қилинган лақайлар билан шимолда қолган лақайлар орасида борди-келди алоқалари бўлиб, Майхуван чече ҳам вақт-вақти билан шимолга ташриф буюриб ўз лақайларининг меҳмони бўлиб, аҳоли томонидан ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлган.

Хуллас, 1975 йилларда тасмали магнитофон энди чиққан пайтда Майхуван чече ҳам акасининг ўғлини олдиға солиб, касеталарға Бекнинг қаҳрамонликларини Имам соқидан ёздириш учун Ҳелмандан шимолға, яъни Айлободға келади. Юқорида таъкидлаганимиздек, чече Айлободға келиб, қишлоқ оқсоқоли Алимардон додхоҳнинг ўғли Мулла Хушбахтаникига тўхтади ва унга Имам соқини топиб беришларини сўрайди. Мулла Хушбахт Имам соқининг қаерда эканлигини аниқлаб, Айлободдан қирқ километр узокликда бўлган Қундуз атрофидаги Тилевкега кўнғирот элатидан бўлган соқининг дўсти Арбоб Абдумўмин уйига Абдувоҳид акани жўнатади. Абдувоҳид ака соқига бориб, оқсоқол тезда унинг Айлободға етиб келишини буюрганлигини таъкидлагач, иккаласи йўлга тушади. Каллаи Минор орқали Ҳожи Абдуғаффор қишлоғига келганда соқи, оқсоқолнинг нима учун чақирганини Абдувоҳид акадан сўрайди. Соқига жавобан Абдувоҳид ака Майхуван чече келганлигини ва соқини йўқлаётганини айтганда, соқи: «Аттанг, шу гапни Тилевкеда гапирганинда эди, мен келмас эдим, чунки, чече нима сўрашини мен яхши

биламан, мен эса уни айтолмайман, Бек бобо менга қасам берган», дейди. Лекин йўлнинг кўп қисми босиб ўтилганлиги боис, ноилож оқсоқолнинг уйига келадилар.

Мулла Хушбахтнинг меҳмонхонасида унинг ўзи, Майхуван момо, момога ҳамроҳлик қилиб келган Ҳожи Мустафоқулнинг ўғли суҳбатлашиб ўтирар эдилар. Имам соқи ва Авдувоҳид акалар ҳам келиб кўришишиб, ҳол-аҳвол сўрашгач, Майхуван момо Имам соқига Бек бобо ҳақида ёшлигида айтган термалар ва дostonларни айтишини сўрайди. Ва бу терма ва дostonларни ёзиб олиб, умрининг охиригача эшитиб туриш учун тасмали магнитофон ҳам олиб келганлигини айтади. Имам соқи оғир уф тортиб, бу илтимосни бажара олмаслигини, Бек бобо унга ўзи ҳақидаги терма ва дostonларни ҳар қандай ҳолатда ҳам айтмаслигига қасам берганлигини таъкидлайди. Майхуван момо: «Мен вўмримди Бек бабангнинг қисметиге бағишладим, ҳаятимди тикдим, мына яна уч кунлик жолди босиб келиб, бир амеллеб сени тапдим, менинг эллик жиллик аччи қисметим, сенинг дастанларинга арзимайма?», - деб йиғлайди. Момога қўшилиб, меҳмонхонадаги ҳамма кишилар йиғлашади ва орага оғир бир жимлик чўқади. Иложсиз қолган Имам соқи: майли чече, айтқаним босин, - деб қўлига дўмбирасини олади. Кун тушдан ошган бўлишига қарамай, соқи кечаси билан тонг отгунча Иброҳимбекнинг қаҳрамонликлари ҳақидаги ёшлик дostonларини қайта тиклашга ҳаракат қилади ва жуда чиройли ва равон услубда тонг отгунча айтади. Момонинг буйруғи билан Ҳожи Мустафоқулнинг ўғли соқининг куйлаганларини етти тасмали кассетага ёзиб олади. Бу жараён эрталаб қуёш чиқишигача давом этади. Қуёш чиқиши билан соқи ҳам дostonларини тугатади. Момо эса касеталарни олиб, Ҳелманга кетади. Абдувоҳид аканинг

гувоҳлик беришича, мана шу кундан Имам соқининг тили тутилиб, у соқиликдан қолади, бир ойга етмай бутунлай тилдан қолиб, ундан сўнг икки оёқдан ҳам қолади. Ўша терма ва достонларни айтгандан тўрт ой ҳам ўтмасдан Имам соқи оламдан ўтади.

Албатта, кўпчилик томонидан буюклиги эътироф этилган шахсда, қандайдир илоҳий хислатлар ҳам мужассам бўлади. Ва бундай хислатга эга бўлмаган шахс, ҳеч қачон ўзининг орқасидан ўн минглаб кишиларни эргаштира олмайди. Бу – инкор этиб бўлмас ҳақиқат.

Яна, Афғонистонда чиқадиган «Андиша» журналини варақлайдиган бўлсак, унда Иброҳимбек ҳақида қуйидаги фикрлар ёзилган: «Иброҳимбек Тошқўрғон танглигида Карнайл Мухаммад Ҳанифхоннинг қаршилигига учраб, оғир жанглар бўлиб ўтади. Иброҳимбек Афғонистон ерида қолиш фойдасизлигини айтиб, оиласи истиқомат қилувчи Рустоқ қарияси томон йўл олади. Ҳаракат давомида Иброҳимбек Момойи ерига бориб, ўзининг оила аъзолари билан видолашади ва уларга қуйидаги сўзларни айтади: «Мен Сизларни Оллоҳга топшириб, Сизларнинг ҳаётингизни Афғонистон исломий мамлакатада бехатар биламан. Чунки, Афғонистон мусулмон миллати Сизларга ҳеч қачон тажовуз қилмайди. Оддий турмушингиз учун халақит бермагай». Шундан сўнг Иброҳимбек Чаҳоб(Чаёб) туманининг Самти қишлоғи томон ҳаракат қилиб, Амударё қирғоғида йиғилиб турган мужоҳид оломонга қарата қуйидагича дейди: «Мен номаълум тақдир томон шошилиб бормоқдаман...Сизнинг ҳар бирингиз қандай яшашларингиз учун хоҳлаган қарорга келишингизга ҳақлисизлар». Иброҳимбекнинг аскарлари ана шу нуқтадан тарқала бошлайдилар ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб шимол тараф равона бўладилар (Булар албатта

Афғонистоннинг маҳаллий ўзбек ва тожиклари бўлса керак. Н.Н.). Мовароуннаҳрнинг эркесвар қаҳрамон ўғли Иброҳимбек Лақай Амударёни кечиб ўтаркан Совет аскарлари қўлига тушиб, шаҳид этилади.³⁴⁴

Америкада дари тилида чоп этиладиган «Паймон» журналининг 1999 йил октябрь (№3-4) сониди доктор Иноятулло Шаҳронийнинг Иброҳимбек ҳақидаги мақоласи эълон қилиниб: «Чехраи асли мужоҳиди қаҳрамон Иброҳимбеки Лақай, Аз дафтари КГБ ба даст омад» деган ёзув остида Иброҳимбекнинг асл сурати берилади ва шундай дейилади: «Аз ҳафтад сол ба он тараф корҳои хориқул иродаи жиҳоди, шаҳид, ғозий, мулло Муҳаммад Иброҳимбек Лақай. Мужоҳиди қаҳрамони Мовароуннаҳр, ки дар Афғонистон вирди забонҳост. Он чи ки уро шуҳрати офоқ дод, исломият, шужоат ва жиҳод бар алайҳи куфор буд».³⁴⁵ Шунингдек, суратнинг тагида: «Мужоҳиди қаҳрамон, шаҳид, мулло Муҳаммад Иброҳимбек Лақай, лашкарбоши, додхоҳ», - деган ёзувлар ҳам берилган. Шу билан бир қаторда мақола сўнгида Иброҳимбекнинг муҳри акс эттирилган бўлиб, муҳр ичида айлана тарзда «Мулло Муҳаммад Иброҳим, додхоҳ, лашкарбоши, бинни Чақабой тўқсабо» ёзувлари мавжуддир.³⁴⁶

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Иброҳимбек тимсоли Шимолий Афғонистонда истиқомат қилувчи туркий халқлар ва тожиклар учун эрк ва имон ҳимояси йўлида

³⁴⁴ «Андиша» журнали. - Мозори Шариф. 1372 хижрий, далв ойи (1994, февраль) №5. 37-бет.

³⁴⁵ Таржимаси: Етмиш йил илгариги жиҳодий ишлар, шаҳид, ғозий, мулло Муҳаммад Иброҳимбек Лақай. Мовароуннаҳрнинг қаҳрамон мужоҳидики, Афғонистонда тилларда дostonдир. Унга шуҳрат қуёшини бахшида этгувчи – бу исломият, шужоат ва ноҳақликка қарши исён эди.

³⁴⁶ «Андиша» журнали. - Мозори Шариф. 1372 хижрий, далв ойи (1994, февраль) №5. 37-бет.

душманга мардларча қарши тура олувчи баҳодир сифатида халқ оғзаки ижоди ва ёзма манбаларда акс эттирилиб ҳатто Иброҳимбек сиймоси халқни ижтимоий-сиёсий жиҳатдан бирлаштириб, ягона гоя асосида жипслаштирувчи куч сифатида қаралади. Ушбу муаммо Афғонистон учун жуда мураккаб кечган XX аср охири ва XXI аср бошларида ҳам долзарб моҳият касб этмоқда. Афғонистонлик Ҳоҷи Жамшид Азимий бошчилигида Таҳор вилоятида «Иброҳимбеки шаҳиди Лақай»³⁴⁷ номли уюшма ташкил этилганлиги фикримизга далилдир. Шунингдек, Афғонистонлик генерал Пирмуҳаммадхоннинг гувоҳлик беришича: «Шимолий Афғонистонда гози Иброҳимбек номи халқ томонидан гоят эъзозланиб, ҳатто ушбу номни кишилар таҳоратсиз тилларига олишни оғир гуноҳ ҳисоблайдилар». Машҳур қўмондон генерал Абдурашид Дўстимнинг гувоҳлик беришича Иброҳимбек феномени Афғонистонда ҳам унинг тарафдорлари ҳам унинг душманлари томонидан довжур, ботир, қўрқмас сиймо сифатида тилга олинади. Қўмондон шундай деган эдилар: «Йигирма яшар йигитлигимда аскарликка олиндим. Зобит, менга димоғ билан қараб, лақайлардан мисан, деб сўради, уларда лақайларга нисбатан нафратнинг устунлигини яна бир бор ҳис қилдим. Йиллар ўтиб, қўмондон сифатида муҳорабалардан бирида галабани қўлга киритганимда, жангни кузатиб турган бир мўйсафид: «Иброҳимбек Лақайга ўхшаб жанг қилар экансан», деди». Ушбу тасдиқлар Иброҳимбек муайян тарихий даврнинг қаҳрамони сифатида илм оламида қолиши билан бир қаторда, бугунги кунда ҳам унинг номи халқ орасида эҳтиром тимсолига айланганлигини тасдиқлайди.

³⁴⁷ Қаранг: Садои мардум // Назаре ва воқеоти Осиёи Марказӣ. 28.09.2000.

6. Эл қалбида умидлар ёки муаммога алоқадор гурунг

Илм оламида Иброҳимбекнинг большевиклар тутқинлигидаги ҳаёти ҳақида маълумотлар жуда кам. Барча архив материаллари, тарихчи олимлар, шу жумладан Ғарб олимлари Иброҳимбекни Советлар режими томонидан Тошкент шаҳрида «1932 йил март ойида Иброҳимбек суд қилиниб, 31 августда қатл қилинган»³⁴⁸ лигини тасдиқлайди. Бундан ташқари Афғонистон, Покистон, Эрон, Саудия Арабистони ва ҳатто Туркиянинг ўзида яшаётган элатдошларимиз ҳам Иброҳимбекнинг большевиклар қўлида қатл этилганлигини эътироф этадилар. Шунингдек, Саид Олимхоннинг 1931 йилда Афғонистонда туғилиб, айна пайтда Туркияда истиқомат қилаётган ўғли Саййид Мансур Олимий ҳам Иброҳимбекнинг 1931 йилда большевикларга таслим бўлиб, 1932 йилда қизиллар режими томонидан қатл этилганлигини ёзиб: «Муаллифнинг мақсади қаҳрамон Иброҳимбек тўғрисида батафсил бирор нарса ёзиш эди. Лекин афсуски, Туркияда бу борада зарур материаллар топа олмадим»,³⁴⁹ дейди. Америкада истиқомат қилувчи асли Афғонистонлик бўлган доктор Иноятуллоҳ Шаҳроний ўзининг тадқиқотида: «Иброҳимбек Лақай большевиклар ҳукуматига таслим бўлгач, унинг жаҳаннамий дастгоҳи КГБ томонидан қатл этилган»лигини таъкидлайди.³⁵⁰ Шунингдек, Туркиялик олим «Туркистоннинг аччиқ ҳақиқатлари» асарининг муаллифи Шаҳобиддин Яссавий

³⁴⁸ Ражабов Қ. Иброҳимбек. //Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4-жилд. Т.: 2002. Б. 64-65.

³⁴⁹ Саййид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Бухоро – 2004. Б. 117.

³⁵⁰ Иноятуллоҳ Шаҳроний. Иброҳимбек ким эди // «Белги» ҳафталиги (Қобул Миллий институти нашри). № 25, 26, 27. 1385 ҳижрий (2006 милодий) йили, июль ойи.

ҳам 2004 йилда Тошкент шаҳридаги учрашувда Иброҳимбек таслим бўлгач Советлар режими томонидан қатл этилганлигини тасдиқлади.

Хуллас, 1931 йилда қўлга олинган Иброҳимбек бир йилдан ортиқ вақт давомида ОГПУ³⁵¹ қамоқхонасида сақланиб, ҳарбий мутахассислар томонидан тергов жараёни олиб борилади ва айтиш мумкинки, Иброҳимбек йирик ҳарбий фигура сифатида унинг бутун фаолияти, ҳарбий тактикаси ва тажрибалари стратегик асосларда ўрганиб бўлинади. Масаланинг иккинчи томони ҳам мавжуд эдики, ўн бир йил давомида Совет режими ва Афғонистонда туркий ва тожик халқларига нисбатан ноҳақликларга қарши курашиб, ўн минглаб йигитларни ўз атрофига бирлаштириб, қисқа вақт ичида қатор ҳарбий муваффақиятларни қўлга кирита олган, ҳарбий маҳоратининг устунлиги жаҳонда тан олинган йирик саркарда - «Шарқ Наполеони»нинг тириклиги ҳам XX асрнинг ўттизинчи йилларида ҳали асослари мустаҳкам қарор топмаган, мавжуд тузумга муҳолафатда бўлган давлатлар томонидан қаттиқроқ силкитилса тўкилиб кетиш эҳтимоли ҳам мавжуд бўлган большевистик режим учун реал хавф эди. Шунинг учун муайян давр мобайнида тузум ҳарбий кучларини шуҳрати ва жасорати саросимага солиб, доводиратиб келган шахсга нисбатан ўлим ҳукми кечиктирилмасдан ижро этилгани

³⁵¹ ОГПУ-СССР Халқ Комиссарлари Совети ҳузурида Бирлашган Давлат сиёсий бошқармаси бўлиб, у Советларнинг Бутунроссия IX съезди ҳамда Бутуниттифок Марказий Ижроия Комитетининг 1922 йил 6 февралдаги қарорлари асосида, фаолияти тугатилган ВЧК (Бутунроссия Фавқуллода комиссияси) ўрнига ташкил этилган бўлиб, ОГПУнинг асосий вазифаси сиёсий ва иқтисодий контрреволюцияга, бандитизм ва душманнинг разведка хизмати фаолиятига қарши курашишдан иборат эди. СССР Марказий Ижроия Комитетининг 1934 йил 10 июлдаги қарорига асосан ОГПУ тугатилиб, унинг функциялари янгидан ташкил этилган НКВД – Ички ишлар халқ комиссарлиги зиммасига юклатилди.

табиий. Демак, ўн бир йил давомида Шарқдаги большевистик режимга улкан қанотлари билан кўланка ташлаб турган қудратли бургут ўзининг абадий оромгоҳини орзу қилганидек, Мовароуннаҳрдан топди. Ҳазрати Ҳофиз Шерозийнинг ушбу байти худди Иброҳимбекка аталгандек садо беради:

*«Баъд аз вафот турбати мо аз замин мажсўй,
Дар синаҳои мардуми ориф мазори мост».*³⁵²

Ҳақиқатан ҳам, Иброҳимбекнинг вафотидан етмиш йилдан кўпроқ вақт ўтганлигига қарамасдан, унинг қаҳрамонликлари Шарқу-Ғарбда тилларда дoston бўлиб, Иброҳимбекнинг сиймоси ўз тарихи ва аجدодлари қисматига бефарқ бўлмаган ҳар бир шахс қалбидан жой олгандир.

³⁵² Таржимаси: Вафотимиздан сўнг, бизнинг қабримизни ердан ахтарма, бизнинг мозоримиз ориф кишиларнинг қалбидадур.

ХУЛОСА

Инсоният тарихи турфа сиёсий курашлар билан бир қаторда ноҳақликларга қарши адолат учун курашлар тарихидан ҳам иборатдир. Эл-улус тақдирига оид тарихни ўрганиш ҳар бир инсоннинг ўз шажараси тизимидаги етти аждодини билиши билан тенг. Тарихий кечинмалар инсон ҳаёти давомида доимий шерикдир. Немис мутафаккири Ф.Ницше: «Биз тарихга занжирбандмиз, қаерга югурмайлик тарих занжири биз билан бирга югуради», - деган эди.³⁵³ Демак, бугунни ўтмишсиз тасаввур этиб бўлмаганидек, келажакни бугунсиз тасаввур этиш ҳам жуда қийин.

Юрт мудофааси ҳамда эрку-имон ҳимояси йўлида кўкракни душман ханжарига қалқон қилиб тутиш, шу йўл ва усул билан аждодлар эътиқоди муқаддаслигини сақлашга интилиш – бу тарихнинг лаҳзалик онда авлодлар бахти учун ўзликдан кечишдир.³⁵⁴

Иброҳимбек ва унинг атрофидаги кўрбошилар фаолиятини умумлаштириб, тадқиқот ишимизга хулоса ясаш учун яна жараёнларнинг дастлабки ривожини ҳамда ҳаракат раҳбарларининг ҳарбий фигура сифатида шаклланиш жараёнига эътибор қаратамиз. Бухоро амири Саид Олимхон қизил армия ва жаҳидларнинг сўл қаноти тазйиқи остида Шарқий Бухорога келиб ўрнашгач, маҳаллий беклар ва аҳолининг қўллаб-қувватлаши туфайли большевикларга қарши ҳарбий амалиётларни бошлади. Курашнинг дастлабки босқичида Иброҳимбек ҳарбий

³⁵³ Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. Соч. в 2х т. Т. 1. - М.: 1990. - С. 161.

³⁵⁴ Авлодлар бахти ва юрт ҳимояси учун мана шундай курашларнинг баъзилари муайян халқ ва гуруҳлар бахтсизлигининг тамал тошларига асос бўлиши ҳам мумкинлиги - ҳарбий-тарихий категориялардан биридир.

амалиётларда аралашмайди.

Саид Олимхон кучларига қарши 1920 йилнинг декабрида Туркистон fronti қисмлари таркибида Ҳисор экспедицияси ташкил этилиб, А.И.Марсов қўмондонлигида ушбу отряд 1920 йилнинг 17-декабрида Қарши шаҳридан ўз ҳарбий амалиётларини бошлаб, Бойсун атрофидаги Оққўтал қишлоғида Олимхон кучлари билан кучли тўқнашув бўлиб, отряд қўмондони каттиқ яралангани боис, ўрнига В.М.Ионов тайинланади ва бу отряд 1921 йилнинг январида Бойсун шаҳрини эгаллайди. Олимхон кучларига қарши фаолиятни кенгайтириш учун қизил армия Я.М.Мелькумов раҳбарлигидаги биринчи отлик бригадани ҳам Шарқий Бухоро амалиётига сафарбар этади. Натижада қизил армия кучлари 1921 йилнинг февралда Денов, Юрчи, Сариосиё, Регар, Қоратоғ, Ҳисор, Душанбе ва Қўрғонтепани ҳам эгаллайди. Қизил армиянинг ушбу пайдар-пай муваффақияти Саид Олимхон кучларини Кўлоб ва Балжувон минтақаларига чекинтиради. Шу тариқа Саид Олимхон икки ҳафта давомида Кўлоб минтақасида бўлиб, 1921 йилнинг 4-мартида Чубек чегара участкасидан Афғонистонга ўтиб кетади. Бу халқаро сиёсий саҳнада намоён бўлган ҳукмдорнинг бирдан-бир ва охириги имконияти бўлмасдан, ҳали курашнинг алтернатив йўллари ва бошқа имкониятлари ҳам мавжуд эди:

1.Гарчи, Шарқий Бухородаги асосий нукталар қизил армия кўшинлари қўлига ўтган, яъни Саид Олимхон Афғонистонга ўтгач 1921 йилнинг 15-мартида Кўлоб ҳам қизиллар томонидан эгалланган бўлса ҳам, ҳали мамлакат шарқида большевиклар мавқеи мустаҳкамланмаган, аҳолининг асосий қисми Саид Олимхон тарафида эди.

2.Саид Олимхоннинг ўзига қарашли кучларни бирлаштира олмай, қизил армияга қарши ҳаракатни эмас, ҳатто мудофаани ҳам ташкил этолмагани, қисқа фурсатда қизил армиянинг муваффақиятларига имкон яратди.

Шундай қилиб, Шарқий Бухоро аҳолиси большевик ва жадидларнинг сўл қаноти вакилларига қарши оёққа турадилар. Олимхоннинг ўзи Афғонистонга кетган бўлсада, қўрбоши гуруҳларининг зафарли ҳаракатлари унинг қалбида Бухоро тахтига нисбатан яна умидларини алангалантира бошлайди. Ваҳёдан Эшон Султон ҳамда Балжувон беги Давлатмандбий чақириқлари асосида аҳоли орасида қуролли гуруҳлар, жумладан Балжувон лақайлари орасида ҳам тузила бошлайди. Шундай қилиб Баротбек, Тоғай Сари ва Абдуқаям парвоначилар бошчилигидаги лақай қуролли гуруҳлари ташкил этилиб, Иброҳим ҳам дастлаб жигит, яъни аскар сифатида Абдуқаям парвоначи гуруҳида фаолият кўрсата бориб, қисқа вақт ичида қўрбоши даражасига кўтарилиб, зафарли ҳарбий амалиётларни таъмин эта бошлайди. Натижада «Бухоро қўрбошиларининг қурултойи(17.09.1921)да Иброҳимбекка «Ислому лашкарбошиси» деган унвон берилган. У қисқа муддат ичида 10.000 нафардан ортиқ аскар тўплаб, Кўлоб, Балжувон, Қоратегин, Дарвоз, Ҳисор вилоятларини қизил қўшиндан тозалоган».³⁵⁵

Анвар Пошонинг Шарқий Бухорога таширифи натижасида у Саид Олимхон томонидан Бухородаги бутун қўшинлар қўмондони этиб тайинланади. Анвар Пошино бутун маҳорат ва ҳарбий тажрибасини ишга солган ҳолда минтақада мустақил фаолият олиб борувчи барча кучларни

³⁵⁵ Ражабов Қ. Иброҳимбек. //Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд. - Т.: 2002. Бет 64.

ягона мақсад остига йиғишга муваффақ бўлади. Лекин Иброҳимбек билан ораларидаги муносабатлари мунозарали бўлиб, бундай муносабат баъзан душманга қарши ягона фронтда ҳаракат қилиш имкониятларига тўсқинлик қилади. Албатта, муносабатларнинг кескинлашувидан манфаатдор бўлган Совет чекистлари ҳам бунга асос яратиб бораверадилар. Анвар Пошио ҳалокатидан сўнг, 1922 йилнинг кузидан Салим Пошио бутун кучларни бирлаштириш ҳаракатида бўлади. Ғузур атрофидаги жангларда енгилгач Салим Пошио 1923 йил ёзида Афғонистонга ўтиб кетади. Натижада яна аввалгидек, минтақада бутун кучларни йиғиб қўмондонлик қилиш масъулияти Иброҳимбек зиммасига тушади. Ҳарбий жабаҳада муваффақиятларни қўлга кирита бориб, минтақада кучларни бошқаришга қодир ва ҳақли ҳарбий ва сиёсий лидер сифатида Иброҳимбек мамлакат ичкараси ҳамда ташқарисида тан олинади. Қизил армия унинг кучларига қарши кенг қамровли ҳаракатни 1924 йилнинг баҳори ва ёзида кучайтирганлиги боис, унга қарашли кучлар қатор талафотлар бериб, чекинадилар, натижада қўрбошиларнинг бир қисми Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўладилар. Вазиятнинг таранглигига қарамасдан Иброҳимбек 1924 йилнинг кузидан бошлаб, ўзининг икки юздан ортиқ йиғити ҳамда Алланазар, Исмат, Бойтурди ва Абдулла қўрбошиларнинг гуруҳлари билан биргаликда Жаринқўл, Илонлитоғ, Чолтоғ, Кўлоб ва Балжувоннинг бошқа ҳудудларида, Лақай ва Ҳисорда қизил армия кучларига қарши ҳарбий амалиётлар олиб борадилар. Шу тариқа Иброҳимбек 1926 йилнинг ёзигача Лақай, Ҳисор ва Балжувонда ҳарбий ҳаракатлар олиб бориб Саид Олимхон ва Омонуллахоннинг ҳарбий мададига умид боғлайди.

Хонобод ҳоқими Сулаймонхоннинг юз дона милтиқ ва беш мингта патрон жўнатганлигидан ташқари, бошқа ёрдам келмаганлиги, 1924-1925 йиллардаги қурғоқчилик туфайли қўшиннинг моддий базаси бўлган аҳолининг қашшоқлашиб, оммавий равишда Афғонистонга ўтиб кетаётганлиги ҳамда 1926 йилнинг баҳорида қизил армиянинг қўшимча кучлари ҳисобига Иброҳимбек гуруҳига қарши ҳарбий амалиётни кенгайтирганлиги натижасида Қоратогда Темир қўрбоши ўлдирилади, Ханжан қўлга тушади, Мулла Мирали, Абдуазиз қўрбошилар жангда ҳалок бўлади, Полвон додхоҳ Афғонистонга ўтиб кетади, Абдулла додхоҳ таслим бўлишга мажбур бўлади. Айниқса, Асадуллабекнинг шаҳид бўлиши Иброҳимбекни қаттиқ ўйга солади. Бундай кетма-кет омадсизликлар туфайли қўшин таркибида иккиланишлар боиланиб, ҳарбий амалиётларда фақат мудофаа мавқеини тутадилар. Натижада Иброҳимбек 1926 йилнинг 21-июнида эллик қуролланган йигити билан Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлади. 1926 йилнинг ёздан 1929 йилнинг бошигача Кобул атрофидаги Қалъаи Фотуда Олимхон ва Омонуллахондан икки минг рупия пул олиб, фахрий тутқунликда бўлади. Кобул тахтини афғонистонлик тожиклардан бўлган Ҳабибуллахон (Бачаи Сақо) эгаллагач, илгариги ижобий алоқалари боис Иброҳимбек янги ҳукмдор билан яқиндан муносабатда бўлади. 1929 йил 15 апрел – 31 майда Совет қўшинлари Афғонистонга бостириб кириб, 19 апрелда – Мозори Шарифни, 22 апрелда Тошқўргон шаҳарларини босиб олишади.

Шу сабабли Иброҳимбек Афғонистон шимолига – Омонуллахон ва большевиклар кучларига қарши муҳожирлар гуруҳининг курашига бошчилик қилиш мақсадида

жўнатилади. Афғонистон шимолида Иброҳимбек дастлаб:

1. Айлободга келиб, лақай, қўнғирот, қозоқ ва туркманлардан иборат минг кишидан зиёдроқ қўшин тўплаб, Ҳабибуллахоннинг ҳарбий вазири Саид Ҳусейнга кўмаклашади, яъни Мозори Шарифни эгаллаб, Ҳабибуллахон кучларига қарши бўлган ҳазораларни енгиб, уларнинг кучларини тарқатишига муваффақ бўлади.

2. Муҳожирлар таркибидан қуролли гуруҳлар тузиб, афғон уруғлари томонидан уюштириладиган талончилик фаолиятларига қарши турувчи қуролли кучларни шакллантириб, муҳожирлар яшайдиган қишлоқларда назорат тизими жорий қилинади.

Бу орада Кобулда Ҳабибуллахон тахтдан ағдарилиб, Нодирхон ҳокимият тепасига келади (1929 йилнинг охири). Ўзбек ва тожикларга нисбатан афғон уруғларининг миқдор жиҳатдан кўплиги, шу билан бир қаторда ҳазораларнинг ҳам уларни қўллаб-қувватлаши, шунингдек Британиянинг Нодирхонга моддий, ҳарбий техника ва қурол-яроқ жиҳатдан кўмаги Ҳабибуллахон тарафдорлари мағлубиятининг тезлашувини таъминлайди. Шундай қилиб, Иброҳимбек кучлари ҳам Шимолий Афғонистон давр сиёсий-ҳарбий жараёнларида марказий ўринга чиқиб қолади. Дастлаб, муҳожир оилаларни ҳимоя қилиб, мудофаада турган кучлар шароит тақозоси билан шиддатли ҳарбий амалиётларга аралаша бориб, маҳаллий ўзбек ва тожикларнинг қўллаб-қувватлашлари билан Афғонистон шимолининг аксарият ҳудудларини эгаллаб, Иброҳимбек томонидан Рустоқда – Кўганбек Шералиев, Чаёбда – Исахон Эшон, Толиқонда – Алимардон додхоҳ ва унинг укаси Мулла Қарақул, Имом Соҳибда – Ортиқ додхоҳ ва Алет полвонлар ҳарбий ва фуқаровий ҳокимият бошлиқлари этиб

тайинланиб, олти-саккиз ой давомида ўз бошқарув усулини жорий этади. Бу жараён 1930 йилнинг бошидан – кузигача давом этади.³⁵⁶ Нодирхон Британияга мурожаат қилиб, Британия кўмагида вазир Шомахмуд катта куч билан шимолга ташиланади, натижада Иброҳимбек кучларини чекинтиради. Афғон уруғларининг тинч аҳоли ва муҳожир оилаларга муносабатини кўрган Иброҳимбек нима бўлганда ҳам элни юртга қайтариши пайида бўлади. 1931 йил март ойининг охирида Каптар Алида бўлган йиғилишида Совет ҳокимияти билан келишиши, агар ҳукумат бунга хоҳламаса вазиятга қараб иш тугатишга келишилади. Шу мақсадда Советлар ҳудудига ўта бошлайдилар. Совет чегарачилари бошлаган қуролли ҳаракат туфайли Иброҳимбек кучлари ҳам ҳарбий амалиётларга аралаша бориб, мавжуд ҳокимият томонидан хавфли душман сифатида эътироф этилиб, унга қарши ташиқот ва тарғибот компанияси авжига чиқади. Ҳамда авиация эскадронлари томонидан Иброҳимбек кучлари талафот бера бошлайди. Шундан бошлаб, бир томондан Иброҳимбекнинг қизил армияга нафрати оша бориб, халқ қўллаб-қувватлагудек бўлса кенг миқёсда ҳарбий амалиётларни бошлашига мойиллиги устун даражада намоён бўлиши билан бир қаторда, авиациянинг пайдар-пай ҳужуми оқибатида йигитларни тарқатиш ҳаракатида бўлади. Иккинчи томондан, ҳукумат билан келишишига қаратилган барча фаолияти зое кетади, лекин Советлар сиёсатидан норози бўлган аҳоли қатламининг Иброҳимбек гуруҳига келиб қўшилиши давом этади. Иброҳимбек эса уларни тарқатади.

Шундай қилиб Иброҳимбек қўмондонлиги остида Совет

³⁵⁶ Ушбу маълумотлар ҳам Иброҳимбек, Абдуқаюм Парвоначи, Исохон Эшон, Эшони Судур сўровномаларида ҳам ўз ифодасини топган.

ҳокимиятига қарши 1921 йилнинг баҳоридан бошланган ҳаракат қатор зафарли юришлар ва мағлубиятларни бошидан кечириб, 1931 йил июнь ойининг биринчи ярмида бой берилади. Иброҳимбекнинг ўзи ихтиёрий равишда 1931 йилнинг 23 – июнида Совет ҳокимиятига таслим бўлади. Иброҳимбек таслим бўлгач, зудлик билан ҳукумат томонидан 1931 йил 23-июнь кунини «Босмачиларга қарши курашнинг тугалланган кунини» дея эълон қилиниб, кенг тантана қилинади.³⁵⁷ Ундан сўнг Иброҳимбек чақириги асосида қолган барча қўрбошилари таслим бўлиб, фаол қўрбоши ва газер йигитларининг аксарияти ҳукумат томонидан отиб ташланади. Бу ерда Иброҳимбек Совет ҳукуматининг одиллигига умид боғлаган эди.

Иброҳимбек ҳаракат давомида барча жанговар амалиётларнинг марказида, яъни муҳораба майдонинг ўртасида ўзи турди. Бундан руҳланган атрофидаги йигитлар ўз лашкарбошилари атрофида бўлишиб, ундан қолишмасликка интилиб, қатор амалиётларда Иброҳимбекнинг ғалабасини таъминлаб турадилар. Ана шундай ботирлик, мардлик ва шижоат поёнсиз Лақай кенгликларида от суриб чавандозлик қилиб юрган йигитни бутун Бухорода большевикларга қарши ҳаракатда Марказий сиймолардан бирига айлантиради.

XX асрнинг йигирманчи-ўттизинчи йилларида Бухоро ва Афғонистонда юз берган ҳарбий-сиёсий жараёнларни Иброҳимбек иштирокисиз тасаввур этишнинг имкони йўқ. Тарих фанлари доктори Шодмон Воҳидовнинг Балжувонийнинг «Тарихи нофеий» асари шарҳида таъкидлашича: «Иброҳимбек тўқсабо – мулло Муҳаммад

³⁵⁷ Бу ҳақда қаранг: Топильский М.С. Ранние зори Таджикистана. - Москва: Наука, 1968. Стр. 238.

Иброҳимбек кўрбоши (1889-1932). Шарқий Бухорода айрим танаффуслар билан 11 йил давомида Совет ҳокимияти ва коммунистик тузумга қарши фидокорона кураш олиб борган... Бухоро кўрбошиларининг Анвар Пошшодан кейинги энг машҳур қўмондони».³⁵⁸

Шу жиҳатдан ҳам Шарқ ва Ғарб олимлари Иброҳимбек сиёсий-ҳарбий портретига муносабат билдириб, уни ўз даврининг буюк қаҳрамони, «қаҳрамонларнинг сардори» (Рейнхард Эйзенер-Германия),³⁵⁹ сифатида эътироф этишади. Иброҳимбекнинг мардлиги ҳам, ботирлиги ҳам, унинг Иброҳимбеклиги ҳам мана шунда. Тафаккур аҳлининг таъкидлашича: «Ҳаёт рубоб биз бир чолғувчи,

Ҳар ким созин чалиб ўтади.

Кимнинг сози бир лаҳзалиқдир

Кимнинг сози мангу қолади!»

Мутафаккир Т.Карлейл(1795-1881)нинг таъкидлашича: «Жаҳон тарихининг ҳар бир босқичида унинг халоскори бўлган ва кишилар қалбига чўғ ташлаб уни ёндирган Буюк инсонга дуч келамиз. Жаҳон тарихи буюк шахсларнинг таржимаи ҳолидир. Кишилиқ жамиятида нима амалга оширилган бўлса, Буюк инсонларнинг тафаккури ва амалий фаолиятининг натижасидир. Дунё тарихининг руҳи ҳақли равишда Буюк шахслар тарихи сифатида қаралишга лойиқдир».³⁶⁰ Дарҳақиқат, Ўрта Осиё ва Афғонистоннинг XX – аср биринчи ярмидаги тарихи Иброҳимбек феномени билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ушбу боғлиқлик жараёнлар

³⁵⁸ Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий. - Тошкент: Академия, 2001. Бет 120.

³⁵⁹ Рейнхард Эйзенер. Иброҳимбек ким бўлган?! (инглиз тилида). ESKAS(Ўрта Осиёни тадқиқ қилиш Европа жамияти)нинг Австриянинг пойтахти Вена шаҳрида бўлиб ўтган VII-конференцияси (2000 й. 27-30 сентябрь).

³⁶⁰ Бу ҳақда қаранг: Психология ва психоанализ власти. Т.2. –Самара. Изд. Дом «Бахрон», 1999. –С. 42.

моҳиятини очишга, воқеаларнинг ҳаққонийлигини таъминлашга хизмат қилади. Ҳаққонийликнинг абадийлиги эл вакиллари қалбида адолат йўлида борлигини тикиб, халқ озодлиги тимсолига айланган аждодига нисбатан буюк бир эҳтиромни табиий равишда сақлаб келмоқда.³⁶¹

Ўша суронли даврда ва ундан кейин ҳам «Ҳар бир лақайнинг четан кўрали ҳовлисидаги супа устида бир Иброҳимбек улғаярди, тулпорига ем элтаётган ҳар бир лақай боласининг қайсар нигоҳларида Иброҳимбек яшарди, ҳар бир келинчак ўзининг илк оқшомида Яратувчидан унга Иброҳимбекдек ўғил беришини ўтинарди».³⁶¹

Иброҳимбек сиймоси нафақат элатдошлари даврасида, балки илм, умуман тафаккур аҳли орасида мураккаб даврнинг мураккаб масъулиятини ўз елкасига олиб, кўлидан келганича ҳамда имкониятидан ортиқ Ватанни босқинчи большевиклардан ҳимоя қилишга бел боғлаб, минтақада Марказий сиймога айланган қаҳрамон сифатида гавдаланиб қолаверади.

Иброҳимбек ҳарбий амалиётлар жараёнидаги қисқа танаффусларда таҳорат ва намозга асосий эътибор қаратади, кўл остидаги кўшиндан ҳам жангга бетаҳорат кирмасликларини талаб этиб, ҳақнинг наздида гуноҳкор банда сифатида тўғри йўлга бошлашини илтижо қилади. Шу

³⁶¹ Жумладан, шоир Носир Авғон «Иброҳимбекка қасида» шеърисида шундай дейди:

Пахлавон Маҳмуддан хикмат сўрадим,

Гўрўғли бобомдан Ғирот сўрадим.

Авлод-аждодимдан мадад сўрадим,

Сени кўрсатди.

Қонингда жўшдими авлодлар кони,

Ва ё ўтганларнинг номус, виждони.

Қани деб сўрадим элнинг иймони,

Сени кўрсатди...

Қаранг: Носир Авғон. Етолмаган армонларим. – Душанбе, Ирфон, 2007. – Б. 26.

³⁶¹ Аскар Маҳкам. Оқ китоб. Душанбе – 2004. 10 – 11 бетлар.

боис, мазкур китобнинг хотимасида XIX-аср қўлёзмалари ибтидо ёки интиҳоларида битиш расм бўлган:

«Ҳар ки хонад дуо таъма дорам,
Зи онки ман бандаи гуноҳкорам»,³⁶²

байтини киритишни лозим топиб, асар мутолаасидан ҳосил бўлган эзгу мақсад ва ажру-савобларнинг барчасини Иброҳимбек ва унинг атрофида юрт мудофааси ҳамда эрку-имон ҳимояси йўлида шаҳид бўлган ватандошларимизнинг руҳи покларига бағишладик.

³⁶² Гаржимаси: Ўқигандан дуо талаб қиламан, чунки мен гуноҳкорман.

ҶОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдуллаев К.Н. Бухарская послереволюционная эмиграция //Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент, Фан. 1991. С. 187-196.
2. Абдуллаев К. Жизнь и смерть Энвер-паши //Asia Plus. (Душанбе), 2003. 11 сентябрь.
3. Абдуллаев К. «Наполеон из Локая»//Asia-Plus. (Душанбе), 5,13,20-ноября 2003 г.
4. Абдуллаев К. От Синьцзяня до Хорасана: Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 588 с.
5. Абдуназаров Х. Вахшонзамин. Душанбе, 2003. - 442 сах.
6. Абдуназаров Х., Мўминова Ҳ, Абдуназарова М. Маърифат ўчоғи. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 266 б.
7. Абулхаев Р. Эмигранты и реэмигранты Таджикистана (20-е- начало 30-х годов XX века)//Журнал: Мероси Ниёгон-Наследие предков. Душанбе. 2003. № 6.
8. Агабеков Г. Секретный террор. Москва. «Терра-Книжный клуб», 1998. - 335 стр.
9. Айниддин Гадозода. Сипехри ҳафтод. Душанбе, 2000.
10. Айни С. Таърихи инкилоби Бухоро. Душанбе: Адиб, 1987. - 240с.
11. Айний С. Асарлар. Саккиз томлик. Т.2. –Тошкент, 1964. - 453 бет.
12. Акрами Усмон. Афғонистон ва Осиёи Миёна дар чамбараи бозии бузург. Пешовар, 1379 хижрий (2001 мелодий) (Дарий тилида)

13. Акрамов А. Босмачилик ҳаракати ва унинг моҳияти //Ҳаёт ва иқтисод. 1991. №7. - Б. 58-63.

14. Алексеенков П. Что такое басмачество. Т.: Узбекгосиздат, 1931. – 94 с.

15. Алескеров Ю. Интервенция и гражданская война в Средней Азии. Т.: Госиздат, 1959. –235 с.

16. Ali Vademci. 1917-1934.Turkistan Milli Istiklal Hareketi ve Enver Pasa. Korbasilar. Istanbul, 1975.

17. Алиев А.Великий Октябрь и революционирование народов Бухары. Т.: Госиздат, 1958. – 48 с.

18. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. –Т.: Фан, 1991. - 32 бет.

19. Асадулло Валволижий. Иброҳимбек ва унинг аянчли тақдири. //«Андиша» жаридаси, (Балх), 1994, 5-сон. (дарий тилида). - Б. 35-40.

20. Аскар Маҳкам. Оқ китоб. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 544 б.

21. Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер. Бошқирд тилидан Ш.Турдиев таржимаси. Т.: Адолат, 1997. – 280 б.

22. Баймирза Хаит. Басмаческое движение.//Звезда Востока. 1992. № 1.

23. Басмачество (Сборник). –М.: Эксмо-Алгоритм, 2005. – 480 с.

24. Басмачество: социально-политическая сущность. Т.: «Фан», 1984. - 154 стр.

25. Березиков Е. Қизил Бухоро. Роман. Т.: Ёш гвардия нашриёти, 1984. - 240 б.

26. Бобоҳўжаев А.Х. Совет давлатини де-факто ва де-юре таниш даврида Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқда инглиз антисовет

сиёсатининг барбод бўлиши(1919-1924 йй).Т.:ЎзССР ФА нашриёти.1959.– 356 с.

27. Бойко В. Советская-Афганская военная экспедиция в Афганистане 1929 года //Азия и Африка сегодня. 2001. №7. - С. 31-37.

28. Бойко В. Среднеазиатская эмиграция в Афганистане в 20-е- начала 30-х годов XX века //Ozbekistan tarixi. 2004. №3. - С. 24-32.

29. Болтабоев Х. Талабни қондирмаган инқилоб //Шарқ юлдузи. 1991. №1. - Б. 131-138.

30. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Давра суҳбати //Шарқ юлдузи. 1991. №3. - Б. 165-189.

31. Валишев А.Н. Чекистские были. Душанбе: «Ирфон» 1988. - 395 стр.

32. Васильевич В. Бонапарт из Локая.//За партия (журнал). 1927. №3. - 121 с.

33. Васильевский К.А. Фазы басмаческого движения в Средней Азии //Новый Восток. 1930. №29. - С. 126-141.

34. Гафуров Б., Прохоров Н. Падение Бухарского эмирата. Сталинабад: Госиздат, 1940. – 96 с.

35. Генис В.Л. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году //Вопросы истории. 1993. №7. - С. 39-53.

36. Гиленсен В.М. Банды под зеленым знаменем. Басмачество в Таджикистане в 20- начале 30-х годов и советско-афганские отношения //Военно-исторический журнал. 1999. №5. - С. 26-33.

37. Glenda Fraser. Basmachi-I. //Central Asian Survey. Vol. VI, 1987, N 1. - P. 1-73.

38. Glenda Fraser. Alim Khan and the Fall of the Bukharah Emirate in 1920. //Central Asian Survey. Vol. VII. 1988. N 4.

39. Давлатов Н. Вопасин Амири Бухоро. // Жавонони Тоҷикистон. 1998. 23 октябр. Анварпошо жосуси Ленин буд! // Самар. 1997. 25-июль.

40. Джурабаев Г. Хуррамбек. Роман. Ташкент, 1960. - 221 стр.

41. Дониёров Ш. Босмачи-босқинчими? // Саодат. 1992. №1. - Б. 24-25.

42. Жўракул Ажиб. Сўнмас садолар. Душанбе: Нафосат, 2005. - 196 бет.

43. За власть Советов в Таджикистане. Воспоминания участников революции и борьбы с басмачеством. Сталинабад: Таджикгосиздат, 1958. - 327 с.

44. За Советский Туркестан. Сборник воспоминаний. Т.: Госиздат, 1963. - 600 с.

45. Закиров И. Басмачество в Средней Азии // Революционный Восток. 1932. №2. - С. 222-226.

46. Зевелёв А.И., Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М.: Наука, 1981. - 248 с.

47. Zeki Velidi Togan. Natiralar. Istanbul, 1969.

48. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. Тошкент 2000. - 174 бет.

49. Зиёева Д.Ҳ. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Т.: Ўзбекистон, 2000. - 32 б.

50. Ибодинов А. Қўрбоши Мадаминбек. (қисса). Т.: Ёзувчи, 1993. - 64 б.

51. Иброҳим Карим. Мадаминбек. Иккинчи нашри. Т.: Шарқ. 2000. - 160 б.

52. Из истории гражданской войны в СССР. Сб. док. в 3-х томах. 1917-1922 гг. Москва, 1961. - 876 с.

53. Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград: Госиздат, 1929. - 158 стр.

54. Иноятуллоҳ Шаҳроний. Чехраи аслии мужоҳиди қаҳрамон Иброҳимбеки Лақай //«Паймон» журнали. (Нью Йорк). 1999. (дарӣ тилида)

55. Иноятуллоҳ Шаҳроний. Иброҳимбек ким эди // «Белги» ҳафталиги (Кобул Миллий институти нашри). № 25, 26, 27. 1385 ҳижрий (2006 милодӣ) йили, июль ойи.

56. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1963. - 741 стр.

57. Искандаров Б.И. Борьба за установление Советской власти в Таджикистане (1920-1922 гг). Душанбе: Дониш, 1986. – 168 с.

58. История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Сборник документов. Т.: Фан, 1976. – 483 с.

59. История гражданской войны в СССР. В 5-ти томах. М.: Госиздат. Т. 1, 1935; Т. 2, 1943; Т. 3, 1958; Т. 4, 1959; Т. 5, 1960.

60. История таджикского народа. Том V. Новейшая истории (1917-1941 гг.) Под ред. Академика АН РТ Р.М.Масова. Душанбе-2004.

61. Ким П., Хасанов М. Басмачество. 1921-1924 гг. //Звезда Востока. 1989. №6. - С. 141-150.

62. Краткий очерк возникновения и развития басмачества в Фергане. –М.: Изд-ва РККА, 1922. – 41 с.

63. М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сборник документов. М.: Воениздат, 1941. – 472 с.

64. Макашов А.В. Партийная организация Таджикистана в 1924-1926 годах. Душанбе, Таджикгосиздат, 1964. – 208 с.

65. Макашов А.В. Утверждение Советской власти в Центральном и Южном Таджикистане. Сталинабад, 1957.

66. Мамадазимов А. Политическая история таджикского народа. Душанбе. Дониш, 2000. - 359 с.

67. Масов Р. История топорного разделения. Душанбе: Ирфон, 1991. – 192 с.

68. Мелькумов Я.А. Туркестанцы (Военные мемуары), М.: Воениздат, 1960.

69. Мир Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг. Афғонистон дар панҷ қарни ахир. Чилдҳои 1,2,3. Техрон: Урфон, 1996.

70. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов ва З.Чориев. Тошкент: Академия, 2001. - 122 бет.

71. Муҳаммад Аълам Файзод. Иброҳимбеки Лақай. (Нашр жойи, йили кўрсатилмаган; дарий тилида)

72. Муҳаммад Файзиддин. Иброҳимбеки Лақай. Исломобод, 1993. (дарий тилида)

73. Набижон Боқий. Иброҳимбек Лақай //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 й. 17-апрель.

74. Набижон Боқий. Анвар Пошо ва Иброҳимбек //Zaman-Ўзбекистон. 1992 й. 16-сентябрь.

75. Набижон Боқий. Чингиз афандига мактублар //Шарқ юлдузи. 2004. №1. - Б. 22-79.

76. Набижон Боқий. Инқилоб ва Муҳаммад Иброҳимбек. //Лақай овози. 1991. №2.

77. Назаров Х. Социальные движения 20х годов XX века в Афганистане. Душанбе: Дониш, 1989.- 265 с.

78. Найда С.Ф. О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР. М.: Воениздат, 1958.-244 с.

79. Носир Афғон. Етолмаган армонларим. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 44 б.

80. Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Туркестане. Воспоминания участников. Т.: Госиздат, 1957. – 605 с.

81. Олимов Омонулла. Қора унвон //Замондош (Ҳафтаннома). Душанбе, 2006. №43-44.

82. Павел Аптекарь. Специальные операции Красной Армии в Афганистане в 20-е годы. Интернет: <http://rkka.vif2.ru/oper/afg/afg.htm>

83. Панин С. «Афганский след» в басмаческом движении //Азия и Африка сегодня.1999.№9.- С. 58-63.

84. Пограничные войска в СССР. 1918-1928. Сборник документов. М.: Наука,1973. - 928 с.

85. Пограничные войска в СССР. 1929-1938. Сборник документов. М.: Наука, 1972. - 776 с.

86. Польшковский М. Конец Мадаминбека. Записки о гражданской войне.Т.:Изд. Г.Гуляма.1984.–224 с.

87. Пронин А. «Советский Лоуренс» в Афганистане. Интернет: http://www.nwo.ng.ru/printed/history/2000-04-07/5_afgan50ago.html

88. Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. Т. Маънавият, 2002. - 143 б.

89. Ражабов Қ. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар. Т.: Ўзбекистон, 2002. - 30 б.

90. Ражабов Қ. Истиклол шаҳидлари.//Шарқ юлдузи. 2002. Тўртинчи фасл. – Б. 107-129.

91. Ражабов Қ. Иброҳимбек. //Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т. 4. –Т., 2002. - Б. 64-65.

92. Ражабов Қ. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924 гг.). Автореферат дисс... докт.истор.наук. –Т., 2005. - 64 с.

93. Раҳматуллоев А., Мухторов С. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони Советӣ. Душанбе: Маориф, 1989.

94. Российский Гос. архив социально-политической истории. Фонд 122, опись 1, дело 245, л. 269-270.

95. Российский Государственный военный архив. Фонд 110, опись 1, дело 154, лист 175.

96. Российский Государственный военный архив. Фонд 110, опись 3, дело 1129, лист 61-62.

97. Российский Государственный военный архив. Фонд 110, опись 1, дело 200, лист 11.

98. С. Айний. Асарлар. Саккиз томлик. Иккинчи том. Тошкент, 1964. - 453 бет.

99. Сайид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Бухоро, 2004. - 128 б.

100. Сайид Таваккалхон. Мухаммад Иброҳимбек (тарихий қисса).—Душанбе, 2009. – 56 б.

101. Сборник указаний по борьбе с басмачеством. Т.: Изд-во РВС, Туркфронта, 1924. –75 с.

102. Тоҷикистон Ком.партияси архиви, ф. 1, оп. 1, д. 149, л. 23-34.

103. Тоҷикистон Ком.партияси архиви, ф. 1, оп. 1, д. 270, л. 4-13.

104. Тоҷикистон Ком.партияси архиви. Фонд 1, опись 1, дело 183, варақ 62.

105. Тоҷикистон Ком.партияси архиви. Ф.31, оп. 1, дело 248, 4-5- варақлар.

106. Тоҷикистон Компартияси архиви. Фонд 31. Опись 1, Дело № 68. Б. 37.

107. Тоҷикистон Ком.партияси архиви. Фонд 31, опись 1, дело 310, варақ 17.

108. Тожикистон Республикаси Давлат архиви. Фонд 3, опись 5, дело 432, варақ 202.
109. Тожикистон Республикаси Давлат архиви. Фонд 3, опись 5, дело 431, варақ 22.
110. Топильский М.С. Ранние зори Таджикистана. Воспоминания. Москва: Наука, 1968. - 239 с.
111. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научной редактор Р.Раджапова. Т.: Шарк, 2000. – 672 с.
112. Турсунов С., Қобулов Ҳ., Пардаев Т., Муртазов Б. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарк, 2001.
113. Фазлал Раҳимхон. Дар муқобили коммунизми русӣ. Мутаржим Абдуҷаббор Собит. (дарӣ тилида)
114. Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилоби тарихига материаллар. Т.: Фан, 1997. – 174 б.
115. Фитрат. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. Душанбе, 1991. – 64 с.
116. Хайрулла Исматулла. Ҳурриятга интилан хур киз //Миллий тикланиш. 2000 й. 8-август.
117. Чўлпон. Балжувон //Миллий тикланиш. 1995 й. 10-июнь.
118. Халилий. Иброҳимбек //Мажаллаи Мезон. Шумораи 39. Саҳ. 6 (дарӣ тилида)
119. Хотамов Н. Свержение эмирского режима в Бухаре. Душанбе, 1997. - 344 с.
120. Хотираҳои Амир Олимхон. Душанбе: Адиб, 1992. – 49 с.
121. Хроника событий гражданской войны в Узбекистане. –Т.: Фан, 1991. – 215 с.
122. ЦГА СА, ф. 110, оп. 3. Д. 508, л. 2.

123. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. Т. Шарқ, 1999. - 143 б.

124. Шамсутдинов Р. «Босмачилар» ким бўлган? //Фан ва турмуш. 1997. №1. - Б. 22-23.

125. Шафақов Х. Кўлоб ўзбеклари. – Душанбе: Нафосат, 2006. – 103 б.

126. Эйзенер Рейнхард. Иброҳимбек ким бўлган?! (инглиз тилида). ESKAS(Марказий Осиёни тадқиқ қилиш Европа жамияти)нинг Австрия пойтахти Вена шаҳрида бўлиб ўтган VII-конференцияси (27-30 сентябрь 2000)да қилган доклади.

127. Эшмуҳаммад Донахонов. «Куюн» (қисса)//«Ўзбегим» тўплами. Тошкент, 1992. - Б. 41-70.

128. Юсупов Ш. Вахшская долина накануне установления Советской власти. Душанбе, 1975. - 130 стр.

129. Юсупов Э.Ю., Лунин Б.В. Басмачество-орудие реакции. Исторические параллели. Т:Фан, 1981. -40 с.

130. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М.Жўраев. –Т.: Шарқ, 2000. - 688 бет.

131. Ҳайдаров Н. Лақайим (шеърлар). – Душанбе: Нафосат, 2007. - 56 б.

«XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Бухоро, 2010. – 236 б.